ગંગા

એક ગુર્જર વાર્તા.

ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈ

"ગુજરાતી"ના અધિપતિ.

મુંબઈ:

૧૮૮૮.

કિમ્મત રૂ ૧-૮-૦

GANGA:

A GURJÀR TALE.

ICHHARAM SURYARAM DESAI,

EDITOR OF THE "*Gujrati.*"

A good wife is Heaven's last best gift to man—his angel and minister of graces innumerable—his gem of many virtues—his casket of jewels—her voice is sweet music—her smiles, his brightest day—her kiss, the guardian of his innocence—her arms, the pale of his safety, the balm of his health, the balsam of his life—her industry, his surest wealth—her economy, his safest steward—her lips his faithful counsellors—her bosom, the softest pillow of his cares—and her prayers, the ablest advocates of Heaven's blessing on his head. *Jeremy Taylor.*

Bombay.

1888.

અર્થ—એક સુશીળ રમણી તેના પતિને સૌથી છેલ્લી શ્રેષ્ઠ ઈશ્વરી બક્ષિસ છે—તેનો પાર્ષદ છે તથા તેની તરફથી અસંખ્ય દાનોની દાતા છે—અસંખ્ય સદ્‌ગુણો ભરેલું તેનું મણી છે—તેના અલંકારોનો ખજાનો છે;—તેનો સ્વર એક મધુર ગાયન જેવો છે—તેનું મધુ મધુ હાસ્ય, તેનો ચકચકિત દિવસ છે—તેનું ચુંબન, તેના નિર્દોષપણાનો રક્ષક છે—તેના હસ્તકમળ, એ તેના નિર્ભયપણાના કોટ છે, તેની આરોગ્યતાનો અમી છે તથા તેના જીવિતનો અમૃત રસ છે—તેના ઉદ્યોગ, એ તેની સાશ્વત સંપત્તી છે—તેની કરકસર, એ તેનો અત્યંત પ્રમાણિક કારભારી છે—તેના અધરોષ્ટ તેના વિશ્વાસુ સચિવ છે—તેનું ઉર તેની જંજાળોનું કુમળું ઓસીસું છે—અને તેની પ્રાર્થના એ તેના ઉપર પ્રભુના આશિર્વાદ વરસાવનારો શક્તિમાન પ્રતિપાળક છે.

જેરીમી ટેલર.

BOMBAY:
PRINTED AT THE "GUJRATI" PRINTING PRESS
BY RATANJI NASARWANJI ANTIA.

ગંગા

એક ગુર્જર વાર્તા.

ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈ

"ગુજરાતી"નો અધિપતિ.

पतिप्रिय हिते युक्ता स्वाचारासंयतेन्द्रिया ।
इहकीर्त्ति मवाप्नोति प्रेत्यचानुपमंसुखं ॥
सन्तुष्टो भार्य्यया भर्त्ता भर्त्रा भार्य्यातथैवच ।
यस्मिन्नेवकुलेनित्यं कल्याणंतत्रवैध्रुवं ॥

અર્થ-જે પત્ની પતિના પ્રિય અને હિત કાર્યમાં મચેલી રહેછે, સદાચાર અને સંયતેન્દ્રિય થાયછે, તેને આ લોકમાં (ઉજ્વળ) કીર્ત્તિ અને પરલોકમાં અનુપમ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. જે કુળમાં પતિ પત્નીથી અને પત્ની પતિથી નિત્ય સંતોષિત રહે છે તે કુળમાં નિત્ય કલ્યાણનો વાસ છે.

મુંબઇ.

૧૮૮૮.

મુંબઈ:
"ગુજરાતી" પ્રિંટિંગ પ્રેસ.
રતનજી નસરવાનજી આંટીયાએ છાપી છે.

DEDICATED

TO

MANASSUKHRAM SURYARAMA
TRIPATHI ESQ.

In faithful remembrance
of
His kindly feeling towards myself, his
oft repeated and most welcome sug-
gestions for the successful discharge
of the duties of my profession, his
sustained energy in my welfare,
as also his great learning, his
proficiency in the Vadantic
lore and in Politics

by the AUTHOR.

રા. રા. મનઃસુખરામ સૂર્યરામ

ત્રિપાઠીને

મારા પ્રત્યે મમતા ને પ્રેમ, મારા ઉદ્યોગની ફરજ પૂર્ણપણે

બજાવું તે માટે આપવામાં આવતી વારંવારની યોગ્ય

સૂચનાઓ, મારા કલ્યાણમાં સદોદિત ઉમંગ,

તથા

તેઓની વિદ્વત્તા, વેદાંત વિષે

નિપુણતા, રાજનીતિજ્ઞતા એ સર્વેનાં સ્મરણાર્થે

આ મારી સ્વલ્પ કૃતિ પ્રેમપૂર્વક અર્પણ કરૂં છું

હું

ઇચ્છારામ સૂ. દેસાઇ.

નેપથ્ય.

આ નવલકથાનું હાર્દ નિહાળી, તેની જે જાતની ગુંથણી કરવામાં આવીછે તે ભાળી ચોમેરથી ઉદ્વિગ્ન મનનો નિશ્વાસ નિકળતો ગ્રંથ-કર્તા નેપથ્યનાં બાજુમાંથી જોયછે. અનેક પ્રકારના આર્યગૃહરાજ્યનાં ચિત્રો રંગભૂમીપર દર્શાવવામાં આવ્યાંછે, ને તેમાં આર્ય-ભુવન (Home)-માં બનતા નૂતન નૂતન બનાવો એવી તો જુદી જુદી રીતે દર્શાવ્યા છે કે, તેમાંના ઘણાખરા એક સ્થળે નહિ તો ઘણે સ્થળેથી પણ સહજમાં ભેગા થયલા જોવામાં આવેછે. એમાં જે અર્થ ગાંભીર્ય રહ્યું છે તે જોતાં આ નવલકથા લોકમાં અતિ પ્રિય થાય ને તેના પ્રત્યે, પ્રત્યેક જન નિર્મળ મનથી જોવાને તત્પર થાય એમાં આશ્ચર્ય કંઇ નથી. આર્યગૃહરાજ્યનો આ એક નાટક છે, ને તે તમાસામાં સર્વ વસ્તુ મળેછે: દમ્પતિનો ગૃહાચાર, પ્રેમનીતિ, સાસુ વહુનો સંબંધ, સસરા વહુનો પ્રસંગ, સસરાનું સુવર્તન અને ઘરરખુ પુત્રવધૂ; અને પછી 'વધારે શું જોઇયે છે?' એમ રંગભૂમિનો નાયક પુછે છે.

નવલકથામાં જે હાર્દ સમાયલું છે તે હાર્દ ઘણાકોને પસંદ પડ્યું છે.—અને હ્યાં ને ત્યાં મર્મજ્ઞ વાક્યોથી કથા શોભતી જોવાથી સ્ત્રી ને પુરુષો એપર તુષ્ટમાન્ થયેલાં જોવામાં આવે છે. શાળા ને પાઠશાળામાંથી એની માંગણી થઈ છે. ને જો કે ગ્રંથની સર્વ કૃતિ રંગ-ભૂમિના સૂત્રધારીની નથી તથાપિ તેને આશ્રય આપવાને અતિ ઉત્કંઠા બતાવવામાં આવી છે. સામાન્ય રીતે કથાનો પ્રારંભ અને અંત હૃદયને ઘણો પૂર્ણ કરનાર છે ને તે આનંદ ઉત્પન્ન કરે તે કરતાં વૈમનસ્યપણું વધારી મનની શાંતિમાં ભંગ પાડે છે. જ્યારે તમો ઘેર આવો ત્યારે નીચે બેસી, તદન સ્થિરચિત્તે, મનને દોષમુક્ત કરી મારા ગ્રંથ માટે કે તમારાં કાર્ય માટે વિચાર કરજો, જેથી યોગ્યાયોગ્ય સારી રીતે દેખાશે.

ઘણાકોનો વિચાર નવલકથાની વિરૂદ્ધ હોય છે. તેઓ કહે છે કે વાર્તાઓ વિષયવાસના વધારનારી છે. એ બાબતમાં ના પડાય તેમ નથી. તથાપિ આ કથાપ્રસંગ તદ્દન નિરાળો છે. તેમાં જે જાતની ગુંથણી ગુંથવામાં આવી છે તેમાંથી ગ્રંથકર્ત્તા પોતેજ પોતાની મીણબતિના અજવાળાથી સારી રીતે જોય છે કે પડદાનો રંગ, પોષાકનો લખલખાટ, ને પાત્રોએ એકેક પછી એકેકે યોગ્ય રીતે રંગભૂમિપર પ્રવેશ કરી પોતપોતાનું કાર્ય કરવું, તેમાંથી કોઇને પણ અલાભ પ્રાપ્ત થાય કે દોષ દર્શાવાય તેવું થોડુંજ છે. અને ત્યારે હવે પ્રયોજકને વધારે શું કહેવાનું છે? હરેક કાર્યમાં ભૂલ હોય, દોષ હોય, તે સઘળા ઉપર લક્ષ આપવા કરતાં માત્ર તેમાંથી હૃદયપર આબાદ છાપ મારે તેવું ગ્રહણ કરવાને તે વિનંતિ કરે છે. ઘણા જુદા જુદા પ્રસંગ પરત્વે આ નવલકથા લખાઇ છે; ને તેમાં ઘણા દોષો હશે, તથાપિ જે સુજ્ઞ છે તે તેવી બાબતપર બીલકુલ લક્ષ આપતા નથી: તેઓ પાત્રના દોષ જોવા કરતાં તેઓની કૃતિ ને સુબોધને વધારે જોયછે.

અને આટલું કહ્યા પછી પ્રયોજક, દર્શનગૃહમાં વિરાજિત થયેલા શ્રોતૃવર્ગને વિનવે છે કે અભિનયની જવનિકા ઉઘડે છે તે તરફ દૃષ્ટિ કરવી.

રામનવમી
સંવત ૧૯૪૪.

શુદ્ધિપત્ર.

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૪	૧૩	નાજુકા	નાજુક
૫	૧	આવ વા	આવવા
,,	૧૭	હાથમ	હાથમાં
૬	૬	તેને	તેનો
૧૧	૮	ગયા	ગયા.
૧૭	૧૮	હતો કોઈ	હતો કે કોઇ
૧૯	૨૫	રહ્યુ .	રહ્યા.
,,	૨૬	તેઠીક ન	તોઠીક એમ
,,	૨૮	ક્રાધ	ક્રોધ
૨૨	૨૯	થી	નથી
૨૩	૨૮	મહારાજ	મહારાજ !
,,	૩૨	હશો'	હશો.
૨૬	૨૫	કહ્યું	કહ્યું,
૨૭	૬	બાવાજીને	બાવાજી ને
૨૯	૭	ગોઠતેલા	ગોઠતેલા,
,,	૧૪	સાથે મેળવીને	સાથે હોઠ મેળ વીને
૩૧	૨૫	મોડે	મોઢે
,,	૩૨	"ટેસ્ટ"	"ટોસ્ટ"
૩૨	૨૯	તે એક	તે સર્વે એક
૩૫	૨૭	પૂછ્યું	પૂછ્યું.
૩૬	૨૪	કાયચડાને	કાયચડા ને
૩૭	૨	પડી	પડી,
,,	૩	પાચ્છા.	પાચ્છા;
,,	૨૧	લજ્જા શીળ	લજ્જાશીળ
૩૯	૧	ગુમાવી"	ગુમાવી,"
,,	૯	ખુશીથી"	ખુશીથી,"
,,	,,	મણિઓ	મણિએ
,,	૧૮	રૂડું	રૂડું !
,,	,,	તું	"તું
,,	૨૪	બે-વાગ્યા;	બે વાગ્યા;
૪૦	૨૪	શકે ?	શકે ?"
૪૧	૧૭	ગઈ છે.	ગઈ છે
,,	૧૮	થાય	થાય,
૪૨	૨૧	યાં સુધી	ત્યાં સુધી
૪૩	૪	"બેરાગી બો-લ્યો" બાઈ,	બેરાગી બો-લ્યો "બાઈ,
૪૫	૩૦	કરજે.	કરજે,
,,	,,	તપાસજે,	તપાસજે.
૪૬	૧૫	હતો	હતો,
૪૭	૨૮	પ ડ્યું.	પડ્યું.
૪૮	૪	શિવાજી લૂ-ટારાનો	શિવાજી-લૂટારાનો
૫૧	૪	કીધો,	કીધો.
,,	૧૭	કારાણે	કારણે
,,	૨૫	થયો	થયો.
૫૨	૧૬	કહ્યું	કહ્યું,
૫૩	૩	આ	એક
૫૩	૪	જ્યાં	"જ્યાં
,,	૭	તે	તે;"
૫૫	૩૦	સાહેબ ?	સાહેબ !
૫૬	૯	અહીંથી	અહીંથી,
૫૮	૨૫	ને માત્ર	હવે માત્ર
૬૦	૨	હવેની	હવે નર-સાની
,,	૧૧	હતા.	હતા,
૬૦	૨૧	પૂછ્યું.	પૂછ્યું,
૬૨	૧	મારી	મારી:

શુદ્ધિપત્ર.

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
,,	૧૮	જૂટ !	જૂટ
૬૩	૮	કોરાણે	કોરણે
૬૫	૯	મુલસરે	માલૂસરે
૭૦	૧	ની	તેની
૭૨	૨૯	બતાવી	બતાવી.
૭૫	૧૫	કરનેમેં	મરનેમેં
,,	૩૦	હું	હું,
૭૯	૨૬	સ્વામીને	સ્વામી ને
,,	૩૨	સરદારના	સરદાર
૮૨	૪	દેખાવ છે	દેખાવ છે.
,,	૩	નાયકા	નાયિકા
૮૩	૩	અવ્યવસ્થા	અવ્યવસ્થ
૮૫	૨૬	જે	જો
૯૦	૨૯	ચૌા	ચોર
૯૧	૧૭	જરરૂ	જરૂર
૯૫	૨૦	નાંખી,	નાંખી
૧૦૭	૩૧	પડે છો,	પડે છે,
૧૦૮	૩૩	લાથે	લોથા
૧૧૨	૨	તેયાર	તૈયાર
૧૧૫	૩૧	છેલ્લા	છેલ્લી
૧૧૬	૪	તે	ને
૧૨૦	૩	ન તમનું	ને તેમનું
૧૩૧	૩૨	તે	તો
૧૩૨	૨૮	નદ્દત	તદ્દન
૧૩૯	૭	જેતાંજ	જોતાંજ
૧૪૬	૧	ઊચ	ઊચા
૧૪૭	૮	"તે બોલ્યો રે	તે બોલ્યો, "રે
૧૫૭	૨૪	નાઞરિક	નાગરિક
૧૫૯	૧૯	થયું.	ગયું.
૧૬૧	૨૭	પ્રમાણે	પ્રમાણે
૧૬૯	૧૬	મોતીલાલ	કેશવલાલ
૧૮૨	૩૧	સારૂ	સારૂ
૧૮૭	,,	સારૂં	સારૂ
,,	૩૩	ગુંથયાથી	ગુંથાયાથી
૧૯૭	૩૨	ચોળી ઘણું કરીને	ઘણું કરીને ચોળી
૧૯૯	૧૪	બેરાંઓા	બેરાંઓ
,,	૧૫	કરવ	કરવા
૨૦૦	૨	કીધુ	કીધું
૨૦૧	૩	વાગતે	વાગતે પણ
,,	૧૪	તુળજાગરી	તુળજાગવરી
૨૦૯	૨૬	ધર્માદાન	ધર્મદાન
૨૧૩	૧૧	પ્રકરણુ ૩૭મું.	પ્રકરણુ ૩૬મું.
૨૧૫	૨૫	આપણી	આપનાં
૨૨૦	૩૩	કેશવને	કેશવાને
૨૨૭	૧૮	શાકુન્તલા	શકુન્તલા
૨૩૨	૨૦	બોટા,	બેટા,
,,	૩૧	પિતાજીના	પિતાજીનાં
,,	૩૨	લરીકે	તરીકે
૨૯૧	૨૯	વી	એવી
૨૯૯	૨૯	ચ વા	ચાલવા
૩૦૫	૨૧	ગયેલી	થયેલી
૩૦૩	૧૭	વહેમ	વેહેમ
,,	૨૪	મનમાં	મનના
૩૨૧	૧	પોતાન	પોતાના
,,	૬	ચલાવવમાં	ચલાવવામાં
,,	૨૬	જેઓએ	જેઓ

ગંગા

એક ગુર્જર વાર્તા.

પ્રકરણ ૧ લું.

ખરેખરી સુખી તે હુંજ છું.

"ગંગા ભાભી, ઓ ગંગા ભાભી, તમે શું કરો છો?"

"મોટી બહેન, મને બોલાવો છો? જરાક વાંચવા બેઠી છું."

"સાયંકાળ થવા આવી છે, જો તમારી ઇચ્છા હોય તો દેવમંદિરે આવવાની પિતાજીએ આજ્ઞા આપી છે ત્યાં જઇએ." **કમળા**, જે **ગંગા**ના પતિની બહેન હતી તેણે જવાબ આપ્યો.

"ચાલો ત્યારે હું તૈયાર છું," બીજા ઓરડામાંથી દિવાનખાનામાં, પોતાની નણંદ બેઠી હતી ત્યાં આવતાં ગંગાએ કહ્યું, અને તુરત દિવાનખાનામાં વધારે અંધારૂં હતું ત્યાં દીવાસળી ઘસીને દીવો કીધો; અને પોતાના હાથમાંનું પુસ્તક કબાટમાં મૂકીને મનમોહક હાવભાવથી લુગડાં બદલવા તે પોતાના ઓરડામાં ગઇ. તે સમયની તેની ખૂબસૂરતી ઘણી સરસ હતી! ત્યારે તો એનું યથાર્થ વર્ણન અત્રે કરવું જરૂરનું છે.

અસલથીજ જણાયું છે કે **સૂર્યપુર**ની સ્ત્રીઓ ઘણી સકુમાર અને કોમળ હોય છે. તેમાં નાગર વાણિયાની સ્ત્રીઓ વધારે મોહ પમાડે તેવી હોય છે; પણ યથાર્થ રીતે જો હું બોલું તો એજ ખરૂં છે કે આ વાર્તાની નાયિકા ગંગાના જેવી ખૂબસૂરત એક પણ સ્ત્રી આખા **સૂરત**માં નહતી. તેણી કંઇ જન્મથી **સૂરત**ની નહતી, તેના પિતાનું ઘર તો **વડોદરા**માં હતું. નાનપણથીજ તે ચંચળ અને સુંદર હતી, તેમ જ્યારે તે બાળક હતી ત્યારે બજારમાંથી તેને જતી જોઇ દરેક જણ તેના સામા ફિરી નજર

નાંખતું હતું. એના બાપનો દરજ્જો ઘણો મોટો હતો અને **વડોદરા**માં **ખંડેરાવ** જીવતો હતો ત્યારે તે ન્યાયાધીશનું કામ કરતો હતો. તેના આવા મોટા ઓદ્દાને લીધે તેના ઘરમાં હજારો માણસોની રોજ આવજા થતી હતી, પણ જેટલા લોકો એના પિતાને મળવા આતુર હોય તે કરતાં એનો ચહેરો જોવાને ઘણા આતુર હતા; ગંગાનું કાલું કાલું બોલવું સાંભળીને તેઓ એટલાતો રંજિત થતા કે ઘેર ગયા પછી પણ **ગંગાને** વીસરી જતા નહતા. પોતાના ઘરનાં છોકરાંઓને વારંવાર **ગંગા**ની મનશક્તિ ને તનશક્તિનો દાખલો આપી તેના જેવાં થવાને ઉશ્કેરતા હતા.

પાંચ વર્ષની હતી ત્યારથી **ગંગા** એના પિતાને સેવા સામગ્રી તૈયાર કરી આપતી હતી. તેના પિતાની કોઇપણ આજ્ઞા બોલ્યા પહેલાં બજાવવાને તે તત્પર રહેતી. તેની આવી રીતભાતથી તેના પિતાનો તેનાપર અગાધ પ્યાર હતો. **બિહારીલાલ**ને માત્ર આ એકજ દીકરી હતી, તેટલું છતાં તેણીને ખોટા લાડમાં ઉછેરી નહતી. સાત વર્ષની થઇ કે સાધારણ કન્યાશાળામાં **ગંગાને** ભણવા મૂકી, ને **વડોદરા**ના રેસીડંટને ત્યાં **મિસ ફાઉલર** નામની એક યુરોપીયન સ્ત્રી હતી, તેણીને ગંગાની 'ગવર્નેસ' ઠરાવી હતી. આ બાઇ લગભગ વીશ વર્ષ લગણ **ગૂજરાત**માં રહી હતી, તેથી આપણી સ્ત્રીઓની રીતભાતથી જાણીતી હોવાને લીધે, જે જે અગત્યનું શીખવાનું હતું તેથી **ગંગાને** વાકેફ કરી, તથા યુરોપીયન વિચારમાંના કેટલા ઉત્તમ અને લેવા જોગ છે તેની છાપ તેના મનમાં બરાબર પાડી. **મિસ ફાઉલર**ને અંગ્રેજ સ્ત્રીઓના કેટલાક રિવાજ, પતરાજી, તુંડાઇ, વિવેક મર્યાદા, તથા પતિ પત્નિ પ્રત્યેના ધર્મ, તેમજ પ્યાર સંબંધી ઘણો સારો વિચાર નહતો; પણ ઉલટું તે ગુજરાતી સ્ત્રીઓની કેટલીક રીતભાત પસંદ કરતી; તેથી **ગંગાને** એવી સરસ કેળવણી આપી કે જેથી તે ડાહી, ગંભીર, ગર્વરહિત મીઠા બોલી, સામાને રીઝવનારી અને મળતાવડી થઇ હતી. માત્ર હાલના ચાલુ રિવાજમાં ઘટતો ફેરફાર થાય તો ગૂજરાતી કરતાં ઘરસંસારની બાબતમાં કોઇ વધારે સુખી થાય નહિ એમ તે ધારતી હતી.

આવા ઉત્તમ વિચારવાળી 'ગવર્નેસ'ના હાથ નીચે **ગંગા** એવી તો હોશિયાર થઇ કે તેનેમાટે આખા **વડોદરા**માં વાતો ચાલ્યા કરતી હતી. અગિયાર વર્ષની **ગંગા** થઇ ત્યારે તે કોઈપણ અંગ્રેજ સ્ત્રીપુરુષ સાથે અંગ્રેજીમાં વાત ચીત કરવાને પૂરેપૂરી શક્તિમાન્ હતી. તેની બોલવા ચાલવાની છટાથી **કર્નલ ફેર**ની સ્ત્રીએ વારંવાર તેણીને કેટલીક બક્ષિસો આપી હતી. સંગીત, 'પ્યાનોફોર્ટ' 'હારમોનિયમ'ને 'કોનસરટીના' તે સારી રીતે બજાવી શકતી

હતી. કેનવાસ ઉપરનું ભરત કામ એવું તો સરસ કહાડતી હતી કે તેને માટે બે ચાંદ તેણીને બક્ષિસ મળ્યા હતા.

એની કાંતિમાટે તમને કંઇ ભાસ થાય છે વારૂં ? તે શું **આપણી** મુંબઇવાળી જેવી હતી ? અરે નહિજ ! આપણી મુંબઇવાળી પારસણો કે ગુજરાતણોના જેવો પોશાક કે રૂપરંગ ને હાવભાવ તેનામાં હતાજ નહિ, પણ તેના કરતાં વિશેષ સરસ—નહિ કે માત્ર કહેવાના, પણ ખરેખરા ઉત્તમ ગુણો તેનામાં હતા. બાળપણનો તેનો પોશાક અને કાંતિનું વર્ણન કરવું હવે, આ સ્થળે વ્યર્થ છે. તેથી તે કરતાં પહેલાં એટલુંજ કહીશું કે **મિસ ફાઉલર વિક્ટોરિયા**ના હાથ નીચે અચ્છી રીતે શીખ્યા પછી તેર વર્ષની વયે તેનાં લગ્ન **સૂર્યપુર**માં થયાં હતાં. હમણા તેણીની વય સત્તર વર્ષની છે અને પોતાના પતિને ઘેર આવીને રહી છે.

પોતાના ઓરડામાં જઇને સ્વચ્છ પોશાક સજીને તે જલદી તૈયાર થઇ દિવાનખાનામાં આવી. આ વખતની તેની છબી ઘણી દિવ્ય દેખાતી હતી. સોળ સત્તર વર્ષની તરુણીઓ, જેવી દેખાય તેના કરતાં વિશેષ સૌંદર્યવાન્ તે દેખાતી હતી. તેની મુખ કાંતિ તેજસ્વી, આકૃતિ કંઇ લંબ–ગોળ હતી. મોંપર જે ગુલાબી રંગ છવાઇ રહ્યો હતો તે ગુલાબી રંગથી તેની ખૂબસૂરતી ઓર વિશેષ દીલખુશ લાગતી હતી; પ્રીતિ ભરેલો ચહેરો, આર્યની જે ખરે-ખરી ખૂબીઓ તેથી ભરપુર અપ્સરા જેવો હતો; અને જો કે મોજશોખમાં ઉછરેલી છતાં, અવયવો ચપળ ને તીવ્ર અયોધ્યાની સ્ત્રી જેવા હતા. મીઠાસથી ભરેલી કાળી ભમ્મર આંખ, હમણા વળી આનંદથી ભરપૂર ઉમંગી, ભવાં ભરાઉ ને કાળાં તેજસ્વા, વિશાળ પણ નીચું કપાળ, જાણે આપણને પોતાની નમ્રતા બતાવતું હોય તેવું, નાનું પણ તીણું સીધું નાક, જેમાં બે હજાર રૂપિયાના મોતીની વાળી પહેરેલી તેથી લચી ગયલું, લાલ લોહીવર્ણા દાંત અને રતાશ પડતા હોઠ જોઈને તમને અતિ ખૂબસૂરત **જહાંગીર**ના જનાનાની **હુરમ** યાદ આવ્યા વગર રહેશે નહિ. માથામાં સોહાગ ઘલીને ઓળેલો ચોટલો, અને વાંકો વાળેલો અંબોડો, ને તેમાં ઘાલેલી નાગફેણ જોઇને આપણે આશ્ચર્ય પામ્યા વગર રહીએ નહિ. કાનની નીચેની લાલીપર એરિંગ ને ઉપલી લાલીપર આબદાર મોતીનાં ચોકડાં સુઘડ રીતે ડાબા કાનમાં ઘાલેલાં હતાં, તેથા તેનો ચહેરો કોઈને પણ વિશેષ મોહ પમાડે તેવો દીપતો હતો. ગાલ ભરાઉ તથા વચમાં લાલ ઉપસેલા ઝીણા તલ હોવાથી શોભિતા લાગતા. તેની ચામડી છેક બરફ જેવી નહિ, પણ ઘઉંવર્ણના રંગ કરતાં વિશેષ ઉજળી–જાણે ઘણા દૂધમાં ઉકાળેલી કાશ્રી હોય તેવી, પણ વળી કંઇક ગુલાબી, જે દરેક દેશીઓ સ્વરૂપ સૌંદર્યતામાં વખાણે છે તેવી હતી.

તેનો પોશાક કંઇ ખાસ નહતો. તેનો પતિ જો કે એ સમયે ઘેર નહતો તોપણ પિતાતુલ્ય સસરાજીની આજ્ઞા માથે ચઢાવીને એ દિવસે તે સુંદર સાદો પોશાક પહેરી તૈયાર થઇ હતી. રૂપેરી પટાનો ફૂલ ગુલાબી સાળુ પહેર્યો હતો. નાજુકડી તેથી બહારનો ઉઠાવ ભારે નહતો, તોપણ સોળ સત્તર વર્ષની સ્ત્રીને યોગ્ય હતો, તેમાં લીલા કાચી કેરી જેવા, સફેદ બુટ્ટાવાળા ફૂલેવરના ચોળી પહેરી હતી, જેથી મુખ આગળની આકૃતિનો બહાર લગાર વિશેષ ઠસ્સાવાળો લાગતો હતો, ને પીઠપરથી ફૂલેવરના બુટ્ટા સાળુમાંથી જરેજર દેખાતા હતા. જાણે પડદામાં રહેલો નાગ ડોલતો હોયની. ગળામાં ઉંચા પ્રકારના મોતીનો ત્રણુસેરનો છડો ઘાલ્યો હતો, અને હાથમાં નાજુક દ્રાક્ષના વેલાની તાસેલી બંગડી, ને રૂઇફૂલ તથા મોતીનાં કલ્લાં પહેર્યા હતાં, તે સહોડમાં હાથ છતાં ઝરમરિયા સાળુમાંથી સ્પષ્ટ દેખાતાં હતાં. ઉપર ચોળીને છેડે જરકસી ચળક મારતું મોળિયું બાંધ્યું હતું. ડાબા હાથની છેલ્લી આંગળીએ એક હીરાની વીટી ઘાલી હતી. પગમાં નાજુકા પણુ ઘણી ઘુઘરીથી ભરેલા તોડા પહેર્યા હતા; કપાળમાં ઝીણો સિંદુરનો ચાંદલો કીધો હતો, ને જ્યારે તે સ્મિતહાસ્ય કરતી ત્યારે ગાલમાં સહજ ખાડા પડતા હતા, ને તેના ઉપર આવેલા તલવડે તે સમયના હાસ્યથી મુખ કંઇ ઓરજ રીતની છબી બતાવતું હતું. કુલીન સ્ત્રીને છાજતા નમ્ર વેણુથી મધુર બોલતી, તેમ પગલાં ઉપાડતી તે ઘણાં ધીમાં ઉપાડતી હતી. તેનો હસતો ચહેરો આજ કરતાં કવચિત્જ વધારે સુંદર દેખાયો હશે.

છતાં નાયિકા ગંગા કંઇ આજેજ આટલી બધી ખૂબસૂરત દેખાય છે એમ નથી, તેનો દેખાવ હમેશજ એવો રહે છે, પણુ કોઇની આજ્ઞાથી કંઇ પણુ કામ કરે છે ત્યારે વળી રોજ કરતાં વધારે મગ્ન રહે છે. આજની એની આંખ, એનો ચહેરો, એનો આવભાવ, એના બોલવાની ઢબછબ પરથી આટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે તે હમેશ કરતાં પણુ આજે વધારે ખુશ છે. પણુ એ વળી વધારે ગંભીર અને ધીરી છે, તથા કામગરી છે. સૂરતમાં, ખરેખર એના જેવી સુરત કોઇની નથી.

"મોટી બહેન, હવે તમારી વારેવાર, હું તો તૈયાર થઇ છું," ગંગા દિવાનખાનામાં આવીને હસતે મુખે બોલી. "ભાભીજી આજ આવવાનાં છે કે નહિ? સસરાજી તો સૌને આવવાનું કહી ગયા છે."

"વધારે બોલશો નહિ, જો સુખે જવું હોય તો," લગાર ખિન્નવદને કમળા બોલી. "આજે માજી અને મોટી ભાભીને કંઇ ચડભડાટ થયો છે, અને તેથી રીસાઇને તેઓ પોતાના ઓરડામાં સુઇ ગયાં છે. તમે જઈને મોટી ભાભી પાસેથી મદનને લઈ આવશો ?"

"હા, અને તમે **અહમદને** બોલાવો કે તે આપણી સાથે આવવા તૈયાર થાય." બીજા ઓરડામાં, જ્યાં **તુલજા** સૂતી હતી ત્યાં **ગંગા** ગઇ અને તેના છોકરા **મદનને** પોતાની સાથે લઇ જવાને તૈયાર કરી ધો. **મદન** પોતાની કાકી સાથે એટલો હળી ગયો હતો કે તેનો કેડો છોડતો ન હતો, તેમ **ગંગાને મદન** વગર કળ પડતી નહિ.

ગંગા, તુલજાના ઓરડામાં ગઈ ત્યારે તે ડુસ્કે ડુસ્કે રડતી હતી. આ તો જાણીતી વાત છે કે ગુસ્સાના આવેશમાં આવેલા માણસને જેમ ખામોશી રાખવાને કહીએ તેમ તે વધારે જોરપર આવે છે. ઘરના ટંટાથી **ગંગા** ઘણી ઉદાસ રહેતી હતી, તોપણ કોઇ દિવસે તે એક પણ વેણ ઊંચે સ્વરે કે પડદારૂપે બોલી નથી. તે **તુલજાને** શાંત રાખવાને ઇચ્છતી હતી, પણ તેમાં વખત ચાલ્યો જાય તેથી તે કંઇ પણ બોલ્યા વગર, **મદનને** પોલકું, ટોપી ને પાટલુન પહેરાવી હાથ પર ઉંચકીને બહાર ચાલી આવી.

"**અહમદ**, ખા, જરા **મદનને** ઉંચકી લે તો," **કમળાએ** ઝીણે સાદે **અહમદને** કહ્યું.

"ખામોશ, બહેન, મદનલાલકું કીધર લે જાનેકા હે? તુમ દૂર રહોગે તો એ બડા કીલકીલાટ કર મૂકેગા," **અહમદે** પોતાના હાથમ **મદનને** લીધા પછી સવાલ પૂછયો.

"**મહાકાલીના** દેવળમાં, શેઠ ગયાછે ત્યાં જવું છે, તમે અમને ત્યાં પહોંચાડી આવશો?"

"બહોત અચ્છા," **અહમદ** બોલ્યો. "પનાહે આલમ, એ અમીર કે નૌકરીમે અમેરી જાનફેસાની કરડાલનેમે કુચ કસુર કરના એ બડા હરામ હે, લેકીન, માબાપ, અમકુ મુલ્કેઓ ઝમાન કુચ બોલા નહિ હે, ઉસ સબબસે કુછબી ઠપકા મિલેગા એ આપકે શિર રહેગા."

"બરાબર છે" **ગંગાએ** પ્રત્યુત્તર વાળ્યો. "પણ તું ફીકર ન કર, શેઠ તને કંઇ કેહેશે નહિ. જ્યારે શેઠ અત્રેથી ગયા ત્યારે તને જોડે આવવાનું કહી ગયા હતા. તું અગાડી જઇ દરવાજાપર ઊભો રહે."

"જો બાઇસાબકા હુકુમ," નમ્રતાથી **અહમદ** બોલ્યો અને **મદનને** લઇને બારણા આગળ ઊભો રહ્યો.

તુરત **ગંગા** અને **કમળા** બંને આવી પહોંચી. તેઓ **અહમદને મદન** સાથે આગળ ચાલ્યાં કે તુરત સૌથી નાના છોકરાની વહુ તેને પિયરથી આવતી હતી તે મળી, તેણીને સાથે તેડીને સૌ ચાલતાં થયાં.

પ્રકરણ ૨ જું.

જય માતા ભવાની.

આજે **મોહનચંદ્રે અંબાભવાની**ના દેવળમાં મોટી પૂજા કરાવી હતી. તેઓ તો સવારનાજ ત્યાં જઈને બેઠા હતા. **સૂર્યપુર**માં માતાને પણ માનનારા કેટલાક છે, અને અગર જો માતાના ભક્ત કવચિત્ મદ્ય પણ લેછે, તોપણ **મોહનચંદ્રે** પોતાની આખી જીંદગીમાં તેને સ્પર્શ પણ કીધો નથી. આખા દિવસમાં માતાને કેમ શણગાર સજવા ને કેવા વસ્ત્રાલંકાર પહેરાવવા તેમાટેની સઘળી ગોઠવણ એઓ ત્યાં કરતા હતા; અને **મોહનચંદ્ર** એ દિવસે ઘણા ઉમંગી હતા.

માતાનું મંદિર સાધારણ રીતે ઘણું ઉંચું નથી. તે જમીનથી આસરે ૨૧ ફૂટ ઉંચું બાંધેલું છે. એક ચોગાનમાં થઈને માતાના રંગમંડપમાં જવાયછે. રંગમંડપમાં ભાગ્યે એકે સામટાં સો માણસ સમાઈ શકે. માતાની પ્રતિમા પાંચ ફીટથી મોટી નથી, અને સલાટે તેને ઘડવામાં પોતાની કારીગરી સારી વાપરી છે. તેને સ્થાનકપર, જ્યારે પૂજારાઓ ઠાઠમાઠથી શણગારીને બેસાડે છે ત્યારે તેનું સ્વરૂપ સુંદર અને શાંત જણાય છે.

ગંગાને માતાપર ઝાઝો ભક્તિભાવ નહતો, તે તો માત્ર એક જગત્ નિયંતાને ભજનારી હતી. પણ વડીલની આજ્ઞાનુસાર વર્તવામાં હમેશ તેણી તત્પર રહેતી હતી. સવારના ઘેરથી જતી વેળાએ **મોહનચંદ્રે** ઘરનાં સઘળાં છોકરાં છૈયાંને ત્યાં આવવાની આજ્ઞા કીધી હતી, પણ **મોહનચંદ્ર**ની ભાર્યાનો વિચાર સૌથી ન્યારો હતો. જે કહેવામાં આવે તેથી ઉલટું કરવું, ઘરમાં સૌને રંજાડવાં અને સુખે ખાવું નહિ ને ખાવા દેવું નહિ એવો તેનો સ્થાપિત નિયમ હતો. સપરમો દહાડો તો એ શેઠાણીને મન કંકાસનુ કારણ હતું. તેથી આવે રૂડે દિવસે તે કવચિત્જ શાંત રહેતી હતી. અને રહે ત્યારે એમજ જાણવું કે 'આફતાબ અગરેબથી મગરેબ' ગયો છે. આ કારણથી સવારથીજ તેણે કલેશ માંડયો હતો; અને પોતે જવું નહિ, અને કોઈને જવા દેવાં નહિ એજ વિચાર તેણે દઢ કીધો હતો. કુટુંબની વ્યવસ્થા સંબંધી વાત અગાડી આવશે. પણ આ સ્થળે એટલુંજ કહેવાનું છે કે માત્ર **ગંગા, કમળા, મદન** ને **વેણીગવરી** શિવાય કોઈપણ આ સમારંભમાં દાખલ થયું નહિ.

રાત્રિના આઠ વાગ્યા હતા. માતાના દેહરામાં "જય **કાળી**," "જય **ભવાની**," "જય **દુર્ગા**" ના અવાજો થતા હતા. **મોહનચંદ્રે** ત્રણ વખત

બહાર નીકળી **ગંગા**, **કમળા**ની રાહ જોઈ, પણ જ્યારે તે ન દેખાયાં ત્યારે નિરાશ થઇને મંદિરમાં પાછો ફર્યો હતો. પણ ચોથી વેળાએ જેવો તે બહાર નીકળ્યો કે **ગંગા**ને જોઈને તેને અત્યંત હર્ષ થયો. તે એકદમ બોલ્યો કે "કેમ તમે સૌ આવ્યાં ? આવો, બહુવાર લાગી હો."

"હા પિતાજી, લગાર વિલંબ થયો છે, પણ **મદને** વાર લગાડી, બાકી તો સવેળાં આવત." **કમળા**એ વિનયથી ઉત્તર આપ્યો. "ચાલો, હવે દેહરામાં જઇને દર્શન કરિયે, માતાજીને ખોટી કરવાં એ ઠીક નહિ," આટલું બોલીને સૌ દેવાલયમાં આવ્યાં. સસરાજીના પ્રેમથી **ગંગા**ની છાતી હર્ષથી ફૂલાઇ ગઇ અને હાથ ને ખભા ઉંચકાયા, પણ તે હર્ષથી લગાર ધ્રૂજી.

મંદિરમાં શક્તિને રીઝવવાને સંગીત થતું હતું તેમાં સૌ તુરત સામેલ થઇ ગયાં. **મોહનચંદ્ર**ની આસપાસ ભિક્ષુક બ્રાહ્મણો વીંટલાઇ વળ્યા હતા તેમજ **ગંગા** અને **કમળા**ની આસપાસ બ્રાહ્મણો ફરી વળેલા હતા. **અહુમદ**ના હાથમાંથી **મદન**ને લઇને **ગંગા** દેહરામાં આવી ત્યારે **મદન** તો એવો ખુશ ખુશ થઇ ગયો કે જ્યારે સૌ જણાં ગાયન કરતાં ત્યારે તે હાથથી જાણે તાલ આપતો હોય તેમ, હાથ સાથ હાથને અફાળતો હતો.

આ સૌ દેખાવ જોઇને **કમળા** સ્વસ્થ વિભ્રાંત જેવી થઇ ગઇ. અને જ્યારે, સૌ માતાની પૂજાની ધુનમાં ચઢ્યાં હતાં ત્યારે એકદમ **વેણીગવરી**ની બાજુમાંથી ખસી **કમળા** બેભાન થઇને મૂર્છા ખાઇ ધબ દઇને ભોંયપર પડી, પણ ઘોંઘાટમાં કોઇએ તેનો અવાજ સાંભળ્યો નહિ, તોપણ પડતાં પડતાં તેણીએ "જય માતા, જય માતા"નો પોકાર કીધો.

આ પોકાર જેવો **ગંગા**એ સાંભળ્યો તેવીજ તે હાંફળી ફાંફળી થઈ ગઇ અને **મદન**ને ભોંયપર એકદમ પટકી **કમળા** ભણી દોડી.

"બહેન, બહેન," તેણે એકદમ **કમળા**ને હાથમાં લઇ લીધી ને પછી બોલી, "તમને શું થયું ? અરે આ શું થયું છે તે કોઇ જુવો. **કમળા** બહેન ઊઠો ઊઠો, કેમ કંઈ બોલતાં નથી ? અરે આ શું થઇ ગયું. હાય." નિશ્વાસ મૂકીને, જો કે ધીરી છતાં **ગંગા** દિલગીર થતાં આટલું બોલી શકી.

"ચૂપ, ચૂપ, આ શી ગડબડ," મંદિરના પૂજારીએ બૂમ મારી ગુસ્સાથી કહ્યું; કેમકે જો કંઇ વિશેષ ગડબડ થાય અને લોકો વેરણખેરણ થઈ જાય તો તેની દક્ષણા તે ચૂકી જાય. "એ શું છે ? એને કોઈ છેડો નહિ, એ સૌ પોતાની મેળે ઊઠશે."

"શાંતિ," પિતાએ કહ્યું, કંઇ ઉતાવળ ને ગભરાટથી; "એને, **ગંગા** તું હાલ કંઈ વધારે કરશે તો ભયની મારી એ મરણ પામશે. એ કંઇ ઘણી

મજબૂત નથી, અંબા એનું રક્ષણ કરશે, આપણે તો અશક્ત છિયે, ઓ **કમળી, કમળી,** બેટા, તને શું થયું ?"

"અરે પિતાજી તમે શું અહિયાં છો," **કમળા** એટલું બોલીને ચૂપ રહ્યા પછી પાછી બોલી; "માતા મારી રક્ષા કરો. માતાએ મને ભયમાં નાંખી છે. પવિત્ર મા, હું હવે તારૂં સ્મરણ કરીશ, ને તનેસ્મરીશ." વહેમથી તેણીને એમ લાગ્યું કે માતાજ મારા શરીરમાં છે, અને તુરતજ બ્રાહ્મણોએ "જય જય કાળીમાત," "જય જય," **તુલજાભવાની**ની બૂમ પાડી દેવાલયને ગજાવી મૂક્યું.

ત્યારે એ શું છે? શું **દુર્ગાદેવી** તેના શરીરમાં આવીછે ? નહિ. **દુર્ગા** અને **કાલકા** જો આવી રીતે બીજાના શરીરમાં પ્રવેશ કરતી હોય તો તે પૂજ્ય પવિત્ર ગણાય નહિ. અને એમજ **ગંગા** પણ માનતી હતી. પણ ત્યારે એ શું થયું ?

વેણીગવરી આ જોઇને રડવા લાગી, ને **મદન** તો કોલાહલ કરી રહ્યો. સઘળા બ્રાહ્મણો તો "જયજય **ભવાની**" કરવા મંડયા. **ગંગા** જોકે ઘણી ગભરાઇ હતી તોપણ ધીરજ ધરી **કમળા**ની સહોડમાં બેઠી અને તેના મોંપર પાણી છાંટી સાવધ કરવાના યત્ન કરવા લાગી.

પ્રકરણ ૩જું.

કમળાની મૂર્છા.

કમળાના બેભાન થવાથી **મોહનચંદ્ર**ને ઘણો ગભરાટ થયો. દેવ મંદિરમાં આ પ્રમાણે થવાથી તેને ઘણી શંકા ઉત્પન્ન થઇ કે જો મંદિરમાંજ **કમળી** મરણ પામશે તો મંદિરની શુદ્ધિમાટે મોટો ખર્ચ કરવો પડશે. તેની મરજી એવી હતી કે જેમ બને તેમ જલદી અહીંથી એને ઉંચકીને ઘેર લઇ જવી.

પણ બ્રાહ્મણોની ઇચ્છા એમ નહતી. તેઓને દક્ષણાનો અતિશય લોભ તેથી કોઇને પણ જવા દેવાને નારાજ હતા. તેઓએ મોટો કોલાહલ કરી મૂકયો. **કમળા**ની આસપાસ તેઓ વિંટાઇ વળ્યા. કોઇ તેને પાણી છાંટતા હતા ને કોઇએ કોલનવોટર લાવીને ઠંડક કીધી. ગંગા ને **વેણી** **કમળા**ની બાજુએ બેસીને ઘણી આતુરતાથી આસનાવાસના કરતી હતી. **કમળા** તો એવી મૂર્છિત અવસ્થામાં પડી હતી કે તેનું તેને જરાએ ભાન નહોતું. આસરે પા કલાક પછી કમળાએ દીલ હલાવ્યું, ને આંખ ઉઘાડી.

"બહેન, બહેન, તમને શું થયું છે ? જરા તો બોલો ?" ડચકિયાં

ખાતાં ખાતાં ને ધ્રૂજતાં ધ્રૂજતાં **ગંગા**એ પૂછ્યું. "બોલો, છે શું ? તમને જે કંઈ થયું હોય તે મને કહો. તમે ગભરાઓ છો શાવાસ્તે ? જરા તો. બોલો મોટી બહેન."

"પાણી, પાણી, મને જરા પાણી પાઓ, મારૂં ગળું સોષાઇ જાય છે. મારાથી જરા પણ બોલાતું નથી. ઓ માતા, માતા, પિતાજી તમે છો? "

"શું છે બહેન **કમળી** ? અરે કોઇ પાણી લાવો." તુરત પાણી લાવીને પાવામાં આવ્યું. બેઠી થઇને **કમળા**એ પાણી પીધું. તેનાં નેત્ર રાતાં હિંગળોક જેવાં થઇ ગયાં હતાં. બ્રાહ્મણો માંહોમાંહે બોલવા લાગ્યા કે એના શરીરમાં ખચીત માતાએ પ્રવેશ કીધો છે.

"**કમળી**, તને કંઈ વિચિત્ર દેખાયું હતું?" એક બ્રાહ્મણે પૂછ્યું,

"ના, મને કંઇ થયું નથી ને કંઈ દેખાયું નથી," **કમળા**એ જવાબ દીધો. જો કે જવાબ લગાર તોછડો હતો, તથાપિ તે ગુસ્સાનો નહતો. "પિતાજી મારૂં શરીર ઘણું સાલે છે, હવે મને જવા દો, નહિ તો અંબા ઘણી ગુસ્સે થશે."

"બેટા, જરા પણ તું ડર ના, અંબા સદા રક્ષણ કરશે," **મોહનચંદ્રે** કહ્યું "અંબાને ગુસ્સે થવા જેવું તેં શું કીધું છે? તને શું અંબાનાં દર્શન થયાં ? તેની મૂર્તિ કેવી મનમોહક હતી ?"

"હા, મને તેનાં ગુસ્સા ભરેલાં દર્શન થયાં, પણ પછી તે હસીને ચાલતી થઇ," **કમળા** એટલું બોલીને અંબા તરફ નમ્ર વિનંતિ કરવાને ફરી. તેના પગ થરથર ધ્રૂજતા હતા ને તેનામાં બોલવાની શક્તિ ઘણી થોડી હતી. તે બોલી: "ઓ પૂજ્ય પવિત્ર શક્તિ, તારા ચરણમાં મારૂં રક્ષણ છે, અને માત્ર તુંજ એક સર્વ સિદ્ધિ દાતા છે, તારી ઇચ્છામાં આવે તેમ કર. આ રંક કિંકરીને સતાવ ના, પણ તારો આશીર્વાદ આપ. તારી ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવાને હું બંધાઇ છું." ઘુંટણપર પડી એ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરીને તે જોર ભેર ઊઠી ઊભી થઇ, અને **મોહનચંદ્ર**ને કહ્યું. "પિતાજી, ચાલો; સ્વસ્થ રહો. હું શાંત છું."

દેવાલયના પૂજારીએ કહ્યું કે "એને કંઈ પૂછવાની જરૂર નથી, માતાની આજ્ઞા પ્રમાણે એ વર્તશે. બહેન તારી ઇચ્છામાં આવે તેમ કરજે," ને તુરત માતાના શરીરપરથી ફૂલના હાર કહાડી તેના ગળામાં નાંખ્યા; અને નાળિયેર વધેરી તેનું પાણી માતા આગળ ધરીને પાયું. તે વખતે સઘળા બ્રાહ્મણ અને ભક્તોએ "જય **મહાકાળી**," "જય દેવી **ભવાની**"નો ઘોષ કીધો.

"મને લઇ જાઓ, મને ઊઠાવો ! મને જવા દો ! પિતાજી જલદી મને લઈ જાઓ, હું મોઇ," આમ બોલી તે પાછી જમીનપર પડી.

"હવે જલદી એને ઘેર લઇ ચાલો, ગંગા એની જોડે રહેજે; ને એને સમાલજે. કોઇ જલદી પાલખીવાળાને બોલાવો. જલદી કરો, કોઇ દોડો, અરે! કોણ જાણે એને શું થયું છે."

ગંગા આ બધું શું થાય છે તે સમજી શકી નહિ; પણ તેણે કમળાનું મન ભ્રમિત થયેલું ધાર્યું. તેણે માત્ર એટલુંજ ઇચ્છયું કે હવે જેમ જલદી ઘેર જવાય તેમ સારૂં. તે પછી કમળાની પાસે બેઠી, એટલામાં પાલખી આવી ને તેમાં કમળાને સુવાડી સૌ ધીમે ધીમે એક સરઘસના આકારમાં મૌન્ય ધારણ કરી પાલખી સાથે ચાલતાં થયાં. બ્રાહ્મણો, પોતાને દક્ષણા ન મળી તેથી ઘણા ઉદાસ થઇ ગયા હતા. ગંગા કમળાની સાથેજ પાલખીની જોડે ચાલતી હતી. વેણી પણ પછાડી ધીમે ધીમે ચાલતી હતી. મદન ઉંઘી ગયો હતો ને તે અહમદના હાથમાં હતો.

રાત્રીના બાર વાગ્યા હતા, અને સુરત જેવા શેહેરમાં એ વખતે તદ્દન સુનકાર જેવું હોય છે. તોપણ આ પ્રમાણેનો દેખાવ જોઇને ઘણા જણ બારિયે જોવાને આવ્યા ને આશ્ચર્ય પામતા હતા. ઘેર આગળ આવતા સુધીમાં "એ શું છે?" એ ત્રણ અક્ષર ત્રણસો તરફથી પૂછાયા હતા. ઘેર આવી પહોંચ્યા તો સઘળાં જાગતાં હોવાથી ને શેઠાણી પણ જાગતાં હોવાથી "આ વળી શું છે" એમ જાણી બારી આગળ આવી જોવા ઊભાં, પણ જ્યારે સૌ આવીને તેનાજ બારણા આગળ ઊભા ત્યારે તો તે બહુ ગભરાઇ. તે નીચે ઉતરીને જોવા આવી.

"સાસુજી, કમળા બહેનને કંઇ અણચિંતવ્યું દેવાલયમાંજ થઇ આવ્યું છે અને તેઓ જવાબ દેતાં નથી:" ગંગાએ બારણા આગળ એકદમ જઇને ટુંકામાં જણાવ્યું.

"હાય! હાય રે! મારી દીકરીને શું થયું? અરે બહેન તને શું થયું, તું કેમ બોલતી નથી," એમ બોલતાં કમળાની પાલખી પાસે શેઠાણી આવ્યાં અને અંદર જોવાને માથું માર્યું, પણ ભાગચોઘડીએ પાલખીના બારણા સાથે માથું અફળાયું, કે તે તો રાતી પીળી થઇ ગઇ.

"તમને કોણે કહ્યું હતું કે તમે સૌને તેડી જાઓ?" ઘરધણિયાણી ગુસ્સાના આવેશમાં તોછડાઇથી મોહનચંદ્ર સામું જોઇ બોલી "મારૂં તો કોઇ માનેજ નહિ. ભોગ છે મારા કે મારે નસીબે દુઃખજ સરજેલું છે. કોણ જાણે આ દિકરીનું હવે શું થશે. એને શું થયું છે તે કોઇ કહેશે?"

કોઇએ એને જવાબ દીધો નહિ. ગંગા તો સાસુજીનો ગુસ્સો જોઇને ખુણામાં ભરાઇને ઊભી, અને વેણીગવરી ઘરમાં ભરાઇ ગઇ. પણ ક્ષણ પછી ગંગાએ આવીને પાલખીમાંથી કમળાને ઊઠાવી ને પોતાની જેઠાણી

તુલજા તુરત નીચે આવી હતી, તેની સાથે ઉંચકીને માળપર લઇ જવા યત્ન કીધો, પણ સૌંદર્ય સકુમાર એવી **ગંગા**થી તે કેટલો બોજો ઉંચકાય! તેટલામાં **મોહનચંદ્રે** આવીને **કમળા**ને ઉંચકી લીધી અને તેને બીજા માણસ સાથે મળી માળપર લઇ ગયા. શેઠાણી તો બડબડતીજ રહી ને તે પાછળ આવે તેટલામાં તો **ગંગા**ના શયનગૃહમાં **કમળા**ને લઈ જઇને એક કોચ ઉપર સૂવાડી. **ગંગા**ના ઓરડામાં માત્ર તે અને **કમળા** શિવાય બીજું કોઇ હતું નહિ. દિવાનખાનામાં **મોહનચંદ્ર** હતા, પણ તેમનાં ધણિયાણી આવ્યાં કે તેઓ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા આ પ્રમાણે પોતાને થતા અપમાનથી શેઠાણી તો ઘણા ક્રોધમાં આવી ગયાં.

આ ખરૂં છે કે જ્યાં સુધી ગુસ્સે થયલા માણસ સામા કોઇ હોય નહિ ત્યાં સુધી તેનો ગુસ્સો પ્રકટ થતો નથી. પણ જેમ વધારે વખત તે ગુસ્સો રહે છે, તેમ તે વધારે ધુંધવાય છે, ને અંતે બહાર નીકળીને ઘણો શોર બકોર કરે છે. વડી શેઠાણીના સંબંધમાં પણ એમજ બન્યું.

પ્રકરણ ૪ થું.

સાહુ આત્મારામ ભૂખણ.

નવું પ્રકરણ શરૂ કરિયે તે પહેલાં, હવે **મોહનચંદ્રના** કુળનો ઇતિહાસ વાંચનારને જણાવવો જોઇએ. માણસની મોટાઇ કેટલેક દરજ્જે તેના કુળપરંપરાના ઇતિહાસ ઉપર આધાર રાખે છે અને તેથી ઘણા દાખલા એવા જોવામાં આવ્યા છે કે ઉમદા અમીરી ગુણ ધરાવનારા અને બુદ્ધિના ચળકાટવાળા વીરપુરુષો ઘણે કાળે—લગભગ ત્રણસો ત્રણસો વર્ષે—પણ એકજ કુળમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે. **મોહનચંદ્ર**નું કુળ આજ પ્રમાણેનું હતું. તેઓ જગતમાં સાખ ને આંટમાટે જાણીતા થયલા **આત્મારામ ભૂખણ**ના કુળના હતા.

સત્તરમી સદીની શરૂઆતમાં પશ્ચિમના પરાક્રમી પુરુષોએ આ દેશમાં આવવા માંડયું. તેમણે **સૂરત**ને પોતાનું મુખ્ય સ્થળ કરી એવી તો સારી સ્થિતિમાં આણ્યું હતું કે હજી સુધી તેની તરફ ઘણા વિદ્વાન્ ને શોધક નરો ઘણા માનથી જોય છે. **સૂરત**માં કેટલાક પ્રકારના વેપાર ધંધા એ સમયે ચાલતા હતા. તે અરસામાં સરાફી પેઢીઓ ઘણીક સ્થપાઇ હતી, અને તેમાં કેટલીક રીતે અંગરેજોને માલ મત્તા અપાવામાં વૈશ્ય ન્યાતના એક **આત્મારામે** ઇ. સ. ૧૬૪૦ માં આગળ પડી પ્રથમ સારી આંટ મેળવી. એ વખતે અંગરેજોને ખાનદાન ને

કુળવાળા નરો ઉપર ઘણો ભાવ હતો; અને કેટલાક અંગરેજો, જેઓ હલકા ને નોકરીમાટે ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપની સાથે આવેલા, તેઓ જે લુચ્ચાઇ ઠગાઇથી અને લાંચ રૂશવતથી નાણાં મેળવતા, અને તે પોતાની પાસે રાખે તો પ્રસંગ પડવે પકડાઈ જાય એ ભયથી આ સરાફી પેઢીમાં જમે કરાવતા, ને જ્યારે સ્વદેશ જતા ત્યારે કેટલીક રકમ બક્ષિન્દા આપી, નાણાં લઇ પોતાને દેશ જતા હતા. કહેપરંપરાથી, અને સાફ દાનતના હોવાથી, અંગરેજોમાં પ્રથમ **આત્મારામ**ની સાખ ઘણી વધી, અને એ પેઢી પડી ભાંગી ત્યાં સુધી તેની સાખ તેવીજ હતી. ફ્રેન્ચ અને અંગરેજો વચ્ચે બાકસને અંગ્રેજે લડાઇ થતી હતી, તે લડાઇમાં ઘણા અંગરેજો મરણ પામતા અને તેમનાં ઘણાં નાણાં **આત્મારામ ભૂખણ**ની પેઢીમાં જમે રહેતાં હતાં; કેટલાંક વર્ષ સુધી કોઈ પણ વાલીવારસ તે નાણાં લેવાને આવતો નહિ; તોપણ સો વર્ષે તે નાણાં લેવાને તેના વારસ આવે તો તેને દોકડે ને પૈકે હીસાબ કરીને એજ પેઢી નાણાં આપવામાં આખા હિંદુસ્થાનમાં પંકાઇ હતી. લોકોમાં સામાન્ય રીતે એમ કહેવાય છે કે "રળતાં તો રોટલો મળે, ઉંચો નીચો હાથ પડે તોજ પોટલો દેખે," પણ **આત્મારામ ભૂખણ**ની બાબતમાં એથી ઉલટુંજ બન્યું છે. તેઓએ તો જાતિશ્રમ અને સાહુકારી આંટથી પોતાનો દહાડો ફેરવી નાંખ્યો હતો.

દહાડે દહાડે **આત્મારામ ભૂખણ**વાળા ઘણા વખણાતા ગયા ને તેમનો પૈસો સુમાર વગરનો કહેવાતો ગયો. અંગરેજ લોકોનું જોઇને ફ્રન્ચોએ પણ પોતાનો સરાફ કરવાને તેમને માંગણી કીધી, પણ બંનો જગોએ પોતાથી પહોંચી વળાશે નહિ, એ ભયે તેઓ આગળ પડતા અટક્યા. એમ કહેવાય છે કે **આત્મારામના** એક દીકરા **દુર્લભદાસ**ને કેટલીક લાંચ ફ્રન્ચોએ આપી ને અંગરેજ તરફથી ખસીને પોતા તરફ લેવાને ઘણું કર્યું, અને ઇ. સ. ૧૬૪૯ માં અંગરેજોની આંટ જતી હતી ત્યારે તેમને નાણાં ન ધીરવાને સમજાવ્યા છતાં, વગર વ્યાજે એક માસ સુધી એક લાખની રકમ **આત્મારામ ભૂખણ**ની પેઢીએ કંપનીને ધીરી હતી. અંગરેજની કોઠીપર તો લોકો તગાદો કરતા બેઠા હતા. અને જો એક દિવસ નાણાં મોડાં મળ્યાં હોત તો, અંગરેજોની કોઠીની રેવડી દાણાદાણ થાત અને આજે તેઓ કોણ જાણે ક્યાં અટવાઈ ગયા હોત.

આ ધીરથી અંગરેજોમાં એ પેઢીનું માન વધ્યું, અને તે વખતના કોઠીના ઉપરી **કર્નલ સિમસ**ને વિલાયત લખી વાળ્યું. જેથી કંપનીના ડારેક્ટરોએ એ પેઢીનેમાટે બે સુનાના પોપટ બક્ષિસ મોકલાવ્યા, અને ઉપકારનો પત્ર લખ્યો.

આત્મારામનો કાળ ઇ. સ. ૧૬૫૬ માં થયો ને તે પેઢીપર, વંશમાં જે વડો હતો તે બેઠો. તેની રીતભાત જોઇએ તેવી રૂડી ન હતી. તેઓએ પોતાના ખાનદાનની આબરૂની દરકાર ઘણી થોડી રાખવા માંડી, અને સુરતના હાકેમનો ગુસ્સો કંઇક કારણસર પોતા ઉપર ખેંચી લીધો. હાકેમે ગુસ્સામાં એકદમ તેમને પકડી લાવવાનો હુકમ કીધો. સાયંકાળના છ કલાકનો અમલ હશે તેટલામાં નવાબના કેટલાક માણસો તેના ઘરની આસપાસ ફરી વળ્યા. ગમે તેવા હોશિયાર છતાં જાતે વાણિયાભાઇ, તેથી બીકણ બિલાડી માફક છાપરે છાપરે કુદીને એક પાડોશીના ઘરમાં જઇને સંતાઇ બેઠા. બૈરાં છોકરાંઓ ઘરમાં તો એટલાં ગભરાયાં કે કોઇથી બોલાય સરખું નહિ. પણ **દુર્લભદાસ**ની ધણિયાણી જાતે બહાદુર હતી તેણે બારણે આવીને બૂમ મારતા બાંડીયા તુરકમીરઝાંઓને અટકાવ્યા. પૂછ્યું કે "છે શું?" એકાદ મિયાં સાહેબે એલફેલ બોલી પોતાની જાત જણાવી, પણ જમાદાર સમજુક હતો, તેણે સૌને વારીને બાઇને ખુલાસો કીધો કે "ખુદાવંદે, અબીકા અબી **દુર્લભદાસ**કું પકડકર લાનેકા હુકુમ દિયા હૈ, ઓર હમેરી રજ્જુ આવે, હમ સબ ઉસકો માન દેકર લે જાયગા. દુસરી ગડબડ કુચબી નહિ હૈ." **ગુલાબે** પોતાના ધણીપર આવેલી આફત જોઇને જમાદારને ઘરમાં બોલાવી બસો સોના મ્હોરની ભરેલી થેલી હાથમાં સેરવી દીધી અને કહ્યું કે જમાદાર સાબ જાકર નબાબસાબકું બોલો કે ઓ "બનિયા તો ગાગ ગયા હૈ, કલ આયગા તબ આપકી હજુરમાં આકર ખડા રહેગા." જમાદાર ચાલ્યો ગયો. બીજે દિવસે બે હજાર સોનામ્હોરથી ભરેલો રૂપાનો થાળો લઇને શેઠ સવારના પહોરમાં નવાબ સાહેબની હજુરમાં ગયા; અને નવાબ સાહેબના પગ આગળ ભેટ મૂકી નમ્રતાથી કહ્યું કે "હું આપનું બચ્ચું છું, ગમે મારો કે ઉગારો." નવાબને રહેમ છૂટી અને તેમનો ગુન્હો માફ કરી શાલ પાઘડીનો શિરપાવ આપીને ઘેર મોકલ્યા.

હમેશાં મોટા ઘરનાં બૈરાંઓ ઘણું કરીને એદી, વાતુડાં, ધર્માંધ અને હલકા લોક સાથે વાતવિલાસ કરનારાં હોય છે; પણ **આત્મારામ ભૂખણને** ત્યાં જે સ્ત્રી હોય તે વિવેકી અને સદ્ગુણી તે વખતમાં ગણાતી હતી. તેઓ પોતપોતાનું કામ જાતેજ કરતી અને મર્યાદા, કુળલજ્જા, શિયળતા જાળવવામાં સારી રીતે વખણાતી ને પ્રસંગે પ્રસંગે પોતાના પતિઓને સારી સલાહ આપતી હતી. એ કુળમાટે નવાબનો એવો હુકમ હતો કે જો પુરુષ આફતાબગીરી લેતો લેવા દેવી અને તે હુકમ મેળવવાનું માન પણ **ગુલાબબાઇ**નેજ ઘટતું હતું. છચોક નવાબ સાહેબ સાથે વાત કરવાની હિંમત **ગુલાબબાઇ**એ ઘણી વખત કીધી હતી, અને નવાબ તેની

બહાદુરીનાં ઘણાં વખાણ કરતો હતો. હાલનાં મુડદાલ જેવાં અને માંદકાંલ્લાં, જાણે પગ મૂકે તો હમણાં પડી જશે એવી સ્થિતિનાં ઘેરાં તે વખતે વાણિયામાં ભાગ્યેજ હશે.

પ્રકરણ ૫ મું.

ઇતિહાસ–ચાલુ. શિવાજીની લૂટ.

[આ પ્રકરણનો વૃત્તાંત ઐતિહાસિક છે; અને તેનો આધાર મિ. ડફના મરાઠાનો ઇતિહાસ, સૂરતનો જુનો ઈતિહાસ, કવિ નર્મદાશંકરની સૂરતની હકીકત, મેડોસ ટેલરના તથા એલફિન્સ્ટનના હિંદુસ્તાનનો ઈતિહાસ તેનાપર છે.]

તા. ૭મી ડીસેંબરની ને ૧૬૬૩ની સાયંકાળે એક દક્ષણી સવાર, ઘણી ફાંકડી ઘોડી કુદાવતો અને ઝળાંઝળાં મારતો પોશાક સજી, ડાબી બાજુએ મ્યાનમાં ઘાલેલી ચળકતી તરવાર સાથે છડે દોપટ્ટે સહરાના મોરચા બહાર દુમાલના હનુમાન છે ત્યાં આગળ આવીને વીસામો ખાવા બેઠો. તેની આંખો. તેની સ્પષ્ટ મુખમુદ્રા જોનારની ખાત્રી કરતી હતી કે તે દુનિયા ખાયેલ, કોઈ પ્રપંચી પુરુષ છે. ઉમર માત્ર ૩૫–૪૦ વર્ષ સુધીની હતી. પાસે ચમની હતી તે કહાડીને પાનની બે પટ્ટી બનાવી પાસેની ઝુંપડીમાં બેઠેલા એક સાધુરામને આપી, પછી પોતે ખાધી; અને જોડા ઉતારીને હનુમંતનાં દર્શન વાસ્તે ગયો. હનુમંતની મૂર્તિ જોઇ તે એટલો તો પસન્ન થયલો દેખાયો કે તુરત દશ શેર તેલ ચઢાવવાની પેલા સાધુરામને વરદી આપી ને ખિસામાંથી ઝટ કહાડીને એક સુના મ્હોર બાવાજીના હાથમાં ધરી દીધી. બાવાજી ઘણા પ્રસન્ન થઈ ગયા, અને જાણ્યું કે આ કોઇ ખડો પરમ ભાવિક ભક્ત છે. તુરત આ દક્ષણીને આદર સન્માન આપ્યું ને પોતાની જાયગામાં બે દિવસ ઇચ્છા હોય તો રહેવાને વિનંતિ કીધી. મરાઠાને તો એજ જોઇતું હતું. તે સૂરતથી તદ્દન બીનમાહિતગાર હતો, અને શેહેરમાં પ્રવેશ કર્યા પહેલાં કયાં જઇને ઉતરવું તેના વિચારમાં હતો. તેવામાં આવી ઉત્તમ તક હાથમાં આવી તે ઝડપવાને તે કેમ ચૂકે ? પોતાની ઘોડીને પાસેના છાપરા નીચે બાંધી, ઘાસ પાણી નીરી, બાવાજીની પાસે આવી વાતોના તડાકા મારી, રાત ગુજારવાનો વિચાર કીધો, પણ તેટલામાં બાવાજીએ સવાલ કીધો કે "લડકા કુછ ખાનેકી ઇચ્છા હે કે નહિ ?" "નહિ મહારાજ અપની પાસ કોરા કોરા હે, સો ખાકર રાત ગુજારેંગે, ફીર પ્રભાત મેં દેખલેંગે." તુરત પોતાની પાસેનો દાબડો ઉ-

ચાડીને મગદળ કહાડી બે લાડવા ને થોડુંક અથાણું બાવાજીને આપી, પોતે ને બાવાજી સાથે ખાવા બેઠા.

આ બે સોબતી કોણ હતા? એક ત્યાગી ને બીજો રાગી–'સંસારી' છે, તેથી તેઓ કોઇપણ રીતે કાવતરાખોર હોવા જોઇએ.

જે સમયની આપણે વાત કરીએ છિયે તે સમય આર્યભૂમિના ઇતિહાસમાં ઘણો તેજસ્વી હતો. આર્ય મહારાજ્યમાં એ સમયે **દીલ્લીના** તખ્તપર **આલમગીર** જુલમગાર બિરાજતો હતો. તેની હાક દરેક દેશી રાજ્યમાં એવી તો વાગતી હતી કે તેનું નામ સાંભળતાં ચોબાજુથી ભય ને હાયનો શબ્દ નીકળતો હતો. મુસલમાન પ્રજા પણ તેના આ જુલમથી ત્રાહે ત્રાહે પોકારે તો બીજાની વાતજ શી? પણ મુસલમાનો હિંદુ લોહીના તરસ્યા હતા, તેથી પ્રજા ઐક્ય, શક્તિ અને કીર્તિનેમાટે વળખાં મારતા હતા. બંગાલા, મદ્રાસ અને બીજે કેટલેક ઠેકાણે અંગરેજોએ કોઠી સ્થાપી હતી; મેવાડમાં રજપૂતો ટમટમતા હતા; દક્ષણમાં મરાઠાઓ જાગતા થયા હતા; રોહિલખંડમાં રોહિલા અને જાટ લોકો પણ તૈયાર હતા, પણ એ સઘળાને ચૂર્ણ કરવાને **ઔરંગજેબ** પૂર્ણ શક્તિમાન હતો. તે તે કાળનો પ્રચંડ ક્રોધિષ્ટ ભુંડ શક્તિનો સિંહ હતો. તેની સામા થાય એવું કોઇ પણ તે કાળમાં હતું નહિ. વિજાપુર અને અહમદનગરનાં દક્ષણનાં રાજ્યો માત્ર સહજ મરાઠા સરદારોને આશ્રય આપતાં, તેમાટે તે રાજ્યો પણ ભયમાં હતાં.

તેજ વખતમાં **રામદાસ** સ્વામીનો ત્રિકોણાકૃતિનો–સત્વ, રજ ને તમશક્તિથી હવામાં ઉડતો ભગવો વાવટો લઇને **રાયગ**ઢના કિલ્લામાંથી **શિવાજી** મહારાજ મેદાન પડ્યા હતા. પ્રથમ તો પોતાનો પિતા જે સ્થળે નોકર હતો તેજ રાજ્યનાં નાનાં ગામો લૂટી, તે લૂટનાં નાણાંવડે હલકા, પણ શક્તિવાળા લોકનું એક સૈન્ય સ્થાપ્યું. દહાડાપર દહાડો ચઢતો ગયો તેમ **શિવાજી**ની ચઢતી થતી ગઇ. તેણે પોતાના સૈન્યને આગળ વધારી નાનાં નાનાં રાજ્યોપર હલ્લા કરવા જારી કીધા. અને તેવે તેવે સ્થળે પોતાનો જાપતો બેસાડી ખંડણી કે ઘાસદાણાને પેટે વાર્ષિક કંઇ લવાજમ લેવા માંડયું. આ રીતે **શિવાજી**ની શક્તિ વધેલી જોઇને ઉત્તરમાં **આમલગીર** પહેલાને ઘણી ચટપટી લાગી; અને આ બંડખોર લૂટારાને જેર કરવા માટે તેણે કમ્મર કસી. પણ **વિજાપુર**ના રાજાએ કંઇ પણ દરકાર ન કરી અને **શિવાજી**ને બળવત્તર થવા દીધો, એટલે **ઔરંગજેબ**નું કંઇ ઝાઝું વળ્યું નહિ; તેને જેમ જેમ સપડાવવામાં આવતો તેમ તેમ તે વધારે દઢ થયો ને અંતે થાકીને **ઔરંગજેબ** અને **વિજાપુર**ની સરકારે તેને સ્વતંત્ર

થવા દીધો આવી રીતે પોતાનો જય મેળવતાં તે આગાડી વધ્યો; તોપણ પોતાની લૂટફાટની રીતિ છોડી દીધી નહિ, અને તેથી હજી પણ અંગરેજી ઈતિહાસ કરતા તેને પિંડારા શિવાય બીજી ઉપમા આપતા નથી. તેનાથી પ્રજા ઘણી પીડાવા લાગી તેથી ઔરંગજેબે તેની સામા પોતાનું સૈન્ય મોકલ્યું. **સાષ્ટિખાન**, **ઔરંગજેબ**નો માતૃકાકો હતો તેને પોતાના દીકરા **મોયાઝીમ**ના હાથ નીચે કેટલુંક સૈન્ય આપી **શિવાજી**ને જેર કરવા મોકલ્યો, અને જ્યારે તેનાથી કંઇ પણ વળ્યું નહિ ત્યારે જેપુરના **જશવંતસિંહ**ને લશ્કરમાં બીજા જનરલની પદવી આપી તેને સહાય કરવા મોકલ્યો. પણ **સાષ્ટિખાન** ઘણો તોછડો ને ઉદ્ધત હોવાથી **જશવંતસિંહ** સાથે બન્યું નહિ. **શિવાજી**ના પેદલનો[1] ઉપરી **મોરોપંત** હતો ને હેદલસેનર[2] **નાથજી** પલકરના ઉપરીપણા નીચે હતું. તેણે જોયું કે મોગલો સામા જોઇયે તેવી સારી રીતે લડી શકાવાનું નથી, તેથી તા. ૧૨ મી એપ્રિલ ૧૮૬૩ ને દિને થોડું પેદલ સેન પોતાના સૈન્યાધિપતિપણા નીચે રાખી, આશ્રયે **થાનાજી** મુલસરેને **હાસજી** કંકને લઇ જયાં **સાષ્ટિખાન** પડેલો હતો ત્યાં તુટી પડયો, અને તેને નસાડયો ને મોગલોની પૂંઠ એવી તો સજડ પકડી કે એના જેવો નાશ તેમનો ભાગ્યેજ થયો હશે. **કરતોજી** ગુંઝરના ઉપરીપણાની કેવલરી મોગલોપર ઉતરી પડી, ને મોગલોને નામોશી સાથે નસાડયા. આ જય જેવો તેવો નહતો. **સાષ્ટિખાને ઔરંગજેબ**ને આ હારથી ખીજવાઇને લખી વાળ્યું કે **જશવંતસિંહ શિવાજી**નો મારેલો છે. તેથી તે જોઇયે તેવો આશ્રય આપતો નથી. **ઔરંગજેબે** બંનેને બોલાવી લઇને **મોયાઝીમને** દક્ષણનો સરસુબો કરીને મોકલ્યો, ને તેના હાથ નીચે પાછો **જશવંતસિંહને** પણ સૈન્ય આપીને મોકલ્યો. **જશવંતસિંહે સિંહગઢ**પર ઘેરો ઘાલ્યો, પણ ઘણો સમય ટકાવી શકયો નહિ, ને આખરે તેને પોતાનું સૈન્ય ખેંચી લઇને **ઔરંગાબાદ** આવવું પડયું.

ઔરંગજેબે આ નવા દુશ્મન ને ઘણો મતબાલો જોઇને, તેને જેર કરવાની ઘણી ગોઠવણ કીધી, પણ એકે ફેરે **રામદાસ** સ્વામીના શિષ્યે તેનો જય પાકો થવા દીધો નહિ. જ્યારે **ઔરંગજેબ**નું સૈન્ય નિયમિત યુદ્ધ કરવા આવતું ત્યારે **શિવાજી** નાસભાગ કરતો. **સિંહગઢ**માં **જશવંતસિંહ**ને તોબા પોકરાવી, ને ત્યાંથી નાઠો. પોતાના સૈન્યના એક ભાગને થાણા જીલ્લાના કલ્યાણીની પડોસમાં લાવીને પડાવ નાંખ્યો: બીજો વિભાગ ડંડી

---

૧ પેદલ—પાયદલ—પગે ચાલનારૂં લશ્કર.

૨ હેદલ—હયદલ—ઘોડેસવાર લશ્કર.

રાજપુરમાં હતો. **ઔરંગઝેબને** તે જણાવતો હતો કે તેની મરજી વસઇ પર ચઢાઇ કરવાની છે. પણ એ ગળત વાત હતી.

આ કાળે **સૂરત**માં પુષ્કળ દોલત અને સંપત્તિ છે એમ એના જાણુવામાં-આવ્યું. એ નગર લૂટવાનો વિચાર નક્કી કીધો. પણ શેહેરની વ્યવસ્થા જાણ્યા વગર વખતે જોઇએ તેટલો લાભ ન થાય એમ ધારી કંઈ છુપી શોધ કરવાનો વિચાર રાખ્યો. પોતાના એક પ્રખ્યાત મશહુર જાસૂસને મોકલ-વાનો ઠરાવ કીધો. અને આ પ્રકરણુના પ્રારંભમાં જે દુનિયા ખાધેલ ઘોડે-સ્વાર દેખાયો છે તે **શિવાજી**નો દૂત **બહિરજી** નાયક છે. એ **સૂર્યપુર**ની સ્થિતિ ને રંગ જોવાને આવ્યો છે.

સત્તરમી સદીમાં હિંદુસ્તાનમાં ચાલતા કાવાદાવા અનેક પ્રકારના હતા. અગરજો **દિલ્લી**ના તખ્તપર પ્રતાપી મોગલવંશના રાજાઓ બિરાજતા અને તેમની હાક ચોમેર ગાજી રહી હતી, તોપણુ નાનાં નાનાં રાજ્યો પણ પોતાનો સત્તાપ્રતાપ દાખવતાં હતાં. અને તેથી કોઇ કંઈ રીતે તો કોઈ કંઇ રીતે એક બીજાના વિરોધી હતા, અને તેવાજ કોઇ કારણુસર **સૂરત**ના નવાબને પણુ કોઇ પક્ષ તરફથી આપત્તિ વેળાએ આશ્રય મળે તેમ નહતું. ત્યારે **શિવાજી**-કે જેને પૈસાની સૌથી પહેલી જરૂર હતી તે કોઇ તેવા ઝાહોઝ-લાલીવાળા નગરને લૂટવાને પછાડી કેમ પડે ?

બહિરજીને **સૂરત**ની તપાસમાટે મોકલવાનો હેતુ એજ હતો. કોઈ પણુ પ્રકારે નાણું મેળવવાં. **સૂરત**નો હાકેમ નબળો હતો. તેને સહાય કરનાર કોઇ નહતું. **શિવાજી**એ પૂરતી તૈયારી કીધી હતી. માત્ર જોવાનું એજ હતું કે ક્યાંથી વધારે મત્તા મળશે તેજ. તેણે પોતાના નાયકને ઘણું શીખવી મૂક્યું હતું. અગરજો નાયક કુશળ હતો, તેને **શિવાજી**ના બોધની કંઇ જરૂર નહતી, તોપણુ જે હેતુ **શિવાજી**એ રાખ્યો હતો તેને માટે તેને જે-ટલી કાળજી હોય તેવી બીજાને ન હોય, માટે ટોકી ટોકીને તેને મોકલ્યો હતો. આપણે જોયું કે જે દક્ષણી **દુમાલ**ના હનુમાનની જાયગામાં આવીને બેઠો હતો તે એક મહા અઘોર કાવતરાના કામમાટે હતો. પણુ એ બેરાગી કોણુ ?

બેરાગી **સૂરત**નોજ રહીશ હતો. તે વેદાંતમાં કર્મકાંડ સુધી સારી રીતે પહોંચેલો હતો. જાતે ઘણો નિખાલસ તેથી કંઇક સહેજસાજ વેપાર કરીને પોતાનો નિર્વાહ કરતો. ન્યાતિમાં કન્યાની અછત તેથી કુંવારો હતો અને ચાળીસ વર્ષની ઉમ્મર થઇ તોપણ પરણ્યો ન હોતો; અને તે પછી પરણુ-વાની આશા પણુ નહતી. તેટલામાં ભોગ ચોઘડીએ અકસ્માત્ પ્રસંગે એક તરૂણુ વિધવાનો પ્રસંગ થયો. બાઈ બહુ કાંતિવાળી, લજ્જાળ અને

શિયળ સાચવનારી હતી. નાનપણમાંજ તેનાં માબાપ ગુજરી ગયાં હતાં, અને તેના ભાઈએ ઘરમાંથી વિના પ્રયોજને કહાડી મૂકી હતી. જો કે ગુજરાન કરવાને તેને મહામહા મુશિબત પડતી હતી, તોપણ એકપણ દિવસે પાપ વાસના કરી નહતી. મહામહા કઠાવતે દહાડા ગુજારતી હતી. ઉમ્મર માત્ર સત્તર વર્ષની હતી: આવો તરૂણાવસ્થાનો કાળ તે કેમ દુઃખે નિકળે ? સાધુ સંતનો સમાગમ રાખે, પણ વિરહપીડા તો ન વેઠાય. ભણેલી ગણેલી હતી, તેથી ધર્મશાસ્ત્રથી જાણ્યું હતું કે પતિ મરણ પામે તો સ્ત્રીથી બીજો પતિ ન થાય. છતાં વિરહપીડાથી લગ્ન કરવાનો વિચાર કીધેલો. તે ન્યાતે વીશનગરી નાગરાણી હતી. તેને આ ગૃહસ્થ નાગર **હરિપ્રસાદ** સાથે પ્રસંગ પડયો. બંનેની સંપૂર્ણ ઇચ્છા લગ્ન માટે થઈ. અન્યોઅન્ય પ્રેમથી બંધાયાં. જો કે કંઈક રીતે નિકટનાં સંબંધી હતાં, તે છતાં આપણે પરણવું સાથે ને મરવું સાથે એમ એકેકે કસમ ખાધા. પણ માણસ ધારે છે શું ને ઇશ્વર કરે છે શું. એ સમયે નવાબ આગળ નાગર કાયેચોનો ભારે દોર હતો. **તારાગવરી** જે એ બાઇનું નામ હતું તેનો ભાઇ નવાબ સાહેબનો હજુરીયો હતો. **તારાગવરી** અને **હરિપ્રસાદ**નાં પુનર્લગ્ન થનાર છે એમ જાણી તેણે નવાબને ભંભેર્યો. ઘણા રાજાઓને કાન હોય છે, પણ સાન હોતી નથી, તે પ્રમાણે નવાબે બંને જણને એકદમ પકડી મંગાવ્યાં. **તારા**ને કેદખાનામાં રાખ્યાં, જ્યાં તેના ભાઈયે ઝેર આપી મારી નાંખી. **હરિપ્રસાદ**ને પણ બહુ રિબાવ્યો, પણ દહાડાના જોગે તે કેદખાનાના ઉપરીને કંઈ દાન દક્ષણા આપી નાશી ગયો. પોતાની પ્યારીના બૂરા હાલ થવાથી, તેની છાતીમાં મોટો ઘા પડયો ને તેની ઉદાસીનતામાં સર્વસ્વ ત્યાગ કરીને વૈરાગ્ય ધારણ કર્યો. પણ મનમાં એવી ઇચ્છા ખરી કે નવાબ અને તેના કારભારીને તેમની કરણીનાં ફળ ચખાડવાં. છએક વર્ષ હિંદુસ્થાનમાં રઝળી રખડીને ત્રણ વર્ષ થયાં પાછો પોતાનું વેર લેવાને **સુરત**માં આવીને પડેલો હતો. તેનું મન મોટું હતું, અને તે તેજ પ્રમાણે વેર લેવાને ધારતો હતો!! **બહિરજી**ને પ્રથમ પરદેશી ધારી તેને આશ્રય આપ્યો, પણ જ્યારે તેણે જોયું કે આ પ્રપંચી છે ત્યારે તે તેનો મળતિયો થયો; જે આપણે હવે પછી જોઈશું.

પ્રકરણ ૬ હું.

બહિરજી અને બેરાગી.

જે દિવસે ઉપલો બનાવ બન્યો તેજ દિવસની રાત્રિયે—અને તેજ સ્થળે હનુમાનની જગાથી આશરે વીશ મિનિટના રસ્તાપરની દૂરની બંગલીમાં બે સ્ત્રીપુરૂષ બેઠાં હતાં. બંને જુવાન અને રંગમસ્ત હતાં. ઉમ્મર પહેલીની માત્ર બાવીશ અને બીજાની પચ્ચીશ વર્ષની હતી. પુરુષ કરતાં સ્ત્રી સૌંદર્યમાં વિશેષ શ્રેષ્ઠ હતી. બંનો જણ એ વખતની શેહેરની સ્થિતિ સંબંધી વાત કરતાં હતાં; અને શેહેરમાં હવે કંઈ આફત આવી પડશે એમ પેલી સ્ત્રીએ બીજાને કહ્યાથી બંનો ચિન્તાતુર હતાં. આવા ઉદ્‌વેગને લીધે બાજુના ખેતરોમાં ફરવાનો વિચાર કર્યો અને બહાર નીકળી પડયાં.

રાત્રિના નવ વાગ્યા હતા શીયાળાનો દહાડો હતો તેથી બંનો જણે શાલ હોડી હતી. ધીમે ધીમે ખેતરોમાં અને આસપાસ ફરવામાં તેઓ આનંદ માનતાં. ચન્દ્રની ખીલી રહી હતી, તેથી દૂર સુધી તેમની નજર પહોંચતી હતી. તમ તમ તમરાનો સૂર આવતો અને કોહલાનો બેસૂરો અવાજ સાંભળી વખતે પુરુષ ખંચાતો પણ સ્ત્રી જે જાતે પુરુષાર્થી ગારવવાળી હતી તે તો ચાલી જતી હતી. થોડું ચાલી તેઓ જમણી બાજુએથી ડાબી બાજુએ ફર્યાં. "પ્રિયે, એમ નહિ પણ આમ ચાલો." "કયાં જવાનો વિચાર થયો છે?" પેલા પૂરુષે પુછ્યું, અને વધાર્યું કે "હવે મને નિદ્રા ઘણી આવે છે માટે બસ કરો." "જો તમારી એવીજ મરજી હોય, તો આપ પોઢો, મને ફરવાની ઘણી હોંસ છે." આ સાંભળતાંજ પેલા પુરુષે પોતાનો રસ્તો બદલ્યો. તે પોતાની બંગલીએ ગયો, અને સ્ત્રીએ બેરાગીની ઝુંપડી તરફ પોતાનાં પગલાં ઉપાડયાં.

* * * * * *

બાવાજીની પર્ણકુટીમાં **બહિરજી** અને **બેરાગી** બંનો જુદી જુદી ખાટલીપર પડેલા હતા. થોડીવાર તો બંનો અબોલ પડી રહ્યા. પણ વખત વીતે તે ઠીક ન લાગવાથી બાવાજી બોલ્યા:

"બચ્ચા, તુમ કીધરસેં આયા, તેરા નામ ઠામ કયા હૈ?" મરાઠાએ ઉત્તર આપ્યો "મહારાજ મારૂં નામ અને ઠામ નથીજ."

"કયા બચ્ચા ઐસી ગંડુ જેસી બાત કરતા હૈ. કીસકીભી સીપાઇગીરી તુમ ખેડતે હો ના?" "હું કોઈનો નોકર નથી ને કોઇનો ચાકર નથી" તે મરાઠે કહ્યું.

"તેરા ધર્મ કોનસા હૈ?" અહીંઆ પણ મરાઠાએ તાલ મગાવી, "એક બ્રાહ્મવિના મારો ધર્મ નથી."

બાવાજીએ આશ્ચર્યતામાં ગરક થતાં વિચાર્યું કે આ કોઇ જેવો તેવો માણસ ન હોય. એના બોલવાની રીતભાતજ ઓર છે. પણ બાવાજીએ પાછી તાલમેલથી વાત ચલાવી; અને એ દખણી કેવા હેતુથી આવેલો છે તે જાણવાની જિજ્ઞાસા વિશેષ રાખી.

"લડકા, એ અસાર સંસારમેં સાર માત્ર ઈશ્વરકા નામ હૈ મેં જાનતા હું કે તું કોઇ ખરા બહાદર સિપાઇ હૈ, લેકીન તેરી બાતચીતપરસે તો નઝર આતા હૈ કે તું બડા હેમકગમાર હૈ," એમ બાવાજી બોલ્યા. પછી લગારવાર થોભીને બાવાજીએ પાછી વાત ચલાવી. "એ સૂરત બડા મુલ્ક હૈ, કુછ ધંધા રોજગાર કરો, કુછ પૈસા લાવ ઓર મઝા કરો. ઇધર તો પૈસેકી બડી ધૂમ પડી હૈ. રાતદિન લોક અમનચમન કરતે હૈં. લાખો ઓર કરોડો રૂપૈયેકી ઉથલપાથલ હોતી હૈ. લોકકું બેપાર રોજગારમેં અચ્છી કમાઈ હૈ. લેકીન ઈધરકા નવાબ, જેસે ગંડુઓકા પાચ્છા હૈ. રાત દિન અમન ચમન ગુજારતે, લેકીન એ પિંડારા મરાઠા જો ઇધર ઉતર પડે તો કયા સત્યાનાશ હો જાવે, કુછ કહેને કોઇ બાત નહિ. તુમ એ પિંડારાકી તહેનાત છોડકર કાયકે બાસ્તે ઇધર આયા?" આમ બોલી ઉંચા હાથ કરી તેણે પ્રાર્થના કરી કે "બજરંગ, જો ગેરઇનસાફ, હમકું એ અકલસે હેરાન હાકીમને દિયા હૈ ઉસકું તુહી શિક્ષાકર." ખરેખર બજરંગે તેની પ્રાર્થના સાંભળી.

બહિરજીને માલમ પડયું કે નવાબથી કંટાળેલો આ કોઇ તેનો વેરી છે, અને એનાથી જો બધું જાણીશું તો વધારે લાભ થશે. તે બાવાજી પ્રત્યે બોલ્યો. "મહારાજ અહીંઆ ઘણી દોલત છે?" બાવાજીએ કહ્યું. "તું કયા જાને ઇધરકી બાત, સોના ઓર રૂપે બીના તો બાતજ હોતી નહિ. સારા દિન પૈસા પૈસા! નાણાવટમેં જાકર તુમ દેખો, તેરા કાન ખણણ ખણણ અવાજસે બહેર માર જાયગા. નવાબ તો ગંડુ હૈ, ઇસકું કુછ માલમ નહિ હૈ કે કીધર રાજ હોતા હૈ. સબ કારભાર એ નાગર ઓર કાયચ લોક કરતે હૈ. નાગરોંકે ઘરમેં તો કરોડો રૂપૈયે ભરે હુવે હૈ તુમ દેખો તો અકલસે હેરાન હો જાઓ."

બહિરજીએ કહ્યું. "જો આપની ઇચ્છા હોય તો કાલે જઇને શેહેર જોઇએ." "સચ્ચ હૈ. લેકીન સચ્ચા બોલો કે તુમ કોણ હો, ઓર કીધરસે આયા, ઓર કયા કામ હૈ ઇધર આનેકા. હમ જૂઠ માણસકી સંગત નહિકરતે."

બહિરજી વિચારમાં પડયો. તેણે વિચાર્યું કે ખરી વાત કહેવી કે નહિ. પણ કંઇ દગો થાય તો શું કરવું? એમ વિચારી પ્રથમ મૌન ધારણ કીધું. બાવાજીએ મનમાં વિચાર્યું કે ગમે તેમ છે પણ આ કોઇ પાકો પુરુષ છે. તેની નેમ કંઇ જુદીજ છે. બહિરજીએ વિચારમાં ઘોળાયા પછી એમજ નકકી કીધું કે ખરી વાત કહેવી, પછી "યા નસીબ," પણ બાવાજીનું વચન લીધા વિના એક અક્ષર પણ હોઠ બહાર કહાડવો નહિ એમ ઠરાવ્યું.

"અને હું," પેલા મરાઠાએ, પોતાના નવા દોસ્તનો વિશ્વાસ મેળવી લેવા માટે અને જે કામ પોતાને પાર પાડવું હતું તેમાટે, તે બોલ્યો. "મહારાજ યાદ રાખજો કે જે મારા સ્નેહીને વિશ્વાસપાત્ર છે તેના મોં આગળ કદી પણ જૂઠું બોલતો નથી. હું આ શેહેરની સમીપે આજેજ આવું છું, જે તમે આખું જોયું છે. મને આ શેહેર સંબંધી ઘણું જાણવાની અગત્ય છે. અને તેમાં મારો કંઇ ખાસ હેતુ છે. આપના બોલવા પરથી મને માલમ પડે છે કે આપને આ શેહેરના હાકેમપર ઘણો ક્રોધ છે, તે કંઇ કારણુસર હશે, અને તેનું વેર લેવાને ઇચ્છો છો. જો આપ આપના પવિત્ર બજરંગના કસમપર કહો કે જે જાણીશ તેનો આડો ઉપયોગ કરીશ નહિ, તો આપને મારો હેતુ જણાવીશ. જો મારા કામમાં તમારી સામેલ થવાની ઇચ્છા હોય તો સામેલ થજો. અગર ઈચ્છા ન હોય તો કોઇને કંઇ બોલતા નહિ."

"કમબખ્ત," બાવાજી લગાર તરડાઇને બોલ્યા: "હમકું તુમ કૈસા પીછાનતા? હમેરા શિર જાવે તો કયા બડી ચીજ હે, લેકીન એ મુસે એક શબ્દ નીકાલનેકી કોન તાકત ધરાવે! લડકા, તું કયા જાને હમ સંતલોગોંકી બાત, હમ કસમ લેકર કહેતે કે તેરી બાત એસી હોવે કે તુમ હમેરા શિર કાટનેકે બાસ્તે તત્પર હો, તદપી હમ તેરી સામને કે દુસરે સામને એક શબ્દ પણ ન બોલેંગે. ચાહેસો કહો ઓર નહિ તો તુમેરી મરજી, હમ સંતલોક, હમકુ કયા લેના દેના હે."

બહિરજીની ખાત્રી થઇ તેથી; "મહારાજ ખંમા ખંમા," એમ બોલી નમ્રતાથી વિનંતિ કીધી. "ગરીબ સેવકપર આટલો ક્રોધ કરવો એ લાઝીમ નથી. "વિઠોબા"ના ચરણના કસમ, મને તમારાપર જરાએ અવિશ્વાસ નથી. મેં ઘણી વેળાએ સાંભળ્યું છે કે ભોળપણાથી કેટલીક વાતો બીજાને કહેવાથી ઘણાં માઠાં પરિણામ થયાં છે, અને તેટલાજ માટે આપનો વિશ્વાસ મેળવવા કંઇક મેં વિચાર બતાવ્યો છે, તે આપ ક્ષમા

કરશો." અને પછી વધારે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોવા માંડયું કે મહારાજના મોં પર કેવા રંગ થાય છે.

પણ મહારાજ તો એવા શાંત અને સ્વસ્થ હતા કે તેમના મનપર એ બોલવાની જરાએ અસર થઈ નહિ. આ જોઇને **શિવાજી**ના જાસૂસે પોતાની વાત પાછી ચલાવી.

"મારા જાણુવા પ્રમાણે," કંઇ હસને સ્વરે ને ચહેરે **બહિરજી** બોલ્યો: "કે આપ જે પીડિત છે તે વિરહવેદનાથી છો હું એક મરાઠા છું, અને જો કે પરદેશી છું, તોપણ તમારી વાત મને કહેશો તો મારાથી બનતી મહેનત કરીશ. ઘણીવાર એમ બને છે કે એક વાત બીજાને કહેવાથી અડધો અડધ દુઃખ ઓછું થાય છે. જુવાનીના વખતમાં જે જે કૃત્યો થયાં હોય તેમાં પ્રીતિદુઃખ વહવું બહુ મુશ્કલ છે; અને તેમાં ધારેલી મુરાદ બર આવતી નથી ત્યારે અતિશય બેચેની ને ઉદાસી ઉત્પન્ન થાય છે; આપ જો એવાજ કોઈ કારણસર સંસારને છોડી બેઠા હો તો હવે ઘણા થોડા સમયમાં તમારે પાછા સંસારના ખટરાગમાં પડવું પડશે; તેવી કંઇ ઇચ્છા છે?"

"હમ" **બેરાગી**એ કહ્યું, "એસા નહિ, બચ્ચા. અમેરી પીડા બહોત હે, અગર થોડી હે; તુમકું ક્યા કામ હૈ, તુમ તુમેરી બાત ચલાવ. પીછે હમ દેખ લેંદગે."

"તો સાંભળો," કંઇ વિચાર કરી મરાઠો બોલ્યો; "મારા સરદાર **શિવાજી**નો પેલા તરકડા કાફરોને કહાડી મૂકવાનો નક્કી ઠરાવ છે; અને તેમાટે તેને કોઇના આશ્રયની ઘણી મોટી જરૂર છે. હું તેનો દૂત અને ભારતભૂમિના રક્ષણકર્ત્તાનો સાથી છું. સર્વ સાહિત્ય-**સૈન્ય** અને **ઐક્યએ** અમારી પાસે છે, પણ કમનસીબથી જોઇયે તેટલાં નાણાં નથી. અમારા નસીબને અજમાવવા ઘણાં સાહસ કર્મો કીધાં પણ જોઇતો જય મળ્યો નથી. મુસલ્લાના શેહેરોપર અમે ઉતરી પડયા, ઘણી મુસલમિન બીબીઓને લોંડી કરી પકડી લઇ ગયા; ઘણાં નગરો ઉજ્જડ કીધા; અને ઘણે ઘણે ઠેકાણે ત્રાસ ને ભય વરતાવી દીધો; જોકે સઘળે સ્થળે **રામદાસ** સ્વામીના શિષ્યનો જય થયો છે, તથાપિ જે ઇચ્છા હતી તે સંપૂર્ણ થઇ નથી. અમારે પૈસાની ઘણી જરૂર છે અને આપણા દેશમાંથી જે પુષ્કળ દોલત પરદેશીઓ લઇ જાય છે; આપણા દેશની વ્યવસ્થા તેઓ કરે છે; આપણી સ્થિતિ અતિશય દુર્બળ રાખે છે—ત્યારે અમે વિચાર કીધો કે અમારી શી અવદશા—થશે?—નથી ખબર કે ક્યાં જઇશું, ને શું કરીશું? અમને અતિશય ભય છે કે આપણો મુલ્ક તદ્દન ખેદાનમેદાન

થઇ જશે. પણ તેટલો વિચાર મહારાજા **શિવાજી** કરતા હતા તેવામાં એમના જાણવામાં આવ્યું કે એ વિલાતી લોક—અંગરેજ વલંદા–ફીરંગી લોક પાસ બહુ પૈસો છે, અને આ **સૂરત** નગરના જેટલું બીજું કોઇ પણ પૈસામાં બલવાન્ નથી. આ વાત ખરી છે કે ખોટી અને જો અમે આ સ્થળમાં આવિયે તો કેટલો પૈસો મેળવી શકિયે તેની તપાસ કરવા મને મોકલ્યો છે. જ્યાં જ્યાં હું દૂતકાર્યમાટે ગયો છું ત્યાં ત્યાં સઘળે સ્થળેથી મને સારી વાકફગારી મળી છે. મેં મારા દૂતપણાથી ૧૪ નગરોમાં ત્રાહે ત્રાહે બોલાવી છે. અને તેથી મારાપર **શિવાજી** મહારાજનો ચાહ ઘણો વધ્યો છે. આ શેહેરમાં ઉતરી પડવાનો અમારો વિચાર નક્કી છે; પરંતુ કયી જગોપરથી વિશેષ લાભ મળશે તે તમો બતાવી શકો તો મહારાજા **શિવાજી**થી તમારૂં સારૂં સન્માન કરાવી ઉંચી પદવીએ ચઢાવીશ. મારૂં નામ **બહિરજી નાયક** છે; અને તમારી તરફથી હવે મને કંઇપણ આશ્રય મળશે એવી આશાએ આ મારી ગુપ્ત વાત જાહેર કીધી છે–તેમાં જે જોખમ મેં વેઠયો છે તેનો ખ્યાલ, મહારાજ, તમારે મનમાં કરવો."

બાવાજીના મોંપરની સુરખી આ સાંભળતાં ફરી ગઇ; અને એક મોટો ખુશાલીનો શ્વાસ ખેંચ્યો. પોતે મનમાં બોલ્યા કે "અબ ખૂનકે બદલેમેં ખૂન લેનેકા **સમય આયા** હે. અયે બજરંગ, હમ હમેરા બૈર લેઇંગે. તેરી સહાયતા હમકું ચઇતી. કીધર હે જીગરકા બૈર?" પછી મોટે અવાજે તેણે કહ્યું, "અબે બચ્ચા **બહિર**, તુને તો ગઝબ કરનેકા ઇરાદા કીયા હે; હમને હમારી ખોલીમે સેતાનકું બસાયા, મગર કુછ ફીકર મત કર, મેં તેરી સાથ તૈયાર હું, ઓર સબ ચીઝ તુઝે-" પણ તેટલામાં તો પછીતપરથી કંઇક શબ્દ સંભળાયો ને **બહિરજી** ચમકયો.

"મહારાજ જુઓ સાંભળો, આપણી વાત કોઇ સાંભળે છે." વચ્ચે અટકાવ કરીને જાસૂસ બોલ્યો: "જે મેં ઇરાદો ને યુક્તિ રચી છે તે જો કોઇ જાણે તો મારાં ને તમારાં શિર તેજ ક્ષણે ધડથી વેગળાં થાય."

"બચ્ચા ડરતા કયા? ઇધર કોણ આવેગા, તેરે જો કહેના હોયસો કહે; અવાજ કેસા ઇધર સાધુકી ઝૂંપડીમેં."

"નહિ મહારાજ મને એમ લાગે છે કે અહીંઆં કોઇ છે ને તેણે આપણી વાત સાંભળી છે. તમે તપાસ કરો."

બાવાજી હાથમાં ચલમ લઇ ઊઠયા ને આસપાસ ફરી આવ્યા, પણ કોઇ જોવામાં આવ્યું નહિ. તેણે ધાર્યું કે "ચોર હોય તે સૌને ચોર દેખે" તેમ નાયકને ભ્રમણા કે સ્વમાભાસ થયો હશે."

જ્યારે પૂરી ખાત્રી થઇ કે કોઇ નથી ત્યારે મહારાજ પાછા પોતાની

ખાટલીપર આવીને પડયા ને ગાંજાની એક ચલમ, જે ભરીને લાવ્યા હતા તેનો દમ કરયો.

"તો સાંભળો મહારાજ, હવે જે મેં યુક્તિ કીધી છે તે," ક્ષણેક શાંતિ પકડયા પછી તે નાયક બોલ્યો; "શિવાજીના મારા સાથે આઠ જાસૂસ આ શેહેરમાં જુદે જુદે દરવાજે પેઠા છે. તેઓ શેહેરમાં ફરી હરીને ઘણી તપાસ લાવશે. પણ હું આશા રાખું છું કે તે સહુના કરતાં બાર ચંહા સરસ નીકળીશ. તેમાં કર્મ સંજોગથી તમારો સમાગમ થયો છે તો હવે કોઈ વાતે ઉણું પડવા દેશો નહિ. મેં ઘણાના મોંથી સાંભળ્યું છે કે નાણાવટ અને બીજી જગ્યાએ ઘણો પૈસો છે. આ વાત મારા જાણવામાં આવી ત્યારથી ચટપટી લાગી છે કે તે લત્તાની તપાસ પ્રથમ અવશ્યે થવી જોઈયે. હું અહીંઆ આવ્યો ત્યારથી તે હમણાં સુધીમાં—જે જે માણસોનો સંબંધ થયો છે તેનાથી અને જે લોકો આવજાવ કરે છે તેનાથી, તેમની રીતભાતથી, તેમના ડોળદમામથી મારી પૂરી ખાત્રી થાય છે કે સૂરતના જેવું એક પણ નગર પૈસાની બાબતમાં ચઢતું હશે નહિ. જેને જોઉંછું તેનો સિનોજ ઘણો ભારી હોય છે. દેવાલયમાં જે દર્શને આવે છે તે પાવલી બે આનીથી ઓછી ભેટ ધરતું નથી. જો પૈસો ન હોય તો એવી રેલછેલથી કામ કરે નહિ. અમારામાંનો કોઇપણ દૂત મને આશા છે કે થોડા વખતમાં આવીને કંઇપણ સંદેશો કહેશે"—

"અહા, અબે બહિર કોઇ મરાઠા," મહારાજ વચ્ચે બોલ્યા; "પ્રાતઃકાલમેં ઇધર આયાથા સહી."

"તે સંબંધી હું તમને સઘળું કહીશ પછી, પણ પ્રથમ તમે શું સહાય કરવા માંગો છો, અને તેને માટે શું યુક્તિ કરવી તે મને જણાવશો"—પણ તેટલામાં પાછો પછીતપરથી કંઇ અવાજ આવ્યો ને બહિરજી ને બાવાજી બંનો સાથેજ ચમકયા.

"કૂછ હે સહી," બાવાજીએ કહ્યું: "ચલ અબે દેખ કયા હે !" બંનોજણ ઊઠીને બાજુએ તપાસ કરવા ઘસ્યા પણ જેવા તેઓ જાય છે તેવુંજ દૂર ઝાડીમાંથી કોઇ માણસને પસાર થતું જોયું. બહિરજી તેની પછાડી જોવાને દોડ્યો પણ ચંદ્રના કંઇ અજવાળામાં તથા ઝાડીના અંધારાની ગીચ ઘટામાં તેને સ્ત્રી જેવી આકૃતિ જણાઇ, એટલે કંઇ વિચાર કરીને અચકયો. પણ પાછો વિચાર કરી તે તે આકૃતિને પકડવાને દોડયો. આસરે વીશેક વાર દૂર ગયો નહિ હશે તેટલામાં એક મોટા પથ્થરની ઠોકર લાગી તેથી તે ઝટ જમીનપર કૂટાયો; અને ત્યારે તેના મનમાં ખાત્રી થઇ કે મેં હુજતાઇ વાપરી એ ઠીક કીધું નહિ.

બહિરજીએ જેવી સ્ત્રીની આકૃતિ જોઇ તેવા તેને બે વિચાર આ-વ્યા. એક એકે કાં તો એ કોઈ બાવાજીની લુગાઈ હશે ને તે બાવાજીને મળવા આવતી હશે, તેવામાં બે જણને જોઇ તે નાસી જાય છે. બીજો વિચાર આવ્યો કે બાવાજીએ મને ફસાવવાનો તો પેત રચ્યો નથી; ને તે વિચારથી તે આકૃતિની પછાડી દોડયો. તેની શી સ્થિતિ થઇ તે તો આપણે જોયું.

નાયકના પડતા સાથે બાવાજી તેને સંભાળવા આવ્યા. તેને ઊઠાડતાં ઘુંટણમાંથી લોહી વહેતું જોયું પણ તેને શુકન ગણી કંઇપણ આપત્તિ નથી એમ માની બંનો પાછા ફર્યા. બાવાજીએ કહ્યું કે કોઈ ભક્ત દર્શનમાટે આવ્યો હશે, તે બે જણને ધસ્યા આવતા દેખીને નાઠો હશે. "**બહિરજી**ને એ દ-લીલ કંઇ વાજબી લાગી નહિ.

પાછા બંનો સ્વસ્થ થયા પછી બાવાજીએ કહ્યું "મેં જાનતા હું કે તું તેરા નામ કરેગા. ઔર એ નવાબ ઓર નાગરપર હમકું બહોત ખ-ફગી હે ઉસ સબબસે તુઝે જીતની ચાઇયે ઈતની મદદ મેં દઉંગા, લેકીન એક સરતસે કે મેં જો ઘરમેં ઘુસકર ચાહે સો કરૂં ઉસમે તેરા **શિવા-**જીકા કોઈ માણસ હમકું વિક્ષેપ કરે નહિ."

"હું તેને માટે પંઢરપુરવાળાના કસમ લઉંછું કે તમને કોઇ અડચણ કરે નહિ." **બહિરજી**એ મોટા ઉમંગથી કહ્યું: "એ બાબતમાં મારે ને તમારે જે વાતચીત થાય તેનેમાટે **રામદાસ** સ્વામી મારો જામીન છે. ત-મારે યાદ રાખવું કે મેં જે કાર્ય કર્યું હોય તે કોઇપણ એવો સરદાર કે સેનાદાર નથી કે ફેરવી શકે. જો તમે મને કદી ઠગો નહિ તો યાદ રાખજો કે તમે તમારી મુરાદમાં સર્વ રીતે ફતેહ પામશો. મારી પાસે એવી યુક્તિ અને કાવાદાવા છે કે જેથી ગમે તેવી આપત્તિમાં આવી પડીશું તેમાંથી પણ બચાવ કરી શકીશું. સવાર પડતાં પહેલાં તો મને મારા દૂતો મ-ળવા જોઇએ. તમારી જે ગોઠવણ હોય તે મને જણાવો અને પછી શે હેરની તપાસ લઇએ."

બાવાજીએ પોતાની ગોઠવણ બતાવવાનું સવારપર રાખી બંનો જણા સૂઇ ગયા, અને તે દરમિયાન થોડેક સમયે **બહિરજી** ઊઠીને બહાર પણ ફરી આવ્યો; તે જ્યારે ઊંઘમાંથી સળવળી બાવાજીએ આસપાસ જોયું ત્યારે જાણ્યું.

પ્રકરણ ૭ મું.

"મોગરાનો બહાર."

જ્યારે બહિરજી અને બાવાજી પોતપોતાની વાતમાં ગુંથાઇ શેહેરમાં ફરવાની યોજના નક્કી કરતા હતા; અને દર્શને આવનારા ભક્તો આ નવા મરાઠાને જોઇને આશ્ચર્ય પામતા હતા—ત્યારે મણિગવરી પોતાની બંગલીમાં રાતની વાત સાંભળી શોકમાં હતી. જ્યારે બે દૂતો શેહેરબહાર હનુમાનની જગાથી સહેજ દૂર પોતાના નાયકને શોધવાને આસપાસ જોતા હતા,— ત્યારે હરિલાલ પોતાના વિચારમાં મશગુલ થઇ જઇને શું કરવું તેના ધોટાળામાં પડયા હતા. તેણે થોડો વખત આગ તેમ ફેરાહેરા કર્યા અને પછી કંઇ જંપ ન વળ્યો ત્યારે તે પોતે હનુમાનની જગા આગળ ગયો. ત્યાં દર્શન કરીને બાવાજીને પગે લાગી પાછો ફર્યો, પણ ત્યાં બહિરજી હતો નહિ. હનુમાનની જગાના ઓટલાપરથી તેણે થોડે દૂર ત્રણ માણસોને વાતચીત કરતા જોયા, જેમાંના બે હિંદુ અને એક મુસલમાની વેશ સજેલો હિંદુ હતો. પાસે જવાની કંઇ હિંમત ચાલી નહિ તેથી પોતાની બંગલીએ એ પાછો ફર્યો.

"જોયું કે પ્રિય," "મણિ બોલી:" મને તો અતિ ઘણી ચિંતા લાગે છે; કે જો આજેને આજે કંઇ થશે નહિ તો શેહેરનું સત્યાનાસ વળી જશે."

"ખરૂં છે. પણ શું ઇલાજ લેવા તે સુઝતા નથી." તેણે જવાબ આપ્યો: "કંઇ વધારે ગડબડ કરીશું તો એ માણસ છટકી જશે અને સઘળું ઉલટું થઇ જશે; અને આપણા નસીબમાં કાળી ટીલી લખાશે. આપણો ધર્મ છે કે જેમ બને તેમ રાજાનું ને પ્રજાનું રક્ષણ કરવું. તમે કંઇ ઇલાજ બતાવો છો?"

"તમે એ સઘળી ખટપટ મૂકાદો અને મારા વિચારપર વાત રાખો" મણિએ કહ્યું "પણ આજે આપણે ત્યાં જે મિત્રો ભોજનમાટે આવવાના છે તેની તપાસ તમારે લેવી પડશે. હું મારી શક્તિ પ્રમાણે એનો કંઇ સંકેત પાર ઉતારીશ."

તુરત તે પ્રિય પતિએ પોતાની પત્નીને એક ચુંબન કરીને તેનાપર પૂરતો વિશ્વાસ મૂકયો. અન્યોઅન્ય એવાં તો પ્રેમથી સંકળાયલાં હતાં કે એક બીજાને ઘડી પણ વીલાં મૂકતાં નહિ; તથાપિ આટલું આ સ્થળે કહેવું જોઈયે કે પુરુષ કરતાં સ્ત્રી સર્વ પ્રકારે શ્રેષ્ઠ હતી.

પ્રસંગને યોગ્ય આ સ્થળે પૂર્વનો ખુલાસો કરવો જોઇયે. રાત્રિના

જે દંપતિ દુમાલના હનુમાન આગળ ચન્નીની સહેલ કરતાં હતાં તે સાહ **આત્મારામ**ના પ્રપૌત્ર ને તેની પત્ની હતી. પોતાના પતિથી છૂટી પડીને **મણિગવરી** હનુમાનના દેવાલય તરફ ફરી તે આપણે ગયા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા છિયે. તે જેવી ભીતના પાછલા ભાગપર આવી કે "મરાઠા"નો શબ્દ સાંભળ્યો. તેને કાંઇ કારણસર મરાઠાનો ઘણો ભય હતો, તેથી જેવો એ શબ્દ સાંભળ્યો કે અચકીને ઊભી રહી. બાવાજીને **બહિરજી** જે જે વાત કરતા હતા તે સઘળી તેણે સાંભળી; અને જ્યારે હાથમાં ચલમ લઇને બાવાજી આવ્યા ત્યારે તે પડખાના ઝાડના ઓઠામાં લપાઈ ગઇ. ગાંજાથી બાવાજીની આંખ ચકચૂર–લહેલૂર બની રહી હતી ને તેને લાંબુ સુઝે નહિ તેથી પહેલીવેળા તે પાછો ફર્યો, પણ બીજી વેળાએ **મણિ**થી અકસ્માત્ એમજ બોલાઇ ગયું કે "તમારૂં સત્યાનાસ જજો," અને તે અવાજ બંનો કાવતરાખોરને કાને એકી વખતે પડયો. તે બંનો ઊઠતા સં-ભળાયા અને તેણે તુરત જાણ્યું કે ઘાણ બગડી ગયો; પણ હીમતવાળી હતી તેથી એકદમ નાસી ગઈ. ઝાડમાં લૂગડું ભરાવાથી તેના ચીરા પણ ઉતરી પડયા, પણ જેમ હરણી નાસે તેમ નાસતાં તે પથ્થર સાથે અ-થડાઇ. પણ પછી ઝટપટ ટટાર થઇને નાઠી. તેને "મરાઠા "ના નામનોજ મોટો ભય હતો, તેથી જ્યારે **બહિરજી**ને સહજજ જોયો ત્યારે તે ઘણી ગભરાઇ; ને તેજ ઉતાવળમાં એકે શ્વાસે તે દોડી ગઇ. જો **બહિરજી**એ **મણિ**ને પકડી પાડી હોત તો ખચિત તે ત્યાંજ અધમોઇ થાત.

ઘેર આવી ત્યારે બાર વાગી ગયા હતા. તે ઘણી ગભરાઇને વિચારમાં બેઠી. શું કરવું તે તેને સૂઝતું નહતું. તે વિચારમાં ને વિચારમાં એટલી લીન થઈ ગઇ હતી કે સવાર થઈ પણ તેને માલમ પડયું નહિ. પોતાના પતિના ઊઠવા સાથે એકદમ ગળગળી થઇને તેને ભેટી પડી અને રાતનો બનેલો સર્વે વૃત્તાંત કહ્યો; તે કહેતાં કહેતાં તેનાં રોમાંચ એવાં તો ઊભાં થતાં અને ભયથી એવી તો કાંપતી કે **હરિલાલે** જો તેને બાથમાં લઇને સૂવાડી દીધી નહત તો ખચિત તે પડી જાત. **હરિલાલે મણીને** ઘણી ધીરજ આપી શાંત પાડી. સઘળો વૃત્તાંત જાણ્યા પછી બંનોએ સાથે દાતણપાણી કીધું અને ચાહ પીધી. બંનો જણાં એ બાબત પોતાને શો સારો માર્ગ લેવો તે માટે વિચારમાં પડયાં; અને જ્યાં સુધી ભટે આવીને "ભોજન સમય થયો છે માટે હવે ઊઠો ને સ્નાન કરી લો" એમ કહ્યું નહિ ત્યાં સુધી બંનોમાંથી એક પણ ઊઠયું નહિ. જમ્યા પછી **હરિલાલ** પોતાના ઓરડામાંથી ઊઠીને હનુમાનની જગામાં ગયો અને પાછો આવ્યો ત્યારે **મણિગવરી** પોતાના છત્ર પલંગપર બેઠી હતી. તેને

આવતાને વાર જે પ્રશ્ન પૂછયો તે, ને તે પછીની વાતચીત આપણે ઉપર જોઇ ગયા છિયે. માત્ર આ સ્થળે વિશેષ એજ કહેવાનું છે કે આ બંને સ્ત્રીપુરુષ તે સમયની **આત્મારામ ભૂખણ**ની પેઢીનાં વડાં હતાં.

હરિલાલ પોતે બપોરના સુઇ ગયા. **મણિગવરી** તો વિચારમાંજ બેઠી. પોતાના પતિની આજ્ઞા તો મળી પણ કયે પ્રકારે ફત્તેહ મળે તેનો તે વિચાર કરવા લાગી. જાતે ઘણી હાંમતવાન પણ ગમે તેવી પણ અંતે સ્ત્રી, તે જ્યાં સુધી કંઇ અડચણ ન આવે ત્યાં સુધી પોતાનું કામકાજ કરી જાય, પણ જરાક અડચણ આવે તો તુરત હ્હી જાય. ઘણા વિચાર કર્યા પછી અંતે એક નક્કી ઠરાવ કીધો અને પાસેની ટેબલપરથી લખવાનાં સાધન લઇને એક ચિઠ્ઠી લખી કહાડી. બપોરના છેલ્લા વખતે તેણે પોતાના એક દાસને બોલાવી પેલી લખેલી ચિઠ્ઠી આપી—જેમાં કેટલીક અગત્યની સૂચનાઓ હતી અને તે નવાબની બેગમપરની હતી; તે ચિઠ્ઠીનો ઉત્તર ઘણો જલદી એજ જગોએ અથવા રાત્રિના શેહરમાં મળે તેમ સૂચવેલું હતું.

સંધ્યાકાળ થવાનો સમય આવ્યો ને શેઠાણી પોતાની ગાડી જોડાવીને શેહેરમાં જવા તૈયાર થયાં. પણ તેટલામાં શેઠે નોતરેલા પહરોણાઓ આવી પહોંચ્યા. તેમનાં બૈરાંઓએ આ અવિવેકનેમાટે શેઠાણીને અટકાવ્યાં. શેઠાણી જાતે થોડાં ઘણાં શરમાળ હતાં તેથી તેમના બોલવાને માન આપી પાછાં ફર્યાં, પણ તેમને કંઇપણ ગોઠ્યું નહિ. આજની ઉજાણીને તેઓએ "**મોગરાનો બહાર**" એ નામ આપ્યું હતું અને જ્યારે મોગરાની ઘણી અછત ત્યારે શેઠે મહા મુશ્કેલીએ તેનો મોટો જથો ભેગો કીધો હતો, જેમાંથી દરેક સ્ત્રીમાટે એક સુંદર વેણી ગુંથાવી હતી અને દરેક પુરુષમાટે તેમાંથી એકેક હાર ને કલગી બનાવ્યાં હતાં.

શેઠાણી બંગલીમાં પાછાં ફર્યાં તેથી શેઠ આશ્ચર્ય પામ્યા, પણ સૌનો સરખો આગ્રહ ને સૌ એમજ બોલવા લાગ્યા કે "ના, નહિ જવાય; તમે જશો તો અમે પણ જતા રહીશું. ઘરધણિયાણી વગર મીજબાની હોય નહિ. મોગરો પોતાનો બહાર આપે નહિ," એવું જ્યારે શેઠે સાંભળ્યું ત્યારે તેઓ પણ લાચાર થયા.

દરેક પરોણો આજે મોટા ઉમંગમાં હતો. સૌ, બદનપર ફીનખાબના કબજા અને ટોપી પહેરી ફક્કડ સહેલાણી બની આસપાસ ફરતા હતા. ચન્દ્રી પૂરી ખીલી રહી હતી. તેમાં આસપાસ, બંગલીમાં દીવાની રોશનાઇ ખૂબ બહાર આપતી હતી. મોટા દિવાનખાનામાં ઘણો સુંદર ગલીચો બીછાવ્યો હતો અને તેની સુનેરી કોર ઝળકાટ મારી રહી હતી.

ઝુમરો લટકતાં હતાં તેને પણ સળગાવ્યાં હતાં. દરેક બારીની વચ્ચે એકેક મોટો જેપુરી ચિત્રનો તકતો હતો; જેમાં કેટલાંક લગાર વિવેક બહારનાં ને કેટલાંક રાજારાણાના જનાનાનાં ચિત્રો ઘણા અચ્છા કલમકસ ચિત્રકારનાં ચિત્રેલાં હતાં. એક બાજુએ વિલાયતી બે મોર જુદા જુદા સંગેમરમરના ટેબલપર ગોઠવેલાં હતાં અને વિલાયતી વાજિત્ર કે જે ઘણો સુંદર ને મનહર સરોદ કહાડતું હતું તે પણ એક બાજુએ મૂકેલું હતું. સામસામા મોટા તકતા ગોઠવેલા તેમાં આરપાર જોતાં એમજ માલમ પડે કે બીજા અંદર વળી કેટલાએ ઓરડા એવીજ રીતે શણગારેલા હશે. સઘળી જગ્યાએ સ્વચ્છતા, ને નિર્મળતા હતી અને સઘળે ઠેકાણે આસપાસ જોતાં મન ઘણું રંજન થતું હતું. વાડીમાંથી ફૂલોના પરાગનો બહેકાટ આવતો તેથી મગજ તર થઇ જતું. બંગલાની અંદર ને બહાર બંને ઠેકાણે ફૂલાદિની રચના પણ એક નવીન ઢબ છબની કરી હતી.

"પ્રિયા-**મણિ**!" **હરિલાલ**, **મણિગવરી**ના ઓરડામાં જઇને, ઘણા ગંભીર પણ પ્રીતિ ભરેલા શબ્દથી, હોઠ સાથે મેળવીને બોલ્યો: "મને ઘણી ધારતી લાગે છે કે આજની મોજમઝાનું પરિણામ ઘણું માઠું આવશે. જે રીતે આજનો મેલાવડો કીધો છે તે રીતે સવાર સુધી કંઇ પણ છૂટકો થશે નહિ; કદાચિત્ બેગમનો પ્રતિઉત્તર અહીં નહિ આવ્યો તો ખચિત તે શેહેરમાં આવશે, ત્યાં જો તું ન મળી તો સમયે બેગમ ઘણાં ગુસ્સે થશે અને વળી રાજદ્રોહી ગણાઈશું. આજની મઝામાંથી તું બાતલ થાય તે મને જરાએ પસંદ નથી, તેમ તું અગત્યનું કામ કરે નહિ તે મોટું ભય ભરેલું છે. પણ તારે સૌથી પહેલાં તે કામ કરવું જોઈએ, મારી પ્રસન્નતા કે અપ્રસન્નતાનો વિચાર હમણા કરવાનો નથી. તારે તો શેહેરમાં હમણાજ જવું જોઇયે. તૈયાર થઇને શેહેરમાં જા. હું ગમે તે પ્રકારે સહુ ભાઇઓને સમજાવીશ. તારે જઇને સૌથી પહેલાં બેગમને મળવું અને જે છૂપા શત્રુએ ગઇ રાત્રિના તને ને મને ચમકાવ્યાં છે અને જે **સૂર્યપુર**ના નાશમાટે મચેલો છે તેને તેની કૃતિનાં ફૂળ ચખાડવાને નવાબને જાગૃત્ કરવો."

"આપનું બોલવું મને સર્વ રીતે રૂચે છે પ્રિય," **મણિ** બોલી: "પરંતુ એમ હું શી રીતે કરી શકીશ? સહુ મિત્રો તો આપણી આસપાસ મચેલા છે; અને ઉત્સાહમાં સામેલ કરવાને વારંવાર વિનવે છે. તેમને મૂકીને જઇ શકાય એમ બનવું અશક્ય છે. મારો વિચાર ત્યારનો એમાંજ મચી રહ્યો છે, અને ચટપટી પણ એજ થયાં કરે છે. સહુને તરછોડવા એ જાણી જોઇને રંગમાં ભંગ કરવા બરાબર છે. જો ભોજન સમય

જલદી થાય તો ગમે તે મિષ કહાડીને સટકી જવાને ચૂકીશ નહિ. માત્ર વિલંબ તેનોજ છે."

"ત્યારે ઉતાવળ કર, અને સહુ મિત્રોનેમાટે ભોજન તૈયાર કરાવ" કંઈક ઉચાટ મનથી **હરિલાલ** બોલ્યો: "મને કંઇ સમજ પડતી નથી કે હવે શું થશે? ઘણી વેળાએ આપત્તિ આવેલી છે, અને તેમાં ગભરાયો છું, પરંતુ આજના જેવો ઉચાટ, ઉદાસી ને ગભરાટ ક્વચિત્ થયો હશે. તારે તો હવે અહીંઆથી જવું જોઇએ અને **બેગમને** મળીને શેહેરનું રક્ષણ થાય તેવા ઉપાય લેવા તેને સૂચવવું. જ્યાં સુધી એ સંબંધી કંઇ થશે નહિ ત્યાં સુધી મને શાંતિ વળનાર નથી. આજની ધૂમધામથી મારી વૃત્તિ ઘણી ખરાબ થઈ ગઇ છે ને સર્વે કોઇ પૂર્ણ આનંદમાં મહાલે છે પણ મને સર્વ સ્થળે ગમગીની ને ભયજ માલમ પડે છે."

"પ્રિય, બેફીકર રહો" કંઈ ઉત્સાહ ઉમંગથી **મણિએ** પોતાનુ વેણ કહાડ્યું. "હું કોઈ પણ તાલમેલથી હમણાંજ અહીંઆથી જઇશ, પણ મારી ગેરહાજરીની ખામી તમે આ મેલાવડામાં પડવા દેતા નહિ. બનતા યત્ને કામ સિદ્ધ કરીશ, અને તુરકડાને હાથે મરાઠાનો ઘાણ કહડાવીશ."

આ પ્રમાણે ખાત્રી થયા પછી **હરિલાલ** પોતાના ઓરડામાંથી બહાર સિધાયા; પણ તેટલામાં તો "**હરિલાલ** ક્યાં છે, **મણિગવરી** ક્યાં ગયાં" એમ પોકાર પડી રહ્યો. આસપાસ મોટી શોધાશોધ ચાલી રહી, ને જેવા **હરિલાલ** બહાર નીકળ્યા કે સહુએ તેમની મજાક બનાવવા માંડી. "ભાઇ! વહુ તો તમનેજ છે કે ઘડી ચાલેજ નહિ" એમ એકે કહ્યું; "અરે તમે ન જાણો, એ ધણીધણિયાણી કંઇ કાચાં નથી, પહોંચેલ બુટ્ટી છે: સારસનું જોડું છે" એમ બીજાએ ટોણો માર્યો; "હશે, જવા દો એ વાત, બળ્યું તમે તે શું એમની મજાક બનાવો છો, લગાર મન હીઝરાતું હશે તેથી મીઠી મીઠી વાતચીત કરી આવ્યા હશે;" એમ એક કન્યા રાસી લહેરખી બાઇએ મચકો કરીને હોઠ ફફડાવ્યા, પણ પછી ધીમેસથી **હરિલાલ** તરફ ફરીને બોલ્યાં કે "હવે તો અમને બધાને મોજ કરાવો, નહિ તો સહુ ચાલ્યાં જઇશું."

"તમે સૌ કહો છો તે સત્ય છે," તે યુવાને કહ્યું. "મારા જવાથી તમે સૌને જુદાં જુદાં અનુમાનો કરવાનો સમય મળ્યો એ બહુ ઠીક થયું." પોતાના મનમાં જે વિચાર ઘોળાતા હતા તે વિચારમાટે આ મોજી જુવાનો કંઇજ જાણતા નથી ને ઘણા બેદરકાર છે તે ઉપર મૂછમાં હસીને તેણે વધાર્યું; "મેં જાણી જોઇને એ તક તમારા હાથમાં આપી છે.

પણ ખાત્રી રાખજો, કે હું તમારાથી જરાએ દૂર નથી. તમારા સુખને માટે તથા તમો સૌના સારા ને ઉમંગમાટે મને જેટલી કાળજી છે તેટલી કાળજી બીજાઓને ભાગ્યેજ હશે. હવે હું તમારી હજુરમાંથી ખસવા પણ માંગતો નથી, ને જેમ તમે સૌ રાજી થાઓ તેવા પ્રકારે કરીશ."

"આ તમારી મધુરી લાવણ્યતા છે, પ્રિયમિત્ર" એક દોસ્તે પ્રતિઉત્તર આપ્યો: "તમારા ઔદાર્ય મનનો, અમારા પ્રત્યેની તમારી પ્રીતિનો આ એક જાગતોજોત દાખલો છે, અને તેમાટે આ સૌ તમારો ખરા દિલથી ઉપકાર માને છે."

"ઠીક, હું તમો ભાઇઓનો પણ બહુ બહુ ઉપકાર માનું છું. હવે ઘણી થોડી વારમાં ભોજનનો સમય થશે; ત્યાં સૌએ સત્વર પધારવું; અને એટલો સમય તમો સૌ ઉમંગે આ મારી નાનકડી ઝુંપડીમાં મઝા કરો—તમારા મુબારક કદમથી એ પાવન થશે."

ભોજનશાળામાં રસોઈયાએ બડી ગડબડ કરી મૂકી હતી. ભાત ભાતનાં પકવાન બનાવ્યાં હતાં. આ પ્રસંગે તે બધાંનાં નામ લેવાની કંઇ જરૂર નથી પણ સાદું પણ સૌને પસંદ પડે તેવું સ્વાદિષ્ટ ભોજન હતું. પાટલાની હાર એક સરખી ને એક સરખાં જળપાત્ર, એક સરખી કેળની પત્રાવળી વાડકા ને સૌને જોઇયે તે પ્રમાણે વસ્તુઓ ભાણામાં મૂકેલી તેનો દેખાવ ઘણો અચ્છો લાગતો હતો. સૌ જનને કેવા પ્રકારે બેસાડવા તેની ગોઠવણ **મણિગવરી**એ ઘણી ફાંકડી કીધી હતી. દરેક સ્ત્રીપુરુષનો સજોડે બેસાડયાં હતાં. અને સૌ કોઇ થોડા શરમાય તેનેમાટે પોતાની જગ્યા પણ પોતાના પ્રિયવલ્લભની સાથેજ કીધી હતી. તે સમયમાં આ રીતિ તદ્દન નવીનજ હતી તોપણ સૌ સરખા-સમાન હતા એટલે પુરૂષોએ તો કંઇ વાંધો લીધો નહિ તથાપિ બે ત્રણેક સ્ત્રીઓથી બોલ્યા વગર રહેવાયું નહિ. તેઓ મનમાં બબડી, પરંતુ જ્યારે બીજી સ્ત્રીઓને સ્વપતિની સોડમાં અડોઅડ ટપોટપ બેસતી જોઇ ત્યારે કટાણે મોંડે તેઓ પણ બેસી ગઇ. સૌનાં ભાણાં પિરસઈ રહ્યા પછી, **મણિગવરી**એ દિવાનખાનામાં જઈને વાજિંત્રોને કુંચી આપી કે તેઓ મધુરા સુર કહાડતાં થયાં. સૌ **સ્ત્રી** પુરુષોને આજનો દેખાવ ઘણો આનાદિત લાગ્યો. તેટલામા **હરિલાલે** **મિત્ર** પરોણા ઉપર ઇષ્ટમણુલી ઉંચું અત્તર છાંટયું કે તેનો બહેકાટ **ચોમેરે અતિસે** ફેલાઇ ગયો. તુરત **મણિગવરી** આવીને પોતાની ભોજન **જગ્યાપર બેઠી ને જમવાની વરદી આપી—એ દેખાવ જાણે આજના** **કાળમાં એક મોટી ભોજન મંડળીમાં "ટેસ્ટ" લેતા હોય તેવો લાગતોહતો.**

તે દેખાવ ખરેખર અતિ સુશોભિત હતો. જનાનખાનામાં રહેલી

સ્ત્રીઓ કરતાં આજે બિરાજેલી સ્ત્રીઓ અતિ સૌંદર્યવાન્—કાંતિમય લાગતી હતી; અને સ્ત્રીઓના પરવાળાં જેવા હોઠ ને મુખમાંહ્ય દાડમના દાણા જેવા દાંત વચેથી જે સુસ્વર નીકળતો હતો તે દિવાનખાનામાંના વાજિત્રને પણ એક કોરે બેસાડે તેવો મધુરો હતો. કંઇ પણ કલબલાટ ને ગણગણાટ વગર સૌ મિત્રો ભોજન લેતાં જતાં હતાં. કોઇ કોઇ તરુણીઓ વિશેષ લજ્જાશીલ હતી, અને લજ્જા એ આર્ય સ્ત્રીઓનું ખરેખરૂં ભૂષણ છે. તેઓએ આચ્છા રંગનાં—ઋતુ શીયાલાની હતી તોપણ—વસ્ત્ર સજ્યાં હતાં—સાળુમાં મોં ઢાંકયું હતું; તેમાંથી પળકારા મારતી ચકચકિત હરિણી જેવી આંખો અતિશય મોહ ઉપજાવતી હતી; જેમાં વળી હવા પણ નંદન બાગના જેવી હતી. ખૂબસૂરતીમાં શ્રેષ્ટ તો એ મેલાવડામાં **મણિગવરી** હતી, પણ બીજીઓ કંઇ ઓછી નહતી. જેઓએ સેહાડમાં મોં ઢાંકયાં હતાં તેઓએ માત્ર મોંજ ઢાંકયાં હતાં પણ પ્રીતિભરેલી આકૃતિ મનમોહક શક્તિ, જેઓએ તેનો સંગ્રહ કીધો હતો તે છૂપાવવાને શક્તિમાન થઇ નહિ. કાંતિમય, સદ્ગુણથી ભરેલા, સકુમાર પણ બાંધાદાર શરીરવાળી, સ્વચ્છતાથી ભરેલી, જાતે શ્રીમંત શેઠાણીઓ, વળી મોજમઝાને રંગરાગમાં મસ્ત બનેલીઓ, પોતાના પ્રિયપતિઓની સોડમાં સૌંદર્યતાના ભંડારવાળી, આર્ય પ્રાચીન પોશાકમાં બિરાજતી તરૂણીઓનો આ દેખાવ ચિત્રમય નહિ પણ સાક્ષાત્કાર હતો. રંભાઓ, રંગમેલાવડાનો આ પ્રસંગ જોઇ ધીમે ધીમે મીઠું હસતી એકેક ગ્રાસ મોંમાં મૂકતી, પણ શરમને લીધે મોં આડું વસ્ત્ર ધરેલું તે ખસેડતી નહિ; તેવામાં ભટજી મહારાજ આવીને દૂધની ધાર પાડતા, વળી “ના” “ના”ની અસારત બતાવવા છતાં ભટ દૂધ ઓકાવ્યાં જતા—તે જ્યાં સુધી દૂધ છલકાઇ જાય નહિ ત્યાં સુધી. એ વખતે સૌ આશ્ચર્ય પામી મંદમંદ હાસ્ય કરતાં. તે દેખાવ બહુ ચિત્તાકર્ષક લાગતો હતો. પુરુષો પણ થોડા ઘણા શરમાતા—સ્ત્રી જેટલા તો નહિજ, તેમને સમયે કંઇ વિવેકમાટે મર્યાદા રાખવી પડતી. કોઇ પાસે બેઠેલી પ્રિયાને કંઇ કહેવા જતો ત્યારે બીજાઓ તેની સામા એકી નજરે જોતા તેથી તે શરમાઇ જતો; પણ અતિ સૌંદર્યવાન્ જોડાંઓ મોહ ઉપજાવતા હાસ્યથી એકક પ્રત્યે તીક્ષ્ણ નાજુક આંખથી પલકારા મારતાં ત્યારે તે એક બીજાની શરમ સમૂળી છોડી દેતાં હતાં.

બરાબર એક કલાકે સૌ ભોજન લઇ ઊઠયાં; અને પાછાં સૌ દિવાનખાનામાં આવ્યાં. વાજિત્રનો નાદ ચાલુજ હતો; ને તેટલામાં **હરિલાલે** સૌ પુરુષોપર ને **મણિગવરીએ** સૌ સ્ત્રીઓપર ગુલાબજળ છાંટયું. દેખાવ તે આ સમયનો અતિ સરસ લાગતો હતો. દીવાની જ્યોતના પ્રકાશથી ઝળાં

ઝળાં થઇ રહ્યું હતું. ઝુંમરનાં લોલકો રંગ બેરંગી ચળકાટ પાડતાં અને તેના પ્રકાશમાં સ્ત્રીઓના મોતીના છડા અને બંગડીનો પ્રકાશ વિશેષ ઓપતો હતો. એકેકના પ્રતિબિંબથી આખો ઓરડો ઝળકી રહ્યો હતો. ઇંદ્રસભા તુલ્ય દેખાવ બન્યો હતો, ને પોશાકની ઝળકી વળી વિશેષ હતી. દરેક સ્ત્રીપુરુષોની આંખ તેજ મારતી હતી; ને ફરફર આવતા પવનથી ઝુંમરનાં લોલક હાલતાં ને દીવાનાં કિરણો વધારે પ્રકાશતાં તેથી આંખો ઝંખવાઇ જતી હતી.

ચાકરોએ આવીને સૌના હાથમાં એ સમયે મેવાની રકાબીઓ ધરી. ઘણા અચ્છા પ્રકારનો મેવો—જેમાંનો કેટલોક તો નવાબસાહેબના ત્યાંનો ખાસ આવેલો તેપણ દરેક રકાબીમાં મૂકેલો હતો. પોતપોતાની રુચી પ્રમાણે સૌએ તે ખાધો ને ચાકરોએ ઓરડામાં ફરીવળી રકાબી લઇને હાથ ધોવડાવ્યા ને હાથ લુછવાને સ્વચ્છ ધોયલા ટુવાલો સૌના હાથમાં ધરી દીધા. પછી મુખવાસ આપવામાં આવ્યો. ક્ષણેક રહી પાછા સૌ ઊઠીને ઉભા થયા ને પોતપોતાના મિત્રો જોડે અનેક પ્રકારનાં ગપાંસપાં હાંકવા મંડયા.

આ સઘળા વખતમાં **હરિલાલ**ને પોતાની પ્રિયા જોડે તેમ બીજાઓને પણ વાત કરવાનો સમય મળ્યો નહોતો. સૌને પોતપોતાના વિચારમાં આનંદ માનતા હાલન માલન કરતા જોયા એટલે **હરિલાલ મણિગવરી** તરફ ગયા, ને થોડીક મિનિટ વાત કરવાનો પ્રસંગ સાધ્યો.

"મારી અતિ પ્રિય સલુણી," **હરિલાલે મણિ**ના ગાલપર ધીમેસથી ચુંબન કરીને કાનમાં કહ્યું: "તું જરા બાજુએ આવ, સૌને આજે કંઇ કારણસર આપણી વર્તણુકમાં ફેરફાર લાગે છે—તેથી સૌ આપણી હિલચાલ તપાસે છે, ને મારે કંઇ-વિશેષ સૂચના કરવી છે. વહાલી, તું જાણે છે કે આજે તને વિલી મૂકવાને હું કેટલો નારાજ છું, તે છતાં તને જવા દેવાને કેટલો આગ્રહ કરું છું,—"

"મને માલમ છે, હું જાણું છું" **મણિ** સંપૂર્ણ પ્રેમના આવેશના શબ્દથી, ધીમેસથી બબડી; "આવો સુખદકાળ કંઇ વારંવાર આવતો નથી, પણ નાચાર—"

"તારો ઉપકાર, પણ જલદી જા, હવે વિલંબ ના કર" હોઠપર એક ચુંબન કરી તેને કહ્યું: "હું હવે જાઉં—"

આ શબ્દ પૂર્ણ ન થયો તેટલામાં એક ભયંકર રણસિંગડું વાગ્યું; અને સૌ પરોણા હાંફળા ફાંફળા એ શું થયું તે જોવા વાડીના દરવાજા તરફ દોડયા.

પ્રકરણ ૮ મું.

મણિગવરીનો યત્ન.

જે ચાકર સાથે નવાબની બેગમપર પત્રિકા મોકલી હતી, તે ચાકરને ત્રણ કલાક અથડાવુ પડ્યું. બેગમ પોતાના મ્હેલમાં નહોતાં તેથી નદી કીનારે આવેલા બક્ષીના મહેલમાં તે આવ્યો ત્યાં કેટલીક પૂછપરછ કર્યા પછી એવી ખબર મળી કે બેગમ હમણાંજ પોતાના મહેલે પધાર્યાં છે. ચાકર પાછો નવાબને મહેલે આવ્યો. ત્યાં ચિઠ્ઠી આપી ત્યારે તે નવાબ સાહેબ સાથે જમવા બેઠાં હતાં. ત્યાંથી ઊઠી ચિઠ્ઠી વાંચતાં એક કલાક થયો. જ્યારે ચિઠ્ઠીમાં ઘણી અગત્યની બાબત જોઈ ત્યારે પોતાના પેગામી સ્વારને તૈયાર કરી મારતે ઘોડે શેઠને ઘેર મોકલ્યો કેમકે રાત્રિના એ ચિઠ્ઠીનો પ્રત્યુત્તર શેહેરમાં માંગ્યો હતો. પેગામીએ ઘેર જઈને જોયું તો ત્યાંથી ખબર મળી કે વાડીએ ગયાં છે, એટલે મારતે ઘોડે તે વાડીએ આવી પહોંચ્યો. તે વખતમાં એવો ધારો હતો કે કંઇ જરૂરનો સંદેશો લઇને કોઈ સ્વાર જાય, ને રસ્તામાં ઘોડાની હડફટમાં માણસ ન સપડાય તેટલા માટે રણસિંગું ફુંકતો તેમ જે સ્થળે પહોંચવાનો હોય ત્યાંના લોકને તેના આવી પહોચવાની ચેતવણી આપે, કે મુલાકાતમાં વખત ન જાય. એજ કારણથી પેગામી દૂતે બ્યુગલ ફુંક્યું ને **મણિગવરી** ને **હરિલાલ** એકદમ ચમકી અધુરી વાતે દરવાજા આગળ આવ્યાં.

પેગામીએ ઘોડાપરથી ઉતરીને દરવાજામાં પ્રવેશ કીધો. સહુ પરોણાઓ બાજુએ ખસી ગયા. પેગામીએ **મણિગવરી**ના હાથમાં ચિઠ્ઠી ધરી નીચા નમીને ત્રણ સલામ બજાવી. તેનો દેખાવ–પોશાક વિચિત્ર હતો. જાતે ભૈયો પણ વિશ્વાસપાત્ર અને કદાવર પંચ હથો હતો. આવો ભવ્ય દેખાવ જોઇને **મણિ**ને આશ્ચર્ય લાગ્યું; પણ દીવે જઇને ધ્રૂજતા હાથે પત્ર વાંચ્યો. વાંચી પ્રીતમના હાથમાં ધર્યો. **હરિલાલે** વાંચીને એકદમ કહ્યું કે "સત્વર સિધારો." તુરત **મણિગવરી** તૈયાર થઇને ગાડી તૈયાર હતી તેમાં બેઠી, ને બેગમના ઘર તરફ ગાડી ચલાવી.

આ એકદમ એક ક્ષણમાં બનેલા બનાવથી પરોણાઓ ઘણા ગભરાટમાં પડ્યા. એ પેગામી શેનો? ચિઠ્ઠી શી ને બેગમને ત્યાં રાત્રિના દશ કલાકે જવાનું કારણ શું પડ્યું! એનેમાટે દરેકના મોંમાંથી દશ દશ સવાલ નીકળ્યા. ને એકદમ સવાલનો એક જથો તેના આગળ ઉભો થયો. આ બધાના સવાલનો જવાબ આપે તો પાર ન આવે; તેથી તેણે 'એક નન્નો સો દુખને હરે' તેવી રીતે એજ જવાબ આપ્યો કે "એ શી

ગડબડ છે તે મને માલમ નથી, સૌ સવારે જણાશે." સ્ત્રીઓએ તો અનેક તરંગ ઉઠાવી શેઠાણીનેમાટે બબડાટ ચાલુ કીધો; કે આમાં શેઠાણીની કંઈ ખંધાઇ છે; ને ઘેર જવાને મિષે આ તાલમેલ લગાવી દીધી છે. શેઠે કોઈને જવાબ ન આપ્યો તેનું કારણ એજ કે જે કારણસર શેઠાણી ગયાં તે કારણ ઘણું ખાનગી ને જોખમકારક હતું.

બેગમ **મણિગવરી**ની રાહ જોઇને વારંવાર બારીએ ડોકીયાં કરતી હતી. જેમ જેમ વાર લાગે તેમ તેમ તેને વધારે ચિન્તા થાય. પણ એટલામાં **મણિગવરી**ની ગાડી આવી પહોંચી. ખોજાને અગાઉથી વરદી મળી હતી એટલે તે દરવાજાપરથી આવીને શેઠાણીને બેગમના મહેલમાં લઇ ગયો. **મણિ**ને જોતાં તે ઘણી ખુશીમાં આવી ગઇ ને એક બહેનના કરતાં અધિક પ્યારથી તેનો હાથ ધરી પોતાની પાસે બેસાડી. નવાબની સ્ત્રી છતાં બિલકુલ ગર્વ ન હતો, તેમ સૌપર ઘણો ચાહ રાખતી હતી. પેટે એક પણ ફરજંદ નહિ તેથીજ માત્ર ઉદાસીનતા ક્વચિત્ ક્વચિત્ રહેતી હતી. તથાપિ નવાબે કોઈપણ દિવસે એક પણ કડવો બોલ કહ્યો નથી એ મોટી આશ્ચર્યની વાત છે. જાતે અતિ નીખાલસ અને કુલીન હતી. પૂર્વે તો એની મા એક નાગર ગૃહસ્થની દીકરી હતી, પણ પૂર્વકાળથી નાગરો સ્વાર્થી પડેલા તેથી પોતાના કંઇ મોટા લાભનેમાટે દીકરીને બક્ષીને ત્યાં આપીને લોકમાં એમ જણાવ્યું કે બક્ષીએ બલાત્કારે દીકરીને છિનવી લીધી. તેની દીકરી તે આ **મોતીબેગમ** હતી. નાગરની દીકરી એટલે ગમે તેવો પણ ઉંચો હિંદુ વિચાર હોયજ; ને તેવા ઉંચા ઔદાર્યતાના વિચારથી તે હમેશા પોતાના પૂર્વના ધર્મઉપર ને હિંદુપર બહુ પ્યારથી જોતી હતી. રાત્રિના તેના પોશાકમાં કંઇ જાણવા જોગ ન હોતું. માત્ર પાયજામો ને તે ઉપર સ્વચ્છ સફેત મલમલની કફની પહેરેલી હતી. તો પણ ચોટલાનો સેથો ને કાનમાં મોતીના એરિંગથી તેનું મોઢું બહુ દીપતું હતું. એ ઘણું સારૂં શુદ્ધ ગૂજરાતી જાણતી હતી ને તે સૌ પોતાની માતાના પ્રતાપ હતા.

"બહેન, શી ખબર છે?" મલકાતે મુખડે બેગમે આવકાર આપતાં **મણિ**ને પૂછયું "તમારી ચિઠ્ઠી મને બહુ મોડી મળી, ને તેથી બહુ વખત વહી ગયો."

મણિગવરીએ અથથી તે ઈતિસુધીની—આ શેહેરમાં કેવી આફત આવી પડવાની છે તેની વિગત કહી સંભળાવી. **શિવાજી** લૂટારાનો જે દૂત આ શેહેરમાં આવ્યો છે અને શેહેરમાં જે ત્રાસ પડનારો છે તે સાંભળીને બેગમને ઘણો ગભરાટ લાગ્યો, અને એનો શું ઉપાય કરવો તેને માટે **મણિગવરી**ને સવાલ પૂછયો.

"આપણા શેહેરપર આવી મોટી આપત્તિ છે?" નિશ્વાસ નાંખીને બેગમ બોલી "એનો ઉપાય શો?"

"અને હું પણ એજ સવાલ પૂછું છું, મારી બહેન! આનો ઉપાય તો સત્વર થવો જોઇએ. ને નહિ થશે તો મને નથી લાગતું કે આપણી જીંદગી પણ સલામત છે." **મણિએ** થરથરતાં ને જુસ્સાના આવેશમાં બેગમના મનમાં શું થાય છે તે જાણીને કહ્યું.

"ખરેખર, એનો ઉપાય તો થવો જોઇયે!" બહેન જેવી **મણિનો** હાથ પકડી બેગમ બોલી.

"શું તમને કંઇજ ઉપાય જડતો નથી, **મોતી** બહેન?" **મણિએ** લગાર કરડાકીનો જવાબ આપતાં કહ્યું અને બેગમના મોં સામું નજર કીધી. "મારી તરફથી તો તમને જે કહેવાનું છે તે કહીશ; અને વિશ્વાસ રાખો કે મારી જીંદગી કરતાં વધારે મૂલ્યની હું તમારી રંક રૈયતની જીંદગી ગણું છું—અને તેની પૂરતી સાબીતી એજ કે આજની મોટી મિજબાની છોડીને તમારી સેવામાં હાજર થઇ છું."

"તારા એ બોલવાપર મને જરાએ સંશય નથી" **મોતી** બોલી; "પણ તને માલમ છે કે મારા પૂજ્ય પવિત્ર પતિ એવા કામમાં ઘણું થોડું લક્ષ આપે છે. તેમને તો રાગરંગ ને ગાનતાનમાંજ મઝા છે. આવા ગહન વિષયમાં તેમની પહોંચ લાંબી હોય એમ મને માલમ નથી," તુરત પોતાના પતિ વાસ્તે કડવાં વેણુ બોલવાં પડે છે તેમાટે ઇશ્વરની ગુન્હેગાર સમજીને ઉંચા હાથ કરી બોલી: "અરે! મારા પતિમાટે આવાં કુવેણ કેમ બોલાય છે? ઓ પ્રભુ! તારી કૃપાથીજ હું તરીશ, નહિ તો મારો વાસ કયાં થશે? રક્ષણ કરજે તું પવિત્ર પુરુષ?" પાછું **મણિને** કહ્યું; "હવે તું જાણ કે પ્રિયના દિવાન ને કારભારી પણ માત્ર નામનાજ છે અને કાયચડાને મારા જાતિલા તો મારી પૂર્વેની કરેલી સૂચનાથી તને કંઇ અજાણ્યા નથી. મારા હાથમાં એટલી સત્તા છે કે જે ઇલાજ બતાવીશ, તે ઇલાજ પ્રમાણે પ્રિયપતિ પાસેથી કામ કરાવીશ. તને કંઇ યુક્તિ માલમ હોય તો બતાવ."

"**મોતી** બહેન, જેમ મેં પૂર્વે સલાહ આપી છે તેમજ હમણા પણ આપીશ, તારે ગભરાવું નહિ," **મણિએ** ખુશીનાં વેણુ કહાડી ધીરજ આપી.

એ પછી **મણિગવરીએ** કહ્યું કે "જો એ મરાઠો અને બેરાગીને પકડવાની તજવીજ કરવી હોય ને નગરજનનું રક્ષણ કરવું જરૂરનું જણાતું હોય તો નવાબના જાસૂસો એની પછાડી મૂકવા જોઇયે, ને તેઓ-

એ એમના કાવતરાં તપાસવાં જોઇએ. પછી જેવા શેહેર છોડીને જવા માંડે તેવાજ બંનોને પકડવાની પેરવી કરવી." **મોતી** બેગમને એ સલાહ પસંદ પડી પણ નવાબ સાહેબ જાતે ઓલિયાના પાચ્છા. તે એકદમ એ વાત કબુલ કરશે એમ ભાસ્યું નહિ; તેટલા સારૂ તેમનેમાટે શી પ્રયુક્તિ કરવી તે વિચારમાં પડયાં.

"આપણે એને સમજાવવાને કાંઇ પણ ગોઠવણ કરવી વિશેષ અ-ગત્યની છે;" ભયથી ધ્રૂજતી **મોતી** બોલી.

"અને તે વળી બનતી ઉતાવળે કરવી જોઈયે, નહિ તો સર્વ શ્રમ ફોકટ છે!" **મણિએ** ટાપસી પૂરી.

"બેશક," પોતાના કોચપર એકદમ ઢળી પડીને **મોતીએ** કહ્યું, અને **મણિ** એકદમ તેની સોડમાં જઇ બેઠી. "હવે નવાબને સુવાનો સમય થયો છે ને અત્યારે તેમને કહેવાનું બનશે કેમ? અને જો આ સમય ગયો તો તે પ્રપંચવીર એકદમ શેહેરની ખાનાખરાબી કરશેજ. મારે એમાટે હમણાજ જવું જોઇયે." સૂતાં સૂતાં **મોતી** બડબડી ગઇ.

"પ્રભુ ઇચ્છા બળવાન છે!" **મણિ** પોકારી ઊઠી. "હમણાજ **નવાબ** અહીંઆ પધારે છે ને તમારે કહેવું ને સમજાવવું હોય તે મારે માથે મૂકો. એનો ઘટતો ઇલાજ કરીશ—મારી વાણીથી હું તેને રંજિત કરીશ અને કાલે પ્રાતઃકાળે પોતાના દૂતોને એ દૂતોની પૂઠે પ્રેરે એવી યુક્તિ બતલાવીશ."

તુરત જનાનખાનાનું બારણું ઉઘડયું. ગમે તેવી પણ વાણિયાની દીકરી ને લજ્જા શીળ તેથી **મણિ** સંકોચતાને પામી. **મોતી** બેગમની પૂંઠે મેં ઢાંકયું એટલે નવાબ તેને જોઇ શકયો નહિ. અતિ પ્રેમના આવેશમાં એકદમ ધસ્યો નવાબ કોચની નજીક આવ્યો. તેની આકૃતિ ખરેખરી પહેલવાની નહતી. તે જેટલો બહારથી સીનાદાર દેખાતો તેવો મનમાંથી પોચો હતો. માત્ર શિકાર કરવામાં તે પાકો ઉસ્તાદ હતો ને તે કાળના કોઈપણ શિકારીને હંફાવે ને તેનું પાણી ઉતરાવે તેવી શક્તિનો હતો. **સૂરત**ની આસપાસ વાઘની વસ્તી હતી તે નિર્મૂળ કીધી હતી અને હમેશાં તેને શિકાર મળતો તોજ પ્રફુલ્લિત વદનનો દેખાતો. આ મર્દાઈ વગર બીજી બાબતમાં નવાબ એક સ્ત્રીને પણ લજ્જિત કરે તેવો હતો. ઉમ્મરમાં લગભગ પંચાવન વરસ થયાં હતાં, તોપણ શરીરે સોહામણો હતો. રાજદર-બારી કારસ્તાનમાં ઘણું કરીને મુસલમાન નવાબો ઉતરતા હોય છે અને આ નવાબ બાલ્યાવસ્થાથીજ એકલવાયો હતો, તોપણ તેને કેટલીક રીતે પાવરધો—નાગરોએ કીધો હતો. તેના પોશાકની ઢબછબ **કોન્સ્ટાન્ટિનોપલ**ના

સુલતાન જેવી શ્રેષ્ઠ હતી—આલબિયન તરેહથી પોશાક પહેરતો, રૂમસામથી આવેલી ઉંચી મખમલની ચંપલ અને હમણાના હાઈલંડર જેવો સીનો રાખી, જાણે એક વૃદ્ધ પ્રવીણ યોદ્ધો અચ્છી રીતે ઘૂમતો હોય તેવો ફાંકડો દેખાતો હતો-જો કે તેવી શક્તિ એનામાં ઘણીજ થોડી હતી. બહાર ફરવા નીકળે ત્યારે હમેશાં બે ખંજર પાસે રાખતો—જે ખંજર ઉપર રત્ન જડેલાં હતાં ને તેની ખોલ જરદોસથી ભરેલી ઘણી તેજસ્વી હતી; અને શિરપેચવાળી મંદીલની પાઘડી ઘણી ફાંકડી ગોઠવી મૂકતો કે જે ઘણું કરીને તોલમાં બાર પૈસાભાર ભાગ્યેજ થતી હતી. તેનામાં મુખ્ય ગુણ પ્રીતિનો હતો, પણ તે રાજકાર્યને યોગ્ય ઘણાજ થોડા ગુણ ધરાવતો.

નવાબે આવતાંને વાર એકદમ **મોતી**ના ખભાપર હાથ નાંખી કહ્યું કે "મારી પ્રિય સુંદરી."

"તમે જાણતા નથી જહાંપનાહ," ગભરાટના ચમકાટમાં **મોતી** પોકારી ઉઠી, "આજે મારી પ્રિય સખી **મણિ** મળવા આવી છે, અને તે વળી ઘણી અગત્યની વાતચીતમાટે?"

"ક્યાં છે?" નવાબે પૂછ્યું; "મને તે સુંદર આંખવાળી કંઈ જણાતી નથી."

"આ રહી" **મોતી**એ જવાબ દીધો ને પોતે બાજુએ ખસી ગઈ કે નવાબ શરમાઈ ગયો તે કોચ પાસેથી પાછો હઠ્યો.

"સુંદરી, મારી ભૂલ થઈ છે," નવાબ નમ્ર અવાજે બોલ્યો: "જો મને માલમ હોત કે તમો અગત્યના કાર્યમાટે ને સખીભાવ બતાવવા માટે અત્રે બેઠાં છો તો હું આવવાની હીંમત કરત નહિ."

"પ્રિય, તમો પધાર્યા તો શી અડચણ છે? તમારી હાજરી અહીં-આં જરૂરની છે. તમે ભલે પધાર્યા!" **મોતી**એ આવકારયુક્ત વચનથી ઉમેરણી કીધી–કે જે લગાર હમણા સુધી ગભરાટમાં હતી: "જે કામ અગત્યનું છે તે અમારાથી બનશે નહિ, અમે તો નાજુક કળીઓ છિયે," ઘણા મીઠા અવાજ ને મોહક દૃષ્ટિથી જોઇને તેણી બોલી.

"ત્યારે તો બેસ, **મોતી**," પોતાનો હાથ મોતીના હાથમાં આપી ધીમેસથી કોઇ ન દેખે તેમ ચાંપી બોલ્યો: "**મણિ**ની આગતાસ્વાગતા કર ને પછી આવજે." આમ બોલીને જેવા જોસ્સામાં નવાબ આવ્યો હતો તેવા જોસ્સામાં પાછો ચાલ્યો ગયો; ને જ્યાં સુધી બારણાં બંધ થવાનો અવાજ ન સંભળાયો ત્યાં સુધી **મણિ** તેને જોવાની હીમત કરી શકી નહિ.

"ખરી તક આપણે ગુમાવી" બેગમ બોલી, "અને ગભરાટમાં જે કંઇ કરવાનું હતું તે ભૂલી ગઇ. મારી એ મોટી ભૂલ થઇ, જો એઓ અત્રે બિરાજ્યા હોત તો છૂટથી સઘળી વાત કરી શકત; અને મને ખાત્રી છે, કે આપણા બંનેના કહેવાથી એમના દીલમાં સારી અસર કરી શકત-તો પણ, હજી જો આપણે હમણાજ જઇશું તો એઓ બેઠાજ હશે, અને એકાદ ગાયન ગાઇને ખુશ કરી સઘળો ઇતિહાસ અથઈતિ કહી સંભળાવીશ; ને એમની મરજીથી તને બોલાવીશ. મણિ થોડો સમય તું અહીંઆં બેસશે ?"

"ઘણી ખુશીથી" મણિએ પોતાના મનમાંથી દહેશત કહાડી નાંખી, મીઠા મનમોહક અવાજે કહ્યું,—અગરજો એકલા બેસવાની મરજી તેની હતી નહિ; "નવાબ હવે તમારૂં સાંભળવાને તૈયાર રહેશે !—તે માટે હવે મને શક રહે છે!"

"મારી મજાક ન કર" મોતી બોલી: "હું ઘણી મૃદુ છું ને મારાથી જેમ પાછું જલદી અવાય તેમ પેરવી કરીશ અથવા વિતકવાતો કહેવા-વાસ્તે તનેજ બોલાવીશ,—તે નામદાર એક બહેન તરીકે તને ચાહે છે. ખાત્રી રાખ કે તે એક ઉત્તમ પુરુષ છે—તે કદી પણ ગેરવર્તણુકે વર્તે તેવો નથી."

"તો અતિ રૂડું" ઘણા સંતોષથી મણિએ કહ્યું; તું જા અને પાછી વહેલી આવીને મળ."

"જનાનામાં મને ઘણો વિલંબ લાગશે નહિ." ફરીથી મોતીએ કહ્યું: "જો મને વિલંબ લાગે તો તું ઉતાવળી થતો નહિ, અતિ ત્વરાએ હું આવીશ:" ઘણે આનંદી ચહેરે મોતી પાછું વળી જોતી જોતી ચાલી ગઇ.

એક કલાક વહી ગયો, બરાબર બારપર બે—વાગ્યા: તોપણ બેગમ પાછી ફરી નહિ. ત્રણ ચાર ને પાંચ. પ્રાતઃકાળ થયો ને કાગડા કા કાનો કાન ફોડતો અવાજ કહાડવા લાગ્યા પણ મોતી આવી નહિ. રાહ જોઇને મણિ ઊઠીને નિરાશ થઇ. તેણે જાણ્યું કે મારો શ્રમ અકારથ ગયો. તુરત બારણું ઉઘડયું ને ખોજો આવી હાજર થયો. "મારો માફો તૈયાર છે?" મણિએ પ્રશ્ન પૂછયો. "જનાબકા કયા હુકમ હૈ, ગુલામ ઓ બજાલાને મેં કુછ દેર કરનેવાલા નહિ, દેર હોવે તો શિર ગીરાદેના." "તું જઇને માફો તૈયાર કરાવ હું હેઠળ આવું છું." "બ્હોત અચ્છા જનાબ:" બોલી ખોજો પાછો ફર્યો—અને મણિ તેની પછાડી ક્ષણેક રહીને હેઠળ ઉતરી પડી.

પ્રકરણ ૯ મું.

બેરાગી.

"ગુરુજી મહારાજ, જો આપ ફરમાવો ઓ બજાનેમેં આપકા ચેલા તત્પર હે;" નાના ચેલાએ પોતાના વૃદ્ધ ગુરુને પગે પડીને પૂછયું: "મેં જાનતા હું મહારાજ, આજ અપન દોનોં શેહેરમેં સાથ ઘુસકર ભિક્ષા મંગ લાવે."

"હાં, બચ્ચા તું બડા કમજાત હે, હમેરી તું કયા સેવા ચાકરી કરનેવાલા હે! હમ હમારે ગુરુકેવાસ્તે દસદસ રોજતક ઉપવાસ કીયા હે, ઔર તું તેરી સાથ હમકું ભિક્ષા મંગનેકું લે જાતા હે. જા બેઠ, તેરી આજ કુછ દરકાર નહિ હે. હમ ઔર યે દુસરે બેરાગી આજ ભિક્ષા લેનેકું જાયગા."

ચેલાએ જાણ્યું કે આજે તો પીડામાંથી મુક્ત થયા ને તેથી તેનો જીવ ઘણો ખુશ થઇ ગયો. પેલો છોટો બેરાગી મનમાં મગ્ન થતો હતો કે આજે મહારાજે બડી તાલ લગાવી દીધી અને મહારાજના મનમાં શું શું ચાલતું હતું તે તેણે બરાબર જાણ્યું—એમ કહો કે તેણે બરાબર જોયું: પણ પોતાની છળતાથી, તણે કહ્યું કે, "આપકે કહેનેમેં બેશક કુછભી સંદેહ નહિ હે મુનિરાજ. લેકીન હમ જાનતે, અભી અપને ઊઠના ચહિયે, ઔર નગરમેં દેખના ચહિયે કે કયા કયા નયી નયી ચીઝાં હે: અપનકું ભિક્ષા લેનેકું જાના ઉસમે કયા બડી ચીઝ હે, મેંને મેરા ગુરુકી પગચંપી કરનેમેં બારા બરસ તક ન રાત ન દિવસ ફીર કર દેખા હે."

"જલ્દ ચલો;" બોલી બેરાગી પોતાના ખાંધાપર ઝોળી ભેરવીને ઊઠયો, ને "**નારાયણ**"ની બૂમ મારી. બંને જણ શેહેર ભણી ચાલ્યા. છોટા બેરાગીએ મોટાને કાનમાં પૂછયું કે "મારી રીતભાત—વર્તણુક એવી તો નથી કે કોઇ મને પીછાની શકે? મોટાએ શીખામણ આપી કે તારે તો મૌન્ય ધારણ કરવું. કોઇ પૂછે તો જવાબ પણ ન આપવો.

આઠ કલાક થઇ ગયા હતા ને દરેક માણસ પોતપોતાને ધંધે વળગી ગયા હતા. "**નારાયણ હરે:**"ની બૂમ મારતા મારતા મોહોલ્લા ને શેરીઓ ખુંદતાખુંદતા બંને પ્રપંચી ચારેગમ ફરી વળ્યા. જે મોહોલ્લામાં જાય ત્યાંની રચના ને રીતભાત ને ખણુણુ ખણુણુ નાણાંનો અવાજ સાંભળીને મરાઠાની તો છાતીજ બંધ થઇ. **નાણાવટ**માં જે નાણાંની ઉથલપાથલ થતી ને જે દોડધામ થતી તેમાંથી બંને **બેરાગીને** પસાર થવું ભારે થઇ પડયું. અંગરેજોની પેઢીનો વેપાર ધમધોકાર ચાલતો હતો. ને ત્યાંની

દોડાદોડી પણ ભારે હતી. મરાઠાએ મનમાંજ ગાંઠ બાંધી કે જો એ બે જમોજ હાથમાં આવે તો બસ, **શિવાજી**નો દહાડો સિકંદર થતાં વાર લાગે નહિ. **પોર્ટુગીઝ** ને **ફ્રેન્ચોની** લાતીમાં પણ પૈસાની ઉથલપાથલ થોડી નહતી. મરાઠાની લાગણી તો ત્યાં એટલી બધી ઉભરાઈ આવી કે વચે વચે કંઇ કંઇ બોલી ઊઠતો, પણ બાવાજી તેને વારી રાખતા—ને કહેતા કે જો પકડાયા તો ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં હલાલખોરને સ્વાધીન થઇ જઇશું. મરદ ને સ્ત્રીઓની રહેણી ને ઉદ્યોગ જોતાં-તેમનો રૂમઝુમ થતો અવાજ સાંભળતાં બેરાગીનો વેશ લીધા છતાં મરાઠાથી તેમની સામા ત્રાંસી નજર નાંખ્યા વગર રહેવાતું નહિ.

ઘણું કરીને પૂર્વ કાળથીજ ચાલ્યું આવ્યું છે કે જગત્માં જે વેરાગી થાય છે તેમાં ખરા વૈરાગ્યના કારણથી થએલા ઘણા થોડાજ હોય છે. કોઈ ઘર કુટુંબના કલેશથી, કોઇ સ્ત્રીના વિરહથી, કોઇ ઘણા કારી ઘા લાગવાથી ને કોઇ ધનની પ્રાપ્તિ બરાબર ન થવાથી સંસારનો ત્યાગ કરે છે. તેઓની વૃત્તિતો જેમાં હોય તેમાંથી ખસતી નથી ને ત્યાગી છતે કંઇ પણ દરકાર વગર સ્ત્રીધનથી મોહ પામે છે. ત્યારે સર્વ કોઇ તેમને તિરસ્કારની નજરથી જોય છે. ત્યાગ ધરવો તેનો મૂળ હેતુ તો જગત્ના પદાર્થોમાં જે મમતા બંધાઈ ગઇ છે. તે પદાર્થોના નિરંતર સહવાસથી તે મમતા અત્યંત દૃઢ થતી જાય છે અને જેમ મમતાની દૃઢતા તેમ બ્રહ્મજ્ઞાનથી વિમુખતાની વૃધ્ધિ થાય માટે પદાર્થનો સંગ છૂટવાથી જે જગત્ના પદાર્થપર વૈરાગ્ય કરવો છે તે થવામાં સહેલાઇ થાય અને વૈરાગ્યની દૃઢતાથી બ્રહ્મમાં ચિત્ત લાગી તે દ્વારા મોક્ષ પમાય એ છે—તેને બદલે માયા છોડી માયાને વળગતા જાય છે, તેનું કારણ તેઓએ માત્ર દેખીતોજ માયાનો ત્યાગ કર્યો છે પણ મન થી કર્યો નથી. અને માનસિક ત્યાગ એજ મુખ્ય વૈરાગ્યનું સાધન છે. જે ઉપરથી ત્યાગ કરે છે પણ મનથી કરતા નથી તેઓ મિથ્યાચારી કહેવાય છે. **ગીતા**માં પણ શ્રીભગવાને કહ્યું છેઃ-

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य यआस्ते मनसा स्मरन् ।

इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारःसउच्यते ॥ અ૦ ૩ શ્લો-૬

જે પુરૂષ વાક્, હાથ, પગ, પાયુ અને ઉપસ્થ એ કર્મેંદ્રિયોનું સંયમન એટલે નિગ્રહ કરીને એ ઈંદ્રિયોના વિષયોનું મનથી સ્મરણ કરતો રહે છે તે વિમૂઢ (મૂઢોમાં પણ ચઢિયાતો) મિથ્યાચારી કહેવાય છે.

તેઓ નહિ ઈહલોકના કે નહિ પરલોકના-એમ ધોબીનો બળદ નહિ ઘરનો ને નહિ ઘાટનો તેમ રઝળી મરે છે.

મરાઠા બેરાગીની આવી વૃત્તિથી તેને જ્યારે ધન ને સ્ત્રી બંનેનાં દર્શન થયાં ત્યારે તે મિથ્યાચારી કેમ તાકીને ન જૂએ? તેની મૂળની વૃત્તિજ એ બાજુએ ઢળેલી તેને બીજું કંઇ સુઝેજ નહિ. એ રાજ્યની બાંધણી ઘણું કરીને વિષયમાં વધારે આસક્તિ ભરેલી હોય છે. જો બહિરજી શેહેર ચર્ચા જોવાને ન આવ્યો હોત અથવા એ રાજ્ય મરાઠાનું હોત તો જે જે સુંદર નાગરણોને તેણે જોઈ હતી તેમાંથી ગમે તેવા બલાત્કારે–જોખમે–કોણ જાણે કેટલીને ઉંચકી લઇ ગયો હોત. મુસલમાનના રાજ્યમાં પણ એમજ હતું. પણ હમણાનો નવાબ ગ્યાસુદીનરૂમી કેટલેક પ્રકારે ઘણો સારો હતો તેથી લુચ્ચાલફંગાઓનું ઝાઝું ફાવતું નહિ. સ્ત્રીઓની લાજ લૂટનારા એ લુચ્ચાઓને નવાબે બાંધી મરાવ્યા હતા ને જોકે તે સમે લોકોએ એ નીતિને નિંદી હતી તોપણ હમણા તેનાં બહુ વખાણ થતાં હતાં.

બહિરજીને બેરાગી બંનેજણ નવ કલાકના ફરતા ફરતા સાંઝના ચાર કલાકે ગોપીપુરામાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં વાણિયાઓની ન્યાત જમતી હતી. જુવાનથી તે ઘરડાં સુધી—સ્ત્રી, પુરુષ ને બાળક સર્વે અનેક પ્રકારનાં ઘરેણાં ગાંઠાં પહેરીને આવેલાં હતાં, તે જોઇને બહિરજીની હબકી ફાટી ગઇ. તે તો એમજ વિચારવા લાગ્યો કે આ સ્વર્ગ છે કે મૃત્યુલોક છે; ને આ સ્ત્રીઓ તે રંભા ને ઉર્વશિની સખીઓ તો નથી? તે એકદમ પોકારી ઊઠયો કે "મહારાજ હવે તો ચાલો. આ સ્વર્ગલોકમાં રહેવાની જગ્યા આપણે માટે નથી," ને બેરાગીએ એકદમ એક તમાચો લગાવ્યો નહિ યાં સુધી તે બકયોજ જતો હતો કે "અરે! શિવાજીનાં ભાગ્ય તો હવે નક્કી ફર્યાંજ." પકડાઇ આવવાની બીકથી બંનો જણ એકદમ પાછા ફર્યા. આત્મારામ ભૂખણના શેરીમાં પેઠા કે ઠેઠ ત્રીજી અટારીપર બેઠેલી એક ચંચળ તીવ્ર નેણવાળી સ્ત્રીના ઉપર બંનો જણની નજર પડી. "માઇ કૂછ દેયગી?" આમ સવાલ નાંખ્યો. તે બાઈ ચમકી; પણ છાતી કઠણ કરી "મહારાજ ઉભા રહેજો" એમ બોલી તે નીચે ઊતરી બંનોને ઓળખી ભોજનમાટે બોલાવ્યા. બહિરજીની છાતી તો ધડક ધડક થાય; તેનાથી નીચેથી ઉંચું ન જોવાય; તેણે જાણ્યું કે હવે નક્કી પકડાઇ જઇશું; પણ બાવાજીએ તો એવા ઘણા પ્રસંગો જોયલા એટલે તેમને કશો ડર લાગ્યો નહિ. બેધડક તે, બાઈના બોલાવ્યાથી ઘરમાં ગયો ને બહિરને સાથે લીધો. બાઇયે બંનોને આસન આપી બેસાડી ભોજન લાવી મૂકયું; અને જણાવ્યું કે, "મારો એવો નીમ છે કે કોઈ પણ અતિથિ અભ્યાગતને જમાડયા વગર કદી અન્ન તો શું પણ પાણીએ ન પીવું. આજે કમનસીબથી કોઇ

પણ અભ્યાગત પ્રાતઃકાળથી તે અત્યાર સુધી આવ્યો નથી, પણ એટલામાં આપનાં પવિત્ર પગલાં થયાં ને હું કૃતાર્થ થઇ. આપના જેવા પૂજ્ય મહા પુરુષ, આ જે ધર્યું છે તે આરોગો ને હમેશાં અત્રે પધારવાની કૃપા કરવી. "બેરાગી બોલ્યો" બાઇ, હમ રમતે રામ, હમકું કીસકી પરવાહ હે? હમ કીસીકા અન્ન જમતે નહિ. સ્વયંપાકજ કરતે. ઇચ્છા હોય તો કૂછે દે નહિતર હમ હમારે રસ્તે લગેગા. કૂછ બડીબાઈ—કલ્યાણકારી જાનકર સવાલ દાલા હે, તેરી મરજી ચાહે તો સુન, મત સુન જેસી તેરી ઇચ્છા." "નહિ મહારાજ આપે તો એ પ્રસાદ આરોગી મને કૃતાર્થ કરવી જરૂરની છે."—અતિ નમ્ર વેણે બાઈએ કહ્યું; "આપ શેહેરમાં કેટલા દિવસ રહેશો?" બહિરજી, જે આ સ્ત્રીની બોલવાની લાવણ્યતા ને સૌંદર્યતાથી મોહ પામી ગયો હતો તેજ, વાત કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો જાણી એકદમ બોલી ઉઠયો. "હમ તો કલ એ શેહેર છોડકર ચલનેકા ઇરાદા રખતા, ઓર કલ્યાણી જાયગા, વહાં હમેરા રાજા શિ—" આ વાકય પૂરું ન થાય તેટલામાં તો બેરાગીએ બે ત્રણ લાત મરાઠાને જડી કહાડી; ને તેનો અતિસેં તિરસ્કાર કરતાં તેનો જોરથી હાથ પકડીને ઘસડી દરવાજા સુધી ખેંચી ગયો. બહિરજીને પણ હવે ભ્રાંતિ આવી કે મારી મૂર્ખાઇથી ઘાણુ બગડયો છે. દરવાજાપરથી તેઓ એકદમ ઉભે પગે ઝડપથી ચાલ્યા. બેરાગી કરતાં બહિરજીને ઘણી દહેશત હતી; કેમકે તે પકડાય તો સૌથી વિશેષ શિક્ષા તેનેજ મળે.

વાંચનારે આપણી મણિને પિછાની હશે. મોતી બેગમની અજબ રીતની વર્તણુકનો તે વિચાર કરતી હતી, અને નવાબની આવી ચાલચલગતથી શેહેરનો નાશ જરૂર થશે એમ તે ધારતી હતી. મોતી બેગમનો કંઇ પણ પત્ર તેને મળ્યો હતો નહિ; કે તેણે શું કરવા ધાર્યું છે. તે માલમ કેમ પડે એ વિચારમાં ને વિચારમાં તેણે કંઈ બપોરનું ભોજન પણ કીધું નહતું. બાહરજીને બાવાજીની તપાસ પૂરેપૂરી કરવામાટે, અને તેમનાં મોંથીજ કંઈ વિશેષ જાણવા માટે બંનો વેરાગીને જમવા બોલાવ્યા. પણ રસપર આવેલી વાતનો ભંગ આમ સહજમાં થઇ ગયો, ત્યારે તે ઘણી વિસ્મય પામી. તે ધીમે ધીમે દરવાજા લગણ ગઈ ને બાવાજીને પાછા તેડી લાવવાનેમાટે દેવડીપરના સીપાઇને વરદી દીધી; પણ બંનો જણ એટલા તો ઝડપથી ચાલ્યા ગયા કે સીપાઇ તેમને પકડી શકયો નહિ.

દીવામાં બત્તી પડે તે પેહેલાં બંનો વેરાગી હનુમાનની જગ્યામાં ભૂખ્યાડાંસ થયલા આવી પહોંચ્યા. રસ્તામાં બંનેમાંથી એક પણ શખસ એક પણ શબ્દ બોલ્યો નહોતો; તેથી મઢુલીમાં પેસતાંની સાથે બાવાજીએ એકદમ ગાળોનો વરસાદ બહિરજીપર વરસાવ્યો.

"અબે કુત્તકા લડકા" ગુસ્સામાં બાવાજીએ **બહિરજી**ના તરફ થુંકીને કહ્યું: "તુને કયા કિયા. તુઝે માલમ હે કે એ રંડી કયા કરેગી ? અબ તેરા ઓર મેરા આ રહા હે. તેરી ઘોડી તૈયાર કર, ઓર અબીકા અબ્બી ભાગના ચહિયે. એ લડકી, તું પિછાનતા હે કે કોન હે? એ બડી ચબરાક ચંચળ જાત હે. નવાબકી બેગમકા સખી હે, એ અબ જાયગી ઓર સબ હકીકત કહેગી, ઓર તેરા ઓર મેરા શીર કટવાયગી. તુને અમેરી રોટી ખાઇ, ઓર હરામ હરામ કી. ભાગ, અબ તેરા ઓર મેરા દુસરા માર્ગ નહિ હે. કમબખ્ત! તેરે ખાતર હમકું હમેરી મઢુલી છોડની પડેગી. ચંડાલ, તુઝે કયા માલમ હે કે મલેછકા રાજમેં કયા ગઝબ હોતા હે?"

"ક્ષમા, ક્ષમા," **બહિરજી** પગે પડી બોલ્યો: "મેં ઘણો અઝીમ ગુન્હો કીધો છે. હું ગુન્હેગાર છું મહારાજ ચાહે તે કહો; હું તમારો તાબેદાર છું. તમારા ને મારા પોતાના નાશનેમાટે મેં કંઇ પણ વિચાર કીધો નહિ. હુ તે સ્ત્રીના હાવભાવ ને લટકાથી મોહી ગયો. મહારાજ તમે પણ તેનાપર ફીદા થયા હશો. તેના જેવી સૌંદર્યવાન્ સ્ત્રી તો અમારા આખા મહારાષ્ટ્રમાં નથી. ને તેવી સુંદરીને જોતાં હું ભ્રાંત ચિત્ત થાઉં તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કશું નથી."

"અહા! ઐસા! ઐસા હૈ! તું ગધીકા લડકા!" પોતાના પંથને નામોશી લાગે તેવું આચરણ જોઇને ક્રોધમાં બેરાગી મોટી બૂમ પાડી ઊઠયો–એ પોતે ઘણો નિખાલસ હતો તેથી તેમજ સંતવૃત્તિ તરીકે અને ધર્મની મહત્તામાટે, એને પોતાને માયિક વસ્તુની કશી પણ દરકાર નહોતી. તેણે **બહિર**ને અચ્છી શિક્ષા પ્રથમ આપી હતી કે–આ વર્તણુકથીજ હમેશા વર્તજે: કે કદી પણ ધન જોઇને મોહ પામવાનાં ચિન્હ બતાવતો નહિ; ને કદી પણ સ્ત્રીની તરફ તિરસ્કારની દૃષ્ટી વગર જોતો નહિ,–જો કે તારી વૃત્તિ ઉલટી હોય તોપણ–"એ હરામજાદા! તુને મેરા કહેના સુના નહિ ઇતનાંહી નહિ, પરંતુ મેરા ઓર તેરા શિર કટવાનેકા રસ્તા લીયા! ઓર જો બેરાગીકે ઘરમેં ખાયા, ઉસકા પણ શિર કટવાનેકા રસ્તા લીયા! તેરા **રામદાસ** સ્વામીને એસા બોધ દિયા હે? તુજકો સેતાનને ફસાયા કે ભૂતને ઘેરા થા. એ બડી ચંચલ જાત ઓર તું તો સહજ બોલા, લેકીન એ તો બડી ખબરદારીસે તેરે સામને દેખતીથી. ઉસસે મુઝે માલુમ હોતા હે કે નવાબકી ફોજ આકર તુઝે ઓર મુઝે અબી મુસકાટાટ કરકે લે જાયગી."

"મા બાપ, મને બચાવો." ઘણા ધ્રૂજતા અવાજે નાયક બોલ્યો, કેમકે જે મોટી મોટી આશાના ખ્યાલમાં કિલ્લા બાંધ્યા હતા, તે તો જોતજોતામાં ગગડા પડેલા હવે એને દેખાયા: "શું હું એક નિર્દોષ એમને એમ માર્યો

જઇશ ! મારો રક્ષણકર્ત્તા ઘણો દૂર છે, અહીંઆ મારો રક્ષક હમણા કોઇ નથી. માત્ર ઈશ્વર ને ઓ મહારાજ તમેજ છો. હું એક બ્રાહ્મણ છું ને મારી રોટલી ભિક્ષા માંગીને પેદા કરૂં છું, ને મને આશા છે કે બ્રાહ્મણને કોઇ પણ હેરાન કરશે નહિ ! કોઈપણ હિંદુ બ્રાહ્મણ તરફ માનથી જોયછે ને હું બ્રાહ્મણને મ-રતો, એક દૂરની વિક્રાલ ભૂમિમાં, તમે કોમલ મનવાળા જોશો નહિ. એક દૂતના કાર્યમાં મારા જેવો ગાફેલ માણસ ન જોઈયે, ને હવે હું કદી પણ એવા કાર્યમાં ભાગ લઇશ નહિ."—એમ બોલી પોતાના કાન ચીમટાવ્યા ને ઉંચા હાથ કરીને **ઈશ્વર**ની પ્રાર્થના કરવાનું ડોળ ઘાલ્યું: "મને બચાવ. ઓ જગન્નિયંતા પરમ પ્રભુ પરમાત્મા, માત્ર તારો ને **રામદાસ** સ્વામીનોજ મારે આશરો છે. આ આર્યભૂમિમાંથી સઘળા મ્લેચ્છોને કહાડવાની જે કમ્મર **શિવાજી** મહારાજે કસી છે તેમાં તું સહાય નહિ થશે તો કોણ થશે?" પછી હનુમંતના દેવાલય તરફ નજર કરી બજરંગની સહાયતા માંગી ને લગાર ઠંડો પડી બોલ્યો:—"પરદેશીની ભૂમિમાં રીતભાત ને ભાષાથી અણજાણ હું છું ને મહારાજ, તમારા શિવાય મને બીજાનો આશરો નથી. તમારા પગની રજછું—તમારો ગુલામ છું—મારૂં રક્ષણ કરશો તો તમને ભૂલીશ નહિ."—

"અબ કયા કરના હે?" મહારાજે નરમાસ ભરેલી વાણીથી પૂછયું:—"ઈધર રહેના સલામતી ભરેલા નહિ હે. ઈધરસે તો અબકાઅબ જરૂર જાના ચહિયે."

"હવે તો મરાઠાની છાવણીમાં જઇ પડવાની ઘણી અગત્ય છે ! ત્યાંજ આપણું રક્ષણ થશે ને ત્યાંજ સલામત રહીશું. જો અધવચ આપણે પકડાયા તો મૂવેજ છુટકો છે;"—નાયકે હીંમત રાખીને જવાબ દીધો.

"સત્ય હે" મહારાજે કહ્યું:—"તેરી પાસ અચ્છી ઘોડી હે ઔર બહોત ત્વરાસેં ઓ ચલનેવાલી હે; મેરે બાસ્તે અબ બહોત અચ્છા ઘોડા"—

એ વાકય પૂરૂં નહિ થયું તેવામાં **બહિરજી**નો એક સાથી ત્યાં આવી પહોંચ્યો. **બહિરજી**એ બાવાજીના કહેવાનો મર્મ સમજી લીધો હતો તેથી પોતાના સાથીનો ઘોડો માગ્યો. તેણે તુરતજ પોતાનો ઘોડો હાજર હતો તે આપવાની હા કહી. **બહિરજી** પાસે ખાવાનું તૈયાર હતું તે બંનો જણે ખાઈ લીધું અને બાવાએ પોતાના ચેલાને બોલાવીને સમજાવ્યું કે **પંઢરપુર**ની જાત્રા જવાની છે માટે જયાં સુધી હું આવું નહિ ત્યાં સુધી આ હનુમંતની સેવા કરજે. મઢુલી તપાસજે, કમ્મર કસી દઇ, ઘોડાપર સાજ સજી ચંદ્રના ઉગવા પહેલાં બનો જણે પોતાના તેજીને દક્ષિણ દિશાએ જવા માટે છૂટી લગામે એ-કદમ છોડી મૂકયા—ને રાત્રિની ઠંડીમાં કલાકે પાંચ ગાઉની ચાલથી ઘોડાઓ વધ્યા ગયા.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

ઘેરો.

પાંચમી જાનેવારીની સમીસાંજના સાડાપાંચ થયા હતા. બાદશાહી મહેલોમાં દીવા સળગ્યા હતા. દિવાનખાનામાં **ગ્યાસુદ્દીન રૂમી**-હંમેશના પોતાના ઠાઠમાઠ કરતાં વધારેનો જમાવ કરી એક મોટી ખુરસીપર બિરાજ્યો હતો. ડાબી બાજુએ **મોતી** બેગમ કંઇક દિલગીરી ભરેલે ચહેરે બેઠી હતી. આસરે એક ડજન મેજબાનો ટેબલપર મૂકેલી હુક્કાની ગુડગુડી ખેંચતા હતા ને **ગ્યાસુદ્દીન**નાં વખાણપર વખાણ બોલતા હતા. બે બહાદુર જમાદારો નવાબની બંનો બાજુએ નાગી તરવારે ઉભેલા હતા અને કંઇ ખુશ નીશો કરવાનું પેય (પીવાનો પદાર્થ) ખોજાએ ટેબલપર લાવીને મૂકયું. દરેકના ગ્લાસમાં આ લાલ રંગની કેફી વસ્તુ રેડવામાં આવી ને દરેક જણ તે મોટા ઉમંગથી ઊઠાવી નવાબની સલામતી ચાહી પી ગયા. માત્ર બેગમ ને તેની લોંડી વગર બીજા સર્વેએ તેમાં ભાગ લીધો. **મોતી** બેગમે જમણી બાજુએ બેઠેલા નવાબના વજીર તરફ નજર કીધી—અને તેના મોતીયા મરી ગયા—તેણે જાણ્યું કે મારા ઉપર કંઇ કરડી નજર છે. પણ **મોતી**ની નજર તો માત્ર સહજજ હતી. તથાપિ જે ચોર હોય તે સૌને ચોર દેખે. વજીર જાતે ખંધો અને સૌને પીડાકારી હતો ને બેગમ જાણતી હતી, ને ઘણીવાર તે વિષે સતાવ્યો હતો તે ભયથી વજીર ધ્રૂજ્યો હતો. એટલું જ નહિ પણ એ કરતાં એ વધારે પાપ આ કમજાત માણસના દિલમાં ભરેલું હતું. ઘણા ઘણા પ્રકારના તે કાવાદાવા કરતો અને અનેક સ્ત્રીઓની નીતિ તોડવામાં ને લાજ લેવામાં મહાઅ ઘોર પાપી બન્યો હતો. તે બેગમ સાથે કંઇ બોલવા જાય તેટલામાં તો બે માણસો દિવાનખાનામાં ધસ્યાં આવ્યા. વજીરને નીચા નમી સલામ કરી તેના કાનમાં કંઇ કહી પાછા વળતાં સલામ કરી ચાલ્યા ગયા. **મોતી**ને કંઇક શક પડયો ખરો, પણ તેણે તે ચહેરાપર બતાવ્યો નહિ. તે તુરત ઉઠી પોતાના ઓરડામાં ગઇ ને સીસોટી વગાડી. પલકમાં બે માણુસ આવીપહોંચ્યા ને તેમને વજીર સાથે વાત કરનાર માણસોને પકડીને એકદમ કેદ કરવાનો હુકમ આપ્યો—પાછી તે દિવાનખાનામાં આવી. ત્યાં આવીને એ જોય છે તો વજીર પોતાની જગ્યાએ હતો નહિ. તેણી ચેતી ગઇ કે કંઇ પણ કાવતરું છે—તેથી પોતાના ખાસ પાસબાનને વજીરની ચર્યા જોવા મોકલ્યો—અને નવાબ તરફ નજર કીધી તો તે તદન બેશુદ્ધિમાં હતો. જાતે કંઈપણ ભય વગરની છતાં આવા બારીક વખતમાં, ઘણી ગભરાઈ, પણ પોતાની લોંડીપર વિશ્વાસ મૂકીને કહ્યું કે "બહેન, જો કે મારો ખાવિંદ આજે નીશામાં બેભાન જેવો થયો છે, પણ તેને તું તપાસ.

હું આ સર્વ મેજબાનોને પાનગુલાબ આપીને રૂકસત આપું છું.” મુસલમાની રીત પ્રમાણે દાસીએ નમન કર્યું– ને તે વાત સ્વીકારી હોય તેમ મોંથી દર્શાવ્યું. **મોતીએ** સર્વ મેમાનોને પાનગુલાબ—અત્તર વગેરે છાંટીને રજા આપી.

પણ શેહેર બહાર આ વખતે જે બને છે તે આપણે તપાસીએ. ઘોડાનાં પગલાંનો ધબડધબડ થતો અવાજ અને પુષ્કળ ધૂળનો વંટોળીયો જણાતો હતો. કડીંગ કડીંગ કરતા ઘડીયાળમાં ૭ વાગ્યા. લોકોમાં તે અવાજ એક રીતે એવો તો ભયંકર થઇ પડયો કે સૌ પોતપોતાની સાવચેતીમાં પડયા. ભય ઘણું મોટું હતું અને બાપને દીકરાની ફીકર કરવાનો સમય નહતો. ધડાધડ ઘરોનાં બારણાં દેવાવા લાગ્યાં—ને તેપર મોટી ભારે ભુંગળો નાંખવામાં આવી. કંઇક લોકો દોડધામ કરીને પોતાના બચાવ માટે હથિયાર લેવા ગયા; નાણાવટીઓએ પોતાના બચાવમાટે અંગરેજની કોઠી ભણીનો રસ્તો લીધો; ગરીબ ગુરબાઓ જમીન ખોદી ધનમાલ દાટવા મંડયા; ને કેટલાક તીસમારખાંઓ બોલવા લાગ્યા કે “હમ નવાબ કે બચ્ચેકું કોન લૂટનેવાલા કાફ્ર હૈ,” તે વિચારથી પાંચ પૈસાનો માલ હોય તે ખુલ્લો રાખવા લાગ્યા. શેહેર ને પરાંઓની ખડકીઓ બંધ થઇ ગઇ અને **બુરાનપુરી** વગેરે બારે ભાગળોના દરવાજા પણ બંધ થઇ ગયા. વિલંદાની ને અંગરેજની કોઠી આગળ સાહુકારોનો જમાવ એટલો થયો કે તલભાર જવાની જગ્યા નહોતી. સઘળા સાહુકારો કંઇપણ જો બને પોતાનો માલ એ કોઠીમાં રક્ષણ થાય તેમાટે મૂકવા તૈયાર હતા. કોઠીદાર અંગરેજ ને વિલંદા ઘણા ગુંચવાડામાં પડી ગયા. શું કરવું તે તેમને સુઝે નહિ. પહેલ વહેલાં તો સૌ સાહુકારોનો માલ લેવાને ના પાડી; પણ જ્યારે કેટલાકોને રડતા કકળતા જોયા એટલે દયા લાવી એક સરતે સઘળા વેપારીનો ધન—માલ લેવાને હા કહી—ને તે સરત એ કે:–કદાચિત **શિવાજીનું** લસ્કર સઘળો માલ લૂટી જાય તો તેના જોખમદાર અમે નહિ, જો માલ બચે તો સેંકડે દશ ટકા એમાંથી સચવામણીના કાપી લઇએ. મને કે કમને સર્વેએ વાત કબુલ કરી ને તેજ ક્ષણે આસરે એક કરોડ રૂપિયાનું જરિયાન તથા જવાહીર કોઠીમાં આવીને પડયું. વિલંદાની કોઠીમાં પણ તેવાજ પ્રકારે જોખમ રાખવામાં આવ્યું. આમ આખા શેહેરમાં મોટો હાહાકાર વર્તી ગયો. સૌ કોઇ પોતપોતાનાં બૈરાં છોકરાં સાથે ઘરમાં ભરાઇ બેઠા. રસ્તાપર થોડે થોડે સમયે માત્ર ઘોડાઓનાં પગલાં સંભળાતાં–તે વગર બીજો કંઇ અવાજ નહતો. રાતના ચંદ્રપર વાદળાં છવાઇ ગયાં હતાં ને તે પણ આવનારા ભયથી અપ્રસન્ન થયો હોય તેવો જણાતો હતો.

જેવા **શેહેર**ના દરવાજા બંધ થઇ ગયા તેવુંજ મરાઠાનું ઘોડેસ્વાર સૈન્ય આવતું જણાયું. ચપળ પગલાં ઉપાડતા હારદોર ઘોડા ચાલ્યા આવ્યા **ને દિલ્લી, સહરા, માન** ને **નવસારી**ના દરવાજા બહાર તેઓ ફરી વળ્યા. ઘણા કદાવર ઘોડાપર **શિવાજી** લૂટારાનો સરદાર હતો—તેની બાજુએ **બાહરજી, હરિપ્રસાદ**, ને બીજી બાજુએ **મોરો ત્રીમલ** ને **તાનાજી માલુસરે** હતા. શેહેરની નજીક આવતા ઘોડેસ્વાર લશ્કરને છ ભાગમાં વહેંચી નાંખ્યું ને દરેક ભાગ ઉપર બીજા કેટલાક સરદારો નીમ્યા. પાંચસો પાંચસો માણસની વ્યૂહ રચના થયા પછી બાકી રહેલું એક હજાર માણસ **શિવાજી** પોતાની સાથે લઈને નવાબના મહેલની બાજુએ આવ્યો. **બહિરજી** તથા **હરિપ્રસાદ** શેહેરનો વચલો ભાગ લૂટનારી ટુકડી સાથે હતા. જ્યાં રાતના નવ વાગ્યા કે તમામ લશ્કર શેહેરની આસપાસ ફરી વળ્યું.—ભય ને ત્રાસ સર્વત્ર પથરાઇ ગયો. નવાબના મહેલમાં પણ જેવું તેવું ભય નહોતું. ત્રણસો આરબ પઠાણોને ઉત્તમમાં ઉત્તમ શસ્ત્રો આપ્યાં. પૂર્વે કહી ગયા તેમ નવાબની સ્થિતિ અતિસેં બગડી ગઇ હતી. તેને પોતાના દેહનુ ભાન નહતું તો આવા બારીક સમયમાં તે લોકોનું સંરક્ષણ શી રીતે કરી શકે? તેથી **મોતી** ઘણી સાવચેત રહી ને પોતાના માથાપરનો બોજો કેટલો અસહ્ય છે તે વિચારી—સર્વ પ્રકારનું જોર એકઠું કરીને તેણે શેહેરનું રક્ષણ કરવાનો નક્કી ઠરાવ કીધો. સઘળા દરબારીઓ—જેઓ આવે સમયે કંઇ પણ સહાય આપી શકે તેમની એક મંડળી બોલાવી. રાત્રિના દશ વાગી ગયા હતા. ઘણા ફીકરમંદ ચેહેરાથી સાડાદશ કલાકે દશેક કારભારી આવી પહોંચ્યા. આદર સત્કાર આપવામાં એવે સમયે **મોતી** પાછી પડે તેમ નહતું. પોતે તદ્દન દૃઢ છે એમ બતાવતી તે ટેબલને મોખરે બિરાજી અને આસપાસ એક તરફ ચાર હિંદુ—બે નાગર ને બે કાયચ—અને બીજી તરફ પાંચ મુસલમાન અમીરો બિરાજ્યા.

સદ્‌ગુણી સ્ત્રીના ગૌરવની જે શોભા છે તે તેનામાં રહેલા કોઇ એક પ્રકારના પ્રેમની પ્રતિમા છે. સ્ત્રી સદ્‌ગુણની શરૂઆત ને અંત સર્વ—વાસ્તવિક રીતે પ્રેમમાં છે. પ્રેમનાં કાર્ય આદરવાનાં હોયછે ત્યારે સ્ત્રીઓ ઘણી સુખી દેખાય છે અને તે જો શુદ્ધ મન અને વિચિક્ષણ બુદ્ધિથી થઇ શકેતો તેની અપૂર્વ સ્તુતિ થાય છે. જ્યારે સ્ત્રીનો પ્રેમ કોઇ એકાદ બાજુએ ઢળે છે ત્યારે તે જગ્યા સ્વર્ગ તુલ્ય બને છે અને સ્ત્રીઓમાં જે જે પ્રેમની રચનાનો યંત્ર ગોઠવાયો છે તેથી તેઓને હાથે જે જે કાર્યો થાય છે તે સઘળાં ઘણાં અલૌકિક દબદબાવાળાં થાય છે. તેની વાણીમાં જે મીઠાશ, હરવા ફરવામાં જે લહેજત અને નજર નાખવામાં જે તીક્ષ્ણ શક્તિ છે, તેથી તે

એક મોટામાં મોટી પવિત્રતા કબુલ કરાવે છે. એવી છતાં જ્યારે તે દેશ સેવામાં ભક્તિભાવથી પ્રેમ બતાવે છે ત્યારે તે પ્રેમ કોઇપણ પ્રકારે તેની દિવ્ય શક્તિમાં ઉણું કરતો નથી. સુજ્ઞ સ્ત્રીઓને સ્વતંત્ર રીતે કામકાજ કરવામાં ભાગ આપવામાં આવે તો તે પોતાનું કામ ઘણી સારી રીતે કરી શકે, કેમકે તેનો પ્રેમ જે તરફ ઢળે છે તે તરફ કંઈ પણ ઓછપ રાખતો નથી. જો કે ઘણું કરીને પ્રાચીનકાળથી એમ કહેવાય છે કે "સ્ત્રીની મતી પગની પાનીએ," તો પણ કહેવું જોઇયે કે સ્ત્રીઓએ જે પ્રેમના આવેશમાં મોટાં કામો કીધાં છે તેના જેટલાં યશાળાં કામો પુરુષ ઘણે શ્રમે કરી શકયા છે. દરબાર મંડળમાં **મોતી** બેગમે ભાગ લીધો તે જાણીને વાંચનારા વિસ્મય પામશે. મુસલમાનો તો હમેશાં જનાનો સેવનારા છે તે આટલી છૂટ શી રીતે આપી શકે ? પણ **ગ્યાસુદ્દીન રૂમી** જાતે ઘણો છુટા વિચારનો સમજુ, અને દાનો હતો; ને તે જેટલો હતો તેના કરતાં વિશેષ તેની પત્નીએ તેને કીધો હતો. તથાપિ મુસલમાનોમાં જે આળસ ને મોજશોખના દુર્ગુણ હોય છે તેથી એ બાતલ નહોતો. પરંતુ સ્ત્રીને છૂટાપણું આપવામાં તે ઘણો અગાડી પડેલો હતો. ઘણી વેળાએ તેણે પોતાના દરબારીઓની મજાક કીધી હતી કે "જેનાં બૈરાં અંધારી કોટડીમાં રહેનારાં હોય તેનાં ફરજંદો પણ તેવાંજ બાયલાં થાય. સ્વતંત્રતાજ સર્વ સુખનું સાધન છે; તે પડતીમાંથી ચઢતીમાં લાવવાનો સુલભ માર્ગ છે; સ્વતંત્ર થયલાં સ્ત્રીપુરુષ પ્રેમમાં જે સુખ ભોગવે છે તેવું બીજા ભોગવવાને અશક્ત છે, ને તેના પુત્રો સ્વતંત્ર સુખના લહાવા લેવાને કેમ ભાગ્યવંત થાય ?" આવી છૂટથી **મોતી** બેગમને સર્વ પ્રકારની સ્વતંત્રતા મળી હતી. છચોક તે બહાર ફરવા નીકળતી હતી—જો કે આ રીવાજને કેટલાક અમીર ઉમરાવો ધિક્કરતા હતા, તો પણ નવાબની સામા બોલવાની હીમત કોની ચાલે ?

દરબારીઓ દશ મિનિટ સુધી અબોલ રહ્યા. કોઇએ પણ ચુપકીદી તોડવાની હીમત કીધી નહિ, અગરજો આ વખતે **નવાબ**ના સ્થાનક ઉપર એક સ્ત્રી બેઠી હતી.

"મારા દરબારીઓ," સઘળી શાંતિ તોડી નાંખી, શોક, ચિન્તા ને ભય મુખપર છવાઈ રહ્યા છતાં હીમતથી **મોતી** બોલી: "તમે જાણો છો કે આપણા નગર ઉપર આજે જે ભય છે તેનેમાટે મારી પૂરી સાવચેતી છતાં કમભાગ્યે તેમાં નિષ્ફળ થઇ અને એ ન ધારેલું સંકટ પ્રાપ્ત થયું છે; તો એનેમાટે આપણે શો બંદોબસ્ત કરવો તે તમો સૂચવશો."

"આપણે આપણા નગરનો બચાવ કોઇ પણ જોખમે કરવો,"

અમિર **નવશેઝે** પોતાના વૃદ્ધપણાના ડોળથી, ડાઢી હલાવતાં કહ્યું,–ઘણા દૃઢ ને પાકા વિચારથી–તે દરબાર મંડલમાં પહેલો સલાહકાર હતો.

તુરતજ નાગર દિવાન પોતાની ખુરસી લગાર પછાડી હતી તેને અગાડી લાવ્યો, ને ટેબલપર હાથ મૂકી બોલ્યો, "આપણા હાથમાં ઉપાય શું છે?"

"આપણી તરવાર તેજ આપણો ઉપાય, તમારે તોસાખાનાવાળાને પૈસા આપવાની વરદી આપવી, અમે અમારૂં કામ સારી રીતે સમજિયે છિયે," સૈન્યાધિપતિયે જવાબ દીધો.

"તોસાખાનામાં પૈસાજ ક્યાં છે? ત્રણ ત્રણ મહિનાના સીપાઇઓના પગાર ચઢી ગયા છે, તેથી તેઓ બમ પાડે છે;" કરડાકીમાં તોસાખાનાના ઉપરી બોલ્યો.

"જ્યાં સુધી **નવાબ** પોતાનો ખરચ ખુંટણ ઓછો કરે નહિ ત્યાં સુધી ને મારાં ધીરેલાં નાણાં મને આપવાનેમાટે પાકી જામીનગીરી મળે નહિ ત્યાં સુધી હું હવે એક પૈ પણ ધીરનારો નથી," એક નાગર સાહુકારે ટચકો માર્યો.

"આપણા લશ્કરની હાલત કોઈપણ રીતે સારી નથી, પઠાણ ને આરબ સીપાઇઓ નારાજ થયલા છે, તેથી આવે સમયે કોઈ પોતાનો જાન આપવાને તૈયાર થશે નહિ. મારો વિચાર તો એવો છે કે, જેમ બને તેમ આપણે આપણું પોતાનું રક્ષણ કરી, શેહેરને તેના પોતાના નસીબપર છોડી દેવું. **શિવાજી** જે કરવાના હશે તે કરશે. લોકો પોતાનું રક્ષણ જાતે કરી શકે તો કરે, નહિતર આપણે શું કરી શકીશું?" એક નાગરે પોતાનો વિચાર આપ્યો.

"ચૂપ, મૂર્ખ" પહેલા સલાહકારે ગુસ્સાના આવેશમાં તેને ધિક્કારી કહાડયો. "તું ચંડાળ છે, રાજદ્રોહી છે, તારો વિશ્વાસ કેવો? હું તને હમણા તારા રાજદ્રોહીપણાનું—"

અકસ્માત્ બારણું ઉઘડયું, ને બે માણસો એકદમ ધસ્યા આવ્યા. એક બેગમ સાહેબ પાસે ગયો ને બીજો બીજા સલાહકાર પાસે ગયો. બંનોએ જતા વારને ઉતાવળા ઉતાવળા મુંગે મોઢે ચિઠ્ઠીઓ આપી દીધી. આ બંનો જાસૂસો ઘણાજ હાંફતા હાંફતા આવેલા હતા, તેથી એમ લાગતું હતું કે, આ ચિઠ્ઠી ઘણી અગત્યની હશે. હતું પણ તેમજ. અહીંઆં આ રાજમંડળીને હાલ બેસાડી મૂકી આપણે એ શું હતું તે તપાસિયે.

પાછલા પ્રકરણમાં **બહિરજી** અને **બેરાગીને** **સુરત** છોડીને કલ્યાણ તરફ જતા આપણે જોયા હતા. **શિવાજીને** તેઓ જઇ મળ્યા ને ત્યાં

નગરની સંપત્તિની દિલ લલચાવે તેવી વાતો કહી; ને તેમાં **હરિપ્રસાદ** બેરાગીના આશ્રયની વાત કહી, તેમ તેની સાથે જે સરત કરવામાં આવી હતી, તે વાત પણ કહી સંભળાવી. **શિવાજી** ઘણો ખુશી થઇ ગયો, ને **હરિપ્રસાદ**ને પોતાના તનનો સાથી કીધો, ઉત્તરાયણ પહેલાં ચઢાઇ કરવાનો ઇરાદો રાખીને, **શિવાજી**એ ૪૦૦૦ સરસ ઘોડેસ્વારને લઇને નીકળવાનો ઠરાવ કીધો. તેટલામાં બેરાગીના કહેવા ઉપરથી **શિવાજી**એ જાતે વજીર **ગજનાફરખાનજી**ને તથા દિવાન **નવનીતલાલ**ને પત્રો મોકલ્યા. તેમાં વજીરને જણાવ્યું હતું કે "જો તમે આશ્રય આપશો તો **ગ્યાસુદ્દીન રૂમી**ને મારીને તમને રાજગાદી સોંપવામાં આવશે. એ ઉપકારના બદલામાં ઘાસદાણા પેટે દર વર્ષે તમારે ત્રીશ લાખ રૂપિયા આપવા." એવીજ મતલબનો પત્ર દિવાનપર પણ લખ્યો હતો. વજીર ને દિવાન બંને લોભના માર્યા આંધળાભીત બની ગયા. નગરને માથે જે મોટું સંકટ છે, તે વિચાર મનમાંથી કહાડી નાંખીને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવોજ અવશ્યે જાણ્યો. સ્વાર્થ જાતે અંધો છે, તે પોતાને મનગમતી ચીજ મેળવવામાટે કેવાં કાળાં ધોળાં કરે છે, કેવા પ્રકારે દેશદ્રોહી બને છે, તે જોવાને તે શક્તિમંત નથી. સ્વાર્થી માણસ નિમકહરામ થતાં વિલંબ લગાડતો નથી. સ્વાર્થીઓ હમેશાજ બુદ્ધિને કોરાણે મૂકી દે છે. તેને ધર્મનો ઢોંગ કરતાં આવડે, તે પ્રમાણિકપણાનું ડોળ ઘાલે, પણ અંદરથી તેમનાં કૃત્યો એવાં તો કાળાં મેંસ જેવા હોય છે કે, તે જ્યાં સુધી કોઇ વિદ્વાન્ વૈદરાજ તેમનાં કાળજાં કાપીને બતાવે નહિ, ત્યાં સુધી તેનો ખ્યાલ પણ આવે નહિ. નાગર દિવાન મોટાં તિલક છાપાં કરતો, ભેંસ ભડકે તેવો ચાંદલો કરતો, ને દોઢ મણ ભભુતી કપાળપર ચોળતો હતો, પણ તેના જેવો અધમ પાપી બીજો નહિ હશે 'મુખમાં રામ બગલમાં છૂરી, ભક્ત ભયા પણ ઘાનત બૂરી.' તેમ ગુજરાતનાં ઘણાં રાજ્યોનું સત્યાનાશ વાળનાર નાગરો છે. **કરણ**ને પાયમાલ કરવાનું કારણ નાગર થઇ પડયો હતો. આજે **સુરત**ને પાયમાલ કરવા પણ નાગર તૈયાર થયો. **શિવાજી**ના પત્રથી લોભાઇ તેણે વજીર સાથે વાતચીત કીધી; અને એમ ઠરાવ્યું કે જેવો **શિવાજી** આવે કે નવાબને મારી નાંખીને **શિવાજી**ને દંડ આપી તાબે થવું અને ગાદીપર ચઢી બેસવું. **મોતી** બેગમ જાતે અતિ ચંચળ હતી, તેણે વજીરની રીતભાતપર શકની આંખથી જોવા માંડયું. આ તો નિયમ છે કે પાપી માણસ હમેશાજ બિહતા રહે છે, તેમ વજીરે પણ બિહવા માંડયું. જે દિવસની આપણે વાત કરિયે છિયે, તે દિવસે તેને ખબર હતી કે, આજે **શિવાજી**ની ચઢાઇ આવનારી છે,

ને તે લૂટફાટ કરવાને તત્પર છે; તેટલામાં આપણું કામ કહાડી લઈયે, અને તે વિચારથી દારૂના ગ્લાસમાં કંઇક કેફી વસ્તુ નાંખી નવાબને બેભાન કીધો હતો.

જે બે જાસૂસ વજીર પાસે આવ્યા હતા, તેની પછાડી **મોતી** બેગમે પોતાના જાસૂસોને મોકલ્યા હતા, તેઓ છુપે વેશે તેમની પછાડી ગયા. રસ્તામાંથી તેઓએ શેહેર બહાર જવાનો વિચાર કીધો. પેહેલાએ બીજાને કહ્યું કે, સૌથી સારો તડાકો આપણે છે; જો વજીર, નવાબની ગાદીએ બેસે તો તેઓએ મને ત્રણ ગામ આપવા કહ્યાં છે. બીજો બોલ્યો: "દિવાનજીએ પણ મને સારી આશા આપી છે; ને તેની જામીનગીરીમાં આ મહારાજા **શિવાજી**નો પત્ર આપ્યો છે. એ જો હું કોઇને પણ આપું તો દિવાનજીના મહા બુરા હાલ તત્કાળ થાય." આમ બોલી પોતાના ખિસામાંથી કાગળ કહાડયો, ને તે પોતાના સોબતીને વંચાવ્યો. એકદમ **મોતી**ના દૂતે તેઓની સમક્ષ જઇને તે પત્ર માગ્યો. બંનો જાસૂસો તો આભાજ બની ગયા. તેઓ ઘણા ગભરાટમાં પડયા પણ બીજાએ હીમત લાવી પોતાના ગજવામાં કાગળ મૂકવા માંડયો, એટલે પેલા દૂતે તેના હાથપર પોતાનો હાથ મૂકી કહ્યું "દોસ્ત, યાદ રાખ કે તારો જાન-સલામત છે, જો આ પત્ર મારા હાથમાં આપશે તો;—પણ વધારે ગડબડ કીધી તો કંઇપણ સાંભળ્યા વગર હમણાજ કાપી નાંખવાની સત્તા ધરાવું છું." આમ બોલી રહ્યા પછી એકદમ પોતાના ગળામાંથી એક સીસોટી કહાડી વગાડી ને દશ મીનીટમાં ત્રીસ ઘોડેસ્વાર તેની આસપાસ ફરી વળ્યા. બીજો દૂત–જેનું નામ **સેનાદીન** હતું, તેણે હુકમ આપ્યો કે આ બન્નેને પકડીને એકદમ જેલમાં લઇ જાઓ, હું ત્યાં હમણા આવી પહોંચું છું. એકેક સ્વારે બંનેને પોતાના ઘોડાપર બેસાડી એકદમ ખાનગી જેલમાં લઇ જઈને પૂર્યા.

બંને જાસૂસોને જેલમાં નાંખ્યા કે પછી તેઓ થોડીવારે સ્વસ્થ થયા. **સેનાદીને** બેગમને આવીને સવિસ્તર હકીકત કહી. બેગમે પોતાના આપ્ત મંડળના મંત્રીને બોલાવી વિચાર કીધો. જે પત્ર **શિવાજી**એ દિવાન અને વજીર ઉપર મોકલ્યો હતો, તે જોઇને તેમનાં કાવતરાંમાટે સંશય રહ્યો નહિ. તે માણસ ઘણો લાંબો વિચાર કરીને કંઇ બોલવા ગયો, પણ તેટલામાં **મોતી** બોલી,—જે કે આટલો વખત પેલા પત્ર પરજ નજર કરતી હતી.

"ઓ બેરેહમ **પ્રભુ**, મારૂં શું થશે?" ઘણી ચમકીને ડચકીયાં ખાતી બોલી. "આ બન્નો યમદૂત રાજ્યનું લૂણ ખાઇને હરામ કરે છે, ને

તે વળી **સૂર્યપુર**ની ગાદીપર—જાણે ઇંદ્ર શચીને લઇને બેસે તેમ, મને લઇને બેસવા ઇચ્છે છે. અરે ! કમભાગ્યે એમ બન્યું તો ઓ ! હું શું કરીશ."

"બિહીશ નહિ ભગિની !" ભાઇ જેવા પ્યારથી આ હિંદુ બોલ્યો; તે જાતે ઘણો નમ્ર ને કોમળ મનવાળો તરુણ હતો. જ્યાં સુધી હું છું, ત્યાં સુધી તારે કોઇ પ્રકારે ડરવાનું નથી, બહેન; હું કોઇપણ પ્રકારે તારૂં તો રક્ષણ કરીશ."

"પણ તું જો, આ પત્રમાં શું છે તે" **મોતી**એ પોતાના હાથમાંનો પત્ર તેના હાથમાં આપીને કહ્યું.

"મને સર્વ માલમ છે," ધીમેસથી આ હિંદુ બોલ્યો. "પણ વજીર હમણા કયાં છે? તેને ઘણો જલદીથી પકડીને તાબે કરવો જોઇયે. જો તે છટકી જશે તો—"

"તે આપણા તાબામાં આવ્યો છે ને મહેલના ભોંયરામાં હમણા પોતાના પાપનો પસ્તાવો કરતો બેઠો છે;" અકસ્માત્ ખાનગી ઓરડાનું બારણું ઉઘડયું ને ખોજા **થુમરૂ**રે કહ્યું. "જનાબના હુકમથી હું એકદમ વજીર પછાડી દોડયો; અને મને એમ ભાસ્યું કે, તે પોતે દરવાજા બહાર શેહેર છોડી જાય છે. તેણે આસપાસ દૂર લગણ કોઇ માણસને માટે નજર કીધી પણ કોઇ જણાયું નહિ, ત્યારે થોભ્યો. મને લાગ્યું કે તે કોઇ બીજાની રાહ જોતો હતો. પાએક કલાક વીત્યો ને કોઇ ન આવ્યું ત્યારે તેણે ઘોડાને એડ મારી; પણ ઘણે લાંબેથી હું દોડીને તેની પાસે ગયો. તેને જણાવ્યું કે 'ખુદાવંદ, આપ પાછા ફરો, આપ મારા બંધીવાન્ છો; જો કોઇ પ્રકારે લાંબી ટુંકી કરશો તો એક ઝટકે છપ્પન ટુકડા કરી સોનાની શૈયામાં પોઢાડવાને બદલે કુકરને ખાવામાટે મૂકીશ.' આ બોલી ન રહ્યો તેટલામાં વજીરે સમશેર ખેંચી કહ્યું; 'અલહમદીલુલા ! એ કુત્તા સમાલ, મારી સમશેરનો ઘા, અને પછી તારા પૃથ્વીનાથના હુકમની બજાવણી કર.' તેજ ક્ષણે પોતાની સમશેરનો ઘા તેણે મારાપર કર્યો, પણ 'અલાહી હાફેઝ', તે મેં ચૂકાવ્યો ને ઉલટો ઘા મારો પડવાથી તેની સમશેર હાથમાંથી ઉડી ગઇ ને તે તાબે થયો. તેને મેં સાથે લીધો ને હથિયાર વગરનો કંઇપણ ચેં કે ચું કર્યા વગર જ્યાં સુધી તેને ભોંયરામાં ગોંધ્યો નહિ ત્યાં સુધી તેણે એક પણ શબ્દ ઓચરવાની હીમત કીધી નથી. તેના ખીસામાં જે કાગળોનો જથો હતો તે, સરકાર ! આપની હજુર મૂકું છું, આપ તપાસો."

ત્યાં બેઠેલા હિંદુએ સઘળા પત્રો વાંચી જોવાને બેગમ પાસથી માગી લીધા. બેગમે કંઇ પણ આનાકાની વગર ઘણી ખુશીથી આપ્યા

અને તે હિંદુએ જણાવ્યું કે, જે બે જાસૂસને કેદ કીધા છે, તે બંનોની હું જેલમાં જઇને તપાસ કરૂં છું, ને કંઇ વિશેષ હકીકત મળશે તે લઇને પાછો સત્વર આવું છું. બેગમે સર્વ પ્રકારની રાજસત્તાનો ઉપયોગ કરવાની પરવાનગી આપી, ને પોતાની રાજ્યવીટી પણ તેને સોંપી;–કે કંઇ સંકટ સમયે તેનો ઉપયોગ કરવો.

જે હિંદુ ગૃહસ્થને આપણે આ સ્થળે જોયો, તે એક શૂરવીર અને રંગધીર હતો. તેની વય માત્ર વીસની હતી ને તે બેગમનો હમેશનો ખાનગી સલાહકાર હતો. દેખાવે ઘણો ગંભીર અને વિચારમાં પુખ્ત હતો. જુવાન સ્રી પુરુષો ઘણું કરીને અતિશય પ્રેમાળ હોય છે તેવોજ એ પણ હતો. જ્યારે **મોતી** બેગમ બાળવયમાં હતી ત્યારે એ તેનો શિક્ષાગુરૂ હતો. ઘણું કરીને બન્ને જણનો વાતના પ્રસંગથી એટલો તો ઘાડો પ્રેમ બંધાયો હતો કે, એક દિવસે **સુરલાલે** પોતાનો પ્રેમ છચોક બતાવ્યો. મોતી પહેલ વહેલી તો ચમકી, પણ તેનું મન આકર્ષાયું હતું, તેથી જણાવ્યું કે જો મારાં માતાપિતા કબુલ કરે, ને અમારો ધર્મ સ્વીકારે તો કંઇ પણ મારા તરફની હરકત વગર તારી સાથે નેકાહ કરીશ. પણ એ વાત જો ન બને તો ફરીથી એ વાત ન કહાડતો, માત્ર મારી પોતાની ખાતરજ-રે કોઇ બીજા ખાતર નહિ તોપણ મારી તરફના પ્રેમને ખાતરજ–તારે એ વાત મનમાંથી કહાડી નાંખવી; ને એક બહેન ભાઇને ને એક ભાઇ બેહેનને જેટલા ને જેવા પ્રેમથી જોય તેવા પ્રેમથી વર્તવું. અંતે એજ પ્રમાણે થયું. બક્ષી કોઇ દિવસે પોતાની દીકરીને આવા માણસને આપે એ ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ. એ દિવસથી **સુરલાલ** હમેશા દિલગીર રહેતો ને થોડોક કાળ તો **મોતીને** મળતો પણ નહિ; તથાપિ **મોતીના** આગ્રહથી–વચનથી બંધાયલો હતો માટે સમયે સમયે મળવા જતો હતો. **મોતીનો** એનાપર અપૂર્વ પ્રેમ હતો–જો કે તે સ્વચ્છ અને બંધુત્વ દર્શાવનારો હતો.

આજે **સુરલાલને** તેડાવ્યો તેથી તે આવ્યો હતો. તે **મોતીને** મળીને પાછો ઘેર ગયો ને સઘળો પત્રવ્યવહાર વાંચી જોયો તેમાં દિવાનનાં કાવતરાં ઘણાં અઘોર માલમ પડયાં. * * * *

રાતના આઠ વાગ્યા ને જેલનાં બારણાં ઉઘડયાં. અંધારામાં બે કેદી નિરાશ થયલા લાંબા છટ થઇને પડયા હતા. કેટલીકવાર એમ બને છે કે દુઃખમાં નિદ્રા ઘણી આવે છે. અણધાર્યું બેહદ દુઃખ આવ્યા પછી માણસ એક રીતે નચિંત થઇ જાય છે. "ભે થા સો ડાલ દિયા" એમ સમજીને તે ઉદાસીમાં મનનો ભાર ઉતારવાને, કંઇપણ પ્રકારની દુનિયાની દરકાર વગર ઘસઘસાટ તે દુઃખી મનુષ્ય નિદ્રા લે છે.

બંને જાસૂસોની પાસે **સુરલાલ** ગયો ને દરવાજાપર બે માણસો બેસાડયાં. બંનેને ઊઠાડીને સર્વ વૃત્તાંત જાણ્યો તે ઉપર વાંચી ગયા છિયે. વિશેષ ખાત્રી એટલીજ મળી કે દિવાનપણ આ કાવતરામાં અસલથી સામેલ છે અને તે સવારના **શિવાજી**ને શરણે જઇને શેહેર તેને તાબે કરવાનો છે.

આ ખબર સાંભળીને **સુરલાલ** ઘણો ગભરાયો, તેણે પ્રથમ જુદો વિચાર કીધો; પણ પછી તાત્કાળ નક્કી કીધું કે, **શાહજાદા નવરોઝ**પર-પત્ર મોકલી દિવાનને પકડવાનો બંદોબસ્ત કરવો. જેલમાંથી બહાર નીકળીને ઘેર જઇને ઝટ એક પત્રિકા લખી કહાડી ને પોતાના એક વિશ્વાસપાત્ર માણસ સાથે **શાહજાદા નવરોઝ**પર મોકલાવી ને પોતે **શિવાજી** જે બાજુએ પડેલો છે તે બાજુના દરેક દરવાજાપર દશ દશ સ્વારની ચોકી મૂકી સૌ સ્વારને હુકમ આપ્યો કે જેવા દિવાનને દેખો કે કંઇ પણ સાંભળ્યા વગર તેને પકડી લાવવો.

જે સંદેશો લઇ જનારને **શાહજાદા નવરોઝ**ને ઘેર મોકલ્યો હતો, તેને ખબર મળી કે અત્યારે સઘળા નવાબના મહેલમાં પધારેલા છે, એટલે તે ત્યાં ગયો. દરવાને પ્રથમ અટકાવ્યો, પણ તેના કાનમાં કંઇ કહ્યું ને 'પાસ પોર્ટ' બતાવી એટલે તે વગર મુસ્કેલીએ દિવાનખાનામાં જઇ શકયો; ને ત્યાં જઈ **શાહજાદા નવરોઝ**ના હાથમાં ચિઠ્ઠી આપી.

શાહજાદા નવરોઝે ચિઠ્ઠી વાંચી કે તત્કાળ–વાંચતાં વાંચતાં તેનાં રોમેરોમ ઉભાં થયાં. તે એકદમ જોસ્સામાં અને ગુસ્સાના આવેશમાં બોલી ઉઠયો :

"અરે આ તે કેવી વિચિત્ર વાત, મને ખબર નથી પડતી કે આ ગુનેહગારને **યમરાજા** કેવી શિક્ષા દેશે." એક ક્ષણ ચૂપ રહ્યા પછી તે દિવાન તરફ નજર કરી બોલ્યો: "તું જાણે છે એ હેવાનના બચ્ચા, કે તારાં કાળાં કર્મ કેવાં પ્રસિદ્ધ થનારાં છે? પાપી ચંડાળ, તું જેનું નિમક ખાય છે તેનો હરામખોર થવા માગે છે? યાદ રાખ કે તારે માટે દોજખ શિવાય બીજી જગ્યા નથી."

"ખબરદાર તારી જીભલી સંભાળ, નહિ તો હમણા તારા અમીરીપણાને ઝાંખ લાગે તેવા કર્મને યોગ્ય શિક્ષા કરીશ;" દિવાને કહ્યું.

"ચાલ્યા જાવ, સાહેબ? નહિ તો મારે મારી સત્તાની રૂયે તમને યોગ્ય સજા કરવી પડશે," **શાહજાદા નવરોઝે** ધિક્કારીને જવાબ વાળ્યો.

"નહિ, નહિ;" દિવાને સભ્યતાનું ડોળ ધારણ કરીને શબ્દ કહાડયો. "જેવા તમે જાતે મૂર્ખ છો, તેવા બીજાને ધારવામાં મોટી ભૂલ કરોછો."

"કુતરા, રસ્તો પકડ," ક્રોધાંધ થઇ **શાહજાદા નવરોઝ** બોલ્યો: "મુક્કીએ મુક્કીએ તારા ચુરેચુરા કરી નાંખીશ. તું જાણતો નહિ કે તારાં દુષ્ટ કામો કોઇને ખબર નથી, પણ યાદ રાખ કે તે કામો તારી ગરદન કપાવશે."

"તું જાણે છે કે કોની સાથે વાત કરે છે?" પોતાની દિવાનગીરીની સત્તાના તોરમાજ઼્ દિવાને સવાલ કીધો.

"હા! એક નિમકહરામ પાપિષ્ટ હેવાન સાથે!" **નવરોઝે** ઉભા થઇને, તરવારપર હાથ મૂકતાં જવાબ દીધો: ને આંગળી બતાવીને બોલ્યો કે "જલદી ચાલ્યો જા અહીંથી નહિતો હમણા તને તારી સત્તાનો સ્વાદ ચખાડીશ."

"સાંભળ ગદ્ધા! તું તારૂં પરાક્રમ આજે બતાવે છે?" પોતાની ખુરસીપરથી ઉભા થતાં દિવાન બોલ્યો "પણ યાદ રાખજે કે તેનું પરિણામ તારે કેવું ચાખવું પડે છે. શી સત્તા તને છે કે તું આજે આ દિવાનખાનામાંથી મને જવાની ફરજ પાડે. પણ તું જાણ ને યાદ રાખ કે હમણા હું જઇશ, પણ કાલે સવારના કાગડા કકળે તે પહેલાં તારૂં લોહી વહેતું જોઇશ ને તારો આ સામો ખડક માફક ઉભેલો મહેલ જમીનદોસ્ત થઇ જશે; અને ત્યાં ગધેડા ભૂંકશે;" આમ બોલીને તે નાસવાની યુક્તિ કરવામાં મનથી ગુંથાયો. પણ જે શબ્દ દિવાન બોલ્યો હતો, તે શબ્દ **શાહજાદા નવરોઝના** મનમાં એવા તો કારી ઘા પેઠે લાગ્યા, કે તેણે પોતાની તરવાર મ્યાનમાંથી ખેંચવા માંડી.

"ખબરદાર!" બંનો જણ તરફ પોતાની નજર નાંખીને શાંત પાડવાના હેતુથી **મોતી** બોલી: "તમારે મારી સત્તાને માન્ય રાખીને વર્તવું. જે બનાવ આ પ્રસંગે અહીંયા બન્યો છે, તેમાં શો ગૂઢ ભાવાર્થ રહ્યો છે, તે અમે કોઇ સમજી શકયાં નથી. મારી વિનંતિ **શાહજાદા નવરોઝને** છે કે, તેણે સર્વ હકીકત સવિસ્તર અમને જણાવવી."

"હું તૈયાર છું," એમ કહી **શાહજાદાએ** તુરત **સુરલાલનો** પત્ર બેગમના હાથમાં આપ્યો. બેગમ વાંચે છે તેવામાં દિવાને જોયું કે સર્વની નજર બેગમ તરફ છે, માટે એકદમ તે બારણા ભણી જવાને તત્પર થયો. થોડાંક પગલાં મૂકયાં ન હશે, તેટલામાં તો એકદમ **સુરલાલ** આવી પહોંચ્યો. તેની નજર દિવાનપર પડતાં, ને તેને ગભરાયલો જોતાં, તે ચેતી ગયો કે આ નિમકહરામ માણસ ખરેખરો ચોર છે. દિવાને **સુરલાલપર** છુપી નજર નાંખી, ને જ્યારે તેણે જોયું કે એની નજર બીજી બાજુએ છે, ત્યારે એ એકદમ બારણા બહાર, બેદરકારીથી જતો

હોય તેવા ડોળમાં ચાલ્યો, ને દાદરપર ઘણી ત્વરાથી પગલું મૂક્યું, કે તુરત **સુરલાલે** પોતાની સાથેના સીપાઈને હુકમ આપ્યો:–

"બાદશાહી મહોરની સત્તાથી તમને હુકમ કરૂં છું કે, આ રાજકેદી છે તેને પકડી લો."

"શા માટે?" ગભરાટમાં દિવાન બોલ્યો: "મને રાજકેદી કહેવાની તને શી સત્તા છે?"

"મને સઘળી સત્તા છે, તમે તાબે થાઓ, પછી જે પૂછવું હોય તે પૂછજો," તિરસ્કારથી **સુરલાલ** બોલ્યો.

"ક્યાં છે રાજનું વારંટ?" ગળગળી જઇને ઘણી નમ્રતાથી દિવાને સવાલ પૂછ્યો. "**સુરલાલ**, તું જાણેછે કે કોની સામા તેં તારી સત્તાનો ઉપયોગ કરવા માંડયો છે? જે લોકો મારી તરફ શકમંદ આંખે જોય છે, તે જાતેજ ચોર છે. હું કંઇજ જાણુતો નથી કે મેં શો ગુન્હો કીધો છે. મને જણાવશે નહિ ત્યાં સુધી હું તારા હુકમને અને આ મહોરને માન આપવાને બંધાયલો નથી. હું તને જણાવું છું કે તું એક મોટો રાજકેદી છે. કોની સત્તાથી તેં મેહેલમાં પ્રવેશ કીધો?" જેમ ઓલાઇ જતો દીવો આખરે ઘણો ચળકારો મારે તેવા ઝળકારાથી દિવાને છટકી જવાનો માર્ગ શોધ્યો; જો કે તેણે જાણ્યું કે હવે આપણા દહાડા ભરાઇ ચૂકયા છે.

"દિવાનજી, આપતો મોટા લોક છો. આપની સામા કોઇથી સેં કે સ્યું થઇ શકે નહિ, ને કોઇથી આપને પકડાય પણ નહિ; પણ સીપાઇઓ, એને પકડીને એકદમ બેગમ સાહેબ પાસે લાવો." **સુરલાલે** જરાક કરડાકીમાં જવાબ દઈ ને હુકમ કીધો.

"કોણ કમબખ્તની તાકાદ છે કે અમારા સરદારને આંગળી લગાવે?" દિવાનના બે બોડીગાર્ડ એકદમ ઉપર ચઢી આવી, નાગી તરવાર સાથે ઉભા રહી બોલ્યા.

"તમે તમારે માર્ગે ચાલ્યા જાવ, રક્ષકો; આ જગ્યાએ તમારાથી તમારા સરદારનું રક્ષણ નહિથઇ શકે. તમારો સરદાર નિમકહરામી માટે ગુન્હેગાર છે," **સુરલાલે** તેમને સમજાવ્યા.

"આપકા હુકમ હમારે શિરપર હે, લેકીન એ નિમકહરામ હોવે તો હમ ઉસકી સાથ કભી રહિંગે નહિ;" રક્ષકોએ જવાબ દીધો. પણ તેટલામાં **સુરલાલે** સીસોટી વગાડી ને નીચેથી છ સીપાઈઓ નાગી તરવાર સાથ ઉપર દોડી આવ્યા; અને દિવાનખાનામાં બીરાજેલા સઘળા દરબારી પણ એ શું થયું તે જાણવા આવી પહોંચ્યા.

"મારા સિપાઇઓ, આ બે રક્ષકો કંઇ પણ ચું ચાં કરે તો તેમને પણ પકડી, એમના સરદાર સાથે કેદ કરી બેગમ હજુર લાવો."

"ના, ના; કંઇ હુજ્જતી ભરેલું પગલું ભરતા નહિ," બેગમે અગાડી ધસી આવીને સઘળા સિપાઇને વારી હુકમ આપ્યો. "દિવાનજી, આપ દિવાનખાનામાં આવીને બિરાજો. આપની યથાસ્થિત તજવીજ થશે."

"હું આપની સત્તાને માન આપવાને ધર્મથી બંધાયલો છું. હું તાબે છું." ઘણે ધીમેસથી દિવાન બોલ્યો; અને સૌની અગાડી દિવાનને લઇને સર્વ દરબારીઓ **સુરલાલ**ના રક્ષકો સાથે દિવાનખાનામાં આવ્યા.

સૌ પોતપોતાની જગ્યાએ બેસી ગયા. દિવાન જીવતો મુવા જેવો થયો હતો. તેણે પોતાનું મરણ જોયું. હવે બચવું એ માત્ર પ્રભુકૃપા વગર બીજું કંઈ નથી, એમ તેણે સ્પષ્ટ જાણ્યું. **શાહજાદો નવરોઝ** દિવાનની સામી જગ્યાપર બેઠો હતો, તે મૂછપર તાવ દેતો બોલ્યો:

"કેમ કુત્તા, તેં ક્યાં નાસવાનો રસ્તો લીધો હતો? કાલે સવારના મહેલને બેદાન મેદાન કરનાર હતો તે કરશે કે બક્ષીજ જશે?"

"તમારે વધારે બોલવાની જરૂર નથી." બેગમ બોલી, "**શાહજાદા નવરોઝ,** તમે જાણો છો કે આપણે મોટા સંકટમાં છિયે, તે પ્રસંગે જેમ બને તેમ સલાહ સંપથી કામ કહાડી લેવું." દિવાન તરફ ફરીને બેગમે જુદીજ છટામાં કહ્યું: "દિવાનજી આપ અમારા ને પ્રજાના રક્ષણ કરનારા છો, તેથી તમને **શિવાજી** સાથે મળી જવું ઘટે નહિ. તમારે જાણવું હતું કે આ નવાબી જેટલી સુખદેણ છે તેટલી મરેકી થનાર નથી. તમે જણાવશો કે **શિવાજી**થી આ શેહેરને બચાવવાનો ઈલાજ શો છે? સઘળો આધાર પ્રધાનપર હોયછે. સેતરંજની રમતમાં પણ પ્રધાન મુખ્યત્વે કરીને સૌનું રક્ષણ કરે છે, તો સર્વેનું રક્ષણ કરવાનું જોખમ તમારા શિરપર આવી પડયું છે. નેમાત્ર તમારી સલાહથીજ વર્તવું, એવો મારો દૃઢ નિશ્ચય છે." આમ કહેતાં સાથે **મોતી**એ નજર ફરેવી **શાહજાદા નવરોઝ**ને સાનમાં જણાવ્યું કે એના જવાબ સુધી થોભજો.

"આપનો હુકમ હોય તે બજાવવાને તત્પર છું." બેગમનું દાવપેચનું બોલવું સમજ્યા વગર દિવાને જણાવ્યું. મારા ઉપર વિનાકારણે જે બટ્ટો મૂકવામાં આવ્યો છે તેમાંથી મને મોકળો કરવો એવી પ્રથમ મારી બેગમ સાહેબને વિનંતિ છે. હું કોઇપણ દિવસે **શિવાજી**નો પક્ષ ખેંચતો નથી, ને **શિવાજી**ના હાથે શેહેર લૂટાય તે જોવાને કોણ રાજી થાય? મારો વિચાર એવો છે કે કંઇક દંડ આપીને શેહેરને બચાવવું. તે, મારા

જાણવા પ્રમાણે ઘણો જબરો છે, ને આપણા યોદ્ધાઓ મુદ્દાલ ને સરંજામ ઘણો નબળો છે, તેથી તેની સામા થવામાં ફાવીશું નહિ."

"પણ તમને તો **શિવાજી** સાથે કંઇ સંબંધ નથી કેની?" **સુરલાલે** પૂછ્યું.

"ના, બીલકુલ નહિ" ગભરાતો ગભરાતો દિવાન બોલ્યો.

"જુઓ આ, કોના અક્ષર છે?" એક કાગળ દિવાનના હાથમાં મૂકીને પૂછ્યું.

એ જોતાને વારજ તે બોલ્યો: "હું મુઓ, હવે મારો ઇલાજ નથી. બેગમ સાહેબ તમારે શરણે છું, મારૂં રક્ષણ કરો;" નિરાશ થતાં તેણે કહ્યું: કે "હું રક્ષણ માગવાને લાયક નથી."

"કાફર, તારૂં રક્ષણ થાય નહિ; જે માણસ પોતાના સ્વાર્થ માટે નગરની રાંક પ્રજા ને નિર્દોષ નવાબનો નાશ થવા ઇચ્છે તેનું રક્ષણ?" કંઇપણ દયા વગર શાહજાદો બોલ્યો. "બેગમ સાહેબે એને કાપી નાંખવાનો હુકમ આપવો."

"જો **સુરલાલે** આ કાવતરૂં શોધી કહાડયું નહત તો આપણી અવદશા કેવી થાત?" બીજો અમીર બોલ્યો. "હમણાને હમણા એને ખાટકીને હવાલે કરવો જોઇયે. બોલ, તું, આ ભયમાંથી બચવાને શી સરત કબુલ કરે છે?"

"જે કહો તે; વગર સરતના દસ્તાવેજપર સહી કરી આપવા તૈયાર છું," નીચા નમીને દિવાને હિચકારાપણાથી કહ્યું.

"વગર સરતના દસ્તાવેજપર?" બેગમે પૂછ્યું.

"હા, કોઇપણ પ્રકારના દસ્તાવેજપર;" દિવાને જવાબ દીધો.

"ત્યારે જે જાણતા હો તે સઘળું જણાવો," **સુરલાલે** કહ્યું. "દિવાન સાહેબ, તમો રાજસ્થંભ છો, ને જે બન્યું તે ન બન્યું થનાર નથી. પરંતુ જે જાણતા હો તે બોલો, કે તે સર્વેનો ઇલાજ થાય."

તુરત દિવાને **શિવાજી** સાથે જે પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો હતો તેની સઘળી હકીકત જણાવી અને તેમાં વજીર ને બીજા બે કારભારી સામેલ હતા તેનાં નામ જણાવ્યાં; તેણે કહ્યું કે "સઘળા દરવાજાના ચોકીદારોને ફોડેલા છે, તે હવે થોડા વખતમાં દરવાજા ઉઘાડી નાંખશે. અને શેહેરમાં લશ્કર દોડી આવશે, માટે તેનો ઇલાજ જલદી થવો જોઇયે. જો તેમ નહિ બનશે તો નથી ધારતો કે આપણી જીંદગી સલામત રહી શકશે."

"પણ મને કહે, ઓ પાપિષ્ટ દિવાન, બચવાની આશા જરાએ નથી?" નિરાશ મુખડે ગભરાતી બેગમ બોલી: "**નવરોઝ** મને નથી સમજાતું કે હવે શો ઇલાજ લેવો, ને આ કયા પ્રકારનો માણસ છે."—

"અમે કોઇપણ પ્રકારે યત્ન કરીશું" સૈન્યાધિપતિ બોલ્યો: "દિવાનને કેદમા મોકલો, એ છૂટશે તો કરેલી મહેનત વૃથા થશે. પણ હવેની આશા રાખીને બેસજો." અને પછી સઘળા અમીર ઉમરાવને નિરાશાથી કહ્યું કે "જો બને તો સૌએ દરેક દરવાજે જઇને દરવાનોને અટકાવવા." આમ બોલીને દરબાર બરખાસ્ત કીધું. **મોતી** ધ્રૂજતી ધ્રૂજતી પોતાના મહેલમાં જઈ નિશ્વાસ નાંખતી છત્રપલંગપર આંસુ ઢાળતી પડી. સઘળા અમીર ઉમરાવો ઘોડાપર બેસતા–બારે દરવાજા તરફ દોડયા.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

શેહેરમાં ચાલેલી લૂટફાટ.

ક્ષિતિજમાં ઝગડો ચાલુ થયો. સૂર્ય ને અંધકાર લડવાને તત્પર થયા હતા. તે પેહેલાં શેહેર બહાર **શિવાજી**નું ઘોડેસ્વાર લશ્કર પડેલું હતું ત્યાં છાવણીમાં શું શું થાય છે તે હવે જોવું જોઇયે. જ્યારે રાત્રીના બે વાગ્યા, પણ દિવાન કે વજીર કોઇની તરફથી કંઇપણ સંદેશો આવ્યો નહિ, ત્યારે **શિવાજી**એ પોતાની મંડળી બોલાવી શું ઉપાય લેવા તે વિષે વિચાર કરવા માંડયો.

"**મોરો**, હવે કરવું શું ?" **શિવાજી**એ પૂછયું. શેહેરમાં પેસવાનો માર્ગ કંઈ સુગમ નથી. ને હજી સુધી કોઇપણ પ્રકારની સહાય મળે તેવાં ચિન્હ જણાતાં નથી. આપણી પાસે કોટપર ચઢવાનો સામાન નથી કે હલ્લો કરિયે;તેમ વખત અનુકૂળ નથી કે લાંબો સમય ઘેરો ટકાવી શકિયે. તાત્કાળ થાય તેવો કંઇ ઉપાય છે ?"

"બાવાજી, તમે કંઇ યુકિત બતાવશો ?" **મોરો** તીમલે પૂછયું. તેમના ભણી મોં કરીને: "તમે નગરના વહીયા છો, તેથી બીજે માર્ગે જઇ શકાય તેવો ઇલાજ બતાવો. તેમ નહિ થશે તો આપણો શ્રમ વ્યર્થ જશે."

"કયા રસ્તા લેના એો હમેરા ધ્યાનમેં આતા નહિ;" બાવાજી ગણગણતા બડબડયા. "લેકીન અબ દેખો, મેં કૂછ માર્ગ દિખલાતાહું." આમ કહી બાવાજી તો તંબુ બહાર નીકળ્યા.

"ના, ના. આ કામ મારે શિરે મૂકો; હું બજાવીશ." એકદમ આગળ આવીને એક પઠ્ઠી યુવાન સુંદરી બોલી. આ **શિવાજી**ની ગુલામડી હતી, અને તેણીને **અહમદનગર**ની પાસેના એક ગામમાંથી બળાત્કારે

ઘસડી લાવ્યા હતા. **શિવાજી**નો વિચાર તેણીની ખૂબસૂરતી જોઇને રાખ તરીકે રાખવાનો હતો, પરંતુ આ સ્ત્રી જેનું નામ **રમા** હતું, તેણીએ એ વિચારમાટે **શિવાજી**ને ધિક્કારી કહાડયો હતો; અને **શિવાજી**ને દહેશત આપી હતી કે, જો મારા પતિવ્રતને લાંછન લાગે એવાં કંઇપણ કૃત્ય કરવા યત્ન કરીશ, તો તુને શાપિત કરીશ, જેથી તારી સઘળી ઇચ્છાઓનો નાશ થશે; ને તેજ ભયથી **શિવાજી રમા**ના સંબંધથી વેગળો હતો. **રમા**એ આ સમે ધાર્યું કે, જો કોઇ તેવું મોટું પરાક્રમી કામ કરી બતાવું તો તેના ઇનામના બદલામાં મારો છૂટકારો થશે.

"જો સૌની ઇચ્છા હોય તો આ કોટપર ચઢી, અંદરના પહેરેગીરોને મહા દુઃખી છું એમ સમજાવીને નીચે ઉતરી પડી સીપાઇઓને શરણ જાઉં, ને કોઇ અકસ્માત્થી દરવાજો ઉઘાડી નાંખું, એટલે સૌને દોડી આવવું ઘણું સહેલ પડશે. કદાચિત્ હું તેઓના હાથે પકડાઇને છૂટકારો ન પામી, તો મારી જીંદગી કંઇ વધારે કીમતની નથી;" આટલું બોલી **રમાબાઇ** પ્રત્યુત્તરમાટે **શિવાજી** સામું જોઇ રહી.

"મહારાજ, **રમાબાઇ**નું કહેવું મને ઠીક ભાસે છે" **મોરોપંત** બોલ્યો.

"જો ભરોસો પડે તો, આ કાર્યથી ફળસિદ્ધિ થશે, **રમા** આ કામ ઇમાનદારીથી કરશે, તો આપણો જય છે." **નાથજી પલકરે** પુષ્ટી આપી.

"સ્ત્રીઓનાં ચરિત્ર અતિ મોટાં છે, ને **રમા**નું ચરિત્ર આજે જોવા જોગ છે, પણ એ કોટપર ચઢશે શી રીતે?" **બહિર** નાયક બોલ્યો.

કૌન કોટપર ચઢનેકી ઇચ્છા રખતા હૈ? તંબુ માંહેથી એક અવાજ સંભળાયો. "મેં તૈયાર હું;" આમ બોલી પાસે આવીને એક પાટલા ઘો બાવાજીએ રજુ કીધી. "દેખોજી અબ કીસકાભી ઇરાદા હોવે તો, એ જાનવરકી કયા ખૂબી હૈ, ઓ સબકું માલમ હૈ. ચાહે વાં તલક રખ્ખો, ઔર ચાહે વાં તલક ઉંચે ચઢ જાઓ, કૂછભી હરકત ન હોનેકી."

"**રમા** તૈયાર થા, અને તારી શક્તિ બતાવ," **દામોદર** પાસબાન બોલ્યો.

"ઉતાવળ શી છે?" **શિવાજી**એ વિચારીને શબ્દ કહાડયો. "**રમા**ની જીંદગી મને અમૂલ્યની છે, તેથી એનેમાટે ધીમેસથી ઠરાવ થવો જોઇયે."

"ઠરાવની શી જરૂર છે; ચાલો, તમે સૌ તૈયાર થઇ દરવાજાની નજીક ઉભા રહો, દરવાજો હમણા ખુલશે." આમ બોલતી કે **રમા** પોતાની સાથે પાટલા ઘો લઇ તે કોટ તરફ ધસી ને ઉપર ફેંકી, જે આબાદ કોટના મથાળાને જઇને વળગી. **હરિપ્રસાદે** તેને ચઢવામાં મોટી

મદદ કીધી; ને કોટપર ચઢી કે તરત–**રમાએ** બૂમ મારી "કોઇ રક્ષણ કરો, બચાવો, મરાઠાઓ મારી નાંખે છે;" આમ બરાડા નાંખતી તે ઉલટી બાજુએ કોટની અંદર ઉતરી પડી. બે સીપાઇ દોડી આવ્યા. **રમાને** પકડીને દરવાન પાસે લઇ ગયા. માત્ર ત્રણ સીપાઇ જાગતા પડેલા હતા. બે સીપાઇ, જે **રમાને** પકડી લાવ્યા હતા, તેઓ તેની ખૂબસૂરતી જોઇને છક્ક થઇ માંહોમાંહે વાતે વળગ્યા. આ તકનો લાભ લઈ એકદમ દરવાજાની ભુંગળ **રમાએ** ખસેડી, ને બારણું ઉઘાડયાં કે એકદમ મરાઠા સીપાઇઓ ધસી આવ્યા ને બૂમ મારી. "જય મહારાજ **શિવાજી** ! મરાઠાનો જય ! મુસલમાનોને મારો ! **રામદાસ** સ્વામીનો જય!" અને એકદમ તેજક્ષણે દરવાજાનું રક્ષણ કરવાને રાજના સલાહકારોમાંનો **અલ્લીબખસખાન** ત્યાં આવી પહોંચ્યો.

અલ્લીબખસખાન એક સમર્થ લડવૈયો હતો, તેણે જોયું કે હવે શેહેરનો નાશ પૂરેપૂરો થયો કે તે તુરત દોડી દરવાજા નજીક ગયો; ને પોતાની સમશેરથી દરવાજામાં પેઠેલા ત્રણમાંના બે મરાઠા સ્વારને કાપી નાંખ્યા કે ત્રીજાએ પોતાનો લાંબો ભાલો ઘોંચી, તેને જમીનપર ચત્તોપાટ નાંખ્યો; ને બંને દરવાજા ખુલ્લા કીધા. પાંચસો ઘોડેસ્વાર સૈન્ય એક સપાટે દોડી આવ્યું.

શેહેરમાં ગભરાટનો પાર નહતો. લશ્કરની કશી પણ રીતિની તૈયારી નહોતી એટલે સામા થવાનેમાટે કોઇ પણ આવ્યું નહિ. જૂટના જૂટ ! દેખીને, થોડુંક લશ્કર લડવાનો વિચાર કરતું હતું, તેની હીમત ડગી ગઈ, ને સૌ સીપાઈ આઘા પાછા થઇ ગયા.

સાહુરાના દરવાજામાંથી લશ્કર આવ્યું, તેનો પહેલો વિચાર નવાબના મહેલપર હલ્લો કરવાનો હતો, પણ **શિવાજીએ** વિચારથી ઠરાવ્યું કે પ્રથમ તો શેહેરમાં જવું, કેમકે જો આ ઠેકાણે પ્રથમજ માર ખાધો તો અગાડી વધવાનો તદ્દન અટકાવ થશે. એમ ઠરાવ કરી નવાબના મહેલના પાછલા ભાગમાંથી લશ્કર ચાલ્યું ને **દિલ્લી** દરવાજાને માર્ગે થઇ દાણાપીઠ તરફ ઘોડેસ્વાર સૈન્ય વળ્યું. એ અરસામાં **લાલ** ને **માનના** દરવાજા ખુલી ગયા હતા; અને શેહેરમાં જોઇતું લશ્કર દાખલ થઇ ચૂકયું.

દિલ્લી દરવાજા આગળ લશ્કર એકઠું થયા પછી **મોરોપંતે** એ લશ્કરને થોભાવી, કયાં કેમ અને કેવા પ્રકારે લૂટ ચલાવવી તેની સૂચના આપી. સઘળી મળીને ૧૧૨ ટૂકડી દશ દશ માણસની કરી અને તે સર્વને કોઇ પણ પ્રકારની સત્તા આપી. સૌ સ્વારો લૂટવાને તૈયાર થઈ રહ્યા હતા. જેમ એક ભસ્તામાં શબને ચુંથી નાંખવાને કાગડા ને ગીધ

તૈયાર હોય, ને ટાંપ્યાજ કરતાં હોય કે કયારે એ સૌ ખસી જાય કે આપણે તૂટી પડિયે–તેમ સઘળા મરાઠા સ્વારોને માત્ર હુકમની ખોટી હતી.

શેહેરમાં આ સમયના ભયનું પૂછવુંજ શું! હાય ને અફસોસના પોકાર જારી થયા. કેટલાક જબરા માણસો તો લડવાને તૈયાર થઈને મોહોલ્લાઓની ખડકીનાં નાકાં ઘેરીને બેઠા. એ વખતમાં શસ્ત્ર દરેક માણસના ઘરમાં રહેતાં ને તન કસરત કરાવવામાં આવતી તેથી કણબી અને ક્ષત્રિ, શ્રાવકો બાથમ બાથની લડાઇમાં કાંઈ ગાંજ્યા જાય તેવા નહતા, અને જ્યારે પોતાના હાથમાં હથિયાર છે, ત્યારે તો તેઓ બીહકને કોરાણે મૂકીને મરવું કે મારવું એજ નિશ્ચય કરીને તૈયાર થયા. શેહેર કરતાં પરામાં વધારે મર્દ આદમીઓ હોય છે, તેથી ત્યાંના કામગરા લોકોને હઠાવવા મુશ્કેલ પડે એવું ધારી, અને **નાણાવટ, ગોપીપુરા**માં ઉજળી વસ્તી છે, એમ વિચારીને બહિરજીએ કહ્યું કે "ચાલો, સૌ લૂટવાને **નાણાવટ** અને **ગોપીપુરા**" અને સૌ સ્વાર મારતે ઘોડે ચાલ્યા. પ્રથમ જઇને **નાણાવટ**માં **આત્મારામ ભૂખણ**ની પેઢીપર હલ્લો કીધો. જ્યાંથી પુષ્કળ ધન હાથ આવ્યું અને તેની પછી બીજાં ઘણાં શરાફી ઘરોપર ગીધની માફક તૂટી પડયા. મોટા મોટા શરાફોનાં ઘરોમાં પુષ્કળ પૈસા જોઇને જાણે સુપડે ને ટોપલે ઉસેડી જતા હોય તેમજ ઉસડવા પડયા. દરેક ઘોડાપર માલ ભરીને શેહેર બહાર **શિવાજી**ની છાવણીમાં લઇ જતા હતા. મરાઠા ઝનુનીઓ જે ઘરમાં જતા ત્યાં વિક્રાળ દેખાવ કરતા હતા. ઘરનાં બારણાં ભાગીને અથવા નીચી બારીઓ હોય તો તે પરથી ચઢીને અગાસીમાંથી એક છાપરાપરથી બીજાપર જઇ કૂદીને ઘુસી જતા. ઘરમાં જતા સાથ એકદમ એકાદ નાના બાલકને પકડી તેનાં માબાપ આગળ ઘસડી લાવીને કહેતા કે "જે હોય તે બતાવ, નહિ તો તારા બાલકને મારી નાંખીશું," એટલું બોલતા સાથ બાલકના ગળા આગળ તરવાર ધરતા હતા; અને જો સહજ વિલંબ લાગે તો તુર્ત બાલકને કાપી નાખવામાં વિલંબ લગાડતા નહતા. આ દેખાવ જોઇને ઘરના માણસો ત્રાહે ત્રાહે પોકારતા, ને જે હોય તે બતાવી દેતા હતા. પુરુષોના કાનમાં કોકરવું હોય ને તે કહાડતાં વાર લાગી, અથવા સ્રીના હાથના ચુડાને સુનાના પટા હોય ને ઉખેડી કહાડતાં મુસ્કેલી નડી કે પગના તોડા અઠ્ઠાસિયા સજ્જડ બેસી ગયલા જણાતા તો કાન, હાથ કે પગને કાપી નાંખવો એ તો એક ચાંચડ કે માંકડ મારવા જેવું મરાઠા રાક્ષસો ગણતા હતા. એક ઘર મૂકી બીજું ને બીજું મૂકી ને ત્રીજું એમ લૂટફાટ ચાલતી હતી. કોઇ ઘરવાળો સામો થતો ને મારામારીપર આવી જતો તો ત્યાં મરાઠા સીપાઇઓ મરણીઆ થઇને તૂટી પડતા.

શ્રાવકોના મોહોલ્લામાંથી લૂટ કરવી એટલી તો મુસ્કેલ પડી કે ત્યાં સો પચાસ શ્રાવકોનાં માથાં રખડતાં પડયાં હતાં, પરંતુ ઘણા આગળ ઘોડાનું જોર ઝાઝીવાર ટકે નહિ, તેથી મોટા મોટા ઝવેરીઓનાં જવાહીરો લૂટાયાં. મરાઠાઓ જ્યાં સુધી સોનું રૂપું મળે ત્યાં સુધી કદી પણ બીજી ચીજને હાથ અડકાડતા નહિ; પણ ઘરમાં પેસતાં જે ઘાંઘળ ને મારફાડ કરતા તેથી સઘળીજ અવ્યવસ્થા થઇ જતી. **ગોપીપુરા** ને **સગરામપુરા**માંથી જે માલ મરાઠા સરદારોને હાથ ગયો, તેટલો બીજા મોહોલ્લામાંથી એ દિવસે ગયો નથી. **સુરત**ના લોકોપર આવું વાદળ કદી પણ આવ્યું નહતું અને તેની ગર્જના સાંભળીને જે ભય વર્તાયો હતો, તે તો અતિશય શોકકારક હતો.

રાત પડી ને આખા દિવસના થાકેલા મરેઠાઓ બીજા દિવસની રાહ જોતા કિલ્લાનું મેદાન, ને સહરા, વરીઆવી, માન, ને નવસારીના દરવાજા ઘેરીને સ્વસ્થ થવા પડયા. ઠામ ઠામ રૌન ફરતી તે મરાઠાનીજ હતી. આખા શેહેરમાં રાજ્ય એ દિવસે મરાઠાનું હતું. કિલ્લામાં કેટલાક માણસો અગાડીથી ભરાઇ બેઠા હતા, તેમાં, દરવાજા ઉઘાડવાની ગડબડમાં નવાબ, તેની બેગમ અને બીજા સહલાકારો પણ હતા. મહેલમાં પુષ્કળ ખજાનો હતો, ત્યાં આરબ અને સિંધી સીપાઇઓ પૂર્ણ વફાદારીથી જીવપર આવીને બેઠા હતા. કેટલાક પરદેશી ભૈયાઓ અંગરેજની કોઠી આગળ જીવ આપવા તત્પર હતા. તેમ અંગરેજોનું કેટલુંક માણસ પણ પોતાના બળપર પીસ્તોલ બંદુક સમશેર લઇ આખી રાત ઓકીપર હતું. બહારથી કોઇ પણ પ્રકારની વહાર આવે તેનેમાટે રાત્રીના દરવાજા બહાર મરાઠી સૈન્ય તૈયાર હતું. **શિવાજી** એ દિવસની લૂટ જોઇને ઘણો ચકિત થયો નહિ, કેમકે તેના ધારવામાં તો એમ હતું કે એકજ દિવસમાં અનરગળ દોલત હાથ આવશે. એ જેટલા આનંદમાં હોય તે કરતાં વિશેષ ચિન્તા અને શોકભયમાં હતો. એની બે પ્રિય રાખેલીઓ એની આસપાસ બેઠી હતી, અને તેઓ પાસે પડેલા ઢગલામાંના હીરા માણેકના હારો જોઇને તેપર તલપી રહી હતી, પણ **શિવાજી**એ તેઓની સામા એક મટકું પણ માર્યું નહિં. તેનું કારણ શું? **શિવાજી** જેમ લડવૈયા તરીકે એક મોટો સરદાર હતો, તેમજ પ્યાર કરવામાં પણ બડો એક્કો હતો. આખા દિવસમાં તો તેની વૃત્તિ લૂટ તરફજ હતી, પણ હવે તેને પોતાની **રમા** સાંભરી આવી. **રમા** કયાં હતી? દરવાજો ઉઘડયા પછી તે કયાં જતી રહી હતી!

થોડાક સમય વિચાર કર્યા પછી પોતાની આગળના કેટલાક ખાસ

માણસોને **રમા**ની તપાસમાટે મોકલ્યા. **શિવાજી**નો જીવ તે આ સમયે **રમા** હતી; અને જો તે ન મળે તો તેનો જીવ જાય એવો તે **બેહોસ** થઇને પડયો. તેણે "**રમા, રમા**" એમ બે ચાર બૂમ એકદમ મારી, ને એકવાર તેની પ્રાણપ્રિય હતી એવી તાની આવીને ઉભી રહી.

"ક્યાં છે **રમા**?" **શિવાજી**એ પૂછયું. "**તાની**, આજે આખો દિવસ **રમા** દેખાઇ નથી. તેણે એક મહા અદ્‌ભૂત કાર્ય કીધું છે, ને તે ઉપકારનો બદલો વળે તે પહેલાં તો એ અલોપ થઈ ગઇ? અરે કોઇ **રમાને** લાવો, લાવો!"

એટલામાં **થાણોજી** મુલસરે આવી પહોંચ્યો. તેણે આવતાનેવાર ધીરજ આપી, ને કહ્યું કે **રમા**બાઈ શેહેરમાં છે અને તે લશ્કરથી છૂટાં પડયાં છે, તોપણ થોડા સમયમાં આવી મળશે. આ સાંભળીને **શિવાજીને** કંઈક ધીરજ આવી; ને તે પછી બીજે દિવસે કેમ કરવું તે સંબંધી નક્કી કરી **થાણાજી** મુલસરે પોતાની ટુકડીમાં ગયો.

પ્રાતઃકાળ થયો ને કાગડા કકળે તેટલામાં **શિવાજી**નું લશ્કર શેહેરના બીજા ઘણા ભાગમાં ફરી વળ્યું. લૂટ, લૂટ, મારો, મારો શિવાય બીજો શબ્દ સંભળાતો **નહિ**. ફીરંગીની ક્ષાતીમાં લૂટારા પેઠા. પણ ત્યાં તેઓને ફાવવા દીધા નહિ. પણ તે માર્ગે સલામત પસાર થયા તેથી **બસરા**ના એક મોટા મુસલમાન વેપારીના ઘરપર તૂટી પડયા. તેના મેહેલમાંથી અનરગળ દોલત મરાઠાઓને મળી આવી, જેટલી કોઇપણ ઠેકાણેથી મળી આવત નહિ. તેથી મરાઠાઓ આનંદમાં આવીને સઘળી નગદી ઘોડાપર ને ગાડામાં ભરીને મોકલાવવા લાગ્યા, ને કેટલાક મરાઠાઓ બંગલાના ચોગાનમાં બેસી હુક્કો ગગડાવવા લાગ્યા. લગભગ અર્ધોઅર્ધ દોલત મોકલી દીધી. પણ એટલામાં મોગલની એક સોળ વર્ષની છોકરી, ઉછળતા લોહીની નવોઢા આ પાપીઓની નજરે પડી. છ સાત મરાઠા તેને પકડી લાવવા દોડયા. જે છોકરીની પછાડી હજારો માણસ ખમાખમા કહેનારા તે બાળકી આજે દુશ્મનોના હાથમાં, શિયળ સચવાય **નહિ** તેવી અવસ્થામાં ક્ષણમાં આવી પડી.

બે મરાઠાઓએ તેણીને ઉંચકી લીધી, ને તેનાં વસ્ત્ર કંઇપણ કારણ **વગર અવ્યવસ્થિત** કરી નાંખ્યાં. પણ તેટલામાં એક અકસ્માત્—સંજોગા **સંજોગ એવો** બનાવ બન્યો કે તે કુમારીકાનું રક્ષણ થયું.

જે લૂટારૂ ટોળી આ ઠેકાણે લૂટ કરતી હતી તેનો નાયક આવી પહોંચ્યો. આ નાયક લંપટ ને લજ્જા નીતિ ને ઇશ્વર ભય દૂર મૂકી બેઠેલો **હતો**. તે આ સકુમાર કોમલાંગીને જોઇને પોતાનું મન મારી શકયો નહિ.

તેણે હુકમ કીધો કે એ સ્ત્રીને મારે તાબે કરવી. બે મરાઠામાંના એકે ના કહી. નાયકનો ગુસ્સો હાથ ન રહ્યો ને તેણે એકદમ સમશેર ખેંચી, પણ સામો મરાઠો જબરદસ્ત હતો. નાયક સમશેર ઉગામે તેટલામાં પોતે સામી ખેંચી. બંને જણ દ્વંદ્વ યુદ્ધમાં ઉતર્યા. થોડીકવાર મારામારી થયા પછી બંને જણ ઘણા જખમાયા. જહાન, જે આ કોમલાંગીનું નામ હતું તેનો બચાવ થયો. બીજા મરાઠાઓ સઘળું પડતું મૂકીને માંહોમાંહેની લડાઈ જોવા ઉભા રહ્યા. તેટલામાં મોગલનો એક હબસી પોતાના શેઠની દીકરીનું રક્ષણ માથે લઇ આ તરુણીને લઇને નાઠો; તેને જો એક હિંદુએ પોતાના ઘરમાં આશ્રય ન આપ્યો હોત તો પાછળ પડેલા મરાઠાઓ આ સુકુમાર બાલકીની લજ્જા લૂટી તેને જીંદગીથી રદ કરત.

બીજે સ્થળે પણ કંઇ કંઇ માંહોમાંહેની મારામારીથી એ દિવસની લૂટ પૂરી થઈ હતી. શિવાજીને આ ખબર પડતાં તે ઘણો ગભરાયો. તેણે હરિપ્રસાદને મોકલી સંધ્યાકાળ ન થયો તેટલામાં એ દિવસની લૂટ બંધ કરાવી. તોપણ આજની લૂટ જોઈને શિવાજી ધરાઇ ગયો હતો ને તેણે ધાર્યું કે સૂર્યપુરના જેવું બીજું નગર એકે હશે નહિ.

રાત્રિના સર્વે સરદારોની મીજલસ કરી ને કિલ્લો કેમ હાથ થાય તેનેમાટે બે જાસૂસ મોકલવાનો ઠરાવ કીધો. સઘળા સરદારોને શાંત રહેવાને અને પોતાનું કામ યથાર્થ કરવાને બહુ સમજુતી આપી, પણ એટલામાં હરિપ્રસાદ ગુસ્સે થઇ બોલી ઊઠયો.

“મહારાજ, મને જે વચન આપ્યું છે, તે આમ પળાશે?”

“ખિન્ન ન થા, તારેમાટે હું તૈયાર છું;” બહિરજી બોલ્યો.

“તારી શી ઇચ્છા છે?” શિવાજીએ પૂછયું.

“એકસો સ્વાર ને મારી મહેનત; નાગરોના મોહોલ્લામાં જઇશ, ત્રણ ઘર લૂટી તેત્રીસ કુટુંબને રડાવીશ.”

“સવારના તારા હુકમનો બરાબર અમલ થશે.”

હરિપ્રસાદ શાંત થયો. મહારાજે હુકમ આપ્યો કે એના તાબામાં સો માણસ સોંપવા, જેથી સ્વતંત્ર રીતે એ કામ કરે. લૂટારા મંડળ, બીજે દિવસે રહેલા ભાગમાં લૂટ કરવાનું નક્કી કરી વેરાઇ ગયું; ને જલજંપ્યું.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

કિલ્લાની મંડળી.

કિલ્લામાં રાતના શેહેરના સર્વ અમલદારો ને નવાબ, શેહેરના રક્ષણ માટે વિચારમાં બેઠા હતા. નવાબ આખો દિવસ પોતાની મૂર્ખાઈનો પશ્ચાત્તાપ કરતો હતો; ને જો તેણે તે દિવસનું **મોતી**નું બોલવું લક્ષમાં લીધું હોત અને શેહેરના રક્ષણમાટે ઉપાય કીધા હોત તો આજની વિપત્તિ આવી પડત નાહ; પણ "શેહેરમાં આફત નથી, એ તો **મોતી**ની બ્રાંતિ છે" એ વિચારથી આજે શેહેરનું સત્યાનાશ વળ્યું છે. કિલ્લા નજીકની ખાઇનો પુલ ઉપાડી લીધો હતો, ને નવાબે પોતાના રક્ષણ માટે ઘણા પટ્ટા રક્ષકોને રાખ્યા હતા. પોતાના મહેલના રક્ષણમાટે પણ પાકો બંદોબસ્ત એકજ રાતમાં કીધો હતો, તથાપિ નવાબને ઘણી બીતિ હતી કે રખેને શત્રુઓ કિલ્લામાં દોડી આવે. નવાબને વારંવાર **મોતી** ધીરજ દેતી હતી કે જે હવે થયું તે ન થયું થનાર નથી. હવે કેમ વર્તવું તેનો વિચાર કરવામાટે સૌ પશ્ચિમબાજુના કિલ્લાના ભાગમાં બેઠા. સૌ મળીને બાર સરદાર, ચાર સ્ત્રીઓ, સાત હિંદુઓ, પાંચ ખોજા ગુલામ અને બે લોંડીઓ એટલાં જણ તે સ્થળે હાજર હતાં.

"સરદાર **નવરોઝ**, તું હવે શું કરવાની સલાહ આપે છે?" નવાબે ઘણી ગમગીનીથી પૂછ્યું.

"મારી તરફથી હવે કંઇ નહિ."

"દુસ્મનો મારી રાંક પ્રજાને રંજાડે તે મારે સુખેથી જોવું?"

"તેનું જેવું નસીબ, ખુદાવંદ મારો શો ઉપાય?"

"એ મરાઠા સરદાર કોણ છે તે માલુમ છે? કદાચિત્"—

"નવો લૂટારો **શિવાજી** હશે."

"તેતો ઘણું સત્યાનાશ વાળશે ને મારી પ્રજા બેદાન મેદાન થશે."

"ખરેખર, ખુદાવંદ!"

"**નવરોઝ**, અત્યારે આપણે મરાઠા લૂટારાની હીલચાલ જાણવી જોઇયે."

"હા, ખુદાવંદ! પણ તમને પ્રજાની ઘણી થોડી કાળજી હતી. જો તેમ ન હોત તો તમે ઘણી સારી રીતે પ્રજાના રક્ષણના ઉપાય યોજત. ખેર, જે તકદીરમાં હોય છે તેના આગળ તદબીર નાચાર છે. રાતના મરાઠાની યુક્તિ જાણીને બનતા ઉપાય કરીને એ સૌને જલદીથી દેશ છોડાવવાની યુક્તિ કરવી જોઇયે."

"રાસ્ત છે!" નવાબે કહ્યું; "કોણ એ ખબર લાવે એવો માયનો

પૂત છે? આ પરાક્રમના બદલામાં એક હજાર મહોરનો આ કંઠો પ્રથમ તેના ગળાને સુશોભિત કરશે."

બીજા સરદારો એક બીજાનું મુખ જોઇ રહ્યા, પણ કોઇ હીમતથી બહાર પડયું નહિ. નવાબ પણ આવી રીતભાતથી બહુ આશ્ચર્ય પામ્યો. દરેકે દરેક સરદારના મોંપરની લાલી જતી રહી હતી અને માત્ર **નવરોઝ સરદાર** શિવાય સૌ શબવત થઇ પડયા હતા. સૌના મનમાં એવો ધ્રાસ્કો પેઠો કે જો આપણને બાતમી મેળવવા મોકલ્યા તો નક્કી પાછા બચ્ચાં છોકરાંનાં મોં જોવા પામનાર નથી.

"શું સઘળા મારા નોકરો જનાની, હીચકારા, બાયલા છે?" **રૂમી**એ ખિન્ન મને પ્રશ્ન કીધો. "મારા સરદારો, જેઓ મોટા મોટા પગારો ખાય છે અને મોટા શીપેહસાલારના ઇલકાબ ધરાવે છે તે નામર્દ સ્ત્રીઓથી લજાય તેવા છે? તોબા! તોબા! હું મોટો મૂર્ખ કે નામર્દના સમૂહમાં વાસ કરી નચિંત જીવે રહ્યો. કહી "મર્દકી ગર્દમેં રહેના, નામર્દકી સરહદમેં ન જાના," પણ શરમ મને કે મારા સરદાર બકરાં ચરાવવાને લાયક છે તે મેં જાણ્યું નહિ."

"ખુદાએ હાફેઝ! મને એવા અપમાનથી બાતલ કરજો, આ બાલ તદ્દન ભુરા થઇ ગયા છે, તોપણ દિલોજાનીથી જીવ દેવાને તત્પર છું," **નવરોઝ** સરદારે કહ્યું.

"મારા ખાતર અને ખુદાની ખાતર, શાહજાદા, તારે શાંતિ ધરવી. તું હવે વૃદ્ધ છે અને આ કાર્ય તરુણ પુરુષનું છે. તું આ કામમાં ઝીંપલાવશે તો ખચીત તારો જાન જોખમમાં આવશે. ભયને સમયે બચાવ કરવાની અને કમભાગ્યને સમયે નાસવાની શકિત હવે તારામાં રહી નથી, તો તું શું કરીશ. "હારકે સમયે રાહ દેખાનેવાલા જવાંમર્દ ચૈયે."

"જો મર્દ નામર્દ બને તો હું ને **મણી** એકવાર મર્દ બનીને "હાર" માંથી "રાહ" દર્શાવિયે?" **મોતી**બેગમ આગળ વધીને બોલી.

"નહિ, નહિ, એમ નહિ, બને" પાંચ સાત અવાજનો સામટોજ "કોરસ" થયો.

"**મોતી** ને **મણી**ની જીંદગી ઘણી કીમતી છે, તે આ કામને લાયક નથી," નવાબે કહ્યું.

"પ્રિય પતિ! નહિ, અમને હુકમ આપો, પછી જે કામ તમારા સરદાર કરી શકયા નથી, તે અમે બજાવીશું," **મોતી** જોસ્સાથી ઉભી થઈ બોલી.

"અને ખુદાવંદ, મારા દેશનેમાટે એકવાર ખરી સેવા બજાવવાને

હું તૈયાર છું, તેમાટે આજ્ઞા દીજીએ, **મણી** જે, **મોતી**ની સાથે પોતાના પતિ સહિત કિલ્લામાં આવી હતી તે બોલી.

"તમે જઇને શું કરશો"? નવાબે પૂછ્યું.

"જે કોઈ નહિ કરશે તે !" **મણી** બોલી.

"ભયને સમયે સ્ત્રીઓ બીક ધરે છે."

"તે તેવાજ સમયે સૌને બચાવી પણ લે છે."

"**મોતી**, જે કામ તું કરવા તૈયાર થઇછે તે કેટલું જોખમ ભરેલું છે તે જાણે છે?"

"મને જાણવાની શી જરૂર છે? મોત ને લજ્જા એ બે કરતાં કંઇ વધારે નથી, તે આપ જાણો છો, પ્રિય; ને તેનેમાટે આપ શંકાશીલ ન થશો!! બહાર ગયા પછી કેમ વર્તવું તે કહેવાની કંઇ જરૂર નથી. 'શેઠની શીખામણ ઝાંપા સુધી,' કિલ્લો છોડયા પછી અમારી અક્કલે લડત કરવાની છે."

"આલમેપનાહ! યાદ રાખજો કે અમે અમારા રક્ષણ સાથે લજ્જા નીતિનું ને રાજ્યનું રક્ષણ ઘણી સારી રીતે કરી શકીશું. એકવાર સ્ત્રીના પરાક્રમનો ઇતિહાસ જુઓ;" મણીએ, નવાબના ચરણ નજીક પડીને વિનંતિ કીધી.

"એકવાર, હાલ તો તમારો ભોગ આપવાને હું તૈયાર છું;" એક ક્ષણ મૌન્ય ધરી નવાબે અવાજ કહાડયો.—લગાર પણ બેચેની કે દિલગીરી બતાવ્યા વગર, પોતાના દરજ્જાને શોભે તેવી રીતે. "અગરજો કે તમારે બદલે દશ હજાર માણસના જાન જાય તે જોવાને રાજી થઈશ, પણ તમનેજ કહેવાની મારી જીભ ચાલે નહિ! મારા સરદારો, તમે ઘુઘરા બાંધીને મારી દરબારમાં નાચવાને લાયક છો. ! જ્યારે હું સરદારોને જવાંમર્દ જોવાને ઈચ્છું છું ત્યારે તેઓ રામજણીનું કામ કરે છો!"

મણીગવરી અને **મોતીબેગમ** આ હુકમ મળતાની સાથે બહુ આનંદથી ઊઠયાં. કિલ્લાના પાછલા ભાગપર સરદારો અને નવાબ સાથે **મોતી** ને **મણી** આવ્યાં. કિલ્લાની આસપાસની ખાઇમાં પુષ્કળ પાણી ભરાઇ ગયું હતું; ને નદીને જોબનના બહારમાં ઉછાળા મારતી જોઇ **મોતી** બોલી "બહેન, તું તારા પતિને તૃપ્ત કરવા ઉછળતી ઉછળતી જાય છે, તેમઅમારા સ્વામીના રક્ષણમાટે અમે પણ દોડિયે છિયે, તેમાં તું આશ્રય આપજે." પાછલા ભાગનો છુપો દરવાજો ઉઘાડી બહાર નીકળી **મણિએ** સીસોટી વગાડી, ને બે ખારવા હલ્લેસા મારતા એક નાની હોડી લઇ આવ્યા. સૌના દેખતાં ઘણા હર્ષથી બંનો નવજોબના હોડીમાં કુદી પડી,

ની સાથે એક હબસી પણ ચાલ્યો. તેણે જણાવ્યું કે "હું હંમેશ તમારી સાથે રહીશ." સરરર કરતી હોડી ચાલી ને પૂંઠનો પવન હતો તેથી પાંચ મિનિટમાં લક્કડકોટ આવી પહોંચ્યાં. ત્યાં બે ઘોડા તૈયાર હતા. બંનો શૂરસ્ત્રીએ સ્ત્રીનો પોશાક તજી મરાઠા પુરુષનો સજ્યો, ને ઘોડાપર બેસી કોટના એક તૂટેલા ભાગમાંથી શેહેરમાં પેઠાં. હબસી, જે ખરો નિમકહલાલ હતો, અને જે **મોતી**નો હંમેશનો રક્ષક હતો, તે વરીઆવીના દરવાજા નજીક દોડી ગયો, ને બહારની પાયગામાંથી એક ઘણો સરસ ઘોડો લઇ આ બે વીરો સાથે ત્રીજો ઉમેરાયો. બંનો જણે આ વેળા કોઇ પણ પ્રકારનું ભય બાજુએ મૂકી દીધું હતું. હવે ફરીને પોતાના પતિઓને મળવાની આતુરતા જરેજર મનમાંથી કહાડી નાંખી હતી. થોડીકવાર વિચાર કરીને બંનો જણે નક્કી કરી લીધું કે મરાઠાની હાલત કેવી છે તે પ્રથમ જાણવી. સહેજ દુર ગયા એટલે મરાઠા ઘોડેસ્વાર મળ્યા, તેઓએ મરાઠીમાં બીજી બાજુના ખેરઆફીયતના સમાચાર પૂછ્યા ને **મણિ**એ તેનો જોઇતો ઉત્તર આપ્યો. **મણિ** ઘણી સારી રીતે મરાઠી બોલી શકતી હતી; ને તેથી બંનો મરાઠા સ્વારોએ ધાર્યું કે રૈન ફરતો આપણામાંનો કોઇ સ્વાર હશે. **મણિ**એ કિલ્લામાં પેસવા પહેલાં પોતાના એક માણસથી સારીપેઠે મરાઠાઓની ખબર કહાડી હતી, ને જે કાંઇ અધુરૂં હતું તે **મોતી**થી જાણ્યું હતું. એટલે આ પ્રસંગે વાતચીત કરવાનું તેને ઘણું સુગમ પડયું, અગરજો તેના મનમાં ભય હતો તથાપિ બહારથી કંઇ પણ બતાવ્યા વગર મરાઠીમાં વાતચીત તો કરવા માંડી.

"તમો ક્યાંથી આવ્યા, ને કંઇ નવા જુના સમાચાર દોસ્ત?" **મણિયે** પૂછ્યું.

"નવા સમાચારમાં જાણવા જોગ એ છે કે કિલ્લાનો ભેદ જે કોઇ બતાવે તેને વીશ હજારનું ઇનામ મહારાજ આપશે, એમ **થાણાજી** મુલેસરે લશ્કરમાં જણાવ્યું છે," એક ઘોડેસ્વારે જણાવ્યું.

"તેનેમાટે તમે ઉમેદવાર છો? કિલ્લાનો ભેદ મેળવવો એ બહુ ભય ભરેલું નથી?"

"છે, પણ તે અમે બે જણ શોધી કહાડીશું."

"શાબાસ! તમારા જેવા મહારાજના લશ્કરમાં છે, તો મહારાજનો જય છે. પણ યાદ રાખજો કે મોટા ભયમાં જતા નહિ."

"તમે કયાંથી આવ્યા? આ શોધમાટે તમે કંઇ કરશો નહિ, ને તમારો સોબતી કેમ મૌન્ય ધરી રહ્યો છે," બીજા ઘોડેસ્વારે પૂછ્યું.

"એનેજમાટે, અમે નદીતટપર ગયા હતા. ત્યાં કંઇ એમ જોવામાં

આવ્યું કે કિલ્લામાંથી કોઇ બેજણ બહાર નીકળી શેહેરમાં ગયા. એ બંનેની અમે પૂંઠ પકડી પણ તે કયાં સંતાયા તે જણાયા નથી; તમે કોઇને જોયા?"

"નહિ, પણ હવે અમે જઇશું, ને આ રેશમની નીસરણીથી કિલ્લાપર ચઢીને માંહેનો ભેદ મેળવીશું, રામરામ."

"રામરામ, તમે તમારૂં કામ યથાર્થ બજાવો ને અમે પણ અમારા કામમાં પાર પડીયે એટલે મહારાજનો એક જય, રામરામ!"

આટલું બોલતાં ચારે સ્વાર જુદા પડી ગયા ને બે પશ્ચિમ બાજુએ ને બે પૂર્વ બાજુએ ચર્યા જોવાને ચાલ્યા.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

"રાત માતાકા પેટ."

આપણા બે સવાર દમ મારતા ને ચોકીગો ચૂકાવતા. નવાબના મેહેલ તરફ ચાલ્યા આવ્યા. રસ્તામાં મરાઠાઓની સેના ને શિવાજીનું શેહેરમાં એ દિવસે જોર જોઇને બંનો બહુ ખિન્ન થતા હતા. જે મોહોલ્લામાંથી પસાર થતા ત્યાં કોઈ ઠેકાણે હાય, અફસોસ ને કોઇ ઠેકાણે રડારોળ થતી. ઘણાખરા તો ઘરબાર બંધ કરીને જાગતા બેશી રહ્યા હતા—જાણે ભયની રાહ જોતા હોય. દરેક ઘરમાંથી કોઇનો પણ અવાજ આવતો હતો, પણ રસ્તાપર એક ચલિયું પણ ફરકે નહિ. જે મોહોલ્લામાંથી બંને સ્વાર પસાર થતા હતા, ત્યાં ઘોડાની પડઘી સંભળાય એટલે લોકો બૂમ મારી ઉઠતા કે "એ આવ્યા, એ આવ્યા," ને ઘોડા દૂર જતા કે વળી સૌ શાંત થઈ જતા. દરેક ઠેકાણે મરાઠાઓના જુલુમથી કેર વ્યાપી રહ્યો હતો ને આ સમયે ગોપીનું વસાવેલું નગર એક સ્મશાન જેવું હતું—ને ત્યાં ઘડીએ ઘડીએ શોકકારક રાગડો નીકળતો.

મણિ ને મોતી બેઉમાંથી કોઇ બોલતું હતું નહિ. બંનેનો એ વખતનો દેખાવ વધારે વિસ્મયકારક હતો. ઘોડા દોડાવવામાં એક મુસલમાની ને બીજી વાણિયણ હતી તે છતાં ઘણી ચપળ ને બહાદૂર હતી. બાળપણથી લાડમાં ઉછરેલી ને ઘોડે બેસવાની ટેવ પડેલી તેનો લાભ આજે બંનેને મળ્યો. સ્ત્રી જાતી છતાં આવી રીતે છચોક બહાર પડવું એ મર્યાદાની બહાર ગણાય, પરંતુ જ્યાં દેશ રક્ષણનું કાર્ય આવી પડે ત્યાં લેશ પણ સંકોચ પામ્યાવગર મેદાન પડવું એ બહુ મોટી વાત છે. બંનો

તરુણીએ માથાપર ફેંટા બાંધ્યા હતા, ને બચાવમાટે તરવાર હતી, જો કે **મણિને**, તે કેમ પકડવી તેપણ માલમ નહતું. શેહેરની અવસ્થા જોતાં જ્યારે બંને **થાણાજી** મુલેસરની છાવણીમાં પહોંચ્યાં ત્યારે ત્યાં એક ખાનગી મંડળી ભરાઈ હતી. ડર વગર બંને બાજુએ પહોરો ભરવા લાગ્યાં ને મંડળીના આગેવાનોએ પહોરેગીરો હશે એમ ધારી પોતાની વાત ચલાવી.

"**થાણોજી**, બાર તો વાગી ગયા છે, ને હવે થોડા સમયમાં આપણે મેદાનમાં નીકળવું પડશે. આરબ ને મકરાણીઓ નવાબના મેહેલપર ચોકી કરે છે, ને નવાબ માલમત્તા લઇને કિલ્લામાં ભરાઇ ગયો છે, તેથી તે અમૂલ્ય ખજાનો હાથ આવવો દોહેલો છે—જો કે તે વિકટ નથી;" **બહિરજી**-એ વિચાર બતાવ્યો.

"વિલાયતીઓની કોઠી ને નવાબના મહેલ લૂટાય નહિ ત્યાંસુધી કદી પણ જોઇયે તેટલો લાભ થવાનો નથી," **રામસેન**—એક બીજા આગેવાને વિચાર બતાવ્યો.

"પ્રભુ ખાતર!" **નાથજી** બૂમ પાડી ઊઠયો, જેવી આ સૂચના થઇ કે તેને પોતાનું ધાર્યું મળ્યું હોય તેમ એકદમ બોલી ઉઠયો—"આપણે એકદમ તેઓનાપર હલ્લો કરીને ચકિત કરવા, ને તેમાટે વિલાયતીઓને તથા મહેલમાં ઉપરીને જણાવવું કે અમારે તે લૂટવાની ગરજ નથી."

બંને નવાબદૂત આ સમયે બહુ બારીકીથી સાંભળતા હતા.

"એનેમાટે આપણે શું કરવું" **થાણોજી**એ પૂછ્યું.

"દૂતો પોતાનાં કાવતરાંથી આ કામ પાર પાડશે; પણ કિલ્લામાં જવાની કોને હામ છે?" એક દૂતેજ પૂછ્યું.

"એમાં ઘણો ભય છે અને એ વાત મૂકી દો. આપણને વિલાયતીની કોઠી ને મહેલની દોલત મળે તો બસ; તેનો ઉપાય કરવા ઊઠો;" **રામસેને** જણાવ્યું અને મંડળી વિખરાઇ ગઈ.

જે અગત્યની બાતમી મળી હતી તે લઇને થોડોક સમય વીત્યા પછી નવાબના બંને દૂતો મહેલ તરફ આવ્યા ને ખોજો **મશરૂર** દરવાજા પર બેઠેલો હતો તેની પાસે **મોતી** ગઇ. ખોજો પ્રથમ ચમકયો ને તરવાર ખેંચી, પણ તેટલામાં **મોતી**એ પાસે આવી આંગળીએથી મુદ્રા બતાવી એ જોઇ ખોજો ચેતી ગયો. મરાઠાનો ઠરાવ ને તેમનાં કાવતરાં જણાવી જોઇતી સંભાળ રાખવા કહી વધારે સાવધતાથી વર્તવાનું સૂચવી બંને જણ શેહેરમાં આવવા નીકળ્યાં.—શેહેરપનાહ ભાગળના દરવાજાના કોટ નજીક આવ્યા કે મુસલમાન સરદારના હાથ નીચેની હિંદુ ઘોડેસ્વાર પેદલવાળી ટૂકડી

આવતી દેખાઇ. બંને જણુ ચકિત થયા. બાજુએ ખસી ગયા. ઘોડેસ્વારમાં આસરે છસો માણુસ હતાં. આવી ભયંકર કાળરાત્રિએ આ માણુસોએ જે બહાદુરી બતાવી હતી તે કંઇ કારણુસર હતી કે એમને એમ તે આપણે પાછળ ફરી જોઇએ.

રાત અંધારી હતી; અને નદીમાં જળજંપ્યું હતું. શેહેરમાં કોઇપણુ સ્થળેથી કોઇપણુ જાતનો મનુષ્ય ધ્વનિ આવતો નહતો. સૂરત શેહેરમાં આજે સંધ્યાકાળે જેવી દશા હતી તેવી દશા કવચિત્‌જ થઇ હશે. કિલ્લામાં નવાબ પોતાના કેટલાક કારભારીને લઇને ભરાયો હતો, ને શેહેરમાં શિવાજી લૂટારો દમ બાંધીને લૂટ ચલાવતો હતો. એથી ભયંકર દેખાવ એ થઈ પડયો હતો કે કેટલાક જવામર્દ આદમીઓ છતાં કોઇપણુ મરવાને તૈયાર થાય તેવું જણાયું નહિ. પણુ આજે—તારીખ ૭ મીની સાંઝના વલંદાની કોઠી આગળ ત્રીસ ચાલીસ માણુસ એકઠાં થયાં હતાં. નદીમાં પાણીનો ખળખળાટ થતો હતો, તેથી કોઈનો પણુ અવાજ બહાર જવા પામતો નહતો. એક મોટા ઓરડામાં ડચ કોઠીનો ઉપરી અને બીજા માણુસો બહુ છુપી રીતે વાતો ચલાવતા હતા. તેઓમાંના કેટલાક હિંદુ અને કેટલાક મુસલમાન હતા. પણુ તે સંધા શેહેરનાજ રહેવાસી હતા. શિવાજીને જેર કરવો અથવા ભગાડવો કેમ એપર વિચાર કરવાને આ મંડળ મળ્યું હતું.

ડચ કોઠીનો ઉપરી એક ઘણો લાયક ને મર્દ આદમી હતો; અને જો શિવાજી લૂટ ચલાવતો ચલાવતો કદી ત્યાં પેઠો તો સત્યાનાશ વાળશે એ તેને ભય હતો. પોતે વળી શૂરો હતો. વય તો માત્ર ૩૫ વર્ષનું હતું, પણુ વેપાર કરવામાં બહુ નિડર હતો. તેણે શેહેરના બળિયાઓમાંના કેટલાકોને તેડાવી મંગાવ્યા. તેઓ છુપે રસ્તે જુદા જુદા પેહેરવેશમાં ઘણા જલદી હાજર થયા. આ શૂરા વિલંદાનું નામ જોન્સ હતું.

જ્યારે ઘણા માણુસો આવી ચૂકયા ત્યારે જોન્સ બોલ્યો, "શિવાજીને કહાડવા ને તેની સામા થઈ મરવા જવાને કોઇ તૈયાર છે?"

"જો કોઇ સરદાર તૈયાર હોય ને અમને દોરવવા તત્પર હોય તો અમે તૈયાર છિયે." દશ વીશ અવાજ સામટા નીકળ્યા.

"આ વખતે જે શેહેરનો બચાવ કરવાને તૈયાર થશે ને પાપી લૂટારાથી લોકોનું રક્ષણુ કરશે તે અમર નામ મૂકી જશે," એક કણબી બોલી ઉઠયો. "શેહેરમાં ત્રણુ દિવસ થયા હડતાલ પડી છે, ખાવા પીવાનું કંઈ મળતું નથી, ને નવાબ તો બાયલો પાવૈ જનાનખાનામાં જઇને ભરાયો છે. સૌની મરજી હોય તો મારા બળપર હું તૈયાર છું, દાવપેચ ને પટા

કેમ ખેલવા તે હું જાણું છું; ડાબી બાજુએ દુશ્મનનું જોર હોય તો જમણે કેમ ઉતરવું ને જમણે જોર હોય તો પૂઠનો ઘા કેમ કરવો તે મને ખબર છે. આ દોઢસો કણબી પોતાના હાથમાં સોટા લઇને ઉભા છે, બીજા દોઢસો હોય તો ત્રણસો મરણિયા શિવાજીના ત્રણ હજારનો ઘાણ કહાડવા માટે પૂરતા છે. કોણ મરવા તૈયાર થાય છે?"

"શાબાસ! શાબાસ! ધન્ય છે. શેહેરના નાકને;" ચોમેર શબ્દઘોષ થઈ રહ્યો.

સૂરતમાં એ કાળે લોકોમાં જે શક્તિ હતી, પઠ્ઠા જુવાનો હોંસ ઉમંગમાં આવી મેદાન પડવાને તત્પર થતા હતા, ને બથમૂબથાની યુદ્ધ-કળા–મારામારીમાં કોઈની પણ સામા ઉતરવાને તૈયાર થતા હતા, તેનું પરિણામ કસરતશાળાઓ હતી. આ શાળાઓનો દેખાવ દુર્બલ હતો, પણ તેમાં જે ઉસ્તાદો હતા તેઓ યુદ્ધકળાના નિયમતો નહિ, પણ થોડાક દ્વંદ્વયુદ્ધના નિયમ બહુ સારી રીતે જાણતા હતા. તેઓ તનબળમાં બહુ જબરા હતા. આમાં વાણિયા શિવાય ઘણું કરીને સઘળી જાતના લોકો બહુ કામેલ હતા; અને એમાંના ઘણાક લોકો જો કોઇ રણસિંગડું ફૂંકનાર મેદાન પડે તો તેની પછાડી ચાલનારા હતા. કણબી, શ્રાવક ને બ્રાહ્મણ વર્ગમાં જે શિરજોરી હતી તેને લીધે આ વલંદા બંદરની સભામાં તે લોકોના લોહી તો ઘણાંજ ઉકળી આવ્યાં હતાં.

આજે જેમ પરદેશી કે દેશી કોઇના પણ હુમલાથી બચવાને માટે એક પણ શસ્ત્ર ઘરમાં રાખવામાં આવ્યું નથી, ને કોઇ પિંડારો લૂટવાને માટે દોડ કરે તો એકેવારે ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં ગુજરાતનું કોઇપણ નગર લૂટી લેવામાં વિલંબ લાગે નહિ, તેમ તે કાળે નહતું. જો સાવધતા રાખી હોત તો નવાબને ઘણીક રીતે શેહેરી પ્રજામાંથીજ ઘણા વીરપુરુષો આવી મળત, ને શેહેરની ધૂળધાણી થાત નહિ. દરેક બહાદુર નરના ઘરમાં તરવાર, બરછી, ફરસી કે પટાકડીના ઘાટની બંદુક તો ખરીજ; અને જેટલું શસ્ત્ર કામ ન સારત તે કરતાં વધારે શેજોરીથી કામ થાત. લોકો લઠ્ઠા પઠ્ઠા, બળિયા ને દશ વીશ સામા મરણિયા થઇને ઘૂમનારા હતા. આજના જેવા માંઈકાંકલા, લપુલપુ થતા, 'તીન દિને અઢાઇ કોશ' જેવી હાલતના બાયલા નહતા. નાનપણથી કસરતનો લાભ લેનારાઓ હતા. ને કસરતશાળાના સારા ઉસ્તાદો તો નાના લશ્કરનું કામકાજ કરવે લાયક હતા. પણ મુસલમાની રાજ્યને લીધે કોઇ તેઓનો ભાવજ પૂછતું નહતું. **દિલ્હી**ના બાદશાહો પોતાનાજ વગનાં માણસો લશ્કરમાં રાખવાની ગોઠવણ કરતા, કે વખતે નવાબ બેવશ થાય તો બાદશાહીને હાની લાગે નહિ–તેઓ તેના

પક્ષમાં રહે–તેથી શેહેરના લાયક માણુસો ધંધાધાપા વગર પડી રેહેતા અને હિંદુઓનાં દીલ મુસલમાનો તરફ અપ્રીતિવાળાં હતાં. પણ જ્યારે શેહેરને માથે સામાન્ય દુ:ખ જોયું ત્યારે આગલું પાછલું સઘળું વીસારી દઇને આ સભામાં સઘળાજ એકદીલથી ભેગા થયા હતા, ને જ્યાં ઐકય હોય ત્યાં વિજય તો હાથ જોડી હાજર રહે છે.

રામભાઈ કણબીએ પોતાનો ઉભરો બહાર પાડયો ને દૃઢ ઠરાવ જણાવ્યો કે તુરત મિયા **બહાદુરજંગ** બોલ્યા. "મેં **મહમદ** પેગંબરકે કસમસે કહેતા હું કે મેરે જીગરસે મેં મરનેકું તૈયાર હું, લેકીન સબ અપને અપને તાનમેં મશગુલ તો હમ કયા કરે ? ચલો, સબ લોક ઊઠો, ઓર મરો યા મારો, પીછા પગ મત ધરના. અપને શેહેરમેં એ સસૂર દોદો રોઝ હુવે મારકાટ કરતે હેં ઓર અપન દેખા કરેં ? વલ્લાહી બીહલ્લા! કયા ઝમાના આયા હે કે અપની જાનફેસાનીકી પરવાહ રખતા નહિ. કુછ પરવાહ નહિ, હમ સબ પેગંબરકે ફરજીંદ અપના દીલોઝાનસે કહેતેહે કી અપના રૂહ ઓર કલીબ નઝર કરેંગે. હઝરત પેગંબરકે ખાતર હમ સબ કરનેમેં તૈયાર હેં."

"આગેવાન કયાં છે ?" **જોન્સ** ટટાર થઈ ખુરસીપર સીધો બેસતાં બોલ્યો, કેમકે લોકોનો આ ઉમંગ જોઇને, તથા હજી શસ્ત્ર વગરના ને સહાયતા વિનાના લોકોમાં આટલું પાણી છે એ જોઇને તે બહુ આશ્ચર્ય પામ્યો હતો. "તમારેમાટે હું તૈયાર થાત, પણ મારાથી આ કોઠી છોડીને બહાર નીકળાય તેમ નથી. કોઇપણ તમારો દોરવનારો હોવો જોઇયે. કોઈ શૂરો આગેવાની લેનારો નથી ?"

"મારી જીંદગીને ખાતર હું તૈયાર છું," **સુરલાલ** અકસ્માત્ આવી-પહોંચી બોલ્યો "લશ્કર અવ્યવસ્થિત છે, ને સમયસર ગોઠવણ થઇ નથી, તેથી જો ત્રણસો માણુસ દ્વંદ્વયુદ્ધમાં ઉતરવાને તૈયાર હોય તો કંઇ કરી શકવાનું મારામાં સામર્થ્ય છે. **શિવાજી** સામા લડીને મરીશ અથવા મારીશ."

"એસા નહિ બનેગા, તેરી જુવાનીકી ખાતર મેં મરનેકું તૈયાર હું, મેરા હાથ નીચે સબ લોક તૈયાર હો તો અબીકા અબી ચલો" સરદાર **નવરોઝ** એકદમ દરવાજામાં પેસતાંજ બોલ્યો. **સુરલાલ**, તું એસા મત જાન કે મેં તુઝે અપમાન કરતા હું લેકીન મેં મરૂંગા તો કુછ દેહેશત નહિ હે, ઓર તુઝકું અઈયે ઇતની લડાઇકી વાકફગારી નહિ હે, ઉસ સબબસે તું મેરી પીછે ચલ."

સુરલાલે તે કબુલ કીધું. તેનો સોબતી ખરો હતો. સઘળી મંડળી-

ને પણ એ વાત ગમી. કેટલાક માણસો પાસે હથિયાર ન હતાં તે એકદમ મંગાવીને સોંપવામાં આવ્યાં. હિંદુ ને મુસલમાનનું એકઠું થએલું ટોળું "હર ! હર ! **મહાદેવ ! ભવાની** માતકી જે !" એમ કરતું છસો માણસ ઊઠી એકદમ સરદાર **નવરોઝ** ને **સુરલાલ**ના હાથ નીચે સંપ કરીને ઉભું રહ્યું.

જોન્સે એક યુક્તિ બતાવી, કે જેથી શત્રુને કાને ઠેઠ લગણમાં કંઇ ખબરજ ન પહોંચે. તેથી પહેલો ચોકીવાળો મળ્યો તેને એકદમ કતલ કરી નાંખ્યો. એ મરાઠાની લાસ સાથે લગભગ બીજા ત્રીસ મરેઠા સીપાઈઓનાં માથાં રવડતાં થઇ ગયાં.

શૂરપર આવેલા યોદ્ધાઓ ધબધબ પગલાં મૂકતાં જોમપર આવીને ઘર, કુટુંબ કશાનો વિચાર કર્યા વગર મેદાન પડયા હતા; ને ભયંકર કાળરાત્રિએ, મરવા જાયછે એટલું પણ ઘરકુટુંબને જણાવ્યા વગર નીકળી પડયા હતા. એ તેઓની કીમત અને બહાદુરી ધન્યવાદ આપવાની ફરજ પાડે છે. કિલ્લો છોડી ભાગળ નજીક આવ્યા ને બે ઘોડેસ્વારને મોટાં લશ્કરે દૂરથી જોયા, તેમ એક મોટા ટોળાને તે ઘોડેસ્વારોએ પણ દીઠું. એક મોટા લશ્કર સામા બે માણસનો શો હિસાબ? તેમાં જેણે લડાઇનું મોં જોયલું નહિ, પણ નામ સાંભળતાં થરથર કાંપે તેના મોં આગળ તરવારોનો ઝગઝગાટ જણાય ત્યાં પછી તેનું સ્વરૂપ કેવું રેહે? પ્રજારાજ્યનું લશ્કર,-હવે આપણે એ નામે એને ઓળખીશું, (તેના નિયમ ને તેની સ્થાપના કંઇ આવાજ સ્વરૂપપર થઇ છે)-જેમ નજીક આવવા માંડયું તેમ તેમ બેઉ ઘોડેસ્વાર ગભરાયા, ને તેનાથી બચવા બાજુની ગલીમાં તેઓ પેસી ગયા. પણ તેટલામાં બે ઘોડેસ્વાર નાગી તલવાર સાથે સામા આવી ઉભા. આ વખતના ભયનું પૂછવુંજ શું? આ બે સ્વાર તે **મોતી** બેગમ ને **મણિગવરી** હતાં તે વાંચનારને જણાવવાની કંઈ જરૂર નથી.

સ્ત્રી જાતી સકોમળ હોયછે. તેનાથી ભય સામા ઝાઝીવાર ટકાતું નથી. અકસ્માત્ સમયે કયો માર્ગ લેવો તે તેને સુઝવું મુશ્કેલ છે. તેની શકિત હમેશાં ઘરસંસાર ચલાવવાને અને મૃદુમૃદુ હાસ્યવિનોદનું પ્રેમાળ બોલવાને નિર્માણ થયલી છે. તેનું સ્વરૂપ શીતળછત્ર નીચે રેહેવા યોગ્ય છે. તેનો જુસ્સો શત્રુને મારવાનો નહિ, પણ તેનાં કાળજાં વિંધવાનો છે. તેના હાથ શીતળતા પમાડવાને અને તેનું મસ્તક ઘા ખમવા કરતાં ઉંફ આણવામાટે વધારે લાયક છે. આ સાધારણ સ્વરૂપ છે તે છતાં સ્ત્રીઓ સમયે જે પરાક્રમ બતાવે છે તે અતિ વિસ્મયતા પમાડનારૂં હોય છે.

"કોન હે ઉધર," આ બોલની સાથે બે તરવાર સામી ઝબુકી.

"મારો, મારો, સબ સાલા પિંડારા હે," એક સ્વાર બીજો ઉમેરાયો.

"ગોળી મારકર એકદમ જાન નિકાલ લેના, અપનકું બહોત દૂર જાના હે," એક ચોથા પીસ્તોલ લઈને આવનાર સીપાઇએ કહ્યું.

"કિસ ખાતર ઇતની દેર લગાતે હો, તરવારકા કામ તરવારકું કરને દો."

આ કેવો બારીક સમય છે. સ્ત્રી જાત, પુરુષના લેબાસમાં કેવી સ્થિતિમાં! એક ક્ષણ બોલતાં વાર લાગે છે તો છપ્પન ટૂકડા થતાં વાર ન લાગે, હવે ત્યાં શો જવાબ દે?

મણી તો ધ્રુજવા લાગી. **મોતીની** ઇંદ્રીઓ પણ બહેર મારી ગઇ હતી. પણ ઉપાય શો? ઉપાય વગર રક્ષણ નથી, ને રક્ષણ ન કરે તો કમોતે મરે!

"બડા સેતાન, લ્યાનત હે તુઝપર કે હમેરા મુલ્કમેં કૂછ કારન બિના હલ્લા કિયા, તો લે તુજે એહી લતીજા મીલના ચાહીયે," ને ઘા કરવા એક સ્વારે તરવાર ઉગામી. **મોતીનો** ઘોડો આથી ચમકીને થોડાંક કદમ પાછો હઠયો.

"ખબરદાર! એકબી કદમ **પીછા હઠા** તો તેરા છપ્પન ટૂકડા હોનેમેં દેર લગને વાલી નહિ."

"રબકી ખાતર, કુછ હમેરા સુનો," **મોતી**, જીવ સટાસટના સોદા જોઇને જેમ તેમ કરતી બોલી.

"કયા કહેના હે, બોલ, તું કયા પિંડારા નહિ?" એકદમ **નવરોઝ** ને **સુરલાલ** બંનો નજીક આવી પહોંચ્યા તેઓએ સવાલ કીધો.

"નવાબકી રૈયતકું મારનેકા હુકમ તુઝે કીન્ને દિયાહે **નવરોઝ?**" **નવરોઝને** જોતાં ને સાથે **સુરલાલને** જોઇ ઘણી હીમતથી **મોતી** બેગમ બોલી.

નવરોઝ પોતાનું નામ સામા સ્વારથી સાંભળી એકદમ ચકિત થયો અને **સુરલાલ** પણ આશ્ચર્ય પામ્યો.

"મેંને એ શબ્દ બહોત દફે સુનાહે," **નવરોઝ** ચકિત થતો બોલ્યો.

"અને મારા કાનમાં પણ તેની મોહિની ચાલુજ છે." પ્રેમના ઉમળકાથી **સુરલાલે** શબ્દ કહાડયો. "મિયાન! મિયાન! તરવાર ને બંદુકનું કંઇ કામ નથી. સઘળા દૂર જાઓ."

"નહિ, **સુરલાલ** કશી જરૂર નથી. તમે તમારૂં કામ કરવામાં તૈયાર થાઓ. ચલો અમે પણ તમારી સાથે છિયે." **મણિ**, જ્યારે સઘળું ભય દોઢગાઉ દૂર નાસી ગયું ત્યારે ઘોડાને એડી મારી આગળ આવીને બોલી. "મરાઠાનો કાલનો હલ્લો ને લૂટ ઘણી જબ્બર થનારી છે માટે તેની હકીકત લક્ષમાં લઈ સૌએ પોતાનું કામ ચલાવવાનું છે."

પ્રકરણ ૧૪ મું.

પ્યારની વૃદ્ધિ.

"આફ્રીન, આફ્રીન! હું તમને બંનેને જાણું છું. ચલો, આપણે સર્વે સાથે મળીને કંઇ નવું જુનું કરીશું." **સુરલાલે** કહ્યું.

"ચરસીને એકદમ દોડ કરો. હમણા અમે ત્યાં જઇ આવ્યા છિયે, ને તેઓ નિરાંતે પડેલા છે, ત્યાં ભય પણ નથી, ને કાર્યસિદ્ધ કરવાને ભૂજબળ આપણી પાસે મજબૂત છે."

"હમને સબકું પીછાના! ખોદા અપના નિઘેબાન હો! નવાબ બડા ચબરાક ઔર ચાલાક હૈ ઔર ઉસકી બેગમ **મહાતાબસે** બી કુચ દો ચંદા સરસ પાવરધી હૈ." **નવરોઝ** મનમાં બડબડયો.

આ ગડબડમાં અડધો કલાક નીકળી ગયો. બારપર **બે** વાગ્યા હતા; ને જો હવે મોડું થાય તો સઘળી હાથ આવેલી બાજી ધૂળ મળી જાય. એપર વિચાર કરી, કંઇપણ તુર્તાતુર્ત ખુલાસો કીધા વગર આ બે સ્વારોને સાથે લઇને **નવરોઝ** અને તેના સાથી **સુરલાલે** એકદમ સૌને ચાલવાનો હુકમ કીધો.

હવે પ્રજાપ્રિય સૈન્યમાં બે અધિકારી ને એક સરદાર હતો. **મણિ** આ કામને બીલકુલ નાલાયક હતી, પણ **મોતીએ** તેને સાથે રાખી હતી. **નવરોઝની** પછાડી સઘળું લસ્કર ચાલતું હતું. જે જે મરાઠા સીપાઇઓ એકલવાયા રસ્તે મળતા તેને કાપી નાંખવામાં જરાપણ વિચાર કરતા નહતા. થોડીક પળ સઘળું શાંત ચાલ્યું. **નવરોઝ** બેગમની ચતુરાઇ ને હીમતને આફ્રીન કરતો વિચારતો વિચારતો ચાલતો હતો, ને એવા વિચારમાં વધારે વખત ન રહેવા દેતાં, કંઇક ખુલાસો કરી, **શિવાજીના** સૈન્યના કયા ભાગપર પહેલો છાપો મારવો તે સૂચવવા માટે **મોતી** **નવરોઝ** પાસે આવી.

"ઓ, શૂરા પહેલવાન!"—આ છુપા સ્વારે કહ્યું—"મારા અકસ્માત્ મિલાપથી કંઇ એવો ખ્યાલ બાંધીશ નહિ કે એમાં કંઇ ભેદ છે! હું કેમ કિલ્લો છોડીને નીકળી અને શું શું થયું છે તે વિસ્તારી કહેવાનો સમય નથી. ટુંકામાં એટલુંજ તારે જાણવાનું છે કે અમે મરાઠાની છાવણીમાં જઇ આવી તેઓના મનસૂબા સારી પેઠે જાણી શકયાં છિયે. પણ **નવરોઝ** તું જણાવશે કે તારી સ્વારી શી રીતે અકસ્માત્ આવી પહોંચી છે? તું કિલ્લામાં કેદ પડેલો હતો ત્યાંથી શી રીતે છૂટો થયો?"

"**મહાતાબ નૂરની** બેગમ **મોતી**," **નવરોઝે** નમન કરી, **મોતીને**

માન આપતાં ખુલાસો કીધોઃ—"કિલ્લામાંથી તમે બે જણ બહાર પડ્યા પછી મારા મનમાં તેમજ નવાબના મનમાં મોટી ચટપટ થવા માંડી. ને અમે અવશ્યે ધાર્યું કે અકસ્માત્‌થી તમે કોઈપણ સ્થળે ઘેરાઇ જશો. આથી હું ને નવાબ બંનો બીજી ગમના નદીપરના દરવાજામાંથી બહાર નીકળી પડયા, અને સામે પાર થઇને ખાડીમાં આવી ઉતર્યા. અહીંથી એક છુપા જાસૂસે ડચ લોકોની કોઠીમાં મળેલી સભામાં મને જવાની સૂચના આપી અને હું ત્યાં ગયો, પણ કર્મ સંજોગે નવાબને મારો સંબંધ તૂટી ગયો. તેઓ કોઇ બીજી બાજુએ ગયા છે તે આપણને આવી મળવા જોઇયે."

"શું નવાબ, મારો દિલોજાન બહાર મેદાન પડયો છે **નવરોઝ**? એ તો બહુ આશ્ચર્યની વાતો છે. જો એ મળીને આ સંહારમાં સામેલ થાય તો કેવું સારૂં? તેનું નામ ને અમર કીર્ત્તિ હમેશમાટે પ્રદીપ્ત રહેશે."

"મને સંપૂર્ણ આશા તો છે કે તે મોટો ભાગ લેવામાટે ઘણો જલદી આવી પહોંચશે." આમ બોલતાં દમ બાંધીને કૂચ કરતાં **બેગમપુરા** વટાવીને સ્વતંત્ર રાજ્યના યુધ્ધમાટે, ને શત્રુનો નાશ કરવામાટે શૂરા યોદ્ધાઓ નવાબના મહેલની લગભગ આવી પહોંચ્યા હતા.

અહીંઆ આવીને **નવરોઝ** અને **સુરલાલે** સૈન્યના બે વિભાગ પાડી દરેકને પોતાની સરદારી નીચે લીધા. સઘળાને જોઇયે તેવા પ્રકારે ઉત્તેજનના શબ્દોથી ઉશ્કેર્યા ને છેલ્લે **નવરોઝે** કહ્યું કે "આજનો દિવસ મરવાનો છે, જેમને ઘરબારના સુખની અભિલાષા હોય, જેઓને પોતાનો પાપી પ્રાણ પ્યારો હોય તે આ પ્રતાપી કર્મથી દૂર જાઓ! અમે પાંચ હઇશું તો બસ છે. દેશ રક્ષણમાટે મરવું એમાં શું છે? પોતાનાં બાળકોને **પીડા**માંથી બચાવવાં એમાં મોટાઇ નથી? પણ જે જવા તૈયાર થાય તેને યાદ રાખવું કે તે આજે સમરાંગણમાં કીર્ત્તિ મેળવી મરશે, ને કાલે સવારના ઘરને ખુણે **શિવાજી** રીબાવી રીબાવીને મારશે. જો આપણને જીત મળીતો—અને તમારે યાદ રાખવું કે આપણી બાજુએ હિંદુઓનો કાર્ત્તિક સ્વામીને મુસલમાનોનો મહમદ બે વીર યોદ્ધાઓ છે, તે જય અપાવશેજ—લૂટાયલો ખજાનો પણ હાથ આવશે. ખુણે રીબાઇને મરવું છે કે કીર્ત્તિ મેળવી નામના કરી મરવું છે?"

"કીર્ત્તિ મેળવી નામના કરીને મરવું છે," એકેસ્વરે છસો યોદ્ધાએ ગર્જના કીધી. અને આ ગર્જનાનો અવાજ મરાઠાની છાવણીમાં સંભળાયો, તેમજ નવાબના મહેલમાંનો ખોજો પણ ઝબકી ઊઠયો.

મરાઠી સરદારના **બહિરજી**એ ચેતી જઇને ડંકો કીધો અને નગારખાનાને ઘણા જોરથી ઠોકયું. નવાબના મહેલમાંથી ત્રણસેં સ્વાર એકદમ

મેદાન દોડી આવ્યા, તેઓને **મોતી**ની કહેલી ભવિષ્યવાણી સત્ય લાગવાનો ભાસ થયો!

ખોજો **મશરૂર** અગાડી આવી ઉભો.

"નગારખાનાનો અવાજ મરાઠાનો છે!" **મશરૂરે** કહ્યું, "પણ સાવધતા પકડી આપણે આપણું તપાસવું છે." બીજા સાથીને બોલાવવા નગારૂં ઠોકો," અને મુસલમાની ડંકો પીટાયો.

નવરોઝ આથી ઘણો ગભરાયો પણ મેદાન આવી બોલ્યોઃ—

"આ નગારાનો અવાજ તો મોગલાઇ છે, પણ **મોતી** તું આ સૌને સાચવે છે? હું તપાસ કરી આવું?"

"બેલાશક, મારી શક્તિ પ્રમાણે તપાસ રાખીશ." **મોતીએ** ઉત્તર દીધો. **નવરોઝે** ઘોડાને રેણ પકડી દોડાવ્યો ને મહેલ લગણ ગયો. **મોતી** ને **સુરલાલે** સઘે રીતે ચાલાકી બતાવી સઘળા શેહેરી લશ્કરને હરોલમાં મૂકી બે વખત આસપાસ ફરી વળ્યા.

એક બે ક્ષણમાં **નવરોઝ** પાછો ફર્યો ને ઉંચે તાળવે જીવ લટક્યા હતા તેઓને ધીરજ આવી.

"તે આપણા મદદગાર છે!" શ્વાસ ખેંચ્યા વગર **નવરોઝે** કહ્યું,—"ભય ન રાખો! તે નવાબના સ્વાર આપણને મદદ કરવા તૈયાર છે, તો ચાલો આપણામાં સારી ભરતી થઇ છે."

હવે જેમ લશ્કર ચાલે તેમ **મોતી**નું હૈયું તો ધપધપ ધબકારા લેવા લાગ્યું. તેનો પગ ઘોડાના પાવડામાંથી ખસી જવા માંડ્યો. રેણ પણ ખેંચી શકાય નહિ ને આગળ વધવાની હીમત પણ રહી નહિ. **મણી** વળી તેનાથી વિશેષ ભયથી ધ્રૂજવા માંડી. તે તો બે વખત ઘોડાપરથી પડતાં પડતાં બચી ગઇ, ને એકવાર તો હાથમાંથી લગામ છૂટી ગઇ.

મરાઠાની સામા થવાને બસેં આરબ, ચુનંદા સ્વાર નવાબના મહેલમાંથી ખોજા **મશરૂર**ની સરદારી નીચે નીકળી આવ્યા; અને એક ક્ષણમાં દરવાજાની બહાર આવીને લશ્કરે મરાઠાઓને ચેતવણી આપવા "**હર! હર!**" ને "**અલ્લા અકબર**"ની બૂમ મારી.

દક્ષિણ પૂર્વ બાજુએ મરાઠાનું લશ્કર પડ્યું હતું, ને રાત્રિના ટાઢ પડી હતી તેમાં અડધા માણસો અકડાઇ ગયા હતા. મરાઠા સરદારે ભય નજીક જાણીને ડંકો પીટ્યો પણ કોઇ મરાઠો સીપાઇ ઊઠ્યો નહિ. બે દિવસ લૂટ કીધી હતી તેમાં તે સઘળા થાકી ગયા હતા. તેઓના મનમાં નિરાંત હતી કે નવાબ પાસે લશ્કર નથી, ને તેનામાં કંઇ દમ બચ્યો નથી તો તે ક્યાંથી અગાડી પડી લઢવા આવવાનો હતો, તેથી જ્યારે મ-

રાઠાનો ડંકો પીટાયો ત્યારે સૌ મરાઠા સિપાઈઓએ જાણ્યું કે લૂટપર જવામાટે ઊઠવાની ચેતવણી હશે, પણ ધાડનો તો ખ્યાલજ આવ્યો નહિ.

સામાન્ય રીતે આ પ્રમાણે ઘણે ઠેકાણે ભૂલ થતી આવી છે. હિંદુ સિપાઈઓ લડવામાં જેવા બહાદૂર હોય છે તેવી બીજી પ્રજા હજી સુધી થઈ નથી. ભય આવે તેને ધૂતકારી કાઢવામાં ને શત્રુ સામા ઉમંગથી જવામાં તેઓ મોટાઇ માને છે. યુદ્ધોમાં કદી પણ રજપૂત યોધ્ધો પીઠ બતાવે નહિ. મોતનો ખ્યાલ તેઓના મનમાં રહેતો નથી ને રણક્ષેત્રમાં મરવું એમાંજ ખરી મોટાઇ માને છે. રણમાં મરે તેનેમાટે ઇંદ્રની **અપ્સરા** વરમાળ પહેરાવવા તત્પર થઈ રહે છે એવો ધર્મનો બોધ હોય છે. ગીતામાં કહ્યું છે કે स्वर्गद्वारमपावृतम् યુદ્ધ એ સ્વર્ગે જવામાટે ઉઘાડાં દ્વાર છે.

ભરતખંડમાં જેટલાં યુધ્ધો થયાં છે તે સર્વમાં કોઈ કાળે પીઠ બતાવી હોય તેવો દાખલો નથી. કેસરિયાં કર્યાં જવાં ને કીર્તિ મેળવવી એમાંજ પોતાનો ધર્મ છે, એમાંજ સર્વનું કલ્યાણ છે, એમાંજ પ્રિયા પ્રિયનું પ્રેમદર્શન અચલિત રહે છે—એ આર્ય યોધ્ધાનાં સમરાંગણનાં વચનો છે. રણક્ષેત્રમાંથી પાછા ફરનારનું મોઢું તેની પ્રિયા પણ જુએ નહિ, તો બીજાની શી વાત?

પણ સૌથી મોટી ખોડ એ છે કે દરેક કામમાં આળસાઈ, તુચ્છ મોટાઈ ને વેહેમીલાપણું ડગલે ડગલે હોય છે. શત્રુ ચઢીને શેહેરના કોટ લગી આવ્યો હોય તોપણ આળસાઈ ને વેહેમીલાપણામાંથી બહાર નીકળે નહિ. અસાવધતા રણક્ષેત્રમાં ઘણીવાર વાપરવામાં આવે ને "ભેદ"ની યુક્તિ રમવામાં પછાત પડે તેથી ઘણું કરીને સઘળી વેળાએ રજપૂત કે મરાઠા કે શીખ સૌને માર ખાઇને પાછા હઠવું પડેલું કે મરવું પડેલું છે.

શિવાજીના યોદ્ધા ઘણા તીવ્ર શક્તિના હતા, પણ આજે નિરાંત રાખનારા થઇ પડયા હતા. તેઓનાં હથિયારનું ઠેકાણું ન હતું, તેઓ લોથપોથ થઇને પડયા હતા, કોઇ કયાં ને કોઇ કયાં એમ સઘળું અવ્યવસ્થ હતું. તે આળસુઓને ઊઠાડવાનેમાટે પાછો જોરમાં ડંકો ઠોકવામાં આવ્યો ત્યારે થોડાકો આંખ ચોળતા બહાર નીકળ્યા, ને કેટલાક ઉઠેલા પાછા સેટી ગયા.

બહિરજી, મોરોપંત, તાનોજી મુલસરે, **હરિપ્રસાદ, વિશ્વાસરાવ** વગેરે સરદારો ઘણા ગભરાયા ને જેટલા થોડા તૈયાર હતા તેઓને હથિયાર સજવાનો તાકીદે હુકમ કીધો.

હવે વખત હતો નહિ. નાગરિકસેન સામું આવી પહોંચ્યું હતું. તેઓએ એકદમ જોરમાં કીકીયારી પાડી મરાઠી લશ્કરમાં ખળભળાટ કરી મૂકયો.

આ પ્રમાણે અમારી વાર્તાના યુદ્ધ સંગ્રામના મથકનો દેખાવ છે પણ એક ક્ષણમાં શું થનારૂં છે તેનેમાટે કંઇપણ કહી શકાતું નથી. આપણા નાયકના મનમાં નક્કી હતું કે થોડીક ક્ષણમાં બંને સૈન્યની સામસામી ભેટો થઇ જશે. આ કંઇ નિયમિત સંગ્રામ નહતો. નહતા મોરચા બાંધેલા, નહિ વ્યુહ રચના, નહિ સરદાર, નથી સારાં શસ્ત્ર, પણ કેળવાયલા લશ્કરને વિશેષ ભયનું કારણ હતું તે એજ કે બીનકેળવાયલું લશ્કર ઉમંગી મરતાના રસ્તાપર હતું. તે કવાયતી લૂટારા લશ્કર સાથે એક બીનકેળવાયલા લશ્કરની ભેટ હતી: તે અકસ્માતથી આવેલો શિવાજીના લશ્કરને ભય હતો, ને સામા સૈન્યનું જોર માત્ર થણું જણાતું હતું. હુમલાને પાછો હઠાવવાનો હવે મજબૂત સમય હાથમાં નહતો અને સામા લશ્કરની સંખ્યા માલમ નહોતી. ઘણી બૂમો પડતી તેમાં "જયમાતભવાની" ને "અલ્લા અકબર" બંનો ધ્વની સાથે સંભળાતા તેથી બે જાતનું લશ્કર છે એમ મરાઠાઓને સમજાયું. પણ તે બહારનું છે કે નવાબનું છે તેનો નિશ્ચય થયો નહિ. તેમ કમનસીબથી થોડીક લૂટ મોકલાવી દઇને થોડાક માણસો પણ શિવાજીએ રવાના કીધા હતા ને કેટલાક માણસો શેહેરમાં વિખરાતા પડ્યા હતા. ટાઢ કહે કે મારૂં કામ. થાક પણ પુષ્કળ લાગેલો, આગલા દિવસની માંહોમાંહેની મારામારીમાં કેટલાક માણસ ઘવાયલા જ્યાં ત્યાં પડેલા હતા, તેવામાં શિવાજીની "કેવલરી" તૈયાર થઇ, ને નિયમ વગરની ચાલથી એકેક સાથે અથડાઇ પડી. પોતપોતાના ભાલા નીચે કચડાઇ મુઆ, અને એવામાં ભૂલમાં શેહેરમાં પડેલું લશ્કર કેડમાં ભેગું થવામાટે શિવાજીએ બે હવાઇ આકાશમાં ફેંકી, તેથી ઘોડાઓ ચમક્યા ને પાસેની ખાઇમાં કેટલાક એકેકના ઉપર પડી ગયા. અંધારામાં કોઇ કોઇનો અવાજ ઓળખાય નહિ, એક બીજા બૂમો પાડ્યા કરે. ને ખાઇના કાદવમાં કેટલાક તો ઠરી ગયા. આવી અવસ્થામાં મરાઠાઓ મુડદાલ જેવા મોતના મોંમાં જવા તૈયાર થતા હોય તેમ થોડા ઘણા ગભરાટમાં હતા.

આવી અવસ્થા જોઇ, તેનો ખ્યાલ કરતાં મોતીને ઘણી હીમત આવી, ને તે એકદમ નવરોઝને ચેતાવી આગળ કૂદી પડવા તત્પર થઇ! તેની પછાડી બસો આરબ સ્વાર તૈયાર હતા. પણ નવરોઝે અટકાવી સબૂરી પકડાવી. આકાશ ઝાણું ઘોર હતું, મરાઠા સ્વારોમાંના એક બાજુએ બેઠેલા કેટલાક તો હજી વાતોના તડાકા મારતા હતા. હુક્કા ગગડાવતા હતા ને એમ નચિંત જીવે પોતાનો ધંધો ચલાવ્યાં જતા અને પતરાજો મારતા હતા. આવાઓ પણ હવે તો તૈયાર થવા લાગ્યા. એક જાસૂસ સઘળા

લશ્કરમાં ફરી વળ્યો. જ્યાંથી ત્યાં ને ત્યાંથી બીજીગમ દોડ કીધી; સૌને ઉશ્કેર્યા, ભાલાની અણી ઘોંચી સુતેલાને ઊઠાડ્યા, ઊઠેલાને ચાલતા કીધા, ચાલતા હતા તેઓને અગાડી કાઢ્યા, તથાપિ મરાઠાઓ ઘણા અવ્યવસ્થા હતા. કોઇ કેમ ચાલે તો કોઇ કેમ ચાલતું હતું; ને સામાં ભયંકર વાદળાં તલપી રહેલાં જોયા છતાં પણ એક નિયમ નક્કી કીધા વગર જ્યાં ત્યાં ચાલ્યા. આ દેખાવ **યુરોપિયન** લશ્કરી સરદારની આંખમાં ઘણો ભય ભરેલો દેખાયા વગર રહે નહિ; ને **યુરોપિયન** સાલજરોએ જે મોટો જય મેળવ્યો છે તેનાં કારણોમાં એક આ પણ મોટું કારણ છે કે તેઓનું કવાયદી કે બીનકવાયદી લશ્કર ગમે ત્યારે પણ નિયમિત ચાલ્યા વગર રહેતું નહિ.

પણ આ નીવેડો કેટલેક પ્રકારે હિંદી લશ્કરમાટે ખોટો છે. જેને અમે "કવાયદી સૈન્ય" કહીએ છિયે, તેવા સરદારોનું લશ્કર ઘણીક રીતે, જેઓએ પોતાની જીંદગી આખો વખત યુધ્ધ કૌશલ્યમાં કહાડી હોય તેવા પ્રકારના સરદારવાળું સૈન્ય-અનુભવ મેળવેલા સરદારના હાથ નીચેનું લશ્કર સઘળી "વલણ" (drill) સારી રીતે જાણે છે; અને શક્તિમંત ને સારા 'કમાંડરો' **અર્જુન** કે **દ્રોણ**ની વ્યૂહરચના જાણી તે પ્રમાણે અથવા **નેપોલિયન** અને **વેલિંગટન**ની યુદ્ધકળા પ્રમાણે વર્તે છે, પણ માત્ર તેમાંનો અંશ શોધી યુદ્ધ રીતિએ કેમ વર્તવું તે ઘણીક વેળા જાણતા નથી, અને કેવા પ્રકારે અવ્યવસ્થા સમયે વર્તવું તેના નિયમ નક્કી ન કરવાથી ઘણી સંકડાસમાં આવી પડે છે. ખરી રીતે દરેક સિપાઇએ વાવટાના ધોરણપર પોતાને ચાલવાનું છે, ને તેની નજર તેના સામાજ એક ટગરથી રહેવી જોઇયે, તે તરફથી ગટંકુપણ ખસેડવાનું નથી. જ્યારે નગારાવાળા કે રણસિંગાવાળાએ બહુ સાવચેત રહીને "વધવું" (advance), "હઠવું," (rally), "આશ્રય લેવો" (retreat), "ભરાવું," કે "હરોળ બદલવી" (charge)એ કમાન્ડરના હુકમ મુજબ બજાવી વાવટાવાળાને એક સરખો રાખવો. વળી "પરા"ની રચના સ્થાપવી અથવા પાંચ પાંચ કે છછ માણસની હાર બાંધવી, જેથી ડાબી કે જમણી, પૂંઠ કે સામી બાજુએ ફરવાને સહેલ પડે અથવા ખરી રીતે શત્રુ સામા કેવા પ્રકારે વર્તવું તેમાં સર્વ રીતે તુરત ઉપયોગી થઇ પડે તેવા નિયમ સ્થાપવા.

આ નિયમો ઘણીક રીતે જાણવામાં હોય છે. લશ્કરને કેમ તૈયાર કરવું, કે તો કેમ જાગ્રત કરવા, કેવા પ્રકારનો ડંકો કરવો અને કયાં અને કેમ ઝંપલાવવું એ જાણવામાં છે તથાપિ તેની વ્યવસ્થા બરાબર હોતી નથી. **આરટિલરી** એક બાજુએ ગમે તેવો મારો ચલાવે, **કેવલરી** ગમે ત્યાં તૂટી પડે, "કમાન્ડર" હુકમ આપવામાં સાવધતા ન વા-

પરતાં ગમે તેવો હુકમ આપે ને છાવણીમાંથી ગમે તેમ બહાર પડે તેથી ઘણો ગોટાળો વળી જાય છે. ડંકો ગમે તેવો એક રાગી સ્વર કાઢયો જાય છે, ને તે કયાં જવાને બદલે કયાં લઈ જાયછે. લશ્કરી "કોલમ"ની રચના પણ ઓર પ્રકારની હોય છે, ને તેથી હમેશાં નિયમિત યુદ્ધ વખતે બહુ ગભરાટ ઊભો પડે છે; તો આ થોડી કવાયદવાળા (જો કે શિવાજી જાતે મોટો સૈન્યાધિપતિ હતો, પણ તેનું લશ્કર "રીતસર" (રેગ્યુલર ટ્રુપ) ન હતું. સિપાઈઓ ગભરાયલા, રણસ્થંભની યોજના નહિ, સરદારો પણ પાકા ને ઘડાયલા નહિ, "કોલમ" ગોઠવાયલા નહિ ત્યારે ગભરાટ, ભય, મુશ્કેલી કેમ ન જણાય? તોપણ શત્રુને બળવાન્ ધારી ઉશ્કેરણીથી મરાઠાઓ આગાડી વધ્યા: ને 'રામદાસ સ્વામીગા જય' એમ બૂમ મારતા બહાર નીકળ્યા.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

દુમાલનું મેદાન.

પ્રજારક્ષક સૈન્યની ઝડપ, હિંમત અને સાહસનો વિચાર કરતા મરાઠા સિપાઈઓ મેદાન પડયા કે "હરહર **મહાદેવ**!" નો એક મોટો ધ્વનિ થયો, અને તેનો પ્રત્યાઘાત પાછો તેટલાજ જોરમાં પડયો.

"પેલા! પેલા!" મરાઠાઓએ પોતાની આંગળી બતાવી, જે લશ્કરને આપણે પૂર્વમાં વર્ણવી ગયા તેને બતાવ્યું;—"પેલા કાફરો, નવાબના કુતરા અને તેના સરદાર આવે છે. આપણે હવે તેઓપર એકદમ તૂટી પડિયે?"

"હા, શૂરા જુવાનો," સરદાર **તાનાજી માલુસરે**, કંઈ પણ વિચાર વગર હુકમ આપ્યો. પણ તેના મનમાં જે ધચુપચુપણું હતું તે તેની આ-સપાસના યોધ્ધાઓ બરાબર જોઇ શકયા, ને તેથી તેઓની હિમ્મત પાછી હઠી ગઇ. તેઓના મનમાં તુર્ત આવી ગયું કે સરદારના મનમાંજ આ-જની ઝપાઝપીનું પરિણામ શકમંદ છે, તો પછી જયની આશા કયાંથી હોય! મરાઠાઓ આ સમયે ઘણા શૂરાવેશમાં આવ્યા હતા, પણ **તાના-જી**ના બોલતાની સાથે તેઓ અટકી ઉભા રહ્યા.

મરાઠા લશ્કરની જગા અને પ્રજારક્ષક સૈન્યની જગા વચ્ચે આ વખતે લગભગ પા મૈલનો અંતર હતો; અને **શિવાજી** એક ઘણા વર્ષના પુરાણા વડના ઝાડ તળે ઉભો રહી ક્ષણભર વિચાર કરતો હતો. વખત રાત્રિના ચારનો થયો હતો. બન્ને લશ્કર વચ્ચે માત્ર એક ખાઈ

કે જે નદીનાં પાણી રેલને વખતે આવે તેને રેહેવા માટે, હમણા છે તે કરતાં ત્રણ ગણી મોટી હતી. તેમાં આ વખતે પુષ્કળ કીચડ ભર્યો હતો. મરાઠાઓએ પોતાને શેહેરમાં જવા આવવા માટે નાનો લાકડાનો પુલ બાંધીને દરવાજા આગળ મૂકયો હતો, જેનાપર હમણા મત્તા પ્રજારક્ષક સૈન્યની હતી.

નિયમિત લડાઈ લડવાની ટેવ મરાઠાઓને હતી નહિ, પણ આ સમયે તેઓ આવા યુદ્ધને માટે તૈયાર થયા; ને તેમ થાય તોજ આપણને જય મળે, ને વધેલી લૂટ લઇ જઇ શકિયે એવો વિચાર પોતાના મન સાથે **શિવાજી** કરતો હતો. પણ "રણસ્થંભ" રોપવાની આ જગ્યા નહોતી, ને તે માટે કશી તૈયારી પણ નહોતી. સંજોગથી આ સમયે **શિવાજી**ને આ વિચાર થતો હતો ત્યારે **નવરોઝ**, મરાઠાના વિલંબનું કારણ શું છે તે શોધવાને મથતો હતો, ને તેના મનમાં વિશેષ ભય પ્રાપ્ત થયો કે જો નિયમિત યુધ્ધ ચાલે તો ખચિત ધણી ખરાબી થાય. એક તો સૈન્ય નાનું ને બીજું કે તેબીનકવાયદી હતું. પણ નવાબના મેહેલમાંથી આવેલી "કેવલરી" (હેદલ) સૌથી સરસ હતી, તેમાં હિરાટી ને તુરકોમાની ઘોડાઓ એવા તો સરસ હતા કે તેવા સરસ તેના મુકાબલામાં ભાગ્યેજ મરાઠામાંથી ચોથો ભાગ પણ નીકળી શકે; ને તેથી **નવરોઝ** સરદારના જીવને લગાર વધારે થંડક હતી. કે જો કદાચિત્ **શિવાજી** લડાઇ "રણસ્થંભ" રોપીને ચલાવવા માંડશે તો તેમાં નવાબ કરતાં વિશેષ હાની તેનેજ થાય તેમ હતું. આ વિચાર ખરો હતો ને તે ધારવામાં **નવરોઝ**ની ગણત્રી આ વખતે બહુ અનુભવી ને આબાદ ઉતરે તેવી હતી. દુમાલનું મેદાન, જોકે ધણું મોટું હતું, તથાપિ તેમાં ઉંચીનીચી જમીન, બાજુએ ટેકરા ટેકરી અને વળી ઝાડોથી ભરેલું હતું; અને ત્યાં નિયમિત યુધ્ધ થવા માટે કોઇ પણ મોટી જગ્યા હતી નહિ. લડાઇમાં જેઓ પેહેલે સપાટે ફતેહ મેળવે તેજ બાજુને સઘળી વેળા ફાવતું આવે, પછી બીજી બાજુ ગમે તેવી સબળ હોય તોપણ તેનું કશુંએ ચાલે નહિ. ખરી રીતે, આ જગ્યા માત્ર છુટીછવાઇ મારામારી માટેજ યોગ્ય હતી. જે લૂટારાઓ એકવાર ચઢી આવી પછી પાછા નાસરડું લે તો કયાં ભરાઇ બેઠા છે તેની કેટલીકવાર કંઇ ખબર પણ પડે નહિ. આવી રચનાવાળી જગ્યા, કે જે અવર્ણનીય પંચરંગી હતી, ત્યાં કોઈ પણ પ્રકારે ખરૂં યુધ્ધ થશે નહિ એવો વિચાર બંને પક્ષના સરદારોને આવ્યો—ને તે એકજ સમયે, તેથી એક સરદાર વધારે સબળ ને એક નિર્બળ થયો. બંનોએ ભવિષ્ય શું નિવડે છે તેજપર આધાર રાખ્યો. બન્નો સરદારોના મનમાં આ વખતનો રંગ નવોજ હતો, ને બંનો જણ એમ સારી રીતે જાણતા, સમજતા ને

માનતા હતા કે કોઇ **પણ** રીતે આ હાલની લડાઇ બંધ પડે તો વધારે સારૂં. **નવરોઝના** મનમાં વિચાર થતો કે **શિવાજી** કંઇ બેત્રણ હજાર માણસ વગર આવ્યો ન હશે. વળી તેનું કવાયટી લશ્કર છે, તેના મોં આગળ આ મુઠ્ઠીભર માણસોનો હિસાબ નથી, તેથી જો એ ભાગી જાય તો શેહેર હવેની પીડામાંથી મુક્ત થાય. જે ગયું તે પાછું આવવાનું નથી, ને તેનો બદલો લેવાના મૂર્ખાઇ ભરેલા વિચારે નકામો નાશ હોરી સંહાર કરાવવો એ ખોટું છે. વળી **ઔરંગઝેબ** જાલમ છે, ને તે આ તકનો કદાપિ વ્યર્થ લાભ લે તો 'બકરૂં કાઢતાં ઉંટ પેસે,' ને લાભ કરતાં હાનિ વધારે થાય. વળી નવાબી હુકમ મળ્યો નથી, ને લડાઇ વધારે વખત ચાલી તો તેને માટેનાં સાહિત્ય, લશ્કરી સરંજામ પાસે નથી; હાર્યા તો **શિવાજી** પ્રજાને કચડી નાંખશે, માટે બને ત્યાં સુધી રક્ષકનીતિ પકડીને એને ભગાડવો. **શિવાજીના** મનમાં આવોજ વિચાર હતો. તે મનમાં બોલ્યો કે, "કદાપિ નવાબનું લશ્કર પૂરેપૂરૂં ચઢી આવ્યું હશે તો તે આ મરાઠા, જે માત્ર પંદરસોથી વધારે નથી તેનો નાશ કરશે; હાથ આવેલી લૂટ તેઓ લઇ લેશે, ને માણસો કપાઈ મરશે તે જુદાં. આટલા માટે નાસવાનો લાગ મળે તો લડાઇ અટકાવાને ચાલ્યા જવું એ વધારે સારૂં છે. પણ નસાય કેમ? કદાચિત્ નવાબી સેના પૂંઠે પડે તો રહેલાં સઘળાં માણસોને ક્ષણમાં કાપી નાંખે. મેળવેલી કીર્ત્તિ ને મેળવેલી લૂટ ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં જતી રેહે. મને માણસ કરતાં આ હાથ આવેલી કીમતી દોલત વધારે ખપની છે." આટલું મનસાથ બડબડયા પછી તે ક્ષણભર હોઠપર આંગળી લગાડી બોલ્યો કે, "નવાબ સાથે સલાહ કરૂં, ને તે માટે દૂતસંદેશ. કહાવું? પણ તે તકનો લાભ લઈ કદી એકદમ તે તૂટી પડે તો પછી ઇલાજ શો? તેઓ દગાખોર છે, સત્ય ને ન્યાયને જોતા નથી, ને હાથ આવેલી તક ચૂકશે નહિ. મારી નબળાઈ જોઇ વધારે જોરમાં આવશે. મારી નબળાઈ જોઈ મરાઠાઓ પછી મારા હુકમને પત કરશે નહિ, તેઓ પોતાનો જોસ્સો અજમાવતા અટકી પડશે, ને અત્યાર સુધીમાં મેળવેલી કીર્ત્તિ ને નામના જતાં રેહેશે. મરાઠાઓ **ભરતખંડના** ઇતિહાસમાં નામના કરવાના નહિજ કે? ના, ના, મને મારા જોરનો તો અવિશ્વાસ છે, પણ **રામદાસ** સ્વામી પોતાના શિષ્યને મદદ કરશેજ. ચાહે તે થાઓ! મુસલ્લાઓને તેમનું જોર અજમાવવા દો! તેઓ શું નુકસાન કરી શકવાના છે? નુકસાન તો આમે ને તેમે છેજ. સુલેહ કરીશું તો અપમાન ભરી ગણાશે, નાસીશું તો અપજશ મળશે, માણસો કપાઇ મરશે ને મેળવેલી લૂટ ગુમાવીશું તો શામાટે બહાર નીકળતી મરાઠી પ્રજાના તરુણોને તે-

ઓનું નસીબ અજમાવવા ન દેવું ? એ કાફરોને તો બકવાની ટેવ છે તે બકબક કરશેજ. મારે લૂટ તો લેવીજ." એવા વિચારથી **શિવાજી** વડના ઝાડથી પાછો ફરી લશ્કરમાં સામેલ થયો.

ભગવો ઝુંડો લઇને અગાડી લડવાને મેદાન પડવા માટે મરાઠા સિપાઇઓ હવે તત્પર થયા. **શિવાજી** બહાર આવ્યો. પોતાના માણસોને ઉત્તેજન આપવા **મહાદેવ** ને **ભવાની** માતને પ્રસન્ન કરવા એક બકરાનું બળીદાન આપ્યું, ને તેનાપર ઘાસની પુળીઓ મૂકી એક મોટો ભડકો કીધો. એ જોઇને પ્રજારક્ષક સૈન્યના સરદારો જરાક ગભરાયા; પણ તુરત **નવરોઝે** એક યુક્તિ શોધી કાઢી, લશ્કરને વ્યૂહમાં ગોઠવ્યું. એ ગોઠવણથી દરવાજાના મોં લગણ ને ઠેઠ અંદર સુધી નજર કરે તોપણ લશ્કર જણાય, ને મરાઠાઓ પોતાની ગણત્રીમાં નિષ્ફળતા પામે. હવે પ્રાતઃકાળ થયો હતો. **નવરોઝ**, **સુરલાલ**, **મોતી**બેગમ, બોજો **સેનાદિન**ને હમણા પાંચમો સરદાર એક તદન તરૂણ પણ અણુજાણ્યો, સિપાઇ તરીકે દાખલ થયો હતો, ને જેનો વેશ તદન વિચિત્ર હતો તેને નીમ્યો. **નવરોઝે** એક ફેરો બધી બાજુએ મારી લીધો. તે ઠેઠ પછાડી ગયો, ને ત્યાં લગણ મરાઠાની નજર પહોંચતી નથી તે તપાસી લીધું.

પણ એટલામાં એક અકસ્માત્ થયો. **નવરોઝ**ની રચનાનો ભેદ એક મરાઠા સિપાઇ ને બીજાએ જાણ્યો એક મરાઠો પોતા સાથે **શિવાજી**ની ગુલામડી **રમા**ને લઇને આવી પહોંચ્યો ને તે લશ્કરના પાછલા ભાગપરથી બહાર નીકળવાની ગોઠવણ કરતો હતો.

નવરોઝની તેઓપર નજર પડતાં તેણે એકદમ તરવાર ખેંચી પેલા મરાઠાને કાપી નાંખ્યો, ને તે જોતાંજ આકસ્મિક બનાવથી ભયભીત થઇને **રમા** મૂર્છા ખાઇને પડી ગઇ.

"એ કૌન હૈ કૌન? તપાસો જુવાન, જાસૂસ તો નહિ હૈ." **નવરોઝે** ઘોડાપરથી હુકમ કીધો.

"એ મરાઠેણ છે, ને ભયથી વિભ્રાંત થઇ ગઈ છે. કાલે તે શેહેરમાં ફરતી હતી, ને લાલા જેવી જણાતી હતી;" એક સિપાઇએ જણાવ્યું.

"માબાપ બચાવો, મેં ગરીબ હું. મેંને કુછભી બિગાડા નહિ હૈ, હમકું, ઔરત જાતકું મારના તુમકું લાઝીમ નહિ." ભયથી મુક્ત થતાં, થરથર ધ્રૂજતાં, બેસતા અવાજે **રમા** ભાંગીતૂટી હિંદુસ્થાનીમાં બોલી.

"તુમ જાસુસ ન હોયગા તો હમ તુમકું બચાયગા." **નવરોઝે** કહ્યું. "સચ્ચ બોલના, લબાડ બાત મત કરના. તું કહાંસે આઇ, કીધર જાતીથી, ઔર કામ કૌનસા થા?"

"મહારાજ! મેં ગરીબ ઔરત **અહમદનગરકી** રેહેનેવાલી હું. **શિવાજી** હમકું પકડકર ઇધર લે આયાહે, ઔર મેં કલ શેહેરમેં દેખનેકું ગઈથી, વહાંસે એ બદબખ્ત હમકું પકડકર **શિવાજી**કી પાસ લેજાતાથા. મેંને અબ જાનેકું બહોત ના કહી, લેકીન હમારા કુછભી સુના નહિ, ઔર એ નતીજા પાયા. અયે અમેરી જીંદગાનીકી કથા હૈ." **રમા**એ કહ્યું.

"તેરી મરજી **શિવાજી** પાસ જાનેકી હૈ?"

"મહારાજ! આપકી કુછ કરમ બખસેશ હોવે તો વહાં સલામત પહોંચાદેના, જાકર બહોત તારીફસે **શિવાજી**કું બોલુંગી કે જેસા મરાઠા બેરેહેમ હે, વેસા મુસલમીન નહિ હે. મરાઠાને હમકું ગુલામડી બનાઇ, લેકીન મુસલમાનને હમકું છુટાપન દિયા."

"હમેરા નવાબકી આબરૂકી ખાતર તેરેપર એહેસાન કરના કુછ બિસાદકા નહિ હૈ." **મોતી** જે આ ગડબડ થતી જોઇને પાસે આવી પહોંચી હતી તે બોલી, "જાકર, **શિવાજી** રાક્ષસકું બોલદે લડકી, કે જેસા હેવાનપના તુને હમેરી રૈયતપર બિન દેહેસતસે કીયા હૈ એસા હમ કભી કરનેવાલે નહિ. કૌન ઉસકું પહોચાને જાનેવાલા પેહેલવાન હૈ?"

"મેં તૈયાર હું, જો **નવરોઝ**કા હુકમ હોવે તો દો દુસરે સ્વારકે સાથ **શિવાજી**કી હજૂર જાઉંગા, ઔર ઉસકું પહુંચાકર આઉંગા." પેલા પાંચમા નવા સરદારે એકદમ અગાડી આવીને કહ્યું. "મેરી કુછભી દરકાર કરના નહિ, મેં મેરા રક્ષણ કરનેકું બહોત જોરેમંદહું!"

ચાર માણસની ઘોડેસ્વાર ટૂકડી મરાઠાની છાવણી તરફ આવવાને નીકળી. સઘળા પ્રજારક્ષક સૈન્યના યોદ્ધાઓ આ તમાસો જોઇ રહ્યા ને શું બનાવ બન્યો છે તે જાણવા માટે ગણગણાટ કરવા લાગ્યા.

જે ક્ષણે **શિવાજી મહાદેવ** ને **ભવાની**ને ભાવથી ભોગ આપી, ભાવીનો ખ્યાલ કરતો બહાર આવ્યો તેજ ક્ષણે આ ટૂકડી આવી પહોંચી. મરાઠો સીપાઈ બંદુક લઇને પેહેરો ભરતો હતો તેની નજીકમાં જતાંજ તે બુમ મારી ઉઠયોઃ "કોણ આવ્યું છે?"

"મસાઅલ્લા આદમકે બચ્ચે;" પેલા સરદારે કહ્યું. એટલામાં જાણે ઘેરી લેતા હોય તેવા વેશમાં સૌ મરાઠા ભેગા થઇ ગયા. તે આ નવા મુસલમાન જુવાન સરદાર તથા એક ઘોડેસ્વાર સ્ત્રી, જેનું મોં, બુરખો નાંખ્યો હતો તેને લીધે જોઇ શકયા નહિ તેમનું સામૈયું જોઈને એમજ માન્યું કે કંઇ સલાહ માટે આવતા હશે, તેથી આસપાસ ફરી વળ્યા.

"વાહ! કેવો સરસ ઘોડેસ્વાર છે?" **કંથાજી ભોસલે**એ કહ્યું; "એનો ભપકો તો ભારી છે."

રમા આ વખત કાંઇપણ બોલવા જતી હતી, પણ તે શું થાય છે તે જોવાને ઇંતેજાર હતી તેથી અબોલી રહી, ને તેથી નવા મુસલમીન સરદારને ઘણું જાણવાનું બન્યું.

"તમે કંઇ સંદેશો લાવ્યા છો ? **જાસુસ**નું કામ કરનાર તમે છો કે કોઇ સરદાર છો ? તમારો નવાબ આજે અમારી સાથે લડાઈ ચલાવવા માંગે છે કે સલાહ કરવામાં ઘણા ખંતી છે ? જો આવા કોઇ સંદેશા માટે આવ્યા હો તો તમને **શિવાજી** ઘણી સારી રીતે માન આપશે." અગાડી આવેલા **હરિપ્રસાદ** નાગર સરદારે મુસલમાન સરદારને પોતાના નજીક આવેલો જોઈ પુછ્યું.

"હમ કુછ હમેરા નવાબકા હુકમસે આપકે લૂટારે સરદારકું મીલનેકું આયા નહિ. ખુદાકે ખાતર હમ કેહેતે કે આપકી કુછ બડી કીમતી મત્તા હમેરે શેહેરમેં કલકી ગુમ હો ગઇથી, ઔર આપકે સબ મરાઠે કુત્તે હમેરા નવાબકે શેહેરમેં ધુંડ ફીરે, લેકીન હાથ ન આઇ, ઓ કીમતી ચીઝ આપકા સરદારકું દેને ખાતર હમ આયા. હમકું તુમેરે સરદાર પાસ લે જાઓ. ઉસકા હાથોહાથ દેનેકા ખાસ **નવાબ**કા હુકુમ હે."

"કયા હમકું કુત્તે કહેતે. ઓ બાંડિયા, સેતાન, સુવર, કાફર, !" એકદમ ગભરાવી નાંખે તેવો આસપાસ ઉભેલા મરાઠાઓએ દાંત કચકચાવીને પોકાર કીધો–"એકદમ આ **સોમનાથ**નો નાશ કરનાર સેતાન સુવરને કાપી નાંખો–" તુરત એકદમ પાંચપચાસ તરવાર મ્યાનમાંથી બહાર ઝગઝગી રહી.

"અયે લૂટારેકા ફરજંદ ! તું કયા જાનતા તેરે દીલમેં ? કયા કુછ તેરે મગઝમેં એસા ધુંવા હૈ કે મેં બાંડી જાયા હું ? ખ્યાલ મત કર, મેં બીબીજાયા હું, બાંડી જાયા નહિ; એક એક સામને આવ ઓર હમેરી સમશેરકા સ્વાદ ચખો." એમ બોલતા સાથે મરાઠાઓ સામા ત્રણ તરવાર તુરત જોસમાં મ્યાનમાંથી નિકળી ને તે જોઇ સઘળાઓ સ્થંભી રહ્યા. આ સ્થળે મોટું યુધ્ધ થતાં પહેલાં નાની ઝપાઝપી થાત, પણ **હરિપ્રસાદે** વારીને સૌને અટકાવ્યા.

"કયાહે ?" **હરિપ્રસાદે** પુછ્યું.

"કુછ નહીં" તે સરદારે જવાબ દીધો. "તુમેરે સરદાર પાસ હમકું લેજાવ, દુસરી ટકટક હમ સુનનેવાળા નહિ." આ નવો મુસલમાન સરદાર હંમેશા જેટલો બહાદુર ને શૂરાતન ને પુરુષાતનવાળો હતો તેના કરતાં વિશેષ આજે બન્યો હતો ને તે ધારે તે કરતાંપણ આજે તેનામાં જોસ્સો વધારે આવ્યો હતો. મરાઠાઓની રીતભાત, ધર્માંધપણું ને બહાદૂરી, તેણે માત્ર રસ્તાની પાંચ મિનિટની **રમા**ની વાતપરથી જાણ્યું હતું, ને તેનોજ

લાભ લીધો હતો. તેણે શત્રુવટ બતાવી નહિ, પણ બહાદુરી બતાવી; તે લડવા તૈયાર હતો તેના કરતાં મરવાને વધારે હતો. પોતાના બે સાથીઓને સાનમાં જણાવ્યું કે મારવા કરતાં મરવાને તત્પર રેહેજો, ને લડવાના વખતની તૈયારી કરતાં તે બતાવવાને વધારે તૈયાર રેહેજો. તેઓ આ બરાબર સમજ્યા હતા.

જે અપમાનવાચક શબ્દો મુસલમાન સરદારે કહ્યા હતા તે મરાઠાઓનાં કાળજાંમાં કોતરાઇ ગયા હતા, ને તેથી તેઓ તેનું વેર લેવાને તત્પર હતા, પણ **હરિપ્રસાદે** વાર્યા તેથી લગાર થોભ્યા, છતાં મન મરાયું નહિ. બે ઘોડેસ્વાર સરદાર, જેઓનામાં મરાઠી લોહી પૂરતા જોસમાં દોડતું હતું તે પોતાના ઘોડા દોડાવી, છલંગ મારતા અગાડી આ ચાર સામાપક્ષના યોદ્ધાની સમક્ષ આવીને ગર્જના કરતા બોલ્યા.—

"કોણુ પેહેલવાન અગાડી છે કે આ સુવરને મારવામાં સામેલ થાય? જય **મહાદેવજી**કી! **હર**! હર! **મહાદેવ**! માત **ભવાની**નો જય!" એમ બોલી તરવાર ઉંચકી.

આવા ભયની આશા નવા સરદારે રાખી હતી, પણ આટલી જલદી નહિ. પરંતુ સમય જોઇ, જેમ સિંહ ધુરકે તેમ તે ધુરકયો, ને પોતાનો સંદેશો લાવેલો પોતાને ઠેકાણે રહી ગયો. મનમાં જે ધારેલું હતું તે પણ અમલમાં આવે તેમ જણાયું નહિ. તે પોતાની રેન ખેંચી પકડી ઘોડાને, જે એક ઘણો સરસમાં સરસ આરબી ઘોડો હતો, ને જે પોતાના સ્વારની સઘળી ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તી શકે તેવો હતો, તેને પાછા હઠવાનો હુકમ કીધો, ને પોતાના બે સાથીની સાથે જોડાયો. પછી તેણે પ્રત્યુત્તર દીધો—

"સુવરકે ગોસ ખાનેવાલા, **ખુદા** ઓર **મહમદ**કે નામકે ખાતર અબીકા અબી તુઝે આબાદ સેતાનકે દરવાઝે પહુંચાઉંગા, ચલાવ તેરી સમશેર!"

બે મરાઠા કંઇપણ ડગ્યા વગર સ્થિર રહ્યા ને જુવાનનાં તોર, જોર ને સીનો જોઇ સૌ ખડખડ હસી પડયા. "આટલી ત્વરાની શી જરૂર!" મુસલમાન સરદાર સામા તાકીને જોઈને તે દક્ષણીઓ, જેમાં **તાનાજી માલુસરે** પણ એક હતો તેણે કહ્યું, ને પોતાનો ઘોડો આગળ વધતો હતો તેને અટકાવીને ફરી બોલ્યો: "બેશક, જનાબ, આપ બડે અમીર સીનેબાજ સરદાર હોગે, ઔ દંદ્વયુધ્ધમેં હમ તુમસે હાર જાયગા; લેકીન ઇસ વખ્ત તુમ એક સિપાઇ હો, ઔર મેં એક સરદાર હું, ઇસ લીયે એક સરદારકું સીપાઈ બચ્ચેકે સાથ લડનેકા લાઝીમ નહી હૈ. કોઇ મોગલ સરદાર મેરી સામને હોવે તો ફિર યે તલવારકી મઝા દિખલાઉં! તુમ કોન હો."

"જે હું છું તે છુંજ, તેમાં લેશ માત્ર ફેરફાર થવાનો નથી. મને તું તારી બરોબરીનો નથી ગણતો, પણ યાદ રાખ કે મારી સાથે તું લડવાને લાયકજ નથી. મારી સત્તા ગ્યાસુદ્દીન રૂમી કરતાં વધારે છે." આ પ્રમાણે વાણી ફેરવી તે સરદાર બોલ્યો, અને મરાઠાને વધારે વિસ્મ-ય પમાડયા.

"ત્યારે તારે શું જોઇએ છે ને શા માટે આ હમારી છાવણીમાં આવી પોહોંચ્યો છે?" તાનોજીએ મરેઠીમાંજ તે મુસલમીન સરદારને પૂછ્યું.

"તે લૂટ કરનારા શિવાજીને આ નગરની ભેટ આપવા માટે !"

રમા ગુસ્સામાં હસી પડી; પણ તે ભેદ તાનોજી અંધારાને લીધે સમજી શકયો નહિ.

"હું ઘણી ખુશી સાથે તમને મહારાજની મુલાકાત કરાવીશ, ને તમારા અપમાનના શબ્દો વિસરી જઇશ."—આટલું બોલતાં તાનોજી મનમાં સમજ્યો કે આ કોઇ જેવો તેવો સરદાર નથી.

બંને જુવાનો શિવાજી, જે તંબુમાં બેઠો હતો ત્યાં જવા લાગ્યા. રસ્તામાં મુસલમાન સરદારની પદવી જાણવાની જિજ્ઞાસા થઈ, તેનો જવા-બ મુસલમાન સરદારે એટલોજ દીધો કે "વખત આવશે ત્યારે મારી પદવી જણાશે. હમણાં કહેવાની જરૂર નથી."

પ્રથમ તાનોજી તંબુમાં દાખલ થયો.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

મહારાજ શિવાજીની મોટી કચેરી.

શિવાજીની કચેરીમાં જવાનો સમય આવતામાં પ્રાતઃકાળ થયો. પૂર્વમાં ઝળઝળાટ મારતો દિનકર પોતાના પેહેરાપર હાજર થયો ને સર્વને જાગૃત કીધા. મરાઠાઓ થોડા ઘણા જોરમાં આવ્યા કે હવે વખત ઘણો સારો છે. પ્રજારક્ષક સૈન્યના સરદાર ને લશ્કર સર્વે જરા કચવાયા કે સારો વખત વહી ગયો, ને 'અણી ચુકયો સો વર્ષ જીવે' તેમ હવે મરાઠાની માઠી અહદશાનો વખત ગયો. તથાપિ નવરોઝ ને મોતીબેગમ, બંનો ઘણા જોસ્સામાં હતાં, ને તેઓ નરમ પડેલા સૈન્યના માણસોને ઉશ્કેરવાને પૂરતા ઉમંગથી કામ કરતાં હતાં.

મરાઠા સરદારો અવ્યવસ્થિત હતા તે વ્યવસ્થિત થયા. તેઓએ પોતાના લશ્કરને પાકી હરોલમાં મૂકયું. હરિપ્રસાદને પોતાના વેરની ખુમારીની ધુન હતી, ને તાનોજી માલુસરેને મોટી પદવી મેળવવાની

આતુરતા હતી તેથી બંનો એક વિચારના થયા નહિ. પણ મરાઠા ગીધ પેઠે તમીતમી રહ્યા હતા કે કયારે શબ પડે કે તેને ખાઇ જઇએ. તેઓ-નો ઉમંગ, તેઓની વંશપરંપરાની વૃત્તિ, તેઓનાં કામકાજ સર્વ રીતે આશ્ચર્ય પમાડે તેવાં હતાં ને તેમાં તેઓ ચુકતા તો ઘણી મોટી ભુલ કરતા હતા. તેઓનો આ વખત ભુલોથી ભરેલો હતો. જે મુસલમાન સરદાર તેઓની કેંપમાં આવ્યો તેને ત્રાસ વર્તાવવા એકદમ પહેલે સપાટે કાપી નાંખ્યો હોત તો ખરેખર અડધી ફતેહ ઘણી જલદીથી મેળવત. પણ ગણિકાના નગરથી મોહિત થઇ તે દાવ ચુકયા ને પાયમાલીમાં જતું સૂરત બચ્યું.

આપણા પેહેલવાન સાથે પાંચ જણ તંબુમાં પેઠા કે પેહેલવાને આ-સપાસ જોઇ પોતાની સલામતી ને શત્રુની રીતભાત તપાસી લીધી. મરાઠા લૂટારાનો તંબુ હીરા, માણેક, સોનું, રૂપું વગેરેથી ઝગઝગી રહ્યો હતો. વચોવચ જે સ્થંભ હતો તેનાપર ભગવો ઝુંડો, જે મરાઠાનું રાજ્યચિન્હ છે તે ફરફર હવા-માં ઉડતું હતું. વચલા સ્થંભની બે બાજુએ બીજા ઓરડામાં જવાના માર્ગ હતા. આવવાનો રસ્તો પશ્ચિમથી હતો. દક્ષિણ મુખથી **શિવાજીની** કચેરી ભરાઇ હતી. પાંચ દશ નાના નાના સરદારો બેઠેલા હતા, ને બે પેહેલવાન મહારાજના રક્ષણમાટે ભાલા ખુલ્લા મૂકીને પેહેરો ભરતા હતા. **ગામોજી** નાયક, **શિવાજી**ની માનો કાકો, **જાદોરાવ**, **ચંદરરાવ**, મોરેનો ખુની **રાઘો** બલ્લાલ અને કેટલાક માવળા આસપાસ બેઠા હતા. તેઓ ત્રણ મુસલમાન સરદાર, એક સ્ત્રી ને એક મરાઠાને સાથે આવતા જોઇ ચકિત થયા. આ સર્વે સરદારો, હવે મુસલમાન સાથે શું કરવું તેનો વિચાર કરતા હતા.

મુકામ માટેનો તંબુ, જે આવી લૂટફાટને વખતે પણ ઘણો અચ્છો શણગારેલો હતો તે જોઇને મુસલમાન પેહેલવાનને આશ્ચર્ય લાગ્યું. ને બાજુએ થોડીક લૂટનો ઢગલો હતો તે જોઇને તેના મગજમાં વેરનો ધુંવો ભરાયો. સુન્નેરી કસબનો ગાલીચો બીછાવ્યો હતો, ને તેપર સુન્નેરી કસબના ઉંચા કસબીકામથી ભરેલાં ફુમતાં ઝુલતાં હતાં. મરાઠાની **અહમદનગરની** કેટલીક લૂટમાંથી જે સારો માલ હતો તે વાપરવામાટે આ સરદારે પોતાની સાથે રાખ્યો હતો. વિછાનાની જોડ તથા સરદારોને માટે ઉત્તમ પાણીદાર તરવારનો ઢગલો બાજુએ પડેલો હતો. એક બાજુએ નગારખાનું હતું ને ત્યાં બે પેહેરેગીરો ચોકી કરતા ખડાજ હતા. તેઓની પાસે રૂપાના હાથાવાળાં ખંજર ને ઘોડેસ્વાર માટેનાં હથિયાર પડેલાં હતાં. **ગામોજી** નાયક, પોતાના ડાચામાં દોઢશેર પાનસોપારીનો ડુચો ભરીને હલાવ હલાવ કરતો ને મોંમાંથી 'પચપચ" પીચકારી મારતો તે વખતનો તેનો દેખાવ જોઇને બીજા ઉમે-

ભા ને ફરતા પેહેરેગીરે હસી, બાજુએ મોં ફેરવી નાંખતા હતા. એ ડોસો ગમે તેવો વૃદ્ધ છતાં પણ કાળાંકર્મે કેમ કરવાં તે બતાવી વારંવાર શિવાજીને યુક્તિપ્રયુક્તિથી પ્રસન્ન કરતો, ને તેથી શિવાજી તેને "દાદાજી દાદાજી" શિવાય બોલાવતો નહિ. અને ત્યારે તે ડોસો વધારે ફુલાઈને, બીજા હસનારાને કહેતો કે "બેટચાનો! આહ્મી જે કેલેં ત્યાચા શતાંશ દેખીલ તુમચ્યાને હોણાર નાંહીં!" એ બોલતાં એનો દેખાવ કંઇ વિચિત્રજ દેખાતો હતો કે જેની નકલ માત્ર ઉત્તમ શકિતનો વિદૂષકજ કરી શકે. પ્રાચીન રીવાજ પ્રમાણે એ ડોસો, બારીક બખિયાથી સિવેલો ઉંચી મલમલનો જામો પેહેરતો; માથે સફેત પાઘડી, જે વારંવાર માથાપર બરાબર બેઠીછે કે નહિ તે તપાસતો! તેના હાથપર બંને બાજુએ બાજુબંધતો ખરાજ—જે ભાગ્યેજ દુઃખી અવસ્થામાં આવેલો વૃદ્ધ પુરુષ પેહેરવાને ઇચ્છા કરે. એ ડોસાના મનમાં એવું ગુમાન હતું કે તેના જેવો ઘોડેસ્વાર, પેદલ લશ્કરની સરદારી કરવામાં બીજો કોઈ નથી, ને ખરેખર તેના જેવો "નાઞાબાજી" "બીછવા"નો ઉપયોગ ને "સમશેર"ની લડત કરવામાં તે કાળમાં મરાઠા કે મોગલમાં કોઇજ નહોતો. શિવાજીની બીજી બાજુએ રાઘો બલાલ બિરાજતો હતો. જુવાનીના જોસ્સાની માફક કર્મ કરવે, અવિચારી એવો આ સરદાર હતો. કાવત્રાંબાજ, વિષયી અને ગોત્રદ્રોહીપણાથી એ સરદારના મોંપર દેખીતીજ કાળપ આવી ગઇ હતી, તેથી જો કે પોતામાં શકિત છે, પોતે એક મોટો સરદાર છે, પોતાપર શિવાજીનો ચાહ છે તથાપિ તેના પાપી અંતઃકરણને કશાથી કળ વળતી નહોતી. વિષયી એવો કે જ્યાં જાય ત્યાં, પછી તે ગમે એટલી વિકટ હોય કે શાંતિની સ્વારી હોય તો પણ પોતા સાથે બે ગણિકા તો ખરીજ. સવારના નાહાતી વેળા તેલમર્દન આ નાયકાએ કરે ત્યારે પોતાને જંપ વળે, એવા નિર્લજમાટે વિશેષ શી ઓળખ આપવી? મૂછપરનો મૂછપરજ હાથ રહે ને શિવાજીનો વહાલો થવા માટે મિથ્યાપ્રશંસા કર્યા કરતો હતો. છતાં એ ભલો ને દયાળુ એટલો હતો કે કોઇએ આર્જવ કીધી તો પાસે હોય તે સઘળું આપી દેવામાં લગાર પણ વિલંબ ન કરતો. ઘાકાની મલમલ કરતાં સૂરતી કીનખાબનો ડગલો પેહેરવાનો એને ઘણો શોખ હતો. એનો ડગલો બબે હજારનો થતો હતો, પણ જો દરજીએ કંઇ ડગલામાં ખામી રાખી તો તેનો જીવ લેવો બાકી રાખતો. ડગલાના સઘળા પૈસા તેની પાસેથી ભરી લઇ તે ડગલો કોઇ અંધપંગુને દાનમાં આપી દેતો. ગુલબાર રંગનો ચંદેરી ફેંટો, ને ડોકમાં ઉત્તમ પ્રતિનાં મોતીની માળા પેહેરીને એ આજે બેઠેલો હતો ત્યારે એના મનમાં એટલી ફિકર પણ નહિ કે આ બારિક વખતમાં સરદારી કેમ થશે. દક્ષિણમાં ઉગતો પ્રતાપી

સૂર્ય આ વખતે એક સુંદર ખુરસીપર બેઠેલો હતો. તે ઘણા વિચારમાં ગુંથાયો હતો. જેનો અતિમોટો લોભ, જેની અતિમોટી તૃષ્ણા ભ્રષ્ટ થવાની અણી આવી હતી તે ગુંચવાય એમાં આશ્ચર્ય શું છે ? શિવાજી લોભી, વેહેમી, ઘાતકી, દગાખોર હતો, ને તેના વિચાર તેમાંજ ઘુમ્યા કરતા હતા. તે સાડત્રીશ વર્ષનો જુવાન, બાંધી દડીનો, ઉંચો, ભભકતા કપાળ ને નાકવાળો, ઉપસેલી છાતીથી સીનાબેર, આજાનુબાહુવાળો હતો. કપાળ તસતસતું ને તેજ મારતું હતું. રંગે શામળો, પણ મજબૂત હતો. દૃઢ ઠરાવવાળો ને જોરસાદાર હતો, છતાં આ વેળા, તે ગુંચવાય તેવી હતી. થોડાક સારા સરદારો ચાલ્યા ગયા હતા ને પોતે ઉપડવાની તૈયારીમાં હતો તેવામાં આ અચાનક મામલો બગડી ગયો. પોતાની ભરાયલી કચેરીમાં પ્રથમ વાતચીત થઇ હતી કે કેવી યુકિત રમવી. દાદાજીએ પાછા જવાને વિચાર બતાવ્યો તે ન રૂચવાથી આ વખતે મહારાજ નવો ઘાટ ઘડવા મંડેલા હતા. દિલપર ઉંચી કાશ્મીરી સાલનો ડગલો પેહેરેલો હતો, ને ટાઢને લીધે તેપર બુટ્ટાદાર શાલ ઓઢી હતી. માથે મંદિલ બાંધ્યું હતું. ને તેની જમણી બાજુએ મોતીની સાત સેર કાનને અડીને લટકતી હતી. પાઘ બાંકો હતો. પાયજામો પણ કસબી કોરનો ભરેલો હતો, જમણ હાથપર જુનાવાના પાણીની લાંબી તરવાર મ્યાનમાં પડેલી હતી, જે ભાગ્યેજ વાપરવામાં આવતી હોય તેવી જણાતી હતી. કેમકે મ્યાનના દોરાના બંધ મજબૂત બેઠેલા જણાતા હતા. શિવાજી આ વખતેતો વિચારમાં એવો તલ્લીન થઇગયો હતો કે તેને આસપાસ શું થાય છે ને કોણ કોણ છે તે જરા પણ સુઝતું કે જણાતું નહોતું. માત્ર એક બાજુએ પડેલો એક ઘણો ઊંચો તેમ પૂરતા જવાહીરથી મઢેલો હીરાનો ડગલો લુટમાં આવ્યો હતો તેનાપર એની નજર ફર્યાં કરતી હતી. કોઈ કવિ એવી પણ તેથી કલ્પના કરી શકે કે તેના મનમાં એવો વિચાર આવતો હોય કે આનું શું થશે ! ને હશે પણ તેમજ. મોટી લૂટની આશા ભંગ થવાનો આ વખત નજીક હતો. આ વખતે તે નિશ્વાસ મૂકતો તેથી તેની મોટી ભરાઉ મૂછો શ્વાસના જોરે ઉડતી હતી એ ઉપરથી એનીવૃત્તિ કળી શકાશે.

પ્રથમના દરવાજામાં પેસતાંજ એક નાઝાદારે આપણા પેહેલવાનને અટકાવ્યો, કેમકે માલુસરે અગાડી ગયો હતો.

"થોભ કોણ છે, કોની પાસે જાય છે ?" નાઝાદારે પૂછ્યું.

"કોણરે ? એ કોણ આવ્યું છે ?" જમાદાર જંકોજી, જેની ફુંડ ઘણી વધેલી હતી તે ધીમે ધીમે પેટ પંપાળતો અગાડી આવ્યો ને પૂછ્યું, "વિંકોજી એ કોણ છે ?"

"જમાદાર સાહેબ, એ કોઇ સરદાર છે; તે આ બાઇ સાથે મહારાજને મળવાને શેહેરમાંથી આવેલો છે." **વિંકોજી** સીપાઇએ બડા મોટા દબદબાથી જમાદારને સલામ કરીને જવાબ દીધો.

"હું ! એ મ્લેચ્છ સરકારની હજૂર જવા માંગે છે? કમરે તારામાં અક્કલ છે કે નહિ"—જમાદારે પોતાનો ધાડો ખોખરો અવાજ કાઢી સિપાઇને દમ ભરાવ્યો. "એ કાફર ત્યાં જઇને કંઈ નવું જુનું કરે તો શું થાય તે જાણતો નથી. એ તુરકડો જઇને શું કરશે ?"

એ સાંભળતાંજ નવા પેહેલવાનનું લોહી ઉકળી આવ્યું. દરવાજામાં પેસતાંજ આ તકરારથી તેણે તરવાર ખેંચવાનો વિચાર કાધો, પણ પોતે જે કામસર આવ્યો હતો તે કરવાનો પૂરતો વિચાર હોવાથી જોસ્સાને દબાવી આ બીજા વિઘ્નને પાછું વાળવાના ઠરાવથી અબોલ રહ્યો.

પણ આપણા ઇકડે તીકડે મીરચી ખાઉની લુલી હાથમાં ઝાલી ન રહી. તેણે આ પેહેલવાનને કોઈ હલકો તુરકડો સમજી પાછી લુલી ચલાવી.

"અયે કાફર, કોણ લોંડી સાથે લાવ્યો છે? સરકારને પોતાની બઇરી ભેટ આપવા આવ્યો છે કે ? વાહ! વાહ ! અચ્છી ભેટ લાવ્યા મિયા સાહેબ ! મિયા તમે કોણ છો ?"

"તુમેરા બાવા !" ઘણો ગુસ્સો ચઢવાથી તપી જઇને પેહેલવાને રોષમાં જવાબ દીધો. "હમકું નહિ પીછાના સુવ્વર, કયા ટક ટક કરતા હૈ ?"

"સેતાન ચપ રહે!" જમાદારે દમામમાં જવાબ દીધો. "બહુ કરશે તો હમણા કાપી નાંખી. સુવરને ખાવાને આપીશ."

"બહોત લંબા મત કર હરામજ્યાદા ! તેરી મકદૂર કયા કે લંબા જાનેકા બિચાર કરે;" આમ કહી પોતાની સમશેર ઘા કરવાને ઉગામી.

"ખામોશ ! ખામોશ!" કચેરીમાંથી અવાજ આવ્યો ને તુરત **જાદોરાવ**ની નજર ટંટાપર પડી હતી તે ઉઠીને દરવાજાપર આવ્યો. **તાનોજી** એ વખતે કંઇ કારણસર તંબુ બહાર ગયો હતો. **શિવાજી**, **દાદાજી**, **રાઘો** બલાલ તથા બીજાઓ તે શું છે તે જાણવાને આતુર થયા.

"એ શું તકરાર છે દફેદાર ?" **જાદોજી**એ પૂછ્યું.

આ વખતે શું થાય છે તે પેહેલવાન, તેના બે સાથી ને **રમા** બાજુએ ઠરીને જોવા લાગ્યાં.

રમાની મરજી આ વેળા એમ થઇ આવી કે **શિવાજી**ને જઇને ચકિત કરી ટંટો મટાડવો, પણ મન મારી તે પાછી હઠી કે "ફરતા ફરતી છાંપડી"ના રંગ જોવા.

"એ શી તકરાર છે દફેદાર ?" **જાદવજી**એ પૂછ્યું. "એ કોણ સર-

દાર સાથે તું વાતચીત કરી હમણા નકામી ખટપટ ઉભી કરે છે? નથી ખબર કે કેટલા ગોકાણમાં પડીને કામ કરવાનું છે તે? વખત વિચારવો અને કામ કરવું તે તમે જાણતા નથી. મહારાજ કેટલા વિચારમાં પડયા છે, ને હવે કેમ રક્ષણ કરવું તેના ઘોટાળામાં પડયા છે ત્યારે તમે માંહોમાંહે લડવાને તૈયાર થાઓછો. પરમેશ્વર પાસથી રસ્તો માગ કે આમાંથી બચાવે." આ પ્રમાણે પ્રથમ દફેદારને દમ ભીડાવ્યા પછી પૂછયું:— "શી તકરાર છે?"

"મહારાજ, કંઇ નથી. આ કાફર મહારાજ હજુર કંઇ ભેટ આપવા આવેછે, તે ધણીક રીતે મહારાજને અપમાનવાચક શબ્દથી હીણતો બોલે છે, ને આ સીનામાં કેમ ખમાય?" પોતાનો જય થયો હોય ને જાદોરાવ પર કંઇ અસર થઈ હોય તેમ પાછો ગર્વથી ફુલાઇને તે બોલ્યો:—"મહારાજનો જય થાઓ, પણ આ કાફરને અબઘડી કાપી નાંખ્યા વગર મને જંપ વળવાનો નથી." પાછું મોં પેહેલવાન તરફ ફેરવી કહ્યું કે—"કમબખ્ત! તારા ખુદાને યાદ કર, હવે આ ઘાથી તું તારાં બચ્ચાં કચ્ચાંને મળવા પામવાનો નથી."—એમ બોલતાં તરવાર ઉંચકાય નહિ તોપણ ઉંચકી.

"સમાલ! હરામજાદીના! આજે બચ્યો તો તારૂં નસીબ, પણ એક ઘા ખાલી જનાર નથી!" આમ કહી પેહેલવાને જેવી તલવાર મારવાને પટો કીધો કે વચે જાદોજીએ ઢાલ ધરીને તેપર ઘા ઝીલ્યો, નહિ તો દફેદાર પોતાના પૂર્વજ સમીપ પહોંચ્યો હોત.

"તુમ બચે! અબ બચનેવાલા નહિ. ઓર બચાનેવાલાબી નહિ રેહેગા!" આંખમાં ખુન વસાવી પાછી તરવાર સૂરતી સરદારે ઉંચકી.

"ખામોશ! પેહેલવાન ખામોશ! તેરે લાયક એ ખોરાક નહિ! સિંહકા લડના સિંહ સાથ હોગા, કુછ બકરેકે સાથ નહિ હો સકતા"—પેહેલવાનની યુકિત પ્રયુકિત ને તેની સમશેરબાજી જોઇને ચકિત થઇ, જાદોરાવે સમય સાધ્યો. તેણે જાણ્યું કે આ જેવો તેવો નર નથી, કોઇ માઇનો પૂત છે! અને આ નકામા ટંટામાં વખત જવાથી એ સરદારનો ખરો ભેદ શું છે તે માલમ પડતો અટકી પડશે; અથવા તેણે એમ પણ ધાર્યું કે કોઇ પ્રપંચી માણસ હશે તે દાવપેચથી આ ટંટામાં નાંખવા આવ્યો છે, ને તેનો લાભ લઇ શેહેરમાંનું લશ્કર તૂટી પડશે તો ઘાણુ બગડી જશે. માટે પોતામાં જે વિનય હતો તેનો લાભ લીધો.

"દરીયા-એ-હાફેજ, તરવાર મ્યાન કરો, ઓર આપકા કુછબી કેહેનેકા હોય વો મહારાજ સમીપ આકર કહો!" જાદોજીએ નમ્રવેણે પેહેલવાનને શાંત કીધો. જો કે જાદોજી કંઇ ઉતરતી શક્તિનો નહોતો; તે આપણા પેહેલવાનને બર જાય તેવો હતો.

કોઇપણ ટંટાનો નિવેડો આણુવાને આવાજ માણુસોની ઘણી જરૂર છે. બંને સમજાવી પટાવીને કામ કાઢી લેવામાં ઘણી શાંતતા, ઘણી ધીરજ, ને સમયસૂચકતા સાથે ધીટતા ને નિડરતા પણ જોઇયે. કામ કાઢી લેનાર માણુસે પ્રથમ સામા પક્ષનો ભેદ જાણુવો અને પછી કંઇપણ જવાબ દેવો. તે વગર પોતે પોતાનું પણ બગાડે ને પારકાનું પણ બગાડે છે. દફેદાર, મોટી વાત કરનારો હતો, પણ લડવામાં કંઇ નહોતો, તેથી જો આ વખતે જાદોજી આવ્યો ન હોત તો તેના રામ રમીજ ગયા હતા. અને તે કલહમાં પડત તો તેનું પરિણામ શું આવત તે કહી શકાય નહિ. કદાપિ પ્રજારક્ષક સૈન્યના ઉપરી દાવ સાધીને તૂટી પડત કે મરાઠા શૂરભેર દોડયા આવીને શેહેરનો નાશ કરત. આ તુરતના આવતા નાશને જાદોજીએ અટકાવ્યો ને મોટો વિનય વાપરી પેહેલવાનને શાંત કીધો.

"મુલ્કે ઝમાન! મહારાજ આપકે આનેસે બહોત ખુશ હોયગા, આપકા આના મુબારક હો! એ દફેદાર આપકી સામને ખડા રેહેનેકું લાયક નહિ થા, ઓર ઉસકેપર તરવાર ઉઠાના એ આપકું અબ હરામ હે. કયા સિંહ શિયાલકું મારકર ખુશ હોયગા?"

"અબ ઉસકું મારના હરામ! હરામ! તુમ કોન હો, એ હમકું માલુમ નહિ હે, લેકીન તુમ બડે લાયક આદમી હો, ઉસ સબબસે હમ તુમકું ઇતના કેહેતે હે કી મહારાજકું જાકર બોલો કી તેરે બાસ્તે એક બડી અચ્છી ચીઝ ભેટ લાયા હું, એ તપાસકર લે. હમકું ટંટા કરનેકી કુછબી જરૂર નહિ, લેકીન જબ હમેરે ખુદા ઓર હમેરી જાતપર કુછબી હીના લગે એસા કેહેનેમેં આવે તબ હમ કબી સુન રેહેનેવાલે નામર્દ નહિ."

"આપકા મુબારક નામ કોનસા, ઓર આપકા કયા દરજજા સૂરતકી બીચમે હે?"

"મેં એ કુછબી કેહેનેવાલા નહિ. મેરા ઇરાદા ઇતનાહી હે કે તેરા લૂટારા સરદારને હમેરે દેશકા રાંક લોકકું તકલીફ દીયા તો હમ ઉસકું ઇતના બતાનેકા ઇરાદા રખતે કે જૈસે તુમ બેરેહેમ હો એસા મહમદકા લડકા નહિ હે."

"સાબાશ! સાબાશ! રાસ્ત હે! સરદારને બહોત અચ્છા કહા!" ત્રણે સ્વારોએ 'કોરસ' કીધો.

"હમેરા નામ, કામ, ઓર ઠામ જાનનેકી તુમકું કયા ઝરૂર હે?" પેહેલવાને પાછું બોલવા માંડયું. "એ જાનો ઓર ન જાનો એ દોનો તુમકું એક સરીખા હે. મેં જો ચીઝકે બાસ્તે આયા હું એ ચીઝ દેના ઓર રૂખસત લેના એ બિગર દુસરી હમકું ટકટક નહિ હે. કસમ હે તન

પંજ પાકકી, હમકું દુસરા કુછભી કામ નહિ હૈ, ઓર તેરા મહારાજકી સામને આનેકાભી ઈરાદા નહિ કરતે. જબ મેદાનમેં આયગા તબ બતાયગા કે હમ કોન ઓર હમ કેસે હૈ. 'સમય બીન ફીકી લગે શૈર સબકી બાત' એસા હે. અબ સંદેશા લાયા તબ લડાઈકા મેદાનકી બાત કરના ઓ નામર્દકા કામ હૈ!"

"આફરીન! આફરીન!" રમા સાથે બે સરદારોએ બુમ પાડી.

"તુમ દખિની લોક હમકું કાફર કહેતા? કાફર કૌન? હમને કયા કાફરકા કામ કીયા? તુમ હિંદુ કાલા લોક, નહિ ઇમાનકા નહિ તુમેરી જાતકા બચાવ કરતે, ઓર સબકું સોતે ઘાસકી મીસાલ કાટ ડાલતે, ઓર સોતે બચ્ચે ઓર ઓરતકું મારતે ઓ કાફરકે કામ હૈ કી હમ તુમેરી ઓરતકા રક્ષન કરતે ઓ કાફરકા કામ હૈ?"

"અમીર બીન ઉમરાવ! તુમ કહેતે ઉસકા જવાબ દેના બડા મુસકીલ નહિ, લેકીન તુમ મહારાજ"—

"અરે! જાદોજી, એ શું છે? કોની સાથે ખટપટ કરે છે? અહિં લાવ જે હોય તેને"–તુટક તુટક શબ્દમાં દાદાજીએ જાદોજીને બુમ મારી પોતા પાસે બોલાવ્યો.

શિવાજી નજીક સઘળા જઇને ઉભા. મહારાજને પેહેલવાન જરા પણ નમ્યો નહિ; પણ તેનો તેના સરદારે સત્કાર કીધો. તે પેહેલવાન કોણ છે તેની સામા ટગર ટગર જોતાં મહારાજે વિચાર કીધો, કે આ કોઇ ઘણો હિંમતવાન નર છે. તે શામાટે આવ્યો છે, તે જાણવાને શિવાજી ઘણો આતુર થયો.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

દ્વંદ્વયુદ્ધની માંગણી.

કચેરીમાં સઘળાઓ આવ્યા પછી, ને આસપાસના બીજા સરદારો આ ચમત્કાર જોવાને દોડી આવ્યા તેઓએ પોતપોતાની જગ્યા લીધા પછી ચોબદાર જે નવીજ છડી લઇને ઉભો હતો તેણે, પોતાના હમેશના રીવાજ પ્રમાણે નેકી પોકારી સૌને સાવધ કીધા. સભામાં આ વખતે તદન ચુપકીદી પથરાઇ ગઈ હતી, ને સૌ જાણવા આતુર થયા હતા કે આ શો રંગ છે!! લડાઇના વિચાર લડાઇને ઠેકાણે રહ્યા હતા ને હવે આ અકસ્માત્‌માં તેઓ કંઇ નવું જોવા–થવાની આશા રાખતા હતા. જે તે સ્થળે હોય તેના જોવામાં પ્રત્યક્ષ આવતું કે હાલનો બનાવ કંઈ ઘણો ગંભીર વિચારશીળ છે, અને શેહેરમાંથી અવરોધ માટે નહિ, પણ લડવા માટે આ

વતું લશ્કર જોઇ–વળી તેમાં મુસલમાન ને હિંદુ બંને છે એ જાણતાં મ રાઠા સિપાઇયોની મુખમુદ્રા કંઈક તેજરહિત થઈ હતી, ને તેઓનો શ્વાસ ઘણો થંડો હતો.

મુસલમાન પેહેલવાને સામા આવતાં વાર ઘણી કડવી નજર શિવાજીપર ફેંકી, અને જ્યારે તે થોડો સમય ઉભો રહ્યો ને કોઈએ સન્માનાર્થે બેસવાને આસન ન દીધું, ત્યારે તે ઉગ્રતા પામી, પાસે એક ઘણી સુંદર ખુરસી પડેલી હતી તે ખેંચી લાવી મ્યાનમાંથી તરવાર કાઢી, બરોબર શિવાજીની સામા બેઠો. આથી તુરત તો કચેરીમાં ઘણો ગભરાટ થયો. શિવાજી પણ આ નિડરતા ને ધીટતા જોઇ આશ્ચર્ય પામ્યો. તેણે નક્કી કીધું કે આ જેવો તેવો નર નથી, તેમ સાંખી જાય તેવો પણ નથી.

સર્વ કચેરી શાંત હતી. કોઇનો હોઠ પણ હાલતો નહોતો.

અંતે શિવાજીએ શાંતિ તોડી.

"જાદોજી, એ કોણ જવામર્દ આપણી કચેરીમાં આવ્યો છે?" તે બોલ્યો.

જાદોજી શું જવાબ દે છે તે જાણવાને સૌ ચાતક પેઠે આતુર થયા. સંધાનું લક્ષ જાદોજીના મોં તરફ હતું. ક્ષણભર વિચાર કરી તેનો હોઠ ફાટયો.

"આ કોઇ મુસલમાન સરદાર મહારાજ સમક્ષ આવવા માંગતો હતો;" તેણે નમન કરતાં કહ્યું. "દરવાને કંઇ અપમાન કીધું ને તેથી તે રીસે ભરાયો ને ક્ષણભર વિલંબ લાગત તો એ વિંકોજીને ધૂળ ચાટતો કરત."

"હં ! એ મ્લેચ્છ એટલો બધો શક્તિમંત છે ?" દાદાજીએ તૂટક તૂટક શબ્દમાં કહ્યું. "ભાઈઓ રે ! આજે એ વિંકોજીને ધૂળ ચાટતો કરવા શક્તિમાન થાત તો એ બેરેહેમ પછી મને પણ જમ રાજાપાસે પહોંચાડત, ને પછી મહારાજપર એ ચોર પોતાનો કીનો કેમ ન લેત ?"

"હાં ! માબાપને સાચું કહું છું, એ તરકડાને તેથી મારી નંખાવવો જોઇએ." વિંકોજીએ ઘણી છટાથી ત્રણ કકડે પોતાનું વાકય પુરૂં કીધું.

"એ તરકડાને તો મારવોજ જોઈએ, ભરતખંડમાં તરકડા ન રેહેવા જોઇએ." સો પચાસ મોંમાંથી આ વાકય નીકળી પડયાં.

"મહારાજને શું કહું ! દરવાજામાં પેસતાંજ હજારો ગાળો દઇ મને રોષે ચઢાવ્યો;" વિંકોજીએ પૂરવણી કીધી. "મેં ઘણી નમ્રતાથી કહ્યું કે બાઇ, મહારાજ, સાક્ષાત્ પરશુરામ અવતાર પાસે મ્લેચ્છથી જવાશે નહિ, પણ એ તરકડાએ કંઇપણ ગણકાર્યા વગર અગાડી વધવા માંડયું." અહીંઆ વિંકોજી જરાક અટકી પડીને પછી પાછો બોલ્યો. "સાક્ષાત્ અર્જુન સ્વરૂપને મોંઢે બોલતાં લજ્જા પામું છું કે એ તરકડાએ મહારા-

જને ઘણી 'આયચી માયચી' દીધી છે. એ સાંભળતાંજ મારો પિત્તો તપી આવ્યો ને જો **જાદોજીરાવ** ન આવ્યા હોત તો એના બોલવાનું ફળ એ તરકડાને ચખાડત!"

"મહારાજને અપમાન કરનાર મ્લેચ્છને **ભવાની** જીવતો ન જવા દેશે;" ફરીથી મોટો પોકાર ઉઠયો.

પણ આપણો પેહેલવાન તો અડગ રહ્યો. તેણે તો જાણે કંઇ સાંભળ્યું નહિ હોય તેમ ખરેખરો શાંત રહ્યો, ને તેથી **શિવાજી** જે આ સઘળી ચરચા જોતો હતો તે વધારે વિસ્મય થયો. પેહેલવાનની પીઠપર બે સ્વાર ને તેની પૂઠે **રમા** બુરખામાં હતી, જેનાપર હજી સુધી **શિવાજી**ની નજર ગઇ નહોતી. તે ત્રણે પણ ઘણાંજ શાંત હતાં. **શિવાજી**ની હવે ખાત્રી થઇ કે આ પેહેલવાન, જે સામા નિડરતાથી બેઠો છે તે દ્વંદ્વયુધ્ધમાં પણ પાછો હઠે તેવો નથી.

જ્યારે **વિંકોજી** બોલી રહ્યા ત્યારે **શિવાજી**એ ઘણીજ ગંભીરતાથી પૂછયું કે, "એ સરદારે બીજું કંઇ કીધું છે?"

"મહારાજને ઘણી ગાળો દીધી એથી વધારે શું ?!" ત્રણ ચાર મુખમાંથી શબ્દોચ્ચારનો ધ્વનિ સંભળાયો.

"કંઇ ફીકર નહિ!" ટુંકામાં મહારાજાએ જવાબ દીધો. "ગાળ દેવી એ જો સરદારો પુરુષાર્થ માનતા હોય તો તેઓને તેજમાટે જન્મ આપેલો આપણે જાણવો. શૂરપુરુષની ગાળો ઘણી મોંઘી છે તે તમે જાણતા નથી ?" આસપાસ કચેરીમાં નજર કરી પૂછયું. "આપણે કંઇ ગાળો દેવા કે તમાસો જોવા આવ્યા નથી, પણ લડવાને આવ્યા છિયે. પણ તેમ છતાં તમે કહોછો કે આ અમિર બીન ઉમરાવે પોતાનો દરજ્જો ભુલી જઇને ગાળો ભાંડી હોય, તમારા મહારાજના પદને અપમાન પહોંચે તેવાં વચન કહ્યાં હોય તો તમારે શું કરવું છે તેનો મારે વિચાર જોઇએ છે. તમારો વિચાર આપો, મારે તેની જરૂર છે."

"કોણ કોણ પાસેથી વિચાર માંગવામાં આવે છે ?" **તાનાજી**એ એકદમ આવતાંવારને પ્રશ્ન પૂછયો.

અને સઘળાઓ એક મોટા તોફાની આંચકાથી ચમકયા હોય તેમ સ્તબ્ધ થયા. "મહારાજ આ અમિર બીન ઉમરાવ માટે કંઇ પૂછોછો ની?" **તાનાજી**એ પૂછયું.

"હા." **દાદાજી**એ ડોકું ધુણાવી જવાબ દીધો.

"ઠીક, તમે આજે આવા બારીક સમયમાં ઘણી સારી તપાસ લઇ બેઠાછો. જ્યારે આપણે આપણા અગત્યના કામમાં મચવાનું છે ત્યારે આ

ન્યાયનો દરબાર ઠરાવી તેમાં તમે પોતાનો વખત ગાળો છો. આ અમીર, કે જે આપ મહારાજની હજુર કંઈ મોટા કારણસર આવ્યો છે ને મહારાજને પોતાના નગર તરફથી ભેટ આપવા આવ્યો છે તેને મળવા આવતાં નાહક જે અટકાવ કરે તેને પેહેલાં શાસન કરવું અગત્યનું હતું તેને બદલે મહારાજ બીજાને પ્રશ્ન પૂછોછો એ આશ્ચર્ય જેવું છે. દરવાજાપર પલટણો ખડી છે ને આપણા ને સામા પક્ષના માણસો જોઇએ તેવા લડવાને તત્પર થયાછે! તેવા વખતમાં આ સરદારનું આવવું જો આપણા લાભમાં હોયતો તેનો લાભ લેતાં વિલંબ ન કરો મહારાજ! આપણે આપણા કામ સાથે કામ છે, મિથ્યા વખત ગાળવાની કંઈ જરૂર નથી."

"રાસ્તહૈ! રાસ્તહૈ!" બે સ્વારે સાબાશી આપી.

"વખતસર ઠીક ચેતવણી દીધી." જાદવજીએ ટાપસી પૂરી.

"સાબાશ! કેવી યુક્તિથી નકામી પંચાતીને અટકાવી;" દાદાજી બોલી ઉઠયા. "તાનોજીભાઇ, તેં બરાબર કહ્યું છે."

"તાનોજી, હું જાણુંછું કે તું કંઇક માહિતગાર છે, તેથી બોલ એની હકીકત, ને કેમ કરવું તેનો તુંજ ઠરાવ કર." શિવાજીએ તાનોજીને આગળ બોલાવી કહ્યું.

"પણ નકામું તાનોજીને પૂછીને શું ફળ મેળવવું છે? એ સરદારનેજ પૂછોની?" બલાલ, જે તાનોજીની ચઢતી જરાપણ જોઇ શકતો નહિ હતો, તેણે મહારાજ સમીપ તાનોજીને બેસતો જોઇ રંજક મૂકયું.

"બસ, બહુ થયું." આજ્ઞાવાચક શબ્દથી શિવાજીએ હાથ કરી માધવને બોલતો અટકાવ્યો. "આપણે નકામી તકરાર બંધ પાડીને રસ્તાસર આવવા માંગીએ છિએ ત્યારે આ ટંટો શાને જોઈએ? જે જાણે છે તેને બોલવા દો ને લડનારા અથવા જેનાથી ખમાતું ન હોય તે બહાર જાઓ. શું મારે બધા નચાવે તેમ નાચવું?"

"મહારાજને એમ કહેનાર કોણ છે?" જાદોજી બોલ્યો. "જો તાનોજીની મરજી બોલવાની હોય તો ભલે બોલી ખુલાસો કરે, પણ તેમ ન હોય તો આ સરદારને બોલવા દેવો એ ઘણું સારૂં."

"ત્યારે હમણા સર્વે જણ પોતાના માલીક થયા છે, ને સૌ પોતપોતાના રાજા છે. અહીંઆ જય કે મોત એપર વાત આવી અટકી છે, ત્યારે શી રીતે આપણું કામ આગળ ચાલવાનું હતું! આ વખતે દરેક જણે ખરા મરાઠાના બચ્ચાં થવાનું છે, કંઇ હોંસાતોંસી કે નકામી તકરાર ઉઠાડીને ચડભડવાનું નથી. આનો નિવેડો આવે કે સૌએ ઉઠીને તાનોજી પાછળ પોતાનો પ્રાણ આપવાને ઉઠવાનું છે, ને જેની મરજી એની

પછાડી જવાની નહિ હોય તે ભલેને ચાલ્યા જાય પોતાને દેશ. મેં એને આજના દિવસનો રંરદાર ઠરાવ્યો છે. જે કાયર હોય તેણે તો મુંગા મરી જવું."

જ્યાં મહારાજ આ પ્રમાણે બોલી રહ્યા કે એકદમ "હરહર **મહાદેવ**! **ભવાનીકી** જે." નો મોટો પોકાર આખી કચેરી ને સૈન્યમાં ગાજી રહ્યો. **બલાલ** ને **જાદોજી**તો વિલા પડી ગયા. આથી પેહેલવાનને મોટો ભય ઉપજ્યો. પણ તે જરાએ ચળ્યો નહિ.

"ચૂપ ચૂપ!" ગણગણાટ અટકાવવા માટે ચોબદારે છડી ફેરવી પોકાર કીધો. મહારાજે **તાનોજીને** હુકમ કીધો કે સર્વ વર્તમાન નિવેદન કરવું.

"મહારાજના હુકમથી બોલવા તત્પર છું. આ શેરદીલ સમશેર જંગી નર એક એવો છે કે એના મોંથી સાંભળેલું વધારે અગત્યનું થઇ પડશે; ને **માધવરાવ** ને બીજાઓને પોતાને જોઇતો ખુલાસો થશે. હું માત્ર એ દરીઆએ હાફેજના ગુણથી એટલોજ વાકેફ છું કે તે કોઇ ઘણા મોટા અગત્યના કારણસર આવ્યો છે. તે મોટા કુળનો નામીચો નર હોવો જોઇએ."

"પનાહે આલમ," પેહેલવાન તરફ નજર કરી **તાનોજીએ** પુછ્યું- "મહારાજને આપ આપનું વર્તમાન નિવેદન કરશો? આપ મહારાજ હજુર કંઇ વિશેષ જાણવા યોગ્ય હકીકત લાવ્યા હશો, ને તે કહેવામાં આપને કંઈ હરકત નહિ હશે. આપની પછાડી જે બીબી છે તેને પણ લાવવાનું કારણ છે કે નહિ? દિલાવર જંગ, આપે જાણવું કે આપ જે રીતે મ્યાનમાંથી તરવાર કહાડીને બેઠા છો તે રીતિ જો કે આ કચેરીમાં અપમાન પહોંચાડનારી છે, ને મહારાજને તેથી દુઃખ પેદા થાય તેમ છે, તોપણ મુલ્કે ઝમાન, ખૂબ યાદ રાખો કે આપની જીદંગી આપના નગરમાં જેટલી સલામત છે તે કરતાં અહિંયા ઓછી નથી. આપે બેધડક જે કંઇ કેહેવું હોય તે કેહેવું. આપને કંઇ હરકત હોય તો તે પણ જણાવશો અમીર સાહેબ."

"કુછબી નહિ હૈ! ઇધર જો કારણસર હમ આયે હૈ, વૈ કેહેનેમે હમ કબી પીછે હઠનેવાલે નહિ." પેહેલવાને કહ્યું.

"તો આપ, આપકી જો હકીકત હૈ વો જીગર ખોલકે કહો;" **શિવાજીએ** ખુરશીપર ટટાર બેસીને કહ્યું.

સૌ તે સાંભળવા તૈયાર થયા; ને ત્યાં ક્ષણભર શાંતિ પથરાઇ ગઇ.

"આપ સબ હમેરેસે વાકફહોનેકું ઇંતેઝાર હો કી મેં કૌનહું, લેકીન ઓ જાનનેસે તુમકું કુછબી નફા નહિ હૈ, ઓ જાનો ઓર ન જાનો ઓ દોનોં સરીખા હૈ. મેરા દરજ્જા **ગ્યાસુદ્દીનરૂમીસે** જ્યાદે હૈ, ઔર મેં એક બડા પેહેલવાન કેહેલાતા હું; ઇસસે જ્યાદા જાનના તુમેરી જીંદગેસે આયગા નહિ.

હમેરે નગરપેં તુમ લૂટ કરનેકું આયા, અયે બેરેહેમ! ઔર છોટે બડે સબ આદમ જાતકું ઘાસકી મીસાલ કાટ ડાલા! ઔર આજ તીન દિન હુવા લુટ ચલાયા, ઓ કરનેકા કયા સબબ થા? અયે મહારાજ, બાદશાહ રાજા ઔર નવાબ જો કોઇ તુમ હો સો હો–ઇતના જવાબ દેઓ, ફીર મેરે આનેકા સબબ તુમકો સુનાદેઉંગા;" પેહેલવાને કહ્યું.

"તુમ મ્લેચ્છ હમેરી સરજમીનમે કાયકે બાસ્તે આયા ઉસકા કુછબી જવાબ તેરી પાસ હયે?" તાનાજીએ પ્રશ્નનો ઉત્તર પ્રશ્નથી દીધો.

"હયે! હમેરે ખુદાસે એસા હુકમ હૈ કે જો કાફર હોય ઉસકું દીનમેં લાના, ઓ સબબસે મેં નહિ, લેકીન જો આયા વો આયાથા. તુમતો તુમેરી જાતવાલોંપર ચઢાઇ લાયા. ઔર જો તુમકું પેસા દેતા નહિ ઉસકું માર ડાલતે, કાટ ડાલતે, ઔર રિબાતે. હમ એસા હેવાનિયતકા કામ કરનેવાલે નહિ, ઔર જીનોંને કીયા હૈ ઉનકું ખુદાકે વહાં જવાબ દેના પડેગા. ઓ તકરાર કુછબી અચ્છી નહિ હૈ, ઉસ સબબ હમ ઇતનાહી કેહેતા કી જેસે તુમ લોક બેરેહેમ હો એસે હમ લોક નહિ હૈ. નવાબને હમકું હુકમ દીયા હૈ કી તુમ સબ કાફર લોક હમેરે મુલકમેસે ચલો જાઓ, જો ન ચલે જાઓગે તો હમેરી પાસ બહોત સિપાઈ હૈ, વે કુછબી રેહેમ બીના તુમ સબકું કાટ ડાલેંગે. તુમને જો ગુન્હા કીયા હૈ વો માફ હૈ, ઔર જો લૂટ કીયા હૈ વોબી કુછ પીછે ન લેના ન દેના. ઇસસે જાઓગે તો તુમકું એક બડી અચ્છી ચીઝ હમેરે નવાબ તરફસેં ભેટ દેનેકું આયાહું."

"તમે મ્લેચ્છના હાથથી અમને શું મળવાનું છે?" શિવાજીએ પૂછયું. "તમારી પાસે છે શું ને હતું શું? તરકડાઓ જ્યારથી આ દેશમાં આવ્યા છે, ત્યારથી તેઓએ સત્યાનાશ વાળ્યું છે, ને અમારો હેતુ એજ છે કે તેનો નાશ કરી પાછી હિંદુઓની ગાદી સ્થાપવી."

"બહોત અચ્છા જવાબ!" પેહેલવાને કરડાકીમાં જવાબ દીધો. "તુમ હમ મ્લેચ્છકું નિકાલ દેતે કિ હમ સબ કાફરકું નિકાલદેતે ઓ તો બખત આયગા તબ માલૂમ હોગા. અબ જીતના બોલના ઉતના બકવા હૈ. તુમ કાફરોંને હમેરે સામને પેહેલ કી હય તો અબ હમેરા હાથબી કુછ દેખનેમેં આયગા. જદ નહાર તૂટ પડેગા તદ બકરોંકા કયા હાલ હોયગા ઓ માલૂમ હૈ યા નહિ? તુમેરા તાનાજીકું મેરી સામને લડનેકું ભેજો. જો ઓ જીતેગા તો હમેરે નવાબ સબ શેહેર છોડકર ફકીરી લેઇંગે, લેકીન તુમ હારોગે તો કયા દેઓગે?"

"ટકટક મત કરો અમીર સાબા" તાનાજીએ તાનો માર્યો–"હમ લડનેકું તૈયાર હૈં. બેવકુફ સીપાહ બચ્ચા દુસરેકી મીનમેં કુછબી એકીલા

કર સકેગા નહિ. મહારાજ, એ મૂર્ખકું શીર કટાને દો. ઓ પીછેસેં દેખેગા કે હેમકાઇસે કયા બુરા પરિણામ હોતા હૈ. અમીર સાબ, અબ કાયકે બાસ્તે તુમ બેચેન હોતા? અપન દોનો મરનેસે ડરને વાલે નહિ, તબ દો જનકા હોમ હોનેસે સબકો તો અચ્છા હોયગા. ચલો, મયદાનમેં ચલો, કીસીકી ફતેહ હોતી હયે વો દેખનેકે ખાતર તુમ કચેરી મંડલ સબ ચલો."

તાનાજીએ પોતાની અડધી મ્યાનમાંની તરવાર પૂરી ખેંચી કાઢી, ને અગાડી ચાલી પહેલવાનને સલામ કરી હાથપર ચુંબન કરી તેને મુબારકબાદી ચાહી. બંનો જણ ચાલવાને તૈયાર થયા; પણ તેટલામાં **શિવાજી**એ પૂછયું.

"તુમ ખાનસાહેબ કોન હો?"

"તુમ મેરે બાસ્તે પૂછતે હોજી? જદ સુનો, મેં એક બડા જબરદસ્ત સૂરત શેહેરકા પહેલવાન હું, ઓર મેરે હુકમ બીના કીસીકા હુકમ ચલતા નહિ હે. તુમારેમેં કુછ લડનેકી તાકાત નહિ હૈ, ઉસ સબબસેં તુમને તુમેરા સરદારકું આગે કિયા. જો તુમારી મરજી હોવે તો અપન દોનોંકી મુલાકાત બરાબર હોયગી."

"બસ! બહોત હુઆ!" **શિવાજી**એ એકદમ વચ્ચે અટકાવ કીધો, "મિયાસાબ, તુંમેરી સબ બાતાં હમને સુંની, તુમેરી હોશિયારી બતાનેકા બખત દૂર નહિ હૈ." પછી ફરીને **તાનાજી**ને કહ્યું, "તારે બહુ હોશિયારીથી કામ કરવાનું છે. તારાપર સઘળો આસરો છે, આ મુસલ્લાને નસાડવો એ તારૂં કામ છે. જા તને **ભવાની** ફતેહ આપશે, ને આજે કંઇ નવોજ બંગ થશે."

"**મહાદેવ!** હર! હર!"ની **શિવાજી**એ બુમ મારી ને તેનો પ્રત્યાઘાત તેવોજ થયો. ચોપદારે તુરત બુમ મારી કે–

"કચેરી બરખાસ્ત થઇ! મહારાજ **શિવાજી**નો જય!" તુરત સઘળા ઉઠીને બહાર મેદાન તરફ આવવા નિકળ્યા.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

શત્રુની છાવણીમાં શત્રુથી બચાવ.

"અમીર સાહેબ લગાર ઉભા રેહેશો?"

કચેરી બરખાસ્ત થઇ અને ચોપદારે નેકી પોકાર્યા પછી સઘળા સંભાજનો દુમાલની સામેના મેદાનમાં એકઠા થયા અને દ્વંદયુધ્ધનો જે રંગ

અખાડો મચવાનો હતો તે જોવાને ઘણા જુસ્સાથી તંબુની બહાર નીકળી ગયા. **તાનોજી**ના મનમાં ભય હતું કે એનું પરિણામ કેવું આવશે ! ને જો હાર થઇ તો ફજેતી થશે, ને મુવા વગર છુટકો નથી, તેમ અમીરના મનમાં પણ એટલીજ દેહેશત હતી. બંનેનાં કલેજાંપર કોઇપણ ત્રાહિત શખસ હાથ ધરે તો તે ઘણાં ધબકતાં જણાતાં હતાં; તથાપિ જેવા જોસ્સાથી **તાનોજી** માલુસરે ઉઠીને ઉભો થયો તેવાજ જોસ્સાથી, જરાપણ ખંચાયા વગર એણે પણ પોતાનું પગલું આગળ ભર્યું.

પણ **રમા,** જે એક ઘણી કાબેલ સ્ત્રી હતી, અને જે આ જુવાનની હિમ્મત, ચતુરાઇ અને સાહસિકપણું જોઇ મોહિત થઇ રહી હતી, તેણે જોયું કે કદાચિત્ અમીર જીતશે તોપણ તે જીવતો જવા પામશે નહિ. મુસલમાનોમાં જે કેટલાક અમીરી ગુણો છે તે અમીરી ગુણો હિંદુઓમાં નથી, તે **રમા** ઘણી સારી રીતે જાણતી હતી; ને તેથી એના મનમાં લાગ્યું કે જે મારા રક્ષણમાટે આ છાવણીમાં આવ્યો છે તેનું રક્ષણ કરવું એ મારૂં કામ છે. જે વખત કચેરીમાં ખરેખરી તકરાર ચાલતી હતી તે વખતેજ તેણે કેટલીક સૂચના કરવાનું નક્કી ધાર્યું હતું; પણ આસપાસ જે ચોકી પેહેરા હતા તેમાંથી વાતચીત કરવી ઘણી ભય ભરેલી છે એમ ધારી તે અબોલ રહી, પણ તક જોયા કરતી હતી.

સઘળાઓ તંબુ છોડીને આગળ નીકળી ગયા, ને સહુથી છેલ્લાં **રમા** અને આપણો જુવાન અમીર બેજ રહ્યાં ત્યારે લાગ જોઇને **રમા**એ આ અમીરને ઉભો રાખવાનેમાટે પોતાનો મોહક સાદ કહાડયો.

“અમીર સાહેબ કેમ સંભળાયું કે ?” **રમા**એ ધીમે સાદથી કહ્યું.

“ગુલરૂખ ! હમકું બોલાતી હે?” અમીરે પાછા ફરી ઘણી નરમાસથી પોતાનો શબ્દ કહાડયો.

“હા, મારે કંઇક સંકેત આપની સાથે કરવો છે. તમને કંઇ હરકત તો નથી ?” **રમા**એ પૂછ્યું.

“દુશ્મન કે બીચમેં હમકું કયા ભય હૈ ! હમનેતો હમેરા શીરકી ઉમેદ સબ છોડ દી હૈ, અબ જો ચાહો સો કહો. લેકીન હમેરે જીમેં એક બડી ચીઝકી આતુરતા રહે જાયગી કી હમેરી બેગમકા કયા હાલ હોગા. ઓ તો લડનેમેં બડી ચબરાક ઔર ચાલાક હૈ, ઉસકું જાકર હમેરી સબ કેફીઅત કહે ઐસા કોન હમકું કોલ દેતા હૈ ?” અમીરે જરાક ગભરાટથી પૂછ્યું, કેમ કે પોતાના જાનની સઘળી આશા તેણે છોડી દીધી હતી. બે મરાઠા, જે અમીરની અગાડી ગયા હતા, તેમની વાતચીત ઉપરથી આ અનુમાન કરવાને તેને કારણ મળ્યું હતું. તે મરાઠાનું બોલવું એવું હતું કે ‘જો લડતાં ન હારશે તો બચતાં પણ મરશે,’ અને તેનો અર્થ ઘણો ખુલ્લો હતો.

"સરકાર! જે કામ ઉઠાવ્યું છે તેમાં પેગંબરપર વિશ્વાસ રાખીને ઘુમવું—કંઇપણ ડરવાનું કારણ નથી. **તાનોજી** જેટલું જોર રાખે છે તેટલું તેનામાં જોર નથી, ને તેને તમે મારી ઉતારશો એવી મને સઘળી આશા છે. તમે આટલા બધા જોસ્સાથી મેદાન ઉતરી ગયા છો, અને સઘળી હિંમતથી મને હેમખેમ પોહોંચાડવાને આવ્યા છો તેમાં એ પ્રમાણે નાઉમેદ થશો તો પેગંબરને ત્યાં તમે જોખમદાર નથી? હિમ્મત રાખીને ઉતરી પડી, એ નાકૌવત, કે જેણે પોતાને શરણે આવેલી અબલાઓને કાપી નાંખી છે તેને તેના અપુરૂષાર્થપણાનું ફળ ચખાડો. જેણે સત્યને માટે કામ હાથમાં લીધું છે તેને ઇશ્વરની સંપૂર્ણ સહાયતા છે."

"લડકી! તેરા કેહેના સબ રાસ્ત હૈ, ઓર મેં ઓ સબ અચ્છી રીતસે જાનતા હઉં. મેં લડાઇ મે મરનેસે રત્તીભર રંજીદા ઓર ગમગીન નહિ હઉં, લેકીન ઓ સેતાન કે લડકે મેરા શીર સલામત રેહેગા, તોબી કાટ ડાલેંગે, ઉસમે મેરે સીરપર બડા બોતાન આયગા કે મર્દને નામર્દકું કાટ ડાલા. મેરી બેગમ, મેરે બાન ઘડીભર ન રહેગી, ઓર બીબી મેરેપર એસી બદનામી ધરેગી. પહિલે તેરા કયા કહેનેકા હૈ, વો બોલ દે, ફીર મેરા એક પેગામ શાહરમેં પહુંચાના એસા કોલ દે; મેરે જાનકી કસમ, બડી હુરમતસે એસી લડાઇ લડુંગા કે એક દફે તેરે જાતવાલે સબ દેખ રેહેંગે."

"તમે લડવાથી ડરો છો, ને બચવાનો કંઇ માર્ગ જડતો નથી?"

"મેં લડનેસે ડરનેવાલા નહિ! એસા બોલનેકા તુઝે કયા સબબ મીલા હૈ?"

"કંઇપણ નહિ. પણ મારી એટલી આજીજી છે કે આ લડાઇના મેદાનમાંથી કોઇપણ રીતે બચી જવાય તો ઠીક. એના મારી પાસે ઘણા ઉપાય છે. તમે જાણો છો કે હું કોણ છું?"

"જાનનેકા કયા સબબ? તું ચાહે તો પીર પેગંબર હો, ઓર ચાહે તો સેતાન હો, ઓ જાનનેસે મૂઝે કયા નફા હૈ? ઓર ન જાનનેસે કયા નુકસાન હૈ? અબે લડકી, કયા તું ઈધર મુઝે ફસાનેકું ચાહતી હૈ? મેં ઇધર ખડા હું ઇસકા લાભ લેકર ઓ સેતાનજાદા આકર મુઝે પકડ કરે, નાહક કાટ ડાલેગા; ઓર મેરે શીરપર એસી બદનામી ડાલેગા કે એ બીબીજાદા ન થા, લેકીન લોંડીજાદા થા. મેં અમીરજાદા હું. મેરેમેં લડનેકી એસી તાકાત હૈ કે જો કોઇ અચ્છી રીતસે લડે વો બડી અચ્છી રીતસે મેરી લડનેકી કલા જાને, ઓર ઓ બતાના એ સબબસે મેં લડનેકું તૈયાર હુવા હું. **તાનોજી** બડા બહાદર હોગા, લેકીન

મેરે સામને આયગા તબ માલુમ હોગા કી ઉસને કીસકી સામને કમર બાંધી હૈ. તું ક્યા કેહેતી, ઔર તું કોન હૈ એ કેહેને મેં કુછ હરકત ન હોય તો હમકુ સુનાવ, નહીંતો ચલ હમેરી સાથ લડાઇ કે મેદાનમે, ઔર દેખ **સૂરત**કે નબા–"

આટલું બોલતાં સાથ તે છેલ્લુ વાક્ય પુરૂં કર્યા વગર એકદમ અટકી પડયો ને **રમા** ચમકીને ઉભીજ થઈ રહી. તેનાથી જરા પણ બોલાયું નહિ, ને તે અમીરની સામા ટગર ટગર જોવા લાગી. ન ધારેલો ખુલાસો એકદમ થઇ જવા જેવો વખત પાસે આવ્યો, ને પોતાને હાથેજ પોતાનો ઘાણ બગાડયો હતો એમ માની અમીર સાહેબ પણ દિગમૂઢ થઈ ગયા. પણ પેલી મોહિનીનો વિચાર કોઇ પણ રીતે ઇજા કરવાનો નહોતો. તે તો પોતાના બચાવનારને બચાવવા ઘણી આતુર હતી, પણ જે જુવાન માટે મરાઠાની છાવણીમાંથી ઘણીક ખોટી ખોટી વાતો સાંભળી હતી તે જુવાન આટલો બધો સીનેબાજ છે, અને આટલી બધી હિંમત ધરાવે છે એનાથી તે એટલી બધી તો મૃદુ બની ગઇ કે આ જુવાનને પોતાનો પ્રાણપ્યારો ગણવા લાગી. તે હવે તેને બીજીજ રીતે જોવા લાગી અને જેમ બને તેમ તેનું રક્ષણ કરવું એજ મુખ્ય ઠરાવ કરી બેઠી.

જે અમીરની આપણે વાર્તા કરીએ છીએ તે બીજો કોઇજ નહિ, પણ **સૂરત**નો નવાબ **ગ્યાસુદ્દીન રૂમી** છે. વિલંદાની કોઠી તરફ એ ગયો ત્યાંથી આપણે એને છુટો મૂકી ગયા હતા; તેથી ટુંકમાં એટલુંજ કેહેવાનું છે કે ખબર મેળવતાં તે દોટ મૂકતો જ્યાં લસ્કર આવી પહોંચ્યું હતું ત્યાં આવી પહોંચ્યો. **રમા** જ્યારે ત્યાં આવી પહોંચી ત્યારે તેણે મનમાં નક્કી કીધું કે એ નિમિત્તથી મરાઠાનું લશ્કરી બળ કેટલું છે તે જાણી અવાય તો ઠીક પડે; અને તેથીજ પોતે છુપો રહી એકદમ ઝંપલાવી પ-ડયો. **શિવાજી**ની કચેરીમાં જે જે પ્રસંગો બન્યા તે આપણે જાણી ગયા છીએ, પણ ત્યાં હોંસાતોસી કીધી અને ધારેલું કામ ન પાર ઉતારતાં ઉલટું નકામું દુઃખ શીરપર હોર્યું તેનેમાટે એ પોતાના મનમાં હમણા સેહેજસાજ પસ્તાવો કરતો હતો.

જુવાનીના જોસ્સા ઘણા સારા હોતા નથી. જુવાન માણસો હંમેશા પોતે હોય તેના કરતાં પોતાની શક્તિ ઘણી વધારે જાણે છે, પણ જ્યારે વૃદ્ધપણાના લાંબા અનુભવથી પળિયાવાળા ડોસાઓ સો ગળણે ગાળીને પાણી પીએ છે ત્યારે જુવાનીઆઓ યાહોમ કુદી પડે છો, અને તેમાં જ્યારે પછડાઇને પસ્તાવામાં પડે છે ત્યારે પણ સમજતા નથી; ઘરડા ડોસાઓ અનુભવી હોવાને લીધે ઘણીક રીતે બારીક પ્રસંગો કાઢી

લેછે, અને પોતાનું ધાર્યું પાર પાડે છે. તેઓ કાવાદાવાવાળા ને છળકપટથી ભરેલા હોવાને લીધે દુનિયાને સારી રીતે પીછાની શકે છે, ત્યારે જુવાનીઆઓ ભોળા અંતઃકરણના, ઉછળતા લોહીના, પોતાનું કેમ બગડે છે તે કોઈપણ પ્રકારે ન જાણ્યા વગર એકનિષ્ટ અંતઃકરણથી મેદાન પડે છે; તેમાં ઘણી વેળાએ જશ કમાઇને આવે છે, ત્યારે તેઓ ઘરડાઓને શરમાવી પણ નાખે છે. પણ આટલું ખરૂં કે પ્રસંગ વિચારવો અને ધારેલું પાર પાડવું એમાં ઘરડાઓ જેવા હોશિયાર હોય છે તેવા જુવાન હોતા નથી, પણ જુવાન જે કામ કરે છે તે ઘરડાથી થતું નથી. જુવાનીઆ ધીટ, ધીર, વીર હોય છે, ને તેથી ગમે ત્યાં ઝંપલાવી પડે છે.

અમીર નવાબે પણ એક તરુણપેરે પગલું ભર્યું હતું અને તેથી તે હવે કંઇક વિચારમાં પણ પડી ગયો હતો. નવાબ એજ છે એવો વિચાર થતાં **રમા**ની મનોવૃત્તિ નવાબપર પ્રેમથી પ્રેવાઇ. તે એક સદ્ગુણી સુંદરી હતી એટલે તેને માટે કંઈપણ લાંછનયુક્ત બોલવું એ ઘણું ખોટું કેહેવાય.

એક મીનીટ, અને માત્ર તે એકજ કીમતી મીનીટ બંનેજણ અબોલ રહ્યાં; પણ પછી **રમા**એજ પેહેલ કીધી.

"નવાબ સાહેબ! આપે કંઇપણ ગભરાવું નહિ. મેં તમારો ભેદ જાણ્યો, ને હું તમારે ખાતર નહિ, પણ મારે પોતાને ખાતર તમારો પ્રાણ બચાવીશ. જ્યારે તમે મારે માટે આટલું જોખમ ખેંચ્યું છે ત્યારે મારો ધર્મ છે કે તમારૂં રક્ષણ કરવું; અને ખાત્રીથી માનજો કે જે ગુપ્તભેદ તમે મને કહ્યો છે તેથી જરાપણ ખીન્ન થયા વગર બેધડક તમે લડાઇના મેદાનમાં ઝંપલાવો, ત્યાં તમનેજ **ઇશ્વર** યારી આપશે. હું **શિવાજી**ની ઘણીજ પ્રિયમ પ્રિય નાયકા છું. એ મને પોતા સાથે લગ્ન કરવાનું કહી લઇ આવ્યો છે પણ એની પાપી વાસના મને પસંદ ન પડવાથી મેં એનો સ્વીકાર કીધો નથી. તમારો બચાવ સહજમાં થાય તેવો છે, પણ હું તેમ કરવા માગતી નથી; તોપણ એક ઈલાજ છે તે રીતે હું કરી શકીશ."

"કીસ તરાહસે?" નવાબે પુછ્યું.

"મારી જેમ અક્કલ ચાલશે તેમ હું કરીશ." **રમા**એ જવાબ વાળ્યો.

"એ બોલનેપર હમકું ઇતબાર કીસ તરેહસે રેહેગા?" નવાબે પ્રશ્ન કીધો.

"મારા જીવના સમ, **ઈશ્વર**પર વિશ્વાસ રાખીને મને વિશ્વાસયુક્ત કરો, હું તમને બચાવવા મારો પ્રાણ પણ આપી ચુકીછું, તો પછી શું જોઇયેછે? આજે કાંતો તમારી નગરી લૂટાય છે કે કાંતો મરાઠાઓની લોથે

આ મેદાનમાં પડે છે તે તમે જીવતાજ જોશો. તમારા તનને કંઇપણ ઇજા થશે નહિ, પણ કદી તમે સપડાયા તો આ ત્રણ ગોળા હું તમને આપું છું તે, જ્યારે ખરેખરી આફ્ત તમારા શિરપર આવી પડે ત્યારે ઘણા જોરથી, જેટલું તમારામાં જોર હોય તેટલા જોરથી વારાફરતી પાંચ પાંચ મીનીટને અંતરે જમીનપર અફાળજો, ને તેથી તમને જોઇતી હોય તે સઘળી મદદ મળી આવશે. આ ખંજર લો, એને છાતી આગળથી દૂર ખસેડતા નહિ અને ખરા ઉપયોગનો સમય આવે નહિ ત્યાંસુધી તે શત્રુની છાતીમાં ભોંકતા નહિ. એ ખંજર જેની છાતીપર એકવાર પડયું તે ક્ષણમાત્રમાં ઇશ્વર સમીપ પેહોંચી જશે. એ સઘળા કરતાં વધારે જરૂર તમને હોય ને તમારો જાનજ બચાવવો હોય ત્યારે કોઇ પણ મરાઠાને આ દાબડી બતાવજો, જેથી ખુનમાં આવશે તોપણ તમને જતા મૂકશે. લડવામાં તમને બે વાત જણાવું છું. મરાઠો જે લડવા આવે ને તેમાં માલુસરેને જે ઘા તમે મારો તે પગપર મારજો, એમાંજ તમારો જય થશે; કેમકે એના ડાબા પગમાં જે ખોડ છે તેથી તેપર ઘા પડતાંજ તે લાંબો થઇ જશે, ને તમે તે લાંબો થાય કે જોઇએતો ગોળાનો ઉપયોગ કરજો, ને જોઇએ તો ખંજરનો!" આ સઘળું તે એટલી તો ઝડપથી બોલી ગઇ કે નવાબથી તેના ખુલાસામાં એક પણ પ્રશ્ન પૂછાયો નહિ. એ શામાટે આટલી બધી યુક્તિ બતાવે છે, ને તેમાં કંઇ પ્રપંચ તો નથી એમ પણ એના મનમાં આવ્યું, પણ "ખોદા યાર હૈ" એમ મનમાં બોલી તે ચુપ રહ્યો.

રમાની ઝડપ, તેની ચપળતા અને ખૂબસૂરતી જોઇને તે ચકિત થયો, કેમકે ઘણી ઝડપને લીધે તેનાથી ભુલમાં પોતાનો બુરખો ઊંચો થઇ ગયો, ને એ ખૂબસૂરતી જોઇ તે આંભોજ બની ગયો. પ્રીતિનું મજબૂત બીજ એના અંતઃકરણમાં રોપાયું.

"દિલરૂબા! તબ તું હમેરા રક્ષણ કરનેવાલી હૈ? ખોદા તેરા નિઘેબાન હો! લેકીન હમકું કુછબી સુનાયગી કે ઇસમે તેરા કયા સબબ હૈ? મેં કોનકા અયસાન માનું કે જીનને મેરે ખાતર ઇતની તકલીફ લી હૈં?"

"ખુદાવંત! એ માટે આપને કંઇ પણ દરકાર રાખવાની જરૂર નથી, ને એ જાણવાની કંઇ અગત્ય નથી. વખત ઘણો થોડો છે,. ને કામ ઘણું કરવાનું છે, માટે હવે શું કરવું તે મારેજ નક્કી કરવાનું છે. હવે આપ સીધારો, કેમકે આપણો આ સંકેત શો છે, ને હું કોણ છું ને કયાં છું તે ઘણાજ થોડા મરાઠા જાણે છે, એટલે જે મારે કરવાનું છે તે ઘણી સેહેલાઇથી કરી શકીશ. હવે તમે દૂર જાઓ, ને તમારૂં કામ કરો."

"અયે ઔરત ! મેરા રૂહ ઔર કલીબ તુઝે નઝર કરતા હું, ઔર તુને મુઝપર જો એહેસાન કીયા હૈ, ઉસકા કુછભી બદલા દેના ઓ મેરી તાકાતસે બહાર હૈ, લેકીન બખત આયગા તબ તુઝે જો નિવાજેસ કરૂંગા ઓ થોડી સમજના. અયસાન જો તેંને મુઝપર કીયા હૈ, ઉસ સબબસે નહિ, લેકીન તેરી ખૂબસૂરતીકે ખાતર મેં મેરા જી દેનેમેં કભી દેર ન કરૂંગા; ઔર ખુદાકે કસમ, મેં દીલોજાનીસે ચહુંગા. મેરીજાન, હુરીઓસે તુ જ્યાદા હે, ઓર તેરેમે જો ખવાસ હૈ ઓ આદમ જાતસે બહોત ચઢતા હૈ." નવાબે પોતાના પ્રેમના આવેશમાં ઘણો ઉપકાર માન્યો.

"પૃથ્વીનાથ ! હું એક ગરીબ છોકરી માટે આપનો આટલો બધો ઉપકાર ન હોય. મેં શું કીધું છે ? માત્ર જે કામ તમે મારા રક્ષણમાટે ઉઠાવ્યું છે તેનો એક ઘણો હલકો બદલો આપવા માંડયો છે." પછી તે નીચે નમીને પગે લાગવાના ડોળથી બોલી:-"જગપાલનકર્ત્તા, ઓ નવાબ, તારી જેવી મેહેર મારાપર છે તેવી હંમેશા રાખજે, પણ જરાપણ મને હીણુતો નહિ. હું તારી જુતીની ખાખ છું, ને ગરીબ દાસીનો બદલો લે છે તે તારી લાયકી છે. **રામ** કદી **સવરી**નાં અજીઠાં બોર આરોગે નહિ, પણ **રામ**ની ઘણી મહત્તા છે કે તેણે ગરીબ રાંકનો અનુગ્રહ કીધો ને તે જેટલી મોટાઇ પામ્યો છે તેટલી મોટાઇ તું પણ પામશે." એમ બોલતી કે તે ઉઠી અને પાછી બોલી:-"હવે રામરામ સરકાર સાહેબ !"

"અયે ગુલ, એ ગુલાબ !" ઘણાં ગદગદિત વેણથી નવાબ બોલ્યો:-"અબ તું કીધર જાયગી ? મેં જંગકે મયદાનમેં ખડા રહુંગા ઔર તું કયા કરેગી ? તેરા કયા હુકમ હૈ ચાંદકા તુકરા ?"

"મારો હુકમ સરકાર ? હું કીસ ગણુતીમાં છું ? આ દાસી તમારો કોઈ પણ હુકુમ બજાવવાને માટે તત્પર છે, હુકમ હોય તે ફરમાવો." ઘણા પ્રેમથી **રમા** બોલી.

"નહિ ! નહિ ! હમેરા હુકમ કયા હૈ ? મેં તેરેપર જાન કુરબાન કરૂંગા."

"નહિ સરકાર, હવે વખત નથી. તમારે જોઇયે તે કરજો, પણ હવે વખત ઘણો થોડો છે ને કામ ઘણું કરવું છે." એમ કહીને અને જણ તંબુના દરવાજા પાસે આવ્યાં. **રમા** નવાબનો ઘણો ફક્કડ ઘોડો હતો તેપર એકદમ ચઢી બેઠી અને ઘોડાને એડી મારી દોડાવવાની તઇ-યારી કીધી."

"જાનેમન, કીધર જાયગી ?" નવાબે પુછયું.

"સરકારને પાછી મળીશ, અને ત્યારે આ લોંડીને યાદ રાખજો."

એમ કેહેતી કે ઘોડાને એડ મારી ઘણા જોસ્સામાં મરાઠાની કંપની બહાર નિકળી ગઈ.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

લશ્કરની હાલત.

તેજ દિવસે, કે જ્યારે મરાઠાની છાવણીમાં આ ગડબડ ચાલતી હતી, અને સૂરતનો નવાબ ઘણી હિમ્મત બતાવતાં ફૂસી પડયો હતો, ત્યારે હરિપ્રસાદપર શિવાજી કોપ્યો હતો, અને તેને પોતા સમીપ બોલાવી, હવેની કેમ વ્યવસ્થા કરવી તે માટે ઘણા જોરથી પૂછયું હતું. આગલે દિવસે અનાજની મોટી ખૂટ પડવાથી ઘણાં માણસો ભૂખ્યાં રહ્યાં હતાં, અને આજે શત્રુસામા લડવા જવાનું હોવાથી, અનાજ ન હોવાનેલીધે હવે પછી કેમ કરવું એ વિષે ઘણી ચિન્તાતુર હાલતે મહારાજ બેઠા હતા.

આપણે અગાડી જોઇ ગયા છિયે કે સઘળું લશ્કર એવી જગાપર હતું કે સામસામાં થતાં બેમાંથી એકને ઘણું નુકસાન થાય. દક્ષિણી લશ્કર પૂર્વ બાજુપર હતું, કે જ્યાં ટેકરાટેકરીવાળી જગ્યા હતી, અને કાંકરા ખાડીમાં ભરતીનું પાણી આવે તેના શિવાય તેઓને બીજું પાણી પણ મળી શકે તેમ નહોતું. એ ખાડીમાં પાણી હોય તેના કરતાં વધારે કાદવ હતો, અને તેમાંથી પસાર થવું એ પણ ઘણું મુશ્કેલ હતું. તેમજ એ વર્ષે પાછળથી મોટી રેલ આવવાથી ઘણા ભાગમાં પાણી ભરાઈ રેહેવાથી જગ્યા ઘણી ખરાબ થઈ ગઇ હતી. જો મરાઠા નાસવા માંડે તો તેઓને ઘણી હેરાનગતી ભોગવવી પડે. જો રેહેવા ઇચ્છે ને લડવા જાય તોપણ ઘણી વિપત્તિ વેઠવી પડે—જોઇએ તેવો મારો શત્રુપર મારી શકે નહિ, અને અનાજ પાણીની સોઇ જરાએ મળે નહિ તેથી ઘણા બુરા હાલ સહજમાં થાય. જ્યારે કલ્યાણીથી શિવાજી આવ્યો ત્યારે લૂટની મોટી લાલચે લશ્કરને માટે જોઇતી વ્યવસ્થા રાખવાનું હરિપ્રસાદે કબુલ્યું હતું, પણ આજે જેવી સ્થિતિમાં લશ્કર છે તેવી સ્થિતિમાં જો બપોર સુધી લશ્કર રેહે તો તેઓનો સઘળો જુસ્સો ભાંગી જાય અને લડવાને બદલે તેઓ નાસવાનો વધારે મનસુબો કરે. પણ નાસવાને માટે કોઇપણ સારો રસ્તો ન હોવાથી લડયા વગર છુટકોજ નથી એમ શિવાજીને પોતાના વિચારથી માલમ પડયું. કોઇપણ એવી જગા પાસે નહોતી કે જ્યાં જઈને રક્ષણ પણ કરી શકે. પૈસા ઘણા હતા, પણ તેને શું કરડે? કોઇપણ પૈસા લઇને અનાજ વેચનાર નહોતું અને કોઇ ઠેકાણે અનાજ મળે

એવી સ્થિતિ નહતી. લશ્કરી યોધ્ધાઓને તો ખાવાને પેટપૂર જોઇયે. તેમાં આગલા દિવસનો કડાકો હતો એટલે આજે તેવો કડાકો ખેંચવા તૈયાર નહતા. એ પ્રમાણે મરવું કે મારવું એવી એમની વખત આવી રહી હતી. લડવું ને મરવું એ વધારે સારો રસ્તો છે એમ માનવામાં આવ્યું અને જેવી સ્થિતિ **શિવાજી**એ જોઇ તેવી સ્થિતિ બીજો સરદાર ભાગ્યે જોઇ શકત. આ વિચાર જેવો પેહેલ વેહેલો મનમાં આવ્યો કે લશ્કરના પેટમાં પૂરતી પોષણની વસ્તુ નથી તો તે કેમ લડશે, એટલેજ **શિવાજી** શિથિલ થઇ ગયો. લશ્કરમાં માણસો ઓછા થયેલા, કેટલાક સારા પાણીદાર સરદાર ગયા હતા; અને જે હતા તેમાં કામ કરવા કરતાં તડાકા મારનારા વધારે હતા, વળી ઘોડેસ્વાર લશ્કર ઘણું થોડું હતું, ને જે હતું તે ભુખાળવું હતું. ઘણો લાંબો સમય થયાં **રાયગઢ**માંથી સર્વ નીસર્યા હતા, એટલે ઘણા ભાગનો વિચાર એવો પણ હતો કે જેમ બને તેમ જલદી દેશમાં એકવાર જઇ પહોંચવું. વળી **વિજાપુર**ના હાકેમની ઇતરાજી દિનપ્રતિદિન વધતી જતી હતી, અને **રાયગઢ**પર તે ઘણો જલદી ચઢી જશે, ને ત્યાં પોતાના લશ્કરનાં બૈરાંછોકરાં રેહેતાં હતાં, તેમના રક્ષણ માટે જોઇતું લશ્કર નહતું એ સંધી વાતનો વિચાર કરતાં હમણાની સ્થિતિ ઘણી બારીક જણાતી હતી. જો હારે તો દુઃખનો ડુંગર સામો ધસી પડતો ઉભો હતો, ને જીતે તો પણ ઘણો થોડો લાભ હતો. એ પ્રમાણેની ખરાબ સ્થિતિમાં મરાઠાનું લશ્કર ઉભું રહ્યું હતું.

જે જગાએ મરાઠાનું લશ્કર હતું તે જગા ઘણી કઢંગી અને લડવાનેમાટે કંઇ સારી નહોતી. તેમ ત્રણ દિવસ રહ્યા તેટલા અરસામાં એવી પણ યોજના કીધી નહોતી કે આફતને વખતે શું કરવું. પેહેલ વેહેલું એમજ ધારવામાં આવ્યું હતું અને **હરિપ્રસાદ** વગેરે એમજ સમજાવતા હતા કે નવાબ દમવગરનો છે, ને તેની પાસે જોઈએ તેટલાં લડવાનાં સાધન નથી. તે લડવા આવે એવો હોય તો શેહેરની આવી ખરાબ સ્થિતિ કેમ કરવા દે, અને જ્યારે એવોજ વિચાર મજબૂતપણે બંધાય ત્યારે પછી 'બચાવ'નાં સાધન શામાટે તૈયાર રાખે ! જે સાધન ખોળવાં સૌથી જરૂરનાં હતાં તે જો પેહેલેથી શોધી મૂકયાં હોત તો, જ્યારે પેલા દ્વંદ્વયુદ્ધની તૈયારી થઇ ત્યારે **શિવાજી**ને ગુંચવાડામાં પડવાની કશી જરૂર પડત નહિ. લશ્કરી બાબત જેટલી સારી રીતે એક સરદાર જાણે તેવી રીતે બીજા સિપાઇઓ જાણી શકે નહિ. પણ **શિવાજી**એ **હરિપ્રસાદ**ના બોલવાપર ભરોસો રાખી તે એક જબરો સરદાર છે એમ માની, 'બચાવ બરાબર' છે તેમ ધાર્યું. પણ આ ભૂલ હવે એને ભારે થઇ પડી. અને

ખરેખર આ ભૂલજ હતી. નાસવા જાય તો કોઈ પણ પ્રકારનો માર્ગ ન હતો. બંને બાજુએ ટેકરા ટેકરી હતાં. તે ઉપરથી ઉતરી આવી જો આ ખીણમાં આવેલા લશ્કરપર મારો ચલાવે તો એક પણ માણસ જીવતુ જવા પામે નહિ. આસપાસનાં નાનાં નાનાં ગામોનાં માણસો પણ આ લૂટારાઓની સામાં થાય ને જે બચે તેને ઘણા જલદીથી તેઓ ઝબે કરી નાંખે. અગરજો કે પૂર્વ તરફનો રસ્તો ઘણો પાધરો ને સારો હતો, તોપણ તે બાજુએથી ભય ઘણો હતો. નવસારીનો દેશાઇ લશ્કર લઇ આવશે એવો ભય હતો. કેમકે આગલે દિવસેજ સંધ્યાકાળે બૂમ પડી હતી કે સુરતની વાહારે નવસારીથી લશ્કર આવે છે. દક્ષિણ બાજુએ કાંકરાખાડી પાણીથી છળાછળ ભરપૂર હતી ને રસ્તો ઘણો ખરાબ કાદવ કીચડથી ભરેલો હતો. ઉત્તર બાજુએ તાપી નદી પોતાના શેહેરને બચાવવા તત્પર હતી ને સામા તો શત્રુઓજ હતા એટલે ખરેખરી સંકટની ઘડી તે એજ હતી. પડોસમાં નહિ કોઈ મૈત્રી દર્શાવનારો દેશ, નહિ પાસે જોઈતું લશ્કર ને "ઊમેરણી"નું લશ્કર, નહિ પીઠની સહાયતા, નહિ સારી જગ્યા કે જ્યાં સારી છૂટથી લડી શકાય, અને લશ્કર પણ એવી હાલતમાં કે તેઓને જો બરાબર ખાવાનું મળે તોજ કંઇપણ શૂરાપણું બતાવવાને શકિતમાન્ થાય.

શેહેરી લશ્કરને આ વખતે ઘણી સારી સહાયતા હતી. જો કે તેઓ ઘણા થોડા હતા તોપણ તેઓનામાં નવું જોર હતું, અને આસપાસની સઘળી જગ્યાથી માહિતગાર હતા. શેહેરની નજીક હતા તેથી થોડા વખતમાં તૂટેલો દરવાજો ઘણો મજબૂત કરાવી લીધો અને કદાપિ ભય આવી પહોંચે તોપણ પોતાના બચાવનાં સાધન પોતાની પાસે સારી રીતે રાખી મૂકયાં હતાં. આસપાસની બધી સહાયતા તેમને મળે તેવી હતી, ને જો નવસારીના દેશાઇઓ પોતાનું લશ્કર લાવીને મદદ કરે તો બંને બાજુના મારાથી આ લૂટારાને છુંદી નાંખવાને પૂરતા શક્તિમંત હતા. તેમનું મથક ઘણું મજબૂત હતું, ને જ્યારે મરાઠા નીચાણમાં હતા ત્યારે તેઓ વધારે ઊંચી જગ્યામાં હતા, ને ત્યાંથી મારો ચલાવે તો પછી મરાઠામાંથી ઘણા થોડા જીવતા જવા પામે. નવરોઝે હમણાં પોતાની લશ્કરી રચના તદ્દન ફેરવી નાંખી હતી. ને સુરલાલ ને એ, જુદા જુદા વિભાગના સૈન્યાધિપ થયા હતા. નવાબના મેહેલનું રક્ષણ કરનારા તથા કિલ્લામાં ને બીજે ઠેકાણે જે આરબો હતા તેઓના હાથમાં બંદુકો આપી અને તેવા ચારસો ને બીજા ૩૦૦ લશ્કરી સિપાઇના હાથમાં તીરકામઠાં આપી તેની સરદારી નવરોઝે લીધી હતી, ને પ્રજામાંથી આવેલા માણસોની સરદારી સુરલાલને આપી હતી—જે પછાડી સહાયતામાં હતો. મોતી બેગમે પોતાનો જનાની

પોષાક કાઢી નાખીને મરદાનગીવાળો સજ્યો હતો, ને તેવાજ પોષાકમાં **મણીને** પણ એક સરદાર બનાવી હતી. આ બંનેની હાજરીથી સિપાઈ-ઓને ઘણું શૂર છૂટયું હતું. જ્યારે મરાઠા લડવાને આનાકાની કરતા હતા ત્યારે પ્રજારક્ષકસૈન્ય તલ્પી રહ્યું હતું.

આમ એકેકની સ્થિતિમાં મોટો ફેર હોવાથી આ લડાઇ કેમ ચાલે છે તે બહુ જોવા જેવું હતું. મરાઠામાં બસો ઘોડેસ્વાર હતા ત્યારે પ્રજા રક્ષકમાં ચારસો ઘોડેસ્વાર હતા, ને તેથી તેમનો પાસો વધારે જયવંત હ-તો. પણ માત્ર **શિવાજી** શિવાય સઘળાજ મરાઠા સરદારો પોતાના વિશ્વા-સપર હતા. તેઓ લસ્કરની હાલત શી છે તે જરાપણ જોઈ શકયા નહિ, તેમ તેઓએ જોવાને યત્ન પણ કીધો નહિ. તેઓના લક્ષમાં પણ નહોતું કે પ્રજારક્ષકસૈન્ય કેવી સ્થિતિમાં છે. આરબો અને અફગાનો કેવા વિકાળ વાઘ હતા, ને તેઓ તૂટી પડે છે ત્યારે કેવી ખરાબી કરે છે તેનો સહ-જ પણ ખ્યાલ લાવ્યા વગર સઘળા સરદારો એક નજીકના મેદાનમાં હ-મણાં થનારૂં દ્વંદ્વયુદ્ધ જોવાને આવ્યા હતા. તથાપિ એથી કંઇ **શિવાજી** રાજી થયો નહિ. તેણે પોતાનું સમાલવાનો પેહેલો વિચાર કીધો. પોતા સમીપ **હરિપ્રસાદ** આવ્યો તેને અનાજની સોઈ કરવાનો હુકમ આપ્યો ને એક કલાકમાં સઘળા લસ્કરમાં અનાજ પહોંચે તેવી ગોઠવણ થવીજ જોઇયે એમ જણાવ્યું. અનાજ લાવવું કયાંથી ને કેમ? શેહેરના રસ્તા બંધ હતા, ને પાસે કોઇપણ ઠેકાણેથી તે મળે એમ પણ નહોતું. એટલે બસોક માણસ પોતાની સાથે લઇને, ગમે તેમ કરતાં **સચીન** અને તેની આસપાસના ગામોમાંથી લૂટ કરીને અનાજ લાવવાનો ઠરાવ કરી તે ઉઠયો. જે માણસોને લઇ ગયો હતો તેમાં સો ઘોડેસ્વાર હતા, એટલે અધુરામાં પૂરૂં એવું બન્યું કે ઓછા લશ્કરમાં ઓછું થયું; અને આ 'દુકાળમાં અધિક માસ' જેવો બનાવ પ્રજારક્ષકસૈન્યને ઘણો લાભકારી થઈ પડયો.

શિવાજીની યોજના લડવા કરતાં લૂટફાટ કરવાની વધારે હતી ને તેમાં તેનું લસ્કર નિયમિતયુધ્ધ માટે બરાબર હતુંજ નહિ એ તે સારી પેઠે જાણતો હતો. તેની ગણત્રી હંમેશા જુદીજ હતી, ને જો આ વેળા તેની ગણત્રીએ કામ ચાલ્યું હોત ને તેની યોજના પ્રમાણે લસ્કરે વલણ લીધી હોત તો જે સંકટ આવી પડયું છે તે પડત નહિ, પણ **તાનાજી માલુસરે**ની યોજના પ્રમાણે હાલની વ્યવસ્થા ચાલી હતી; જેમાંથી આ માઠું પરિણામ આવ્યું હતું. તેમાં અધુરામાં પૂરૂં તેનુંજ ઘર ફુટયું હતું. **રમા** આ વેળાએ જે લસ્કરની સઘળી રીતભાત **શિવાજી** પાસે રહીને

સારી રીતે જાણી ગઇ હતી, તેજ તેના શત્રુરૂપે કામ કરવા લાગી. જે લૂટમાંથી **રમાને** લાવ્યા હતા, તે લૂટમાં **માલુસરે**ને હાથે એ પેહેલી પકડાઇ હતી. **માલુસરે**એ આ મરાઠણ છે એમ માની તેની સાથે લગ્ન કરવાનો કોલ આપ્યો, પણ ઘણા દિવસ સુધી **રમાને** કેદમાં પૂરી રાખીને પોતાનો કોલ ભંગ કીધો. **શિવાજી**ના એક ચાકરે આ કેદખાનામાંથી આ કેદણને છોડવી. **શિવાજી** તેની મોહકમૂર્ત્તિ જોઇને મોહિત થયો. આ વખતે એની મરજી લગ્ન કરવાની હતી, પણ પછી જ્યારે એમ માલમ પડયું કે તેની મા મુસલમાની છે ત્યારથી પોતાના વિચારમાં ફેરફાર કરી નાંખ્યો. લગ્ન કરવાને ઘણી વેળા માગણી કીધા છતાં તે તેને ઉડાવ્યાં કરતો હતો. **રમા** મૂળથી **માલુસરે**ને મોહી પડી હતી, પણ જ્યારથી તેણે તેને કેદખાનામાં સપડાવી ત્યારથી તે વેરીલી આંખથી તેના પ્રત્યે જોતી હતી; તેમાં જ્યારે **શિવાજી**એ લગ્નપણ ન કીધું અને તેનો છૂટકો પણ ન કીધો ત્યારથી તે વધારે ખુનપર ચઢી હતી. **શિવાજી**માટે ગમે તેમ કેહેવામાં આવે, તથાપિ આતો સર્વથા સિદ્ધ છે કે તે લંપટ નહતો; તોપણ **રમાને** ન જવા દેવામાં તેનો શો હેતુ હતો તે સમજાય તેમ નથી. આવી ખરાબ ગુલામી સ્થિતિમાં રેહેવાનું **રમાને** નહિ પસંદ હોવાથી તે છૂટવાનો વિચાર કરતી, તેને વારંવાર અટકાવવામાં આવતી હતી. આથી તે નિરંતર દુઃખ ધરીને, કાં તો મરવું કે કાં તો વેર લેવું એ ધૂન તેના મનમાં ઘૂમી રહી હતી. આવાજ હેતુથી તે કોટપરથી તૂટી પડી ને શેહેરના દરવાજા ઉઘાડયા હતા, પણ 'જેને રામ રાખે તેને કોણ મારે,' તેમ એનું રક્ષણ થવાનું હતું, એ પોતાનું વેર લેવાની હતી ને એના નસીબમાં નવલ સુખ હતું તેમાંથી કોણ અટકાવ કરી શકે ?

રમા ઘોડાને એડ મારતી દોડી ત્યારે કેટલાક મરાઠાની નજર તેની તરફ ગઇ ખરી, પણ કોઇએ બરાબર લક્ષ દીધું નહિ; કેમકે મેદાનમાં જ્યાં અખાડો મચવાનો હતો તે તરફ સૌની વૃત્તિ હતી.

શેહેર નજીકના લશ્કર પાસે આવતાં તે જરાપણ ગભરાઇ નહિ, અને આવતાં સાથ તે **મોતી** બેગમની નજીક પોતાના ઘોડાને દોડાવતી ગઇ, જો કે હમણા **મોતી**નો પોષાક તદન જુદા પ્રકારનો હતો. તેણે એને બરાબર પારખી હતી. નજીક જતાંજ બંનો એકમેકના મોઢા સામું જોઇ રહ્યાં. એક ક્ષણભર તો કોઇથી જરાપણ બોલાયું નહિ.

નવાબ **રમાને** જતી જોઇને સ્તબ્ધ થઇ ગયો હતો, ને તેણે છેલ્લા ઘડી સુધી તેના ઘોડાને જતો જોયો. પછી પોતાના નસીબમાં જે બનનાર છે તે મિથ્યા થનાર નથી એવો વિચાર કરતો તે ઉભો રહ્યો. મેદાનમાં

હરિપ્રસાદને અનાજમાટે મોકલવામાં આવ્યો તે ગડબડમાંઆ શૂરો પેહેલવાન કયાં છે તે કોઇના જાણ્યામાં આવ્યું નહિ, પણ જ્યારે સઘળા મેદાનમાં તૈયાર થયા ત્યારે મુસલમાન કયાં છે તેની દોડાદોડી ચાલી. કોઇ કેહે કે તે નાસી ગયો, ને કોઇ સંતાયો એમ બતાવવા લાગ્યા; તે કેટલાક તો બોલવા લાગ્યા કે એ તો વીર વૈતાલ હતો તે આપણને છેતરીને ચાલ્યો ગયો! આસપાસ જોવાને માટે દોડાદોડી થઇ રહી. **માલુસરે** ઘણો જોસ્સામાં ઉભો હતો, ને વારંવાર મૂછપર તાવ દેતો હતો. શોધવા જનાર સિપાઇઓ તો આપણા સરદારને એક ઘણો કમીનો-હીચકારો સમજતા હતા, "એને પકડીને કાપી નાંખો, એ ચોર ચંડાળ છે" એમ બૂમ પડી, ને આપણો સરદાર જે જગ્યાએ ઊભો હતો ત્યાં સંભળાઈ, ને તે ખિન્ન થતો અગાડી ધસ્યો. ધીરજ જે અત્યાર સુધી વેરણછેરણ થઇ ગઇ હતી તેને એકઠી કરીને તેણે સામી બૂમ મારી કે "કાટનાર કટા ન જાવે ઓ સીતાબીસેં તપાસના;" એ ધાડા શબ્દે ઉડતા, ઉછળતા ને દોડતા મરાઠાઓને એકદમ અટકાવ્યા.

મરાઠાઓ એ અવાજ સાંભળતાંજ લગાર અચકયા, ને **તાનોજીએ** આ અવાજ સાંભળ્યો તેપણ જરાક ખંચાતાં મનમાં બોલ્યો કે, "એ રાણી જાયો છે, લોંડી જાયો નથી." **સૂરતના** નવાબ **ગ્યાસુદ્દીન** રૂમીએ પોતાની તરવારથી પટો કીધો ને તે ખેલતો ખેલતો અગાડી ધસ્યો, ને જ્યાં **તાનોજી** ને બીજા સરદારો ઉભા હતા ત્યાં જઇને પેહેલવાનપણાનો દાવો સાબીત કરવાને માટે ઉભો રહ્યો. **રમાના** આપેલા ત્રણ ગોળા કમરબંધમાં ખોસ્યા, ને અંગુઠી પોતાની આંગળીમાં રાખી તે પોતાના પુરતા ઉમંગમાં દેખાયો. આ વખતની તેની છબી ને ધીરજ જોઇને મરાઠાઓથી પણ "શાબાસ! શાબાસ!" "તરકડા તને શાબાસ છે!" એમ અકસ્માત્ બૂમ પાડયા વગર રેહેવાયું નહિ. શત્રુની ભીણમાં આટલી ધીરજથી "કોણ ઉભો રેહે? એમ **દાદોજી** બોલ્યો—આથી મુસલમાન સરદારનું તેજ વધ્યું ને **તાનોજીનું** તેજ હરણ થયું—જાણે **શલ્યે કર્ણનું** તેજ હણ્યું હોયની તેમ બન્યું.

પ્રકરણ ૨૦મું.

રમા ને મોતીનો સમાગમ.

રમા મોતી બેગમ હજૂર જઇને ઉભી રહી, ત્યારે આ કોણ સ્ત્રી પાછી આવી છે એમ વિચારી બેગમ તદન સ્તબ્ધ થઇ ગઇ. ધારી ધારીને જોયા પછી સરદાર સાથે ગયેલી તેજ આ મરાઠેણ છે અને એ કંઇ માઠા

સમાચાર લાવી છે એમ માની તે તદન ગમગીન થઇ ઉભી રહી. **રમા**ના મોંમાંથી શું નીકળે છે તે જાણવા તે બહુ આતુર થઇ ગઇ. જે જગ્યાએ આ બંનો ઊભાં હતાં તે જગ્યા લશ્કરથી વેગળી હતી એટલે બીજા કોઇનું લક્ષ તે તરફ ન હતું અને **મોતી**નો જીવ લશ્કર, પોતાની રાજધાનીનું રક્ષણ અને પ્રીતમપરનો અથાગ પ્રેમ એ સઘળામાં એવો તો રસબસ થઇ ગયો હતો કે આ અચાનક પ્રસંગ ન આવ્યો હોત તો કદી પણ તે નિરાશ થાત નહિ; ને પોતાના મોઢાનું નૂર ઉતારી નાંખત નહિ. તે એક સ્ત્રીવર્ગને દીપાવે તેવી, કૃશાંગી પણ શૂરી, પાવરધી અને સૌંદર્યની પ્રતિમા હતી, અને રાજકાજમાં થોડાં ઘણાં પણ કાવતરાં સમજતી હતી, તેથી આ વેળા આ મરાઠેણને જોઇને તેણે ધાર્યું કે મારા સરદારનો એનાથી ઘાટ ઘડાયો છે, અને તે મોંકાણના સમાચાર કેહેવા એ પાછી ફરી છે.

બંનો ઘણો વખત અબોલાં રહ્યાં. **રમા** ઘોડાપરથી ઉતરી ને નિરાશ થઇ ગઇ હોય તેમ થાકથી લોથપોથ બની ભોંયપર બેઠી. તેના મોંમાં શ્વાસ માતો ન હતો. બેગમનો ઠંડો સત્કાર જોઈ તે ઘણી નમ્ર થઇ ગઇ ને માથે હાથ મૂકી, જાણે ખરેખરી ખેદકારક હકીકત કેહેવા આવી હોય તેમ, એકીટસે **મોતી**ના સામું જોઇ રહી. આથી બેગમનો વેહેમ વધતો ગયો. તે પણ એકદમ ભોંયપર બેશી ગઈ અને પોતાનો આટલો બધો આગ્રહ ને આટલો બધો યત્ન છતાં આ મહાસંકટ કેમ આવ્યું તે સમજી શકી નહિ. તેની મનોવૃત્તિ પોતાના નિકટના સંબંધીપર આવતી આપત્તિને માટે એકદમ કુદરતી રીતેજ તે બદલાઇ ગઈ. એ પ્રેમપાશનું આકર્ષણ, ખરેખર **ઇશ્વર** પ્રેરિતજ જાણવું. **રમા** સાથે જે નવો સરદાર ગયો તે તેનો પ્રીતમ છે એવી તેને ખબર હતીજ નહીં, પણ **રમા**ના પાછા ફરવાથી તે સરદારનો નાશ થઈ ગયો હશેજ, અને પોતાનો પ્રીતમ છૂટો પડયો છે તે કદાપિ એ સરદાર તો નહોય એમ શંકા આવતાં પ્રીતિનું આકર્ષણ ખરેખરૂં ખડું થયું. એ શંકા તો ખરી હતી. સરદાર **મોતી** બેગમનો પ્રીતમ-પતિ હતો. એ હમણા જે સંકટમાં હતો તે સંકટ ઘણું ભારી હતું. એ જીવ સટાસટના સંકટમાંથી ઇશ્વર છોડવે ત્યારે છૂટાય એવો બારીક મામલો હતો. નવાબને પણ પોતાની જીંદગીની જરા પણ આશા નહતી, તથાપિ તે જીવતો છે, અને તેના મરણના અપશુકન માન્યા તે માત્ર સ્ત્રીઓની અધીરતા શિવાય બીજું કશું નહતું.

બંનો જમીનપર બેઠા પછી લગભગ દશ મિનિટ વિતી ગઇ ત્યાં સુધી કંઈ પણ ખુલાસો થયો નહિ. થોડા વખતમાં **મોતી** બેગમ સ્વસ્થ થઇ. જેવા સમાચાર હોય તે જાણવાને આતુર થઇ. આ મરાઠેણ, જેનું નામ

તેને માલમ ન હતું, તેની નજીક જઇને પરોણી કોણ છે, શામાટે આવી છે, ને શા સમાચાર લાવી છે તે જાણવાને ઉદાસ થઇ બેઠી. પણ આ મરાઠેણતો હમણા તદ્દન બેદરકાર જણાઈ. તેનો અડધા કલાકપરનો ઉમંગ ને મોંપરનું નૂર હમણા ઉડી ગયાં હતાં. પોતાના બે પગ વચે માથું નીચું નમાવી, પગની આસપાસ હાથ વિટાળી નિરાશ થઇને તે બેઠી હતી. **મોતી** બેગમની ચપળતા, તેની કાંતિ અને તેની લાવણ્યતા એ સઘળું જોઇને એ એટલી તો ખિન્ન થઇ કે તે વારંવાર "હર હર" એમ ઇશ્વરનું સ્મરણ કરી, પોતાના કોઇ અઘોર પાપ માટે માફી માગતી હોય તેમ પ્રાર્થના કરીને મનનો તાપ સમાવતી હતી. બોલવાની શુદ્ધિ જતી રહી હતી, ને પોતાની જીભ ઉપાડવાને તેને હિંમત થતી નહિ. તે મનમાં ધારતી હતી કે મારા મનોવિકાર વિપરીત થયા છે, ને તેની શિક્ષા એ મને કર્યા વગર રેહેશે નહિ. એથી તે દિગમૂઢ બની ગઇ. એ સમે **રમા** શું બોલે છે તેની વાટ **મોતી** જોતી હતી અને **મોતી**ના બોલવાની વાટ **રમા** જોતી હતી.

રમાને આ અચાનક શું થયું? જે મનુષ્ય પાપકર્મના વિચાર બાંધે છે તે મનુષ્યને વેહેલો કે મોડો પોતાના કૃત્યમાટે પરિતાપ થાય છે. મનુષ્ય પ્રકૃતિ વિકારી છે, તે પોતાના સ્વાર્થ માટે સૃષ્ટિમાં ગમે તેનું અહિત ઇચ્છે છે; પણ ઈશ્વર ગમે તે દ્વારે તેની શિક્ષા કરે છેજ, એ સિદ્ધ થયેલું છે. **રમા**એ જ્યારે નવાબપર ઉપકાર કીધો ને નવાબ તેની ખૂબસુરતીપર મોહિત થયો ત્યારે નવાબ સાથે લગ્ન થાય તો પોતે પૂરા વૈભવસુખને પામે એમ વાંછના કીધી; ને થોડા સમયમાં તેણી આ મુસલમાન નવાબ સાથે લગ્ન કરવાને તત્પર થઇ. તેણે ધાર્યું કે જો નવાબની હાલની બેગમ મરણ પામે તો હું બેગમ થઇ સર્વ સુખ ભોગવું. આ વિચારથી તેણે મનમાં સંકલ્પ કીધો કે આ યુધ્ધક્ષેત્રમાં ગમે તે દ્વારે એની સ્ત્રીનો નીકાલ થાય તો સારૂં. આનેમાટે ઘણા પાપિષ્ટ સંકલ્પવિકલ્પના વિચારો કીધા. આ વિચાર કરતી તે નજીક આવી ત્યારે આવી સુંદર મનોહર મોહનમૂર્ત્તિ જોઇ, પોતાના પાપમાટે અતિશય પશ્ચાત્તાપ કરતી વિચારવા લાગી કે, "રે! રે! મેં મારા ક્ષણિક સુખમાટે આવી સુંદર કોમળ સુંદરીને મરવી ઇચ્છી! હું તે કેવા અઘોર નરકમાં પડીશ, હર હર!" આ વિચારના વમળમાં પડવાથી તેનાથી બોલાતું, હલાતું કે ચલાતું ન હતું ને તે શરમિંદી પડી ગઈ હતી. મનની સ્વસ્થતા અને વિચારની નિશ્ચલતા ન હોવાથી આમ સાધારણપણે બને છે. દ્દઢ વિચારવાળા મનુષ્યો પોતાના વિચારમાંથી પાછા પડતા નથી. પણ આ

તો એક કોમલાંગી સુંદરીજ કેની, તેના વિચારનો નિશ્ચય શો? પોતાની એક સજની જોઇ, તેના ચેહેરામાં જે મોહિની રહી હતી તેપર મોહિત થઇ રહી અને પસ્તાવામાં પડી એમાં ઝાઝું આશ્ચર્ય જેવું નથી. કેમકે **મોતી** બેગમનો સુંદર ચેહેરો એવી તો આકર્ષણશક્તિ ધરાવતો હતો કે એ જગ્યાએ મોટો ક્રૂર પ્રાણી કે રાક્ષસ હોય તે પણ દિગમૂઢ થઇ જાય. સ્ત્રીઓ પ્રેમાળ ને શરમાળ હોય છે, ને તે ગમે તેવી સબળ હોય છે તોપણ પ્રેમપાનતાં ગગળી જાય છે એટલુંજ નહિ, પણ પવિત્ર પ્રેમ નિરખ્યો કે તુરત ગમે તેવું કઠિન મન હોય તે પણ નરમ માખણ જેવું થઇ જાય છે.

આમજ **રમા**ને બન્યું ને તે સ્વાભાવિક હતું.

"બ્હેન, તું થાકી ગઇ છે?" અંતે ઘણો વખત થવાથી **મોતી** બેગમે ખુલાસાની આશાથી પૂછયું.

રમાએ જાણે સાંભળ્યુંજ નહિ હોય તેમ સ્વસ્થપણે માથું નીચું નમાવીને પડી રહી. ક્ષણેક પછી તે માત્ર "હર હર" એટલો શબ્દોચ્ચાર કાઢીને ચૂપ રહી.

મોતી બેગમની આતુરતા આથી ઘણી વધી ગઈ.

"સખી!" પોતાનો હાથ તેની પીઠપર લગાડી ફેરવતાં **મોતી** ઘણી ધીમેસથી બોલી:—"સખી! તમે ઘણા શોકાગ્નિથી તપ્ત થયાં છો, નહિ?"

હજી પણ જવાબ મળ્યો નહિ—માત્ર માથું નીચેથી ઉંચું કરીને **રમા**એ આસપાસ નજર ફેરવી, ને પાછી શરમાઇ ગઇ હોય તેમ જરાક ચેહેરાપર કરચલી ચઢાવી નીચું માથું કીધું. **મોતી**ની મીઠી વાણી સાંભળતાંજ **રમા**ને ઘણી શરમ ઉત્પન્ન થઈ.

"તમે સાંભળ્યું બ્હેની? શા સમાચાર છે કે તમે બોલતાં નથી? શું જે સરદાર તમારી સાથે આવ્યો હતો તેનો નાશ પેલા શત્રુવટ દર્શાવનારા મરાઠાઓએ કીધો? અને તે શું મારા પ્રીતમ—"

"ના! ના! બ્હેન તમે તમારા પ્રીતમમાટે એટલી બધી આતુરતા ન રાખો." એકદમ ચમકીને **રમા**એ જવાબ દીધો.

"તમે મને શું કેહેવા માગો છો? તમારૂં એકદમ આવવું કેમ થયું તેમાટે ખુલાસો કરશો?" **મોતી**એ કંઇક ધીરજથી પૂછયું; "તમે દિલગીર છો કે થાકેલાં છો?"

"બંનો છું," **રમા**એ જવાબ દીધો. "આજે મારાપર અને તમારા પ્રીતમ નવાબ ગ્યાસુદ્દીન રૂમીપર જેજે વિટંબણા આવી છે તેવી કદી કોઇપર પણ આવી હશે નહિ, ને તેથી આજે મારા દુઃખનો પાર નથી." ધીરજ ધરી સઘળી પાપી ઇચ્છાઓ દૂર કરીને **રમા**એ પ્રત્યુત્તર દીધો.

'ત્યારે આજે તમે જેની સાથે ગયાં હતાં તે મારા ખાવિંદ હતા? ન તેમનું શું થયું? તેઓ કયાં છે? મરાઠાઓએ કેદ કીધા કે સ્વર્ગમાં મોકલ્યા કે પોતાની સાથે લઇ ગયા? શું છે બહેન તે મને ઘણી જલદીથી જણાવ, તારો આભાર ભૂલીશ નહિ." આ સઘળું **મોતી** એટલી તો ઉતાવળમાં બોલી ગઇ કે પેહેલો કયો જવાબ દેવો તે **રમા** સમજી શકી નહિ. સ્ત્રીઓની રીતિ પ્રમાણે જેટલી અધીરતા **મોતી**માં હોવી જોઇએ તેટલી અધીરતાથી આ પ્રશ્નો તેણે કીધા.

પણ **રમા** જરાએ ઉતાવળી થઇ નહિ. તેપણ ઘણી સમજુ હતી. વળી હવે નિર્મળ હિમાલયના વાયુ જેવા સ્વચ્છ અંતઃકરણની થઇ હતી, ને પોતાના પાપિષ્ટ વિચાર **ઇશ્વરે** આ પ્રશ્ચાત્તાપથી માફ કીધા છે એમ જાણી તે ધીરી પડી હતી.

"ધીરજ રાખો મારી પ્રિય સખી! તમારા ખાવિંદ કુશળ છે માટે તેના તરફની ભીતિ કહાડી નાખો." ધીમે ધીમે **રમા**એ જવાબ દીધો. "તમારા પ્રીતમપર સંકટ છે, પણ તેનો ઉપાય થશે તો ઇશ્વર સહાય કરશે ને એ સંકટમાંથી મુક્ત થશે."

"યા **ખોદા**!! મારા ખાવિંદને તે કૃતાંત જેવા કાળામોંના શત્રુઓથી બચાવ!" ઉંચે મુખે **મોતી**એ પ્રાર્થના કીધી. "પણ ઓ બેહેન, તું શી રીતે તે સંકટમાંથી છટકી આવી?"

"તમારા પ્રીતમને બચાવવા માટે **ઇશ્વરે** મને એ મરેઠાની છાવણીમાંથી સહીસલામત છટકવા દીધી છે. જેને 'રામ રાખે તેને કોણ ચાખે!' એમાં કંઇ નવું નથી." **રમા**એ ઉત્તર દીધો.

"એમાં કંઇ નવું નથી, ખચીત! પણ આ તરફના રહીશ કરતાં દક્ષણીઓ ઘણા ક્રૂર અને નિર્દય હોય છે." **મોતી**એ પોતાનો વિચાર બતાવ્યો. "તમે ખરેખર કોઇ મહાદુઃખથી દુઃખી છો અને તમને જીંદગી અકારી દેખાય છે તેથી આ યત્ન કીધો હશે."

મોતીના આ સઘળા પ્રશ્નોના ઉત્તર **રમા**એ દીધા નહિ. તેણે પોતાની વિપત્તિ જણાવવા ચાહી, પણ જે દુઃખ બીજાને કેહેવાથી દૂર થનાર નથી તે દુઃખ કેહેવાથી લાભ શો? એમ ધારી તે કંઇપણ બોલી નહિ. તે માત્ર એટલુંજ બોલી કેઃ—"આજે તો મને જીંદગી અકારી લાગે છે. મારી પ્રાણપ્યારી બેહેન, મેં જે તારો મહા અઘોર અપરાધ કીધો છે તેની માફી જયાંસુધી તું મને નહિ આપે, ને મને ખરા પ્રેમથી હૈયાસરસી નહિ ચાંપે ત્યાંસુધી આ જીંદગી માત્ર થોડા વખતમાં મરવાને સરજેલી છે." પોતાનો ઉભરો **રમા**એ કાઢયો.

"તારૂં શું છે, ને તેં શું મારો એવો દારુણ અપરાધ કીધો છે કે એટલી માફીની આતુરતા રાખે છે?" **મોતીએ** પૂછ્યું.

"બેહેન, એ ઘણી લંબાણ વિતકવાર્તા છે. એ તમને પ્રિય તો થશે નહિ, પણ તે પાપપશ્ચાત્તાપવિમોચન કરવાથી મને કરાર વળશે. હમણાં તમે નથી જોતાં કે એ પાપને લીધે હું તદ્દન સિહાવિહા થઇ બેહેબાકળી બની છું તે?"

"બેલાશક તારી વિતકવાર્તા તને અડચણ ન હોય તો કહે, ને જા હું તને પેહેલાંથી માફ કરૂં છું!" **મોતીએ** ક્ષણભર વિચાર કરીને કહ્યું.

"બસ! બસ! હવે મને નિરાંત વળી!" એકદમ **રમા** જમીનપરથી ઉભી થઇ **મોતીનો** હાથ પકડી બોલી. "હવે માત્ર જે કારણસર હું આવી છું તેજ લક્ષમાં લઇ, તમારા પ્રીતમ—જેને મેં એકવાર મારા પ્રાણ કરતાં પણ અતિશય વહાલા ગણ્યા હતા તેના રક્ષણમાટેના ઉપાય લેવા તૈયાર થાઓ. હમણાં તેઓ ખરેખરા સંકટમાં, પેલા સામેના મેદાનમાં દ્વંદ્વ યુદ્ધમાં ખેલવાને ઉભા છે. એ ક્ષેત્ર કાળામોંના તમારા શત્રુઓનું છે, ને તમે તૈયાર નહિ થશો તો તમારા ખાવિંદની આશા ઘણી થોડી જાણજો."

"તમારા કેહેવાનો ભાવ જાણ્યો, પણ હવે ખરેખરી સ્થિતિ શી છે તે મને જણાવશો?" **મોતીએ** પૂછ્યું.

"હા!" **રમાએ** જવાબ દીધો.

"**ગ્યાસુદીન રૂમી**! તેજ તમારો પતિ ને પ્રીતમ છેની?" ક્ષણભર થોભી **રમાએ** પૂછ્યું. "આ તેની મુદ્રિકા લો, તે તમને આપવાની છે. એ એંધાણી લક્ષમાં રાખી તમે તમારા સૈન્યને તૈયાર રાખો. ભયની નિશાની જણાવતાં પૂરતા આશ્રયની જરૂર છે. જો તુરત ઉપાય નહિ લેશોતો ખાવિંદની સ્થિતિ શી થશે તે અનુમાનથી કેહેવાશે નહિ."

"એટલું બધું ભય છે? હાય! હાય! **મોતી** એકદમ ગગળીને પાછી બેસી ગઇ. "રે ઉપાય શું કરીશું? મારા પ્રીતમની શી અવસ્થા થશે ને તેને આશ્રય કોણ આપશે? ક્યાં છે મારો **સુરલાલ**? તે કેમ આ વખતે સુસ્ત થયો છે?" એમ બોલતાં તે મૂર્છાગત્ થઇ પડી.

"બેહેન! બેહેન! અરે આ શું?" એ જોતાંજ ઘણા ગભરાટમાં **રમા** પડી ગઈ. તેને શું કરવું તે સુઝયું નહિ. પણ પાસે પાણી હતું તેમાંથી પાણી લાવી બે ત્રણ છાલક મારી એટલે વિભ્રાંત સ્થિતિમાંથી **મોતી** સાવધ થઈ.

"બેહેન! તમે આટલાં બધાં અધીરાં ને નમ્ર કેમ થયાં છો? તમારા કરતાં મને કંઇ ઓછું લાગતું નથી, ને મારા મનમાં શું શું થાય છે

તેનો જરા તમને ખ્યાલ પણ નહિ હોય. પણ માન મારી આલી! એ તારો ગ્યાસુદ્દીન રૂમી તને જેટલો વાહાલો છે તેનાથી જરાપણ મને ઓછો નથી. પણ ચાલો ઉઠો ને સાવધ થઇ જે કરવાનું છે તે કરો."

"અરે સખી! આ વખતે તેં મને જીવતદાન દીધું છે, પણ મારા પ્રીતમ વગર મારી જીંદગી વ્યર્થ જાણજે. તેના માઠા સમાચાર આવતા પેહેલાં આ જીવ તેના કીરતારની હજુર ચાલ્યો જશે."

"પણ હવે તમારી એ પ્રેમવાર્તા પછી કરજો. હમણા જે કરવાનું છે તે કરો. આ મુદ્રિકા તમે ધારણ કરો, એનાં માલીકજ તમે છો, ને તમને શોભશે. મેં નવાબસાહેબના બચાવ માટે જોઈતા ઉપાય લીધા છે એટલે તેઓની જીંદગી માત્ર ધાસ્તીમાં છે એટલુંજ જાણજો, પણ તે સોએ નવ્વાણું ટકા સલામત છે. હમણા થોડા વખતમાં મોટો અવાજ થશે તો તમારે જાણવું કે બહુ સંકટ છે, ને તેને માટે પૂરતી તૈયારી કરવી જોઇએ. તમારા સૈન્યના સરદારોને આ વર્તમાન નિવેદન કરીને સૌએ સજ્જ રહીને કામ કરવાનું છે. જો તમે મારાપર ઇતબાર મૂકતાં હો તો, વહાલી બેહેન, ખાત્રી રાખજો કે એ કાળા મોંના ચંડાલ લૂટારાઓને મારી ઉતારી આ શેહેરને સ્વસ્થ કરીશ અને તમારો પ્રીતમ તમને આવીને ભેટશે."

"ભલે તું અમારો આજથી રાહબર!" **મોતીએ** મોટા ઉમંગથી **રમાને** ભેટીને કહ્યું અને તેના હાથને ચુંબન કીધું. "બેહેન, મારી એક બીજી સખીમાં તું આજે ત્રીજી થઇ. મારી જીંદગી તુલીક તું દુ:ખી થશે નહિ ને તારાથી હું વિખુટી પડીશ નહિ."

"એ બધી વાતો નવરાશે કરવાની છે. હાલમાં જે કરવાનું છે તે કરવામાં વિલંબ શો?"

"તમે મને કેહેશો વારૂ કે મારો પ્રીતમ ત્યાં શું કરે છે?"

"તે હમણા એક એવા સંકટમાં છે કે જો તેમાંથી ઉગરે કે વિનાશ પામે તોપણ જગત્માં અમર કીર્ત્તિ ભોગવશે."

"તેને બચવાની આશા છે ખરી?"

"તમે ધારોછો તેથી વધારે."

"તમારો ઘણો ઉપકાર માનું છું."

"એ ઉપકારની વાતો હમણા કરવાની નથીજ."

"ત્યારે ચાલો આપણે લશ્કરને સજ્જ કરીએ."

"અને તેમાં આજે આપણે ત્રણે સ્ત્રીઓ યાહોમ કરી ઝંપલાવીએ."

"તમે પણ અમારી સાથે રણસંગ્રામમાં આવશો?"

"કાં નહીં! તમે જેટલું કરશો તેથી વધારે કરીશ—મારા હાથ જોજે."

"સાબાશ હૈ! એ નાજનીન, તુમ દોનોકી સરદારી નીચે હમેરા સબ લશ્કર તૈયાર હે! ખોદા તુમેરા નીઘેબાન હો!"

છેલ્લું વાક્ય **રમા** બોલી તે **નવરોઝે** આવતાં સાંભળ્યું ને તે ઘણા ઉમંગથી એ પ્રમાણે બુમ પાડી ઉઠયો.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

"જીતેગાસો બીબી, હારેગાસો લોંડી."

જ્યારે દરવાજા નજીક એક બાજુએ **રમા, મોતી** ને **નવરોઝ** આ વેળાએ વાતમાં મશગુલ થયાં હતાં, ત્યારે શેહેરી લશ્કરમાં **સુરલાલ, મણી** અને બીજા નાના નાના સરદારો ફરીને સિપાઈઓને ઉશ્કેરતાં હતાં. પણ સિપાઈઓનું જોસ હવે ચઢી ચૂક્યું હતું અને તેઓનાં પાણી વળતાં થયાં હતાં. ધીરજની હવે આખર અવસ્થા આવી હતી એટલે સિપાઈઓ ચાહતા હતા કે જેમ બને તેમ જલદી તૂટી પડી આ પાર કે પેલો પાર કરવામાં આવે તો ઠીક. ઘણી વાર જોસમાં ને જોસમાં ઉભા રહી પછી લડાઈમાં ઝંપલાવવામાં આવે ત્યારે પરિણામ સાનુકૂળ ન આવે. સામા શત્રુ જોરાવર થાય ત્યારે બીજો પક્ષ મંદ પડી જાય. એટલામાટે તાતે ઘાયે લડાઈમાં એકદમ ઝંપલાવવામાં આવે તોજ જય પરાજયની આશા બહુ જાણવા યોગ્ય થઇ પડે.

સુરલાલ સઘળાને જોસ ચઢાવતો હતો, પણ દાંત કચકચાવીને બેઠેલા આરબો ને પઠાણો તો કેહેતા કે કયારે અમને હુકમ આપો છો, શામાટે અટકાવ્યા છે, અને કેમ જવા દેતા નથી? આ ડોળા ઘુરકાવતા જવાનોનાં શબ્દ બાણ સાંભળી **સુરલાલ** ગભરાયો, પણ તે નિડર રહ્યો ને શેહેરી લશ્કરના બળથી તેઓને જણાવ્યું કે, "હવે વિલંબ નથી, હમણાજ તમે દોડીને શત્રુઓને કાપી નાખશો."

"હમે હમારો એવો બેમુલો સમય વ્યર્થ ગાળવા માંગતા નથી, અમને હુકમ આપવામાં ઢીલ નજ થવી જોઇએ." પઠાણોમાંનો એક એકદમ આગળ ધસી આવીને બોલ્યો. "શી હરકત છે કે હવે શત્રુને મારી હઠાવવામાં આનાકાની થાય છે? જનાબ, કાફર લોકો લઢવાને નારાજ છે કે આપણાથી જબરા છે કે તેઓ ભાગી ગયા છે? અમારો નવાબ બેવકૂફ છે તો પછી અમે કોનાપર આધાર રાખિયે ને કેવી રીતે કામ કરિયે. હમણા અમને હુકમ દીધામાં આવે તો પછી અમારો હાથ જોજો, પણ બેગમ સાહેબ એશઆરામમાં મઝા મારવા કોણ જાણે કયાં ભાગી ગયાં ને અમને આકાશ વચે ખડા કીધા."

"ચૂપ રહે ખાન!" સુરલાલ બોલ્યો. "તું જાણે છે તે કરતાં વધારે સારી રીતે આ લશ્કરને દોરવનારા જાણે છે કે ભય કેમ છે અને હવે કેમ વર્તવું જોઇએ. પણ તારી બેમર્યાદ લુલીને આગળ ચઢાવીશ તો આ તરવારનો સ્વાદ ચખાડવો પડશે. બેગમસાહેબનેમાટે કુવાક્ય બોલનાર તું બેમરવતને જાનથી દૂર કરવો એમાં જરાપણ હરકત જેવું નથી."

"કાફ્ર, બહુ બોલે છે તો આવી જા, તારી તરવાર ને મારી તરવાર બંને કેવા જોસ્સાથી કામ કરે છે તે જો. સમાલ." આમ બોલતાં પઠાણોના એક આગળ પડેલાએ તરવાર કાઢી અને સુરલાલને મારવા ઉગામી, તેમ સુરલાલે પણ સાવધ થઇને પોતાની તરવાર મ્યાનમાંથી ખેંચી. એક ક્ષણમાં શત્રુ સાથે લડવા જતાં માંહોમાંહે લડાઈ થઇને શેહેરનું સત્યાનાશ વળવાનો સમય આવ્યો હતો, પણ એક અકસ્માત બનાવથી આ ખાનસાહેબની તરવાર તેને ઠેકાણે રહી ને તે ખોદાતાલાની બંદગી કરવાને પહોંચી ગયો ને વળી લશ્કરમાં પણ બેદીલી ન ઉત્પન્ન થઈ. જો આ બારીક પ્રસંગે માંહોમાંહે લડાઇ સળગી હોત તો બાકીની લૂટફાટ શિવાજી સુખેથી કરત, અને જે રીતે તેને હવે સૂરતની પ્રજા તરફથી ત્રાસ બતાવવામાં આવ્યો હતો તેનો પૂરેપુરો બદલો લેત. શિવાજીનો સ્વભાવ ઘણો ચિડિયો હતો અને તેમાં પણ જ્યારે એની કરેલી યોજના સામાં કોઇ દુર્ઘટ પહાડ આવી અટકાવ નાંખે ત્યારે એ અતિસેં ક્રોધથી તે પહાડના તુકડેતુકડા કરી નાખવાને તૈયાર થતો હતો. ઘણે સ્થળે તેણે અસભ્ય વૈરની ખુમારી–હિંદુ કે મુસલમાન કોઇપણ તરફ બતાવી છે તેનું મુખ્ય કારણ એજ છે. તે એમજ સમજતો કે મારા સામા કોઇપણ થવો જોઇએ નહિ: આવા વિચાર હમણા સુધી હતા. જે સામા મેદાનમાં એ હમણા રાતો પીળો થતો બેઠો હતો ત્યાં પણ એ એવાજ વિચાર કરતો હતો ને તે આવી કોઇ તકની ચાહના તો ચાતક પેઠે રાખતો હતો. તો પછી સમય આવે એ કેમ ચુકી જાય? પણ શિવાજીના ત્રણ દિવસના સંહારથી અને સ્ત્રી ને બાલકપર જે અસહ્ય જુલમ કીધો હતો તેથી ઇશ્વર પણ દુભાયો હોય ને તેજ હવે એના કાર્ય સામે નડતર રૂપ હોય તેમજ ગમે તેવી એની બાજુ સબળી થવાનો પ્રસંગ આવે તોપણ તેમાંથી એનું નસીબ આડુંજ ફાટતું હતું. ખાનસાહેબે હમણા તરવાર ખેંચી છે ને સુરલાલ તેનાપર તરવાર નાંખવાનો વિચાર કરે છે; જો સુરલાલની તરવારથી ખાનનું મરણ થાય તો પઠાણો સુરલાલને એક કાફ્ર સમજી કાંતો રીસાઇ જાય કે કાંતો સામા થઇ માંહોમાંહેજ કતલ ચલાવે. પણ એ વખત ઘણો વેગળો હોવાથી એક ત્રીજાના હાથથીજ તે પઠાણનું મરણ થયું ને તેથી તુરત ઉલટી શાંતિ પથરાઈ ગઈ.

મોતી ને રમા વાતમાં હતાં તે વખતે અકસ્માત્ **નવરોઝ** ત્યાં જઈ પહોંચ્યો તે આપણે ગયા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા છિયે. **નવરોઝ** આ નવી નાઝનીનને તુરત પીછાની ગયો ને તે કંઇક ગભરાયો ખરો, પણ **મોતી**એ સર્વ રીતનો જલદીથી ખુલાસો કીધો. **નવરોઝ**ને પણ કેમ કરવું તે તુરત તો સુઝયું નહિ તેથી ચિત્તભ્રમ જેવો થઇ પડયો. પણ આવો બારીક કાળ ઘણીવાર આવેલો ને તેમાંથી બચેલો ને બીજાઓને બચાવેલા તેથી તુરતાતુરત પોતાના મનસાથ સર્વ પ્રકારે નક્કી કરીને તે બોલ્યો:

"મોતી, આ પ્રસંગ ઘણો બારીક છે, ને હવે કેમ વર્તવું તે જો કે મને સુઝતું નથી, તોપણ મારાથી બનશે એટલું કરી તારા ખાવિંદને બચાવીશ."

"બસ, મારે બીજું કંઇ જોઈતું નથી. માત્ર એટલુંજ જોઈએ છે કે હું મારા ખાવિંદને બચાવી શકું." **મોતી**એ જોસ્સામાં જવાબ દીધો.

"અને તેમાં ઝાઝી હરકત પડનારી નથી." **રમા**એ વાક્યપૂર્ત્તિ કીધી, "હમણા મરાઠા જે રીતે રોકાયા છે તે રીતમાં તેઓને ઝપે કરવા એ બહુ વિસાતની વાત નથી."

"વફાદાર બેટી! તેં જે રીતે આશ્રય આપવાનો વિચાર કીધો છે ને અમારા માલિક **ગ્યાસુદ્દીન રૂમી**ને બચાવવા તેં જે શ્રમ લીધો છે તે શ્રમનેમાટે તારો ઘણો આભાર માનવાને હું ચૂકીશ નહિ, પણ હવે તુંજ કંઇક યુક્તિ બતાવ કે જેથી સહીસલામત કામ પાર ઉતરે." સરદારે વિનયથી **રમા**ને પુછયું.

"યુક્તિ! યુક્તિ બહુ સેહેલી છે!" **રમા**એ આશ્ચર્યથી કહ્યું. "એ વૃદ્ધ સરદાર, તને યુક્તિ નથી જડતી કે હું તારી બેટીની આવી મશ્કરી કરે છે?"

"નહિ! નહિ લડકી! એ ખ્યાલ તું દૂર કર." **નવરોઝે** સફાઇબંધ ઉત્તર આપ્યો. "તું જે આજે અમારા હિતમાં આટલો શ્રમ લે છે તેનેમાટે આવી ઠઠ્ઠામશ્કરી હોય? એવા ખ્યાલી વિચાર કદાપી કોઈ બીજે પ્રસંગે કરૂં, પણ જે બારીક વખત હમણા આવ્યો છે, તેમાંથી જ્યારે તું આટલાં બધાં સંકટોથી બચીને અમારા રક્ષણમાટે આવી છે ત્યારે તારાજ કોઇક વિચારથી અમે બચીશું એવી મારી ખાત્રી છે. તને કેવાં કેવાં સંકટથી બચાવી છે એ વાતના વિચારે મને લાગે છે કે તારી બાજુએ પેગમ્બરનો સાહો છે."

"તેં ખરૂં કહ્યું મારા ધર્મના પિતા!" **મોતી** બેગમ બોલી. "એના સંકટથી એમજ ખાત્રી થાય છે કે એ આજે કઇ ઈશ્વરની મદદથી આ

પરાક્રમ કરવાને શક્તિમંત થઇ છે." તે પછી **રમા** તરફ ફરીને બોલી, "આજે તેં જે કર્તવ્યકર્મ કીધું છે અને જે સંકટથી તું બચી છે તેથી અમને આશા છે કે હવે તુંજ અમને બચાવશે. હવે તું વિલંબ ન કર, અને તારા વિચાર હોય તે જણાવ."

"મારી દિલોજાન બેહેન! બેફીકર રહે, તારા ખાવિંદને કોઇપણ ભયથી બચાવી તને સુખી કરીશ." તે ઘણા મમતાળુ શબ્દમાં તાબેદાર માફક અને અતિઅપરાધી માફક બોલી. "હું કોઇપણ સમયે તારી તાબેદાર છું, તારો હુકમ હોય તે ફરમાવ. હું જાણું છું કે તારો પ્રીતમ જે સંકટમાં છે, જે અત્યંત ભયમાં છે તેમાંથી **ઇશ્વર** બચાવે તોજ બચે, પણ જેની પક્ષે વિઠોબા છે તેને કંઇપણ ભય આવવાનો હોય તોપણ તેમાંથી તેનો બચાવ થશે. આપણીજ ફતેહ છે એમ જાણી તું ઉમંગમાં સઘળી તૈયારી કરાવ. જો વિલંબ કરીશું તો વખત હવે ઘણો થોડો છે. હવે એકદમ ઝંપલાવવાનું છે, ને મારો વિચાર છે કે પેહેલાં ઘોડેસ્વાર ટૂકડીને આગળ રાખી ભયચિન્હ જણાતાં એકદમ ઝોંકાવી દેવું એ સર્વથી વધારે યોગ્ય છે. કદાચિત્ તેમાં આપણો પરાજય થયો તોપણ યાદ રાખજે કે તારા પતિને તો મારા શિરનો મુકુટ ગણીને બચાવી લાવીશ, પછી કદાપિ મારો શિરચ્છેદ થયો તો કીસ ગણુતીમાં. હું તારી ને તારા અમીર ઉલ ઉમરાવ ખાવિંદની સેવા એક લોંડી માફક બજાવીશ; અને હમણા હું પવિત્ર કોલથી જણાવું છું કે જ્યાં સુધી તારો પતિ તને ભેટે નહિ ત્યાં સુધી હું કદીપણ અન્નાહાર કરીશ નહિ."

"હું મારા પવિત્ર પ્રભુ, જગનિયંતાના ચરણારવિંદપર મસ્તક ધરી કસમથી કહું છું કે હું કદિપણ તને વીલી મૂકી તારા જાનને જોખમમાં જવા દઇશ નહિ." **મોતી** એકદમ પ્રેમાવેશમાં બોલી ઉઠી.

"ત્યારે હવે આપણે જલદી તૈયારી કરવી. એક ક્ષણુપણ હવે ખોવી હાનિકારક છે, એકદમ હવે તૈયારી કરીને પછી પગલાં ઉપાડવાને તૈયાર થાઓ." **રમા**એ કહ્યું.

"ચાલો આપણે લશ્કરની બરાબર ગોઠવણ તપાસીએ ને તેઓને આગળ કરીએ." **નવરોઝે** વિચાર બતાવી લશ્કરની બાજુએ ચાલવા માંડયું. થોડે દૂર ગયા એટલે બે સમશેર હવામાં ચમકતી માલમ પડી. અને પઠાણ ને **સુરલાલ**ને પીછાણી હમણા **સુરલાલ**નું શિર ગયું છે એમ જાણી **નવરોઝે** પોતાના ઘોડાને એડ મારી એકદમ મારતે ઘોડે તરવાર મ્યાનમાંથી કહાડી, જતાં વારને એકે ઝટકે તે પઠાણનું શીર છુટું કરી નાંખ્યું. અને એકદમ પઠાણના લશ્કરમાંથી સાબાશીનો પોકાર ઉઠયો.

જે મારામારી થનાર હતી તેમાં પઠાણોનાં લોહી ઉભરાઇ આવ્યાં હતાં, તે ઠેકાણે પડયાં, ને જે વિચાર એક ઘડીપર હતા તે હમણાજ તદ્દનજ બદલાઇ ગયા. સુરલાલપર જે વેરની ઝુમ હતી તેને બદલે દયાની ઝુમ છુટી, અને તે બચી ગયો ને પઠાણ મુવો તેથી તેઓ રાજી થયા.

"સરદારે અચ્છી બજાવી દીધી," લશ્કરમાંથી એક પઠાણ બોલ્યો.

"એ કમજાત, બડી હેવાનયતસે કામ કરતાથા! કુરાન, ઓર પેગમ્બર દોનોકી મનાઇથી, લેકીન કાફરને શરાબ લીયાથા, ઉસકી શિક્ષા અચ્છી હુઇ." બીજા પઠાણે તેનાપર લ્યાનત નાંખી.

"સબર! સબકા બોલના અબ રવા હૈ," નવરોઝે કહ્યું. "એ કમબખ્ત ઉસકા ગુન્હાકી શિક્ષા કે લાયક હુવાહૈ, લેકીન તુમ સબ મેરે તાબેદાર હો કે નહિ? જો હમેરેસે તુમ બેદીલ હુવે હો તો તુમ તુમેરે રસ્તે ચલે જાઓ, મેં ઓર મેરા ખુદા દોનોં ઓ લૂટારેકે સામને લડનેકું જબરજસ્ત હૈં. તુમ એસા મત જાનો કી મે કુછ એ કાફરકી સામને જાનેસે ડરતા હું, લેકીન જો પાક પેગંબરકે કસમસે હમેરી સાથ સબ જાગે જાનેકા કોલ દીયા હૈ ઓ કોલ તુમ અબી બજાનેકું આતુર હો યા નહિ એ જાનનેકી મેરી બહોતસી ખાયસ હૈ. યાદ રખો, જો અબ ભાગ જાયગા ઓ નામર્દ હોગા, ઓર ઉસને માકા હરામકા દૂધ પીયા હોગા, ઓ બડા કાયર હોગા! પણ તુમ સબ યાદ રખો કે ઓ બચનેવાલા નહિ. હમ હારેગા તો મરાઠા સીપાહ તુમ સબકું કાટ ડાલેગા, ઓર તુમેરા એ શરીરકા તુકડા કર કર સુવરકું ખાનેકુ દેગા. ઉસ બાસ્તે તુમકું જાનના જરૂર હૈ કે તુમેરા મોત ઇસ રીતસે નહિ તો ઉસ રીતસેં આ રહ્યા હૈ. લેકીન સુનો! અયે સીનેબાજ સીપાહો! જો તુમ મેરે સાથ રેહેકર લડોગે તો તુમ બીબીકી જગાકે લાયક હોગે, પેગંબર સાબજી તુમકું હજુર રખેગા, લેકીન શિવાજી કાટ ડાલેગાતો તુમ મરોગે ઔર લોંડીકી જગાકે લાયક હોગે. તુમકું કોનસી જગાકી ઈચ્છા હૈ, બીબી કે લોંડી?"

"બીબી!" એકે સ્વરે એક મોટો અવાજ થયો.

"પેગમ્બરકે નામસે મેં તુમકું કેહેતાહું કી તુમેરા એક બાલકી ઇજાકે ખાતર મેં મેરા શીર દઉંગા. ઇમાનસે અબ બજાનેકા બખત આયા હૈ તો તુમ તુમેરા સબ જોર અજમા દો." આમ બોલી નવરોઝ ત્યાંથી એકદમ બેગમને લઇને ચાલી ગયો. પઠાણો પણ જોરમાં આવ્યા. બીજા લશ્કરમાં તેઓ ફરી વળ્યા પછી સુરલાલ સાથે વાતચીત કરી, જે પોતાની તૈયારીમાં વિચાર કરતો હતો તેવામાં એક મોટો તોપના જેવો ધડાકો થયો.

"એ શું થયું?" નવરોઝે પૂછ્યું.

"નવાબ બહુ ભયમાં છે!" **રમાએ** જવાબ દીધો અને **મોતીના** માંનું નૂર ઉતરી ગયું.

પ્રકરણ ૨૨ મું.

દ્વંદ્વ યુદ્ધ.

જે રીતની યોજના. અને જે રીતનું ભય હમણા મેં આગળ આવ્યું છે તે અતિશય ઇંતેજારી લાવે તેવું છે (અગરજો કેટલીક રીતનાં પ્રકરણો જીજ્ઞાસુ પણ જણાય છે), અને તેથી સુશીળ વાંચનારાને જણાવિયે છીયે કે હાલનો બનાવ **સૂર્યપૂર**ની પૂર્વ બાજુના મેદાનમાં બને છે. જ્યાં કંઈ મીજલસ નથી જે વાતોના તડાકા ચાલે, અથવા ટોલટપ્પા અથવા પ્યારના ઉભરા અથવા નીતિનાં વ્યાખ્યાનો, અથવા ધર્મનો બોધ આપવામાં આવતો હોય તેવું પણ નથી. એ જીંદગીના સાધારણ બનાવો બહુ ચમત્કારિક છે, પણ આ બનાવ તો દિલને કંપાવે તેવો અને જીવ સટાસટના સોદાનોજે; અને કંઇ સેંકડો જીવોનો એ ત્રણ અમૂલ્ય પ્રાણીની જીંદગી ઉપરજ આધાર રાખવામાં આવ્યો છે. મતલબ આ પ્રમાણે છઃ—**મોતી,** પોતાના પ્રીતમથી વખુટી પડેલી છે—જેમ એક ઘેટીનું બચ્ચું પોતાની માથી વિખુટું પડયું હોય ને ઘેટું પોતાના પોષણકર્તાથી પડયું હોય! નવાબ પોતાના હજારો શત્રુ સામા મરવાને તત્પર થયો છે, જ્યારે તેના મેં આગળથી દુનિયાની જંજાળ જતી રહી છે, અને માત્ર બેજ છબીઓ સાક્ષાત્ સન્મુખ આવીને ઉભી છેઃ **રમા** ને **મોતી; રમા**નું લક્ષ નવાબની જીંદગીના આધાર ઉપર છે અને તે એટલુંજ ઇચ્છે છે કે **તાનોજી** માલુસરેનું મોત થાય અને પ્રભુ વિહોબા નવાબ યવનની વાહારે ધાય. આ ત્રણમાંથી કોણ બચે છે ને કોણ સંસારવિલાસ સુખ ભોગવે છે, એ મોટો ચમત્કાર દૈવાધીન હોવાથી હમણા સૌનું લક્ષ તેપર ખેંચાયું છે.

આજ બનાવના રંગને હમણા અમે ધોળાયે છીયે—પછી તે કુત્રિમ હો, કદી મતલબસર હો, વાસ્તવિક હો, કે અદ્દભુત હો તોપણ તે રસજ્ઞ વાંચનારમાટે લક્ષપૂર્વક અવલોકન કરવા યોગ્ય છે.

નવાબ મેદાનમાં એકલો ઉભો છે—જેમ સહરાના રણમાં એકાદ નાજુક છોડવો ઉભો હોય ને તે એમ ચિંતાક્રાંત થતો હોય કે કોણ જાણે પશ્ચિમનો સુસવાટો કયારે આવશે કે તેના જડમૂળને પણ ઉખેડી નાખશે. **તાનોજી** માલુસરેએ એક તાલીમબાજના જેવો વેશ લીધો છે, ને **શિવાજી, દાદોજી, બલાલ** વિગેરે તેના સહાયકો સામા બિરાજ્યા છે, અને સઘળા ચિંતાતુર છે કે

પરિણામ કેવું આવેછે. પણ તે સઘળા કરતાં નવાબ વધારે ચિન્તાને આધિન થયો છે. તેનું મોં ફીકું પડી ગયું છે, જાણે મોંપર લોહીજ નહોય. પણ તેણે પોતાનું હીર જવા દીધું નથી. ઉમંગથી ઉભો રહ્યો છે, અને થોડુંક કૃત્રિમ ને થોડુંક સ્વાભાવિક બળ પોતાના મનમાં લાવીને **અલ્લાહ**નું નામ દઈને લડવાને હામ ભીડી છે.

"**પરશુરામ** અવતાર! જુઓ જુઓ! પેલો મલેચ્છ કેવી રીતે સીનાથી ઉભો છે." **બલ્લાલે** **શિવાજી**ને કહ્યું. "એ ગમે તેવો છે તોપણ ઘણો સારો અને વીરલો છે; જોઈયે **માલુસરે** કેમ ભીડાવે છે."

"**બલાલ**, તું **માલુસરે**નું તેજ ન હણ!" **શિવાજી**એ ઘણી દિલગિરી સાથ કહ્યું. "એના જય પરાજયપર ઘણી મોટી આશા છે, અને જો એ હાર્યો તો મેં નક્કી કીધું છે કે આપણી દોલત ધૂળ મળવાની. મને ઘણા અપશુકન થાય છે; અને એ શુકનનું ફળ ખચીત નબળું આવશે. **દાદાજી**, હવે ઇલાજ શો છે? તમો કંઇ બતાવો કે સુખરૂપ એકવાર જઇયે. પણ તમે ખચીત યાદ રાખો કે **રામદાસ**સ્વામી જીવતા છે તો હું **સૂર્યપૂર**ના લોકોને છોડીશ નહિ. આ તેમની કરણીનાં ફળ ઘણાં ભૂડાં ચખાડીશ."

"ભાઇરે, હવે તો જે બને તે તું જો. **માલુસરે** કંઇ ગાંજ્યો જાય તેવો નથી તો પછીની ચિન્તા શું કામ કરેછે." **દાદાજી**એ હિમ્મત આપી.

"મને ચિન્તા નથી, પણ મહાશ્રમે મેળવેલું આ દ્રવ્ય સહજમાં લૂટાઇ જશે તેનો કંઇ વિચાર કીધો? આ યવનોથી ભરતખંડ સ્વચ્છ કરવું છે, તેમાં આ પેહેલું વિઘ્ન ઘણું દિલને કંપાવે તેવું છે. મહારાજે મને કહ્યું હતું કે જ્યાં યવન હશે ત્યાં તું ઘણી સારી રીતે જય મેળવાને આવશે, ને પુષ્કળ દ્રવ્ય પણ હરણ કરશે; પણ આ જોઇને તો હું ઘણો દિલગિર છું કે મારી મુરાદ મારા મનમાં રહી ને યવનરાજ્યમાં આ પેહેલો પરાજય થવાનો વારો આવ્યો છે."

મહારાજને દોષ ન દે! તેઓએ તને રૂડુંજ કહ્યું હતું, અને તેનાથી તને લાભજ થયો હશે. પણ કાંઇક તારો દોષ હશે તેથીજ આવી અવસ્થાએ તું પોહોંચે છે. પણ હવે આ બધા વાતોના ગપાટા છોડી દે, ને ઝટપટ આ રંગ અખાડો મળે ને પટ છોટ આવે તેમ કરવાપર મેહેનત લે; કેમકે કદાચિત્ આ બાંડિયાઓએ એવી રચના કરી હોય કે પાછી રાત્રિ પડે તો એકદમ હલ્લો કરી ઘાસની પેઠે સૌને કાપી નાંખવા ને તેને માટેજ આટલી તાલમેલ કરતા હોય તો પછી એક તરણા મીસાલે આપણી અવસ્થા થઇ જશે, ને રાત્રિના બચાવ વગર એકલા અટવાઇ જઇશું. શેહે-

રના લોકો તો સઘળી જગ્યાથી વાકેફ હશે, તેઓ કોઈપણ રીતે પછાડી લાગશે તો ઇલાજ નથી, ને કદાપિ નવસારીવાળાઓ આવશે તો બંને બાજુથી ચોરકુટો વળી જશે. મારી મરજી તો હવે દેર કરવાની નથી. મને તો એજ સુઝે છે કે જેમ બને તેમ આજ રાત્રિના નાસતી પકડવી. કાલનો દિવસ ઘણો વિપરીત છે, ને આજે જાણે આપણાપર ઇશ્વરજ રૂઠેલો હોય તેમ આકાશ પણ જેની, કેવું કાળું થવાં આવ્યું છે! આ વાદળા શાં હમણા? પણ એ વિપરીત અવસ્થા દર્શાવે છે." આમ નિરાશ મુખડે દાદોજી બોલ્યા તેની અસર પરશુરામ અવતાર મહારાજને એટલી થઇ કે તેઓની ડાબી આંખ ફરક ફરક થવા લાગી, ને તેથી ઉલટા વિશેષ ચિંતાતુર થયા.

"મને પણ મોટું ભય જણાય છે, ને હું ચાહુંછું દાદોજી કે ભવાનીને ભોગ આપવો જેઇએ"-શિવાજીએ શિથિલતાથી દાદોજીને જણાવ્યું. "મારી ડાબી આંખ ફરકે છે, ને નક્કી આજનો દિવસ ઘણો વિકટ જણાય છે. મેં તો ધાર્યુંજ હતું કે આટલું બધું દ્રવ્ય આપણને પચવાનું નથી, ને તેમજ થયું. પણ હવે તો જેવી વિઠોબાની ઇચ્છા. તેના આધારપર સર્વેનું જીવન છે; પણ મહાદેવ આપણી વાહરે ચઢે અને આજે બચીએ તો મોટો યાગ કરી પછીથીજ આપણી લડાયક શક્તિનો ઉપયોગ કરીશું."

"હશે, એ બધી વાત પડતી મૂકો. નકામી યાગ ને ફાગની પીડા કાં કરો છો મહારાજ," બલાલે કહ્યું. "આપણે આપણા નસીબપર હમણાં હાથ મૂકો કે માલુસરેનો જય થાય. જુઓ હવે બંનો તત્પર થયા છે. હવે તો ખરેખરો રંગ ઝામ્યો છે."

આ કચેરીમંડળે પોતાની નજર ફેરવી તો બંનો પ્રતિપક્ષીઓ ઘણા જેરસામાં આવી રહ્યા હતા, ને બન્નોની મરજી ઘડી પળમાં પોતાના શત્રુને સ્વર્ગમાં મોકલી દેવાની હતી. નવાબ તો હવે રાક્ષસ જેવો બન્યો હતો; ને રમાએ જે વીટી ને ચમત્કારિક ગોળા આપ્યા હતા, તેથી ધાર્યું કે એનું ઘર ફુટયું છે તો મારો જયજ છે. ખુદા જેને આપે તેને ભલું, પણ મારે પણ બે હાથ છે, ને એને પણ છે; હું તરવાર, બરછી ને ભાલો સારી રીતે વાપરી જાણુંછું તો પછી એ શી રીતે મારાપર ફાવી શકશે?

એમ વિચારી એકદમ એણે પોતાનો ડગલો કાઢી નાંખી, અંદર જે બખતર પેહેરેલું હતું તે બતાવ્યું, અને શત્રુને મોહ ઉપજાવ્યો. ભાલો હાથમાં લઇ, તેની ધાર તપાસી ને જમિયા બાજુએ બરાબર સમાજ્યો, ને

સૌને પોતપોતાની જગ્યાએ ગોઠવી દીધા. ગોળાઓને નીચે મૂકયા, જે-નાપર કોઈની નજર પડી, કોઈની નહિ, પણ સઘળા આ ગોળાથી ઘણાખરા બેદરકાર રહ્યા. જો કે તે લડાઈમાં કેમ ઉપયોગ કરવા એ કેટલાક મરાઠા જાણતા હતા, તોપણ તેઓના લક્ષમાં આ વાત રહીજ નહિ, ને કદી એમ પણ હોય કે તેઓ એવા વિચારમાં રહ્યા હોય કે મરાઠાઓની શોધેલી વસ્તુ મુસલ્લા કયાંથી જાણે.

મુસલમીન નવાબે પોતાની છાતીનો સીનો કાઢયો. **માલુસરે** તેથી લેવાયો ને **રમા**પર જે પાપદૃષ્ટિ કીધી હતી તે આ વેળાએ તેને સાંભરી આવી ને તેના વિચારમાં એક મિનિટ ગમ ખાઇ ગયો.

પણ તે પાછો તૈયાર થયો. પણ જ્યાં એકવાર તેજ ઉતર્યું તે ઉ-તર્યું: પાછું ચઢવું મુશ્કેલ થઇ પડે છે; તેમજ **માલુસરે**ની અવસ્થા બની. એટલામાં એકદમ નવાબ **ગ્યાસુદ્દીન** રૂમીએ, સામી છાતી જરાક દબાયલી જોઇ કે બુમ મારી—

"એ કાફર, હવે ખુદાની દરગાહમાં જાવાની કેટલી વાર છે?" આ તે એવા તો જોસ્સામાં બોલ્યો કે બીજા આસપાસ ઉભેલાઓ તો શિરમં-દાજ પડી ગયા. **માલુસરે**ને ઉત્તર દેવો સુઝયો નહિ, પણ જાતે કાબેલ તેથી જ્યાં બીજી વેળાએ નવાબે બુમ મારી કે, "એ કાફરના બચ્ચા, હવે તારા ખુદાને યાદ કર, તારી ગરદનપર મારી તલવાર આવી ચુકી છે." એટલે **માલુસરે**એ જવાબ દીધોઃ—

"ઉભો રેહે, ઉભો રેહે! ગૌહત્યા કરનાર પાપી ચંડાળ! ચોર! એ નપુંસક! અરે વેશ્યાપુત્ર, ગોત્રગામી, તું ઉભો રેહે, હવે નાસતો નહિ, ને તારો બચાવ તારાજ ખુદા પાસે થશે. તમે મુસલ્લાઓ શું આ ભરત-ખંડપર ગૌહત્યા કરશો? ધિક્કાર છે. તને તારા ખુદાને યાદ કર, ને હવે મરવાને તૈયાર થા."

"ચલ! ચલ! છોકરી! લોંડી! તું શું કરી શકે છે તે હમણા બતા-વીશ!" નવાબે તેનો પુરતો ધિક્કાર બતાવ્યો અને પોતાની તરવાર મ્યાન-માંથી કાઢી કહ્યું: "ખુદાના કસમ, હવે તને જીવતો છોડીશ નહિ. તારી મુરાદ બર આવશે, અને તારા પેલા પાપી ચોર ચંડાળ **શિવાજી**ની પણ હાડકે હાડકી કાપી નાંખીશ, કે જેણે **સૂર્યપુર**નાં નાજુક સ્ત્રી ને બાળકને રડાવ્યાં છે. એ પાપનો બદલો શું તને નહિ મળશે? હવે તારો અને મારો ખુદા છે, જો કોણને સહાય થાય છે, સમાલ." એમ કહી ધસી જઇ પોતાની તરવાર **તાનોજી** માલુસરેની તરવારપર એવી તે સખ્તાઇથી મારી કે **તાનોજી**ના હાથમાંની તરવાર ઉડી ગઇ ને તે માત્રમુઠ પકડીનેજ ઉભો

રહ્યો! નવાબે આ ચમત્કાર એટલી તો ઝડપથી કીધો હતો કે સઘળાઓ જોઇ રહ્યા! ને જો કે બીજા કોઇ બોલી શકયા નહિ, ને મનમાંજ સમજીને બેસી રહ્યા હતા, તોપણ દાદાજી ને ચાર મુસલમાન પઠાણોએ સાબાશીનો ઘણો મોટો પોકાર કરી નવાબની આ ચમત્કારિક ફતેહ આકાશ સુધી પોહોચાડી દીધી, તે જાણે તેને વરવાને હુરમો આવે તેટલાજ માટે.

તાનોજી તદન અશકત, દિગમૂઢ અને જમીનમાં ગરક થઇ ગયો, અને શિવાજી આ પોતાના જવાંમર્દની સહાયતાથી ઘણો આનંદ માની ગર્વથી ફુલાતો હતો, તેનું મોં લેવાઇ ગયું.

"રાવ સાહેબ, હવે પાછા જાઓ, ને તમારા શિવાજીને કહો કે મુસલમાન સાથે લડવાથી કદી હિંદુઓ જીત્યા નથી;" નવાબે તાનોજીને ટોણો માર્યો ને તે સઘળા હિંદુઓને ઘણો લાગ્યો. પણ કરે શું? થયું પણ તેવુંજ, એટલે સૌ તો અબોલ રહ્યા, પણ અંતે પોતાની આબરૂના બચાવ માટેજ તાનોજીએ નવાબને જવાબ દીધો.

"અરે બાંડિયા! તું ગર્વથી ફુલાઇશ નહિ! કદી બકરાએ વાઘપર જય મેળવ્યો સાંભળ્યો છે? ગમે તો હવે મારો હાથ જો ને પછી તારી અવસ્થા કેવી થાય છે તે તને બતાવીશ. ખબરદાર! અહિંઆથી પગલું પાછું ભર્યું તો." નવાબે હસીને પોતાના સાથીઓ તરફ નજર કરવાને પાછા ફરીને જોયું એટલે તો ઉલટોજ અર્થ લઇને તાનોજીએ કહ્યું. "ઉભો રહે, તને નાસવાથી હવે કશું પણ ફળ મળવાનું નથી, તારૂં આવીજ ચુકયું છે બચ્ચાજી, તમે જશો કયાં? છાવણી મરાઠાની છે, મુસલ્લાની નથી."

"મોં સંભાળ! બુતપરસ્ત! કૃત્ય કરી બતાવ, મોની ફડાકી મારવાથી શું યશ મળશે? કદીપણ આશા રાખતો નહિ કે તને હું જવા દઇશ, ને હવે તારે જવાની આશા રાખવી પણ નહિ. જોજે હવે મારો હાથ, જેને તું છોકરો ગણે છે તે મહમદના કુળનો છે ને તેની પીઠપર મહમદનો સહાયો છે તે તને અંધને સુઝશે નહિ, પણ હવે તપાસતો રહેજે કે તારે નાસવું ન પડે."

નવાબનાં આ વેણ તો તેના કાળજામાં કોતરાયાં. બોલવાનું બોલવાને ઠેકાણે રહ્યું ને ધીમે ધીમે તેજ હરણ કરવાથી તે નદ્દત ગાફેલ થતો ગયો. આ મોંપર થતો ફેરફાર શિવાજીએ જોયો ને તે ઘણો ગભરાયો. જો તેનાથી બને તો આ રીતના દ્વંદ્વયુદ્ધનો અંત લાવવા માંગતો હતો, કેમકે મુસલમાન સરદારની હોશિયારી જોઈને તે ઘણો આશ્ચર્ય પામ્યો હતો.

તાનોજીએ હવે તો મરવું કે મારવું એવોજ નિશ્ચય કીધો. હવે કંઇ તેનો ઉપાય નહોતો કે આમને આમ અપમાન લઇને પાછા હઠાય;

કેમકે પાછા હઠવાથી તે જીવતી નહિ પણ મુઆ જેવી જીંદગી ગુજારત. તેણે ધાર્યું કે આમ લડવાથી કદી ફાવિયે કે નહિએ ફાવિયે, તેથી મરાઠાઓની હંમેશની રીત મુજબ પ્રપંચ કરવો ધાર્યો. તે નક્કી જાણતો હતો કે મુસલમાનો આ છાવણીમાંથી પાછા જઈ શકવાના નથી, પણ તેટલું છતાં એણે પોતાના એક સાગ્રીદને–જો બને તો–સરદારનું કાટલું કરવાના વિચારથી ઉશ્કેરી મૂકયો હતો તેને બોલાવ્યો:

"તપાસતો યશવંત!" તાનાજીએ બૂમ મારી–"એને નાસતો અટકાવજે, એ હવે બચવાનો નથી. હમણા હું એનું માથું ધૂળ ભેગું કરૂંછું, ને એના આત્માને એના વડવાઓ પાસે નરકમાં મોકલાવી દઉંછું."

યશવંત નવાબની પીઠપર ગયો. ત્યાં ચારે પઠાણો, પોતાના પ્રાણ આપવાને તત્પર હતા. તેઓએ યશવંતને તરવારથી સલામ આલેકુમ કીધી. યશવંતે પોતાની મદદે બીજા પાંચને રાખ્યા હતા. તાનાજીએ પોતાનું ખડ્ગ કાઢ્યું. તે તપાસીને દુશ્મનપર ધસવાને તૈયાર થયો. નવાબ પણ હવે સાવધ હતો. તે સઘળું ચેતી ગયો હતો ને યશવંતને તપાસવાને પોતાના પઠાણ-બોડીગાર્ડ તરફ આંખ ફેરવી. અને પોતાની કમરમાંથી ઘણો સરસમાં સરસ જમૈયો કાઢયો; ને તેને એવી રીતે બતાવ્યો કે સૌએ એમજ માન્યું કે આ છાતીમાં ભોંકવાની નિશાની છે.

"પંઢરપુરવાળા વિઠોબાના કસમ ખાઇ કહું છું કે," આ દક્ષણીએ ઊંચા હાથ કરીને કહ્યું–જયારે નવાબ તો ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરતોજ હતો–"આજે એને સધામ મોકલીશ."

હવે કંઇ વખત નહોતો કે એક બીજા સામસામા જોયાં કરે. તાનાજી ને નવાબ બંનો પૂરતા જોસ્સામાં આવ્યા હતા, અને નવાબે પોતાના પઠાણને કહ્યું કે, "પીઠ સમાલજે. શત્રુ પીઠપર ખડો છે." એટલું બોલીને તે તાનાજીપર ધસ્યો ને ઘણીજ ત્વરાથી તાનાજીના હાથમાંથી ખડ્ગ પડાવી નાંખ્યું અને જોરમાં ધક્કો મારી પાછો હઠાવી બીજી વેળાએ પણ તેને મૂર્ખ બનાવ્યો.

"કેમ હેમક! હવે મુરાદ બર આવી?" નવાબે તેને ખૂબ ખીજવવામાટે ટચકો માર્યો. "અરે બેરેહેમ! તું સમાલ, હવે તારા હાથમાં શસ્ત્ર પણ નથી ને તારો કોઇ સહાયકારી પણ નથી. હમણા તને પાયમાલ કરૂંછું. હું ખુદાનો બંદો તેના સામા તારી શી તાગાદ!"

"ચૂપ! ચૂપ!" તાનાજીએ ગભરામણમાં શરમાતાં શરમાતાં ગણગણતે સાદે કહ્યું, "હવે નહિ બચે, તું તપાસ તારી પીઠ. યશવંત! જોય છે શું, હવે બીજો ઈલાજ નથી. એ મ્લેચ્છ બચવો ન જોઇએ."

આટલું બોલતા સાથે **યશવંતે** નવાબપર પીઠથી ધસારો કીધો અને **તાનોજીએ** છાતી સામો કીધો. "અરે! **જફર,જમરૂદ**,પીઠ સમાલજો, હમણા એ સઘળાને ખુદા પાસે હું મોકલીશ."

"જી, ખુદાવંદ! આપ બેફીકર રહો, અમારા શરીરમાં જીવ છે ત્યાં સુધી તમારા વાળને પણ ઇજા થવાની નથી." એમ કહીને **સલીમ** ને **તાજક** બંનો **યશવંત** સામા ગયા, ને **જફર** ને **જમરૂદ** નવાબની પીઠપર ખડા રહ્યા. નવાબ તો **તાનોજી** સામો રહ્યો. **તાનોજી** ભાલો લઈને ધસ્યો પણ નવાબે દૂરથી તેને આવતાંજ પોતાનો ભાલો ઝડપથી લઈને તેની છાતી તરફ ધર્યો, જેથી તે અચકાયો ને અચકાતા સાથે જેવો ધક્કો વાગ્યો કે તે પાછો હઠયો. **સલીમે યશવંતને** આવતાં આંતર્યો અને **યશવંતે** **તાજક**પર ઘા કીધો જેથી તે ઘોડાપરથી પડયો, એટલે બીજા મરાઠાએ તેની છાતિમાં ભાલો ખોસી દીધો. **સલીમે યશવંતના** પગપર ઘા કીધો કે તે ઘોડાથી પડયો, ને **જફરે** આવી તેનું માથું કાપી નાંખ્યું ને પાછો પોતાના ખાવિંદની પક્ષપર જઇને ખડો રહ્યો. નવાબ પણ હવે ગભરાયો, ને કંઇ ઇલાજ ન જણાવાથી તુરત **રમાના** આપેલા ગોળાની અજમાયસ કરવાનો વખત નજીક આવેલો ધારી એક ગોળાને જમીનપર પછાડયો. પાસે પથ્થર હતો તેપર ગોળો પછડાતાં મોટો ભયંકર અવાજ થયો. અવાજ થતાં સાથે બંનો સૈન્યમાં મોટો ગભરાટ મચી રહ્યો.

પ્રકરણ ૨૩ મું.

કટાકટી–પરાક્રમ.

પાછલા પ્રકરણમાં કહી ગયા તેમ નવાબે પછાડેલા ગોળાથી ક્ષણની શાંતિમાં હતા તેમાંથી બંનો પક્ષના લડવૈયાઓ એકદમ જાગ્યા, અને પોતાના કામમાટે તૈયાર થવા એક બીજાને મદદ કરવા લાગ્યા હતા તેઓએ પોત પોતામાં ખળભળાટ કરી મૂકયો. બંનો લશ્કરમાં એકદમ તૈયારી થઇ રહી. દરેક જણ પોતાના કામમાટે લાયક હતો, જે તે વેળા એક રીતે ઘણું અગત્યનું હતું, અને બેશક પોતાનો ધર્મ બજાવવામાં જોખમકારક પણ હતું. દરેક જણ પોતાના માથાપરનો સૌથી મોટો જોખમ જોઇને ભયથી ધ્રુજતા હતા, તેમ દરેક જણ મોતના મોંમાં પોતાને મૂકેલો સમજતો હતો. ઘોડેસ્વારોએ પોતાના હંમેશના સાથી ઘોડાઓની પીઠપર હાથ ફેરવ્યો, અને રણસંગ્રામના સદાના સાથીસાથે પોતાની જીંદગીની સલામતી, મરવું કે જીતવું એ વિષેનો સઘળો આધાર તેમના

ઘોડાઓપર મૂકયો. મરેઠાઓના ઘોડા ઘણા કદાવર ને લડાઇમાં ટેહેવાયલા હતા, ને પૂર્વની લડાયક પ્રજાને જે રીતે ઉપયોગમાં આવી શકે તેવી રીતની સઘળી તબીયત આપવામાં આવી હતી. દરેક ઘોડો પોતાના સ્વારની રક્ષા કરવાનેમાટે તૈયાર હતો, ને દરેક સ્વાર પોતાના ઘોડામાટે પ્રાણ આપવા તત્પર હતો. જાણે પોતાના કુટુંબનું મનુષ્ય હોય તેમ ઘોડાની સંભાળ લેવાતી હતી. તે ઘોડાઓપર જીન કસી, સ્વારોએ પાવડામાં પગ મૂકી ભાલાઓ હાથમાં પકડયા હતા. લગામ છૂટી મૂકી ને તેવી અવસ્થામાં મોંપર ચણાનો તોબરો બાંધ્યો હતો. સ્વારો પોતાના હાથમાંના ચણાપૌવા ને સાકર ફાકવા મંડયા. હવે ખોટી માત્ર હુકમની હતી.

નવાબની ભય ભરેલી હાલત જોઇને નવાબનું લશ્કર ચકિત, બેહેબાકળું ને બાવરૂં બન્યું હતું. તેઓ પેહેલાં તો અતિશય ગભરાયા, પણ **નવરોઝે** તરવાર ને ભાલો હાથમાં લીધો એટલે સૌ તૈયાર થયા. મોખરાપર ૩૦૦ ઘોડેસ્વાર થયા. પછાડી લશ્કર દોરાયું. આ વેળા **નવરોઝની** પડોસમાં તુરતના આવેલા બે ઘણા ગંભીર પોષાકમાં બીજા નવા સરદારો ઉભા હતા. તેઓએ તો કેસરિયાંજ કીધાં હતાં. ભય હતું તે દૂર નાંખ્યું હતું, ને જીવને સાટે જીવ બચાવવાને તૈયાર બન્યા હતા. **નવરોઝે** તેઓને પોતાની જમણી બાજુએ રાખ્યા. "આજના જેવો તોફાની દિવસ મેં કદીપણ જોયો નથી, ને મને આજ કરતાં વધારે ભય કદીપણ પ્રાપ્ત થયું નથી. પણ આજના મધુરામૃત જેવું પાણી કદીપણ મારી જીંદગીમાં હું પીશ નહિ, ને આજથી વિશેષ આનંદ મને કદીપણ થશે નહિ," એમ **નવરોઝ** બડબડયો.

"આ તમે કુરાનની ભાષામાં બોલ્યા છો, નહિ ?" પેલા બે નવા સરદારમાંનો એક બોલ્યો, "આપ તો ખરેખર આ નગરીના શણગાર ને રણના રત્ન છો."

"ભલે, આપ મેહેરબાન એમ કહો," પેલા મુસલમાને પ્રતિઉત્તર આપ્યો, "મારી જન્મભૂમિને ખાતર ને મારા નવાબને ખાતર આજે તમારી સાથે રહી જે પરાક્રમ હું કરીશ તે કંઇ ફિરેસ્તાઓને પણ પસંદ પડતું થાય. જીંદગીમાં કંઈપણ રૂડું કે ભુંડું કરવું, પછી યારી આપનાર તો તે સાહેબ છે."

"ડોસા, તમે સત્ય કહ્યું," બીજા નવા સરદારે નીચા નમીને જવાબ દીધો. "પણ હવે વિલંબ શો છે? આ શત્રુઓ સમક્ષ આપણે ઘણું કરવાનું છે, ને મહાસાગરનાં મોજાં ઘણાં ઉછળે છે માટે ઘણી ઝડપથી દોડ કરવી જોઇયે. નહિ પોહોંચી વળાશે તો હંમેશની બદનામી માથાપર ચોંટી બેસશે, ને તેમાંથી આપણો બચાવ નથી."

"તમે બેફીકર રહો, મારા લક્ષમાંથી કશુંએ ગયું નથી," તે વૃદ્ધ સરદારે કહ્યું. "મારા સાથી ને મિત્રોની સહાયતાથી દિવસના દશમા ભાગમાં શત્રુને નામોશી સાથ નસાડીશ. લશ્કરની વ્યવસ્થા બરોબર છે ને આપણે પણ સઘળી રીતે દરોબસ્ત બન્યા છિયે."

"પણ રે સાંભળો, બીજો અવાજ થયો." એકદમ ચમકતાની સાથ બીજા નવા સરદારે **નવરોઝને** આંગળી કરી આકાશમાં અંગારો બતાવ્યો !

નવાબને બીજી વેળા ગોળો અફાળવાની જરૂર એટલાજ માટે પડી કે **તાનોજીએ** તેનાપર બીજા ચાર મરેઠાઓને મૂકયા, કે જેઓ ગમે તે પ્રકારે એનું ખુન કરે. ચારો સ્વાર નજીક આવી પોહોંચ્યા, પણ નવાબ જોમમાં આવેલા કોઈ તલેસ્માતથી બડો શૂરવીર બની ગયો હતો. તેના સાથીઓ બહુ કાબેલ હતા, પણ તેનાથીએ એણે સવાયું પરાક્રમ બતાવ્યું. ચાર ચંડાળોમાંના એકને તો ધસતાંજ કાપી નાંખ્યો, ને **જમરૂદનો** ઘોડો ખાલી પડયો હતો તેપર સ્વાર થયો. **તાનોજી** વિશેષ લજ્જિત થયો, ને તે દાંત કચકચાવી આ તરકડાને મારી નાંખવાનો દાવ શોધતો હતો. તેટલામાં એક ગોળ કુંડાળામાં નવાબને ઘેરી લેવા સઘળા સિપાઈઓ આસપાસ ફરી વળયા. પ્રસંગ અતિ બારીક હતો, ને જીવ સટોસટના સોદા હતા. નવાબે **અલ્લાહનું** નામ જીભપર લઇ પોતાનો ઘોડો શત્રુઓની મીનમાં ફેંકયો ને પાંચ દશને ભાલાથી વિંધી નાંખ્યા, ને તેજ આવેશમાં બીજો ગોળો જમીનપર અફાળ્યો—એમજ માનીને કે હવે મદદ ન આવી પોહોંચે તો એકલે હાથે સઘળું કામ બજાવવું, પણ જનનીની કુખ લજાવવી નહિ. આ વેળાએ તેનો વિકાળ ચેહેરો, તેનું બાહુબળ, તેનો સીનો ને તેની કાબેલિયત એવાં તો ઉત્તમ હતાં કે "ધન્ય છે એના માત પિતાને" એમ મુખોચ્ચાર કર્યા વિના રેહવાતું નથી. જનાની વૃત્તિવાળો છતાં મરદાનગીમાં તે એક્કો બન્યો હતો, ને તે કાળના એક્કા કરતાં પણ વધારે કદાવર દેખાતો હતો.

શિવાજી તેની આ મરદુમી જોઇ હેરત પામ્યો, ને એક સિંહસમાન યોદ્ધો આટલી ત્વરાથી આવી સરસ રીતે શત્રુઓને હંફાવે એ તેના કાળજામાં કોતરાયું. તેણે ધાર્યું કે કેટલાંક સ્ત્રીપુરુષ ને નિર્દોષ બાળકોના ઘાતની આ ગેબી સજા કરવા ઇશ્વરે તો આને નહિ પ્રેર્યો હોય. રખેને એ કચડઘાણ કાઢી નાંખે એવા વિચારથી તે અજીત્ય શત્રુને મારવાને બહુ આતુર બની ગયો. તેણે બીજા પંદર સ્વારને આ શત્રુપર મારો ચલાવવા મોકલ્યા. નવાબ હવે ગભરાયો, ને તેણે જાણ્યું કે ખચીત કંઇ દગો થયો, છતાં પણ હઠયો નહિ. પોતાના ત્રણ સાથી, જે હજી પણ સલામત હતા તેમને પાસેના પાસે ઉભા રેહેવાનું સૂચવી, યાહોમ કરી પેલા

પંદરે જવાંમર્દ સામા ઘોડાને ઓકાવ્યો. ત્રણનાં માથાં ધડથી જુદાં કરી, તે પોતાના સાથીઓ સાથે પાછો હઠયો, ને મરેઠાઓ અચંબો પામી રહ્યા. **શિવાજીએ** આ બધો ચમત્કાર જોઈને એકદમ પોતાના માણસોને અટકાવ્યા, ને નવાબ સાથે વાત કરવી ધારી. નવાબને વચન આપ્યું કે ખુલાસો કરે નહિ ત્યાંસુધી તને કશી ઈજા, દગાફટકા કે કાવતરાંથી થશે નહિ. વિચાર કરી નવાબે તરવાર મ્યાન કીધી, ને ભાલાને હાથમાં રાખ્યો.

સત્તરમી સદીનો આ 'નાઇટ,' જ્યારે તેને બોલાવવામાં આવ્યો ત્યારે તેની હઝુરમાં ઘણા દબદબા ને દમામ સાથે ઉભો રહ્યો, ને પોતાના તોરમાં **શિવાજીને** જરાપણ માન ન દીધું. જો કે એ **શિવાજીને** બિલકુલ જણાયો નહોતો કે કોણ છે! ને એ પોતે પોતાનો દબદબો સાચવવાનેમાટે જરાપણ ખંતી નહતો, તથાપિ જ્યારે એણે જોયું કે રાજબીજના ગુણનું ઉલ્લંઘન કરવામાં આવે છે ત્યારે એને શી દરકાર રહી? જે પુરુષે મોતના મોં સામું જોયું તેને બીજાનો ભય કેવો? રાજદરબારની રીતભાતથી સંપૂર્ણ માહિતગાર છતાં એણે આ અવિવેક પ્રથમજ કીધો. જો કે તે કારણસર હતો. નવાબની બાજુએ તેના સાથીઓ ઉભા રહ્યા, પણ ભાલાને નીચા નમાવ્યા નહિ, જો કે તે કાળમાં ભાલાને નમાવવો એ મોટા માનની એધાણી હતી. તે શૂરવીર બેદરકાર પણ નિડરતાથી ઊભો રહેવા પછી મહારાજાએ પૂછયું.

"તમે કોઇ મોટા સરદાર છો જી?" **શિવાજીએ** પ્રશ્ન કીધો. "તમને સરદારની પદવી કોણે આપી ને કયારે મળી છે?"

"**આલમગીર** બાદશાહે, મેહેરબાન **દિલ્લી**પતિએ," **સૂરત**ના નવાબે ઉત્તર દીધો.

"શસ્ત્રક્રિયા તમે સારી જાણો છો, નહિ વારૂ? તમે હમણા જે પટાબાજી ખેલી તે સરદારને બહુ માન અપાવે તેવી છે. હાલના સમયમાં તમે જે યુદ્ધનિપુણતા બતાવી તે ખરેખર તમારી કીર્તિમાં વધારો કરશે; તોપણ તમે નથી જાણતા કે આ તમારી બહુ મૂલ્યની લડાયક શકિત માટે તમને મોટું ઈનામ આપનાર કોઈ નથી. તમારો નવાબ તો કયારનોએ મરણ પામ્યો છે, અને હવે તમે ફોકટ વળખાં મારી જીવ આપવા શામાટે તત્પર થયા છો? તમારી કીર્ત્તિ પીછાનનાર હવે કોઇ નથી, ને જો તમે આયુષ્યને ચાહતા હો તો ભલે તમે તમારે રસ્તે જાઓ, તમારા આવવાનું ને જવાનું કશું પણ કારણ અમે જાણવાને રાજી નથી. ઇચ્છા હોય તો મારો ભોમિયો તમને સલામત છાવણી બહાર પોહોંચાડશે, કશા પ્રકારની ઇજા થશે નહિ. તમે શું કહો છો સરદાર?"

નવાબે બોલવાનો યત્ન કીધો; પણ પોતાના ઉભરા દર્શાવવા અશક્ત હતો. પોતે જાતે સલામત છે છતાં આવું દાવપેચવાળું બોલવું સાંભળી બહુ વીમાસણમાં પડી ગયો.

"નિરઉત્તર ન રહો, શૂરાઓએ હુકમને તાબે રેહેવું જોઈએ, ને તાબેદારોએ પોતાના ખુદાવંદોને માન આદરતબાથી જોવા જોઇયે. હમે તમારો મોટો ગુન્હોપણ માફ કરિયે છિયે, કેમકે તમે બહુ ઉદાર દિલના પરાક્રમી સરદાર છો."

શિવાજીએ પોતાની તીક્ષણ આંખ આ સરદાર તરફ રાખી, ને સ્મિતહાસ્યથી પોતાના બોલવાની શી અસર થાય છે તે જોવા લાગ્યો નવાબે આ બધા બોલવાની મતલબ શી તે સમજવાનો યત્ન કીધો, પણ તેમાં તે નિષ્ફળ થયો. **શિવાજી**ના મોંપર પરમાનંદ પ્રકટ દેખાતો હતો એટલે પ્રપંચ છે એમ માનતાં નવાબ અચકાયો.

"જો એથી આપ આનંદ પામતા હો તો, અયે મરેઠાના સરદાર!" મુસલમાન સરદારે કહ્યું, "એમ કરવામાં વિલંબ નથી. અયે વીર પુરૂષ આટલી દયા આ નગરીના લોકપર પ્રથમજ અવસ્યે કરી હતી. તું નામદારની મરજી આગે જણાવી તે પેહેલાં એજ પ્રમાણે વર્ત્યો હોત તો બેશક અમે ઘર બાહાર વિનાના થાત નહિ, ને આટલા જીવપર આવત નહિ. આ નગરના લોકોના ત્રણ ત્રણ દિવસ થયા જીવ લીધા, ને બાળક સ્ત્રી ને વૃદ્ધોને રડાવતાં, કાપતાં જરા પણ ડરયો નહિ એ તારા અમારી ખવાસને શરમાવે તેવું છે. અમે અમારી સુકીપાકી રોટલીપર ગુજારો કરીએ છીએ, ને બીજાને જરા પણ ઇજા કરતા નથી તે વેળાએ તેં આ જે સીતમ ગુજાર્યો છે, તેનો, તારો ને અમારો **અલ્લાહ** એકજ છે ત્યાં જવાબ દીધા વિના છૂટકો થશે નહિ."

"પુષ્કળ દ્રવ્યની અમને જરૂર હતી, ને આ નગરમાં પરદેશીઓના સમાગમથી દ્રવ્યની રેલછેલ થઈ રહી છે તો તેમાંથી થોડું અમે ઉપયોગ માટે માંગીએ છીએ. એથી **આલમગીર** જાલમનો શિરચ્છેદ કરી ભરતખંડમાં એક સરસ શક પ્રવર્તાવીશું."

"તારી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કરવા આ પ્રમાણેનો અધર્મ કરવો યોગ્ય છે?" સત્તરમી સદીના રાજવીરે પૂછ્યું. "પણ જો તું સરદારની ઇચ્છા હોય તો, અને અમારાપર તમારો પુરતો વિશ્વાસ હોય તો, જે દ્રવ્ય છે તે મૂકીને ચાલ્યા જાઓ, અમે તમને જોઇતાં સાહિત્યો પુરાં પાડીશું, તમારી મદદમાં રહી અમારા બાહુબળથી કીર્ત્તિ અપાવી, તમને રાજકાજમાં મદદ કરીશું. એમ નહિ બનશે તો યાદ રાખો કે તમે સઘળાને

આ **અલ્લાહ**ના કસમથી કહું છું કે જીવતા જવા દેવાનેમાટે બહુ વિચાર કરીશ."

"ચંડાળ, મ્લેચ્છ પુત્ર, ગોઝારા, શું તું અમને ડરાવે છે?" **માલુસરે** જે આટલી વાર અબોલ ઉભો હતો તે એકદમ ખીજવાઇને પોતાના કારસ્તાનીયા સાથી સહિત આ અમીરજાદાપર ધસ્યો, ને નવાબે સાવધ થઇ શત્રુના આગળ ધસતા બીજા સરદારને ભાલો ઘોંચી તેનું માથું ભાલાપર લઇ સૌને ભય ઉપજાવે તેમ બતાવ્યું. એ જોતાંજ બીજા મરેઠાઓ તુટી પડયા ને "સેતાન–પલીતને બસ મારો," એમ બોલી ગીધ પેઠે તૂટી પડયા. નવાબે કશાપણ આંચકા વગર સૌને સામો જવાબ દીધો. કાપાકાપી ચાલી, ને તેટલામાં નવાબે, અવકાશ મળતાં ત્રીજો બાકી રેહેલો ગોળો જમીનપર પછાડી અતિ ભય ઉપજાવ્યું.

સૂરતના લશ્કરમાં પુષ્કળ ભય પથરાયું, ને ચેતવણી મળતાં એકદમ લશ્કરે દોડ ચલાવી. મરેઠાઓમાંના કેટલાક બેઠા ને કેટલાક તૈયાર હતા તે સઘળાપર નગરજનનું લશ્કર તુટી પડયું, ને કેર વર્તાવ્યો.

પ્રકરણ ૨૪ મું.

સૂરતની સૂરત!

શિવાજીના કાનમાં નવાબના ગોળાનો ત્રીજો અવાજ જતાંની સાથ મનમાં અતિશય ભય ઉત્પન્ન થયું. તુરતાતુર્ત પોતાની "કાવલરી" ને તૈયાર કરવાનો પેગામ મોકલી, તેઓને સજ થવા વરદી આપી. ઘણાં ફાંફાં **માલુસરે**એ નવાબને મારવાનેમાટે માર્યાં પણ તે ફોકટ ગયાં ને હુકુમ મળતાં એકદમ પોતાને **શિવાજી**ની મંડળીમાં દાખલ થવા જવું પડયું. મંડળમાં ઘણા વિચાર થયા, પણ વખત થોડા હતો તેથી કંઇ પણ નક્કી કરે તે પેહેલાં ઘોડેસ્વાર લશ્કરનાં પગલાં સંભળાયાં. આવતા ભયને નિવારવા **શિવાજી**એ ઘણી મેહેનત લીધી, પણ તે વ્યર્થ ગઇ. લગોલગ લશ્કર આવી પોહોંચ્યું, અને તે તૂટી પડે તેટલો વિલંબ હવે હતો. સઘળું વેરણ ખેરણ થઇ જવાથી પોતાના ચારે સ્વાર સાથે **ગ્યાસુદ્દીન** નાસી ગયો નહિ, પણ બેધડક જે થાય તે જોવાને માટે ઉભો રહ્યો.

પણ એટલામાં બીજી બાજુથી નવસારીના દેશાઇનું લશ્કર આવી પોહોંચ્યું ને તેઓએ દંડ લેવાની માંગણી કીધી. માંડવીમાંથી પણ ત્યાંનો ઠાકોર આવ્યો ને તેણે પણ એવોજ હુકુમ મોકલ્યો હતો. કશી પણ આનાકાની વગર તાબે થવાને સૂચવ્યું હતું, પણ જે જે સરતોની માંગણી

લખેલા હતી તે તે સરતો એટલી તો કરડી હતી કે તે વાંચતાંજ **શિવાજી** બધે મધોડાં ઉછળ્યો. તેણે નક્કી જાણ્યું કે નવાબને ઘણી સજ્જડ મદદ મળી છે ને તે હવે આપણને સાંગોપાંગ જવા દે તેવો નથી. તેની આંખમાં ઝળઝળીયાં ભરાઇ આવ્યાં ને પોતાની અમર કીર્ત્તિ જતી રેહેવાનો આવો સાંકડો સમય આવ્યો તે માત્ર પોતાના ઉતાવળીયા તથા અયોગ્ય કર્મને લીધે બન્યું છે તેથી તેણે એક મોટો નિશ્વાસ મૂકયો.

જે પ્રતિનિધિ નવસારી ને માંડવીવાળા તરફથી આવ્યો હતો તેનો ભવ્ય દેખાવ ને ક્રોધિતમૂર્ત્તિ જોઇને મરાઠી લશ્કર ચુપ રહી ગયું. પેગામચી મુસલમાન હતો ને મોટા આરબી ઘોડાપર સ્વાર થયો હતો. હાથમાં ભાલો ને નાગી તરવાર લટકતી હતી. શરીરપર કડીયાળું બખતર ધારણ કીધું હતું, અને મોંપર લાંબો ટોપ મેહેલ્યો હતો એટલે દેખાવજ વિક્રાળ લાગતો હતો. લેંઘો તંગ હતો ને તેપર ચામડાના પટ્ટા વિંટાળી દીધા હતા. આંખ મોટી હતી ને તે ઘડી ને પળે જાણે રૂદ્રનો કોપ કરશે તેવી દેખાતી હતી. ઘોડો વારંવાર ખોંખારતો હતો, ને તેની લાંબી કેશવાળીથી ગરદન છવાઈ રહી હતી. આવી મુર્ત્તિને જોઈ ને વળી આ નવોજ બનાવ શો છે એ જાણી સઘળા ચકિત થયા.

પોતાના સરદારો વચ્ચે પેહેલી વાતચીત થયા પછી, પોતાની મંડળી હજુર, પેગામચીને બોલાવ્યો. કોણે સવાલ કેમ કરવો તેનોજ આ મૂર્ત્તિને જોતાં વિચાર થયો. સઘળાની સામા આ પ્રતિનિધિ જે રીતે જોતો હતો, ને વારંવાર ચક્ષુને ગતિ આપી આમતેમ નજર નાંખતો હતો તે જોતાં સૌને એમ પણ ભાસ્યું કે રખે કોઇનું રક્ત રેડે. થોડીવાર સૌ મૌન ધરી રહ્યા. પણ અંતે ખરેખરા ગર્વથી **શિવાજીએ** પ્રશ્ન કીધો.

"તું પ્રતિનિધિનું કામ કરવાને માટે આવેલો છે?"

"એમ તો ખરૂં જનાબ!" પેલા પ્રતિનિધિએ જવાબ દીધો.

"તારા ઠાકોર અને દેશાઇની માંગણી અમે નાકબુલ કરીએ તો તેઓ શું કરી શકશે વારૂ?"

"તરવાર પોતાનું કામ બરાબર બજાવશે, ને તમારા માણસોનાં મુડદાં અત્રે રઝળશે!"

"તમારૂં નામ શું છે?"

"**સાલાદીન** તે વીર યોદ્ધો!"

"ખરેખર **સાલાદીન**, તારા જેવો વીર યોદ્ધો માંડવીના ઠાકોરના આસરામાં છે તો તેવા બીજા કેટલા હશે? તને શું મુસારો મળે છે? તેં માત્ર એક થોડા પૈસાને ખાતર તારી જીંદગી ખરેખરા જોખમમાં નાંખી

છે એ બહુ ચમત્કારિક વાત છે. જો તારી ઇચ્છા હોય તો તું તારે જોઇયે તેટલું દ્રવ્ય પેલા તંબુમાંથી લે અને કોઇપણ પ્રકારે અમને સહાય થા. પ્રતિનિધિનો ધર્મ છે કે જ્યાં યોગ્ય સત્કાર થાય ત્યાં રહેવું."

"તારાં સઘળાં કાવતરાંથી **અલ્લાહ** બચાવે !" ઊંચા હાથ કરીને તે એલચી બોલ્યો. "નિમકહરામીથી પણ આ તો વિશેષ છે. પોતાના માલિકનો દ્રોહ કરવો એ તો બહુજ **અલ્લાહ**ના ગુન્હાની વાત થઈ. રે સરદાર ! આ તારા દરજ્જાને યોગ્ય નથી ને તને ઇશ્વરને ત્યાં આવા પાપિષ્ટ કર્મને માટે બહુ મોટી શિક્ષા થશે."

શિવાજીએ આ સાંભળતાં પોતાનું ભય વળી વિશેષ વધાર્યું–**સાલાદીને** આવો પ્રસંગ જોઇને વિશેષ ભડકાવ્યા.

"જો અમારી માંગણી નાકબુલ કરવામાં આવશે તો એક ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં આ સામે ઉભેલું લશ્કર તમને કચડી નાંખશે." અને આ બોલતાં સાથે બાજુએ નજર કીધી તો ઘણા અચંબા સાથે **શિવાજી**એ દૂરના મેદાનમાં ગીરદ ઉડતી જોઇ. અને એક બાજુએ આરબ અને મુસલમાનો અને બીજી બાજુએ હિંદુ ને અફગાનો ગીધપેઠે તૂટી પડવાને માટે તલ્પી રહેલા જોયા ! **શિવાજી**ને હવે શક વધ્યો, ને તેણે ધાર્યું કે પેહેલાં જે સરદાર આવ્યો હતો તે જાણી જોઇને આપણને અટગણ કરવા આવ્યો હતો, ને તેટલા સમયમાં આ બધી ગોઠવણ થઇ ચૂકેલી છે. દૂરના નગરના લશ્કર કરતાં પણ ઘણું મોટું લશ્કર દૃષ્ટિમર્યાદામાં ઉભેલું જોયું અને તેમના ઘણા પટ્ટા ઘોડાઓનો હણહણાટ, તેમના ચાલવાથી ઉડતી રજો, ને ભાલાનો ચળકાટ સૂર્યના તેજથી વધારે પ્રકાશતો, ઘડીમાં સૈન્ય દેખાતું ને ઘડીમાં વળી અદૃષ્ટ થતું જોઇને **શિવાજી**એ જાણ્યું કે હવે ઢીલ માત્ર તૂટી પડવાની છે.

"જા, એ દિવાના એલચી, તને આજે જીવતો જવા દઉં છું તે એટલા માટે કે અમારી દક્ષણી પલટણોના હાથ કેવા છે તે તમને તુરકડાઓને બતાવીએ." ઘણા ગુસ્સામાં **શિવાજી** બોલ્યો–જો કે તે ધારતો હતો–તેને ખબર હતી કે આ યુદ્ધમાં જય નથીજ મળવાનો. "**સાલાદીન** મૂર્ખ ! તું એલચીપણાને લાયકજ નથી. માંડવીના ઠાકોર ને દેશાઇ પોતાનું લશ્કરી બળ કેટલું છે તે અમારે મુકાબલે આવશે ત્યારે જોશે." આ વાક્ય પુરૂં ન થયું તેટલામાં તો **સાલાદીન** પોતાને મારતે ઘોડે ચાલ્યો ગયો ને જોત જોતામાં ઝાડીની પેલી પાર અલોપ થઇ ગયો. તેણે પોતાના લશ્કરમાં જઇને સઘળા વર્તમાન નિવેદન કીધા, ને ઠાકોર ને દેશાઇ બંનેએ ક્રોધમાં આવીને પોતાના લશ્કરને સઘળી બાજુએથી તૈયાર કીધું.

પાછલા પ્રકરણમાં જણાવી ગયા પ્રમાણે સૂરતનું લશ્કર **શિવાજી**ના લશ્કરપર તૂટી પડવાને દોડયું, પણ તે સો વાર અગાડી ધસે તેટલામાં એક ઘોડેસ્વારે શ્વાસભેર દોડતાં આવીને **નવરોઝ**ના હાથમાં એક કાગળ મૂકયો. **નવરોઝે** તે વાંચી **સુરલાલ**, જે બીજી ટુકડીને યોગ્ય આકારમાં ગોઠવતો હતો તેની પાસે જઇને તેના હાથમાં આપ્યો. બંનો વાંચી ઘણા ચકિત થયા, કેમકે માંડવીનો ઠાકોર ઘણાં વર્ષ થયાં સૂરતના નવાબની સામા શત્રુવટ રાખતો હતો, તે આ વેળા એકદમ વહારે આવ્યો તે પેહેલાં માનતાં અચકાયા, પણ નવસારીના દેશાઇનો બીજો પેગામ હતો તેમાં સઘળો ખુલાસો દર્શાવેલો હતો તેથી ખાત્રી માની પોતાને મોટો આશ્રય મળ્યો જાણી પૂર આવેશમાં આવ્યા. સર્વ વર્તમાન **મોતીને** કહ્યા, **ને** ત્રણ બીજી ટુકડીની સરદારી, ત્રણ સ્ત્રીઓને આપી હતી તે સર્વે હવે વધારે જોસ્સામાં આવી ગઇ. પેગામચી પાસે આવી **નવરોઝે** પૂછયું, "સૈન્યમાં કેટલું માણુસ છે?"

"ખુદાવંદ, ત્રણ હજારસે કુછ જયાદા ઘોડેસ્વાર હૈ, ઔર પાંચ હજાર તીરંદાઝ હૈ."

"**અલ્લાહ** ને બહોત યારી દી!" **નવરોઝે** પ્રાર્થના કરી. સંકેત પ્રમાણે આ વળી બીજી વેળા લશ્કર થંભ્યું. આથી **શિવાજીને** પોતાની સેનાની રચના કરવાનો સારો વખત મળ્યો. તેણે પોતાના સઘળા સરદારોને જીવપર આવીને તૂટી પડવાને ઉશ્કેર્યા, ને સઘળાઓ મરવું એજ નિશ્ચય કરીને તૈયાર થયા. પોતાની સેના તૈયાર થયા પછી **શિવાજીએ** બહારની મદદને હઠાવવામાટે પેહેલો માર્ગ લીધો; કેમકે તેની ધારણા એવી હતી કે શેહેરનું લશ્કર તો નામનું ને ગણત્રીનુંજ હશે. જો બહારની વહાર પાછી હઠી તો શેહેરના લશ્કરના ફુરચેફુરચા ઉરાડી દેતાં વિલંબ થશે નહિ. થોડુંક લશ્કર અગાડી ચાલ્યું. તે પુણા નજીક આવ્યું કે સઘળા અટકી પડયા. સંકૂમારીને સામા લશ્કરને આવવાની વાટ જોતા ભરેઠા ઉભા.

"હું ધારું છું કે હવે આપણે રણક્ષેત્રની નજીક છિયે," **શિવાજી** બોલ્યો. "સામું ઘોડેસ્વાર લશ્કર હણહણાટ કરી રહ્યું છે, ને મને લાગે છે કે દૂરથી રણસીંગડાં ને પડઘમનો અવાજ આવે છે, નહિ વારૂ? હવે આપણે સર્વ પ્રકારે સજ્જ થઇ રેહેવું, અને આપણી પોતાની કીર્ત્તિ માટે, આપણી સ્ત્રીઓની નામના માટે શૂરા યોદ્ધાઓએ અચળ હિમાલય પેઠે ઉભા રેહેવું જોઇયે. મેળવેલી કીર્ત્તિ, અને **રામદાસ** સ્વામીનું વચન એ બંનોપર વિચાર કરી તમારે દરેકે પોતાનું કર્તવ્ય કર્મ કરવું."

આ સાંભળતાંજ સઘળા સરદારો, સામંતો, તિરંદાજો, ભાલાદારો અને

તરવારિયાઓ એકદમ બરોબર વ્યૂહમાં ગોઠવાઇ ગયા; જો કે દક્ષણીએ ઘણા થોડા હતા તોપણ તેઓ આ વેળા બહુ સાવધ ને ગંભીર બન્યા હતા; ને સત્ય કહીએ તો આટલું તો તેમના મોંપરથી સ્પષ્ટ જણાતું કે તેઓમાં બિહિક તો જરાએ જણાતી ન હતી, પણ આશ્ચર્ય ને ચિન્તા બંનો સાથે માલમ પડતાં હતાં, દૂરના મેદાનમાંથી શૂર ચઢાવતો રાગ સાંભળી, ને વાજિત્રનો સુંદર શબ્દ કાનમાં પડતો તે સાંભળી, શત્રુનું સેન રસ ભર્યું થાય તે પેહેલાં પોતેજ તૈયાર થયા હતા. પાછળનું શેહેરી આરબ લશ્કર આ વેળા જણાતું નહોતું.

વચોવચ રેતીના ઢગલાનો ડુંગર હોવાથી સામી બાજુનું સેન બરાબર જણાતું નહિ ને તેથી ગણત્રી પણ કરી શકયા નહિ. **તાનોજી** માલુસરેએ કહ્યું કે, "જનાબની ઈચ્છા હોય તો રેતીની ટેકરીપર ચઢી લસ્કર કેટલું છે તે જોઉં ? મને તો લાગે છે પૃથ્વિનાથ, કે સામું માણસ પાંચસોથી વધારે નહિ હોય. માત્ર વાજાંવાળા ને પડઘમવાળાજ આટલો ઘોંઘાટ કરી રમખાણ મચાવી મૂકે છે. હું ચઢું ખુદાવિંદ ? "

"નહિ, નહિ ! એથી તો આપણી સેનામાં શક વધશે ને ધીરજ ખોશે તો અનર્થ થશે."

ધીમે ધીમે મરેઠી લશ્કર ટેકરીની નજીક જઇને ઉભું રહ્યું. આ એક બચાવની ઘણી સારી જગ્યા મરેઠાઓને હાથ લાગી.

પ્રકરણ ૨૫ મું.

ઝપાઝપી.

બંનો બાજુના યોદ્ધાઓ તત્પર થઇને અગાડી ધસવાની રાહ હવે જોતા હતા. એક મોટી ટેકરીના ઓથામાં **શિવાજી**નું મરેઠી સૈન્ય એક બાજુથી રક્ષણ થવાના ઇરાદાથી ઉભું હતું. મરેઠાઓના મોંપરથી નૂર તો ઉતરી ગયું હતું, પણ **શિવાજી** ને તેના બીજા યોદ્ધાઓ પોતાના જયપર મુસ્તાક હતા. તેઓને સંપૂર્ણ આશા હતી કે ગમેતેમ થશે તોપણ આપણોજ જય છે. ચારે બાજુએ શત્રુઓ છે તથાપિ ભય ઓછો બતાવવામાં આવતો હતો. **માલુસરે** પોતાના ઘોડાપર ઝળકાટ મારતો લશ્કરી પોષાક સજીને બેઠો હતો, ને હાથમાં લાંબો ભાલો રાખ્યો હતો.

માંડવીના તથા દેશાઈના લશ્કરની મદદ આવવાથી નગરના લશ્કરને પૂરતું શૂર સ્ફૂટયું હતું. **નવરોઝે** દૂરબીન મૂકીને સામા લશ્કરની હીલચાલ જોઇ અને જોયું તો તે દૂર જતું દેખાયું. આગળ પોતાના લશ્કરને વધવાને

હુકમ કીધો. ધીમે ધીમે લશ્કર વધવા માંડયું અને શત્રુની હીલચાલ તપાસવા લાગ્યા. આ ક્ષણે આપણો શૂરો પેહેલવાન પોતાની સેનામાં આવીને ભેળાઇ ગયો હતો. જે તંબુ તેણે સોનાથી ભરેલો જોયો હતો તે ઉપડી ગયેલો દેખાયો. આ જોતાંજ નવાબને ઘણું લાગ્યું. પોતાની રૈયતની સકમાઈ આમ લૂટારો લૂટી જાય તે જોવાને તે રાજી નહિ દેખાયો. પણ ઇલાજ નહતો. લશ્કરને બે કામ કરવાનાં હતાં. એક પરાજય પમાડવો ને બીજો જય મેળવવો. આટલા માટે ધીમી ચાલે-પણ વેગમાં પોતાના સૈન્યને અગાડી વધવાનું સૂચવ્યું. **મોતી** જે આ વેળા ખરેખરી શૈર્યાવેશી **સુંદરી** અને **અંબાને** ભૂલાવે તેવી દેખાતી હતી તે મોખરે આવી. **મણી** તેની સખી પણ આ વેળાએ કોઇ મહાતેજસ્વી કાંતિમાન જણાતી હતી. પોતાના લશ્કરની એક ભાગની સરદારી પોતે લઇને સૌને પુષ્કળ ઉશ્કેર્યા, ને તેમાં જ્યારે શીરપર ટોપ પેહેરી બખતર સજી, ઘોડાને કુદાવતી, બંને સુંદરી સેનામાં આવીને ઉભી રહી ત્યારે કોઇએ તેમને પીછાની એ નહિ.

"**મણી**, આજનો રંગઅખાડો ઘણો બાંકો છે નહિ વારૂ?" **મોતી**-એ ચાલતાં ચાલતાં પુછયું.

"સખી! આપણા નસીબમાં કંઇ વિશેષજ લખેલું હોય તેમ જણાય છે." **મણી**એ હસતે મુખે કહ્યું. "આજનું સઘળું માન તો તને અને તારી સાહેલી પેલી મરાઠણને ઘટે છે! પણ મારૂં વામ નેત્ર ફરકે છે તે સુચિન્હ શા માટે હશે? ખરેખર શુકન બહુ હર્ષભરેલા છે. જો જો બેહેની, પેલું હરણ પણ નાચતું કુદતું ગેલ કરી આપણને આવકાર દે છે."

"તું હજી ઘણી ભોળી છે!" **મોતી**એ ઠપકો દીધો. "શુકન અપશુકનનો ભાવ બોલવાનું કશુંએ કારણ નથી. જ્યાં પૂર જોરના ઉમંગથી કામ કરવા મંડયાં ત્યાં અપશુકન શુકન થાય છે ને થંડાંગાર થઇને બેસીએ તો શુકન કંઇ કરતા નથી. તારે માનવું કે આવી વેહેમી વાતોથી કોઇ પણ પ્રકારે લાભ થવાની તો આશાજ નથી."

આમ વાતો ચલાવતાં થોડેક દૂર ગયાં. મરેઠી સેનાએ સૌના આવવાનો પડઘો જોયો, એટલામાં એક સિપાઈએ તીર ફેંકયું. **મોતી**ના સામુંજ તે તાકયું હતું, પણ તે ચેતી બાજુએ ખસી ગઈ, ને **નવરોઝ**ને કહ્યું, "અમીર દીલના **નવરોઝ**, સાવધ થાઓ, બાણો છૂટવા લાગ્યાંછે, અને સંગ્રામ સમય નજીક છે."

"મોટા મનની તરુણી," **નવરોઝે** શબ્દ લલકાર કીધો. "બેફીકર રેહે, **અલ્લાહ**ની મદદ પુરતી છે તો આપણને ઈજા થનાર નથી. જો એનું બાણ કેવું વ્યર્થ ગયું છે. મારાપ્રિય સિપાઈઓ," પોતાના લશ્કર તરફ

ફરીને તે બોલ્યો, "તેમના ભાથાને માથાંજ નથી, ને તેમના ભાલાની અણીને કાતિલ પાયેલુંજ નથી. આપણને એ જંગલી રીતનું પણ અભિનંદન છે. તેઓ ગમે તેવા જંગલી, જડ અને અક્કલશૂન્ય છે તે કદી પેહેલો ધસારો પણ કરે તથાપિ તમારે અચળ કોટ માફક ટકી રેહેવું. પ્રિય ભાઇઓ, વધો, ધીમે ને દૃઢ મને અગાડી વધો."

નાની નાની પંક્તિઓ, જેની આસપાસ ઘોડેસ્વારની ટુકડીઓ ફરી વળેલી હતી તેણે આકાશ ધ્રુજાવી મૂકે તેવી ગર્જના કરી. ભાલાવાળાઓએ ભાલા ઝગઝગતા કર્યા, તરવારીઆઓએ તરવાર મ્યાનમાંથી કાઢી, સામા શત્રુની છાતી ચીરવા બહુ બળવાન્ હોય તેવી રીતે પોતાનાં શસ્ત્રો દર્શાવી, આ જીંદગી હવે વિજયમાળા પહેરી હુરમ અને અપ્સરાઓને વરવા માટેજ છે એમ માની અગાડી વધ્યા. આ કીકીયારીનો ઘોષ, રીતિ, અને વ્યૂહરચના આગળ, આપણને હાલની યુરોપિયન રીતિ જોતાં એમજ લાગે કે એ માલ વગરની છે, પણ જે ઉત્સાહ ને બળ આ વેળાએ આવેલું હતું તે કોઇ પણ કાળને જોખવતું હતું.

થોડે રસ્તે અગાડી વધ્યા તેટલામાં દેશાઇનું લશ્કર બાજુથી અચાનક આવીને કુદી પડયું ને પોતાના ઘોડાઓના ખોંખારા, દોડધામ ને અચાનક પ્રવેશથી નાગરિક લશ્કરમાં મોટો ગભરાટ એકવારતો કરી મૂકયો; અને સામી કીકીયારી સાંભળીને અનિયમિત, જે વળી સામા મરેઠાઓના લશ્કર આગળ તો બિશાતમાં નહતા, તેઓએ જ્યારે આવું જોયું ત્યારે ગભરાયા. પણ નવસારીના દેશાઇના લશ્કરના ઉપરીએ આવતાંવાર નવરોઝને સલામ કરી પોતાનો સંદેશો કહી દીધો, તે જોતાં સઘળા સ્વસ્થ થયા, ને વ્યવસ્થિત થઇને અગાડી દોરાયા. હવે જોર પુષ્કળ વધ્યું હતું. ધૂળ વિશેષ ઉડવા માંડી, અને અગાડી દેશાઇના ઘોડેસ્વારો વધવાથી નાગરિક સેના રક્ષણમાં રહી. ઘોડેસ્વાર પાસે રક્ષક ને સંહારક બંનો જાતનાં શસ્ત્રો સજેલાં હતાં, ને જેઓ પૂર્વના કોઇ શેહેનશાહના રક્ષકો હોય તેવા પ્રતાપી જણાતા હતા. આ પાંચસો સ્વારો હતા. તેમના ઘોડા પુષ્કળ પાણીદાર હતા. અરેબી ને કાઠી ઘોડાઓનો ઘણો ભાગ હતો. એક લશ્કરને દોરાવનાર પઠાણ–મુસલમાન હતો ને એકને દોરાવનાર પુરબિયા જેવો બ્રાહ્મણ હતો; તેઓનાં શિરોભૂષણ તથા બખ્તર ઝગઝગતાં પોલાદનાં હતાં, જેનો ઝળકાટ રૂપેરી રંગ જેવો મારતો હતો; વસ્ત્ર કીરમજી રંગનાં હતાં, જેમાં કોઇ કોઇ ઠેકાણે સોના તથા રૂપાના અલંકારો પણ ગોઠવેલા હતા; પાયજામાપરની કટીમેખલામાં રેશમ તથા સોનાનું જરીકામ હતું; ને પાય

જવાહીરથી જડેલી હતી. કૃપાણિકા (ખંજર) અને ભાલો ઊંચામાં ઊંચ પોલાદનાં બનાવેલાં હતાં, જેના હાથાપર સોનું જડેલું હતું.

આ સઘળું લશ્કર અગાડી વધી ગયું અને રણક્ષેત્રનાં વાજીત્રના નાદ થયા. સઘળા કેળવાયલા ઘોડાઓ ડાબા જમણા થઇને ઉભા અને સૌ સરદારોએ પોતપોતાની ટૂકડી સમાળી લીધી. **નવરોઝ** અને **મોતીમણીએ** સૌથી મોખરાના સરદારી લીધી,ને પુરભિયા **રણજીતસિંહે** સૌ ઘોડેસ્વારોને હરોલમાં ગોઠવી દીધા. કાળા હબસીઓ કે જેઓ પૂર્વ કાળમાં મુસલમાન જનાનાના રખેવાળ તરીકે કામ કરનારા હતા તેઓને મોખરાપર લાવીને મૂકયા, અને સામા લશ્કરને બતાવી આપ્યું કે તેઓ હવે લડવાને તૈયાર છે. **શિવાજીનું** સૈન્ય પણ તત્પર થઇને ઊભું હતું. ઘણે દૂરથી નવાબે **શિવાજીને** બતાવ્યો, જેનો દેખાવ કોઇ હિંદુને મળતો આવે તે કરતાં કોઇ પઠાણને વધારે મળતો હતો. સફેત પાઘડી, જેપર સોનેરી ચટાપટા હતા, ફુમસી દાઢી, લાંબા ગુચ્છા, વાંકડી મૂછ અને રૂપેરી બખ્તર સજીને તે અરેબી ઘોડાપર સ્વાર થયો હતો. મોંપર પૂર્ણ ગર્વ પ્રકાસ્યો હતો અને તેનો દમામજ સૌને થરથરાવે તેવો હતો. નવાબે જોતાંજ મોટી બૂમ પાડી સઘળાને ચમકાવી મૂકયા. "અલ્લાહ અકબર" એવી બુમ મુસલમાનોમાંથી ને "હરહર મહાદેવ" એ પોકાર હિંદુમાંથી નીકળ્યો.

આ મોટો ભયંકર અવાજ બંધ પડયો કે તુરતજ મરેઠી સેનાએ પોતાનો રોપ જણાવ્યો. તેઓએ પોતાના ઘોડાઓને અગાડી ધસાવ્યા અને પચાસ ચુનંદા સ્વારો મોખરે આવી જીવ આપવો કે જીવ લેવો એવો ઠરાવ કરીને આગળ વધ્યા. તેમની પ્રકાશમય તથા ખુને ભરાયલી આંખોજ કહી આપતી હતી કે તેઓની ખુમારી ઓરજ હતી. ભાલા નમ્ર રાખેલા, જે છાતી વીંધવા માટેજ હોય તેમ ધરેલા હતા, ને તેઓને તેઓના સરદાર **તાનાજી માલુસરેનો** સખ્ત હુકમ હતો કે પોતાના ભાલા એવા ભોંકવા કે તત્ક્ષણજ શત્રુ ધૂળ ચાટતા થાય, પછી તે રાજા હોય કે રંક હોય. સ્ત્રીઓને પણ મારવાની આજ્ઞા હતી, તથાપિ તેઓ જો લોંડી તરીકે પકડાય તો મારવી નહિ એવો ઠરાવ હતો. ગમે તેમ પણ સ્ત્રીઓ તરફ પૂર્વના લોકો થોડા કે ઘણા માનથી જોતા આવ્યા છે. પુરુષો આ નાજુક જાતને દુઃખ દેવાની ઇચ્છા ધરાવતા નથી. ગમે તેમ પણ તેમનું રક્ષણ થાય એવી ઇચ્છા રાખે છે. નાજુકડી તરફ પોતાનો મોહ મમત્વ દર્શાવવામાં તથા પ્રેમાળપણું બતાવવામાં થોડી મોટાઇ માનતા નથી. હાલના મરેઠા યોધ્ધાઓ કંઇ નાજુક જાતપર થોડી રેહેમ બતાવતા નહિ, પણ જ્યાં ગાંડું ટોળું જંગલમાં છોડી દેવામાં આવે ત્યાં લેશપણ વિચાર ન કરે એ સ્વતઃસિદ્ધ છે.

બંને લશ્કર હવે પચાસ ફીટ દૂર નહતાં; તેટલામાં **માલુસરે** નવા-બને જોઈને વિસ્મય પામ્યો. જે વેળા તે **શિવાજી**ના લશ્કરની મીણમાં હતો તેના કરતાં તે હમણાં ઘણો ખૂબસુરત યોદ્ધાને દીપાવે તેવો દેખાતો હતો. તેણે પાખરીયું બખ્તર સજેલું હતું તથા મોંના રક્ષણમાટે બુરખાવાળો ટોપ ધરેલો હતો. નગ્ન તરવાર, જમૈયો તથા ભાલો તેના હાથમાં હતાં. યુદ્ધના નજીકના પ્રસંગમાં આ પ્રમાણે, પોતાની સમીપ પોતાથીએ વિશેષ બળવાન યોદ્ધાને જોઇને તે ક્ષોભ પામ્યો. પોતાની અતિશય આશ્ચર્યતા વચ્ચે "તે બોલ્યો રે તું કોણ તરુણ છે?"

"હરામી, વિશ્વાસઘાતક કાફર, મને નથી ઓળખતો!" અજીત યોદ્ધાએ ખીજવાટમાં ઉત્તર દીધો.

"નહિ, એ તરકડા તને ઓળખતો નથી!" તિરસ્કારથી **માલુસરે**એ જવાબ દીધો; "મેં તને મોતમાંથી બચાવ્યો તેનો આ લતીજો કે મૂર્ખ?"

"જીભ સંભાળ! હમણા કાપીને કટકા કરી નાંખીશ તે તને માલમ નથી?" નવાબે ખીજવાઇ દાંત કચકચાવી જવાબ દીધો: "હવે નથી વખત કે તમે સ્ત્રી-બાળહત્યારા બચીજાઓ. ઓ કાફર મૂર્તિપૂજક, તને ને તારા સઘળા સાથીઓને હવે મોતના પંજામાંથી બચાવનાર કોઇ નથી. બંદગી કર તારા અલ્લાહની કે દોજખના માર્ગમાંથી મુકાવે."

"જવામર્દ અને નિષ્ઠુર માણસ," **માલુસરે**એ કહ્યું, "જાણજે કે આ તારી જીભની ચંચળતાને તો હમણાજ તોડી પાડીશ, પણ માત્ર દયા ખાઇને જવા દઉંછું. મારા જેવા આગળ તારા કશા પણ ભાર નથી. તું ગમે તેવો વજ્રનો હશે, પણ આ મારા ભાલાથી ભોંકીને તારા શિરને ઊંચે ઉરાડીશ; જેથી તારી સ્ત્રીયો આક્રંદ કરશે, ને અમારા ગુલામોની શય્યા સાચવશે."

"જા જા કાફરજોદ્ધા, સંધ્યાકાળે શું થાય છે તે તને જણાશે," નવાબે પોતાની પ્રિયા તરફ જોઇ કહ્યું.

"એક થોડો વખત જોઉં છું કે કોને પ્રભુ યારી દે છે. હમણાજ જણાશે;" **માલુસરે**એ ધડકતી છાતીએ ઉત્તર દીધો.

માલુસરે પોતાની ઘોડેસ્વાર ટુકડીને સમાલવા પડયો, ને પોતાની ગયેલી આબરૂનો સઘળો આધાર આ જીતપર છે એમ તેણે માન્યું. વખત હવે ઘણો નજીક હતો ને કોઈ પણ પ્રકારે સંધ્યાકાળ લગણમાં નીવેડો લાવવાનો હતો. બપોર થઇ ગયા હતા, ને રાત્રિના નાગરિક સેનાને ભય હોય તેના કરતાં વધારે ભય મરેઠી સેનાને હતું. ટેકરી આગળ તંબુ નાંખી પડાવ કીધો હતો, એટલે પૂર્વ તરફથી કશા પણ ભયની આશા રાખેલી ન

હતી. માત્ર પશ્ચિમ તરફથીજ બચાવ કરવાનો હતો. **શિવાજી** હજી અગાડી વધ્યો નહતો, પણ પછાડીજ રહ્યો હતો. તે પોતાના મનમાં બડબડાટ કરતો હતો કે, "વખત આમનેઆમ ઘણો વીતી ગયો, ને મનના ધચુપચુપણાથી આખો દિવસ વ્યર્થ ગાળ્યો; ગમે તે એક પાર નીકળી ગયા હોત તો વધારે ઠીક હતું. **રમા** વગર ચેહેન નથી, **માલુસરે**એ ઘાણુ બગાડયો છે, સામા લશ્કરમાં જોર વધ્યું છે, તેથી કેહેવાઇ શકાતું નથી કે કેમ થશે. હું જે ખડ્ગ પેઠે અડગ હમેશાજ રહું છું તેજ દ્વંદ્વયુદ્ધમાં ઉતર્યો હોત તો વધારે સારૂં હતું કે જેથી જયજ મેળવત ! જો પ્રભુ ઈચ્છાએ એ મુસલમાનને ઠાર કીધો હોત તો વિજયમાં વિક્ષેપ પડત નહિ. પણ રે ! **માલુસરે**નાં પાપ ઘણાં મોટાં છે ને તે આ વેળાએ નડ્યાં છે, ને તે પાપના ભોક્તા મારે પણ થવું પડયું છે. ખરેખર, પાપ બોલતું નથી, પણ બોજે છે; તે ડુબતું નથી પણ ડુબાડે છે; તે છાનું છે પણ પ્રકટ થાય છે. મેં મારી પ્રિયા **રમા**ને રાજી રાખી હોત તો તેની અક્કલ હોંશિયારીથી મારો બચાવ થાત. દરવાજો ઉઘડાવવામાં તેનીજ મેહેનત અથાગ હતી, તો આ વેળા મને ઘણી મદદ કરત. મેં તેનાપર પાપભરી દૃષ્ટિ કીધી ને મારી બૂરી અવસ્થા થઇ. રે ! ઇશ્વરની લાકડીને અવાજ નથી. તે ગેબી મારમારીને પાયમાલ કરી મૂકે છે. હવે તો તે જે કરે તે ખરૂં. ગમે તેમ મારે મેદાન પડીને એક રસ્તો લાવવો, એટલે બસ. અગાડી વધીને **માલુસરે**ને આશ્રય આપી, નવી યુક્તિથી કાર્યમાં ફતેહ મેળવું ત્યારેજ ઠીક. હવે તો સ્વાશ્રયપરજ આધાર રાખવો."

આ વિચારની ઘોળાઘોળ મનમાં થતી હતી ત્યારે તે ઉમંગથી ગુપચુપ **માલુસરે**ને આશ્રયે ગયો.

વખત ઘણો નજીક આવ્યો, નગારાંનો ડંકો થયો, વાજિત્રનો શોર થયો, શંખો ફુંકાયા, તરવારીયાઓએ તરવાર તપાસી, નેજાબદારે ભાલાની અણી તપાસી, ને પર્વત પેઠે માણસો અડગ થઇને ઉભા રહ્યા. પોતાની જાત ને પોતાના વતનના રક્ષણમાટે બંનો પક્ષના મનુષ્યોએ એક બીજાને વધારે જોમપર ચઢતા જોઇને કેસરના રંગ વગર મનથી કેસરીયાં કીધાં. ઘણા મોટા બનાવ સાથે એક બીજાઓ અગાડી વધ્યા. નાગરિક સેનામાં ચીંગારીએ સળગાવવાની બંદુકો હતી તેમાંથી અવાજો થયા ને ધડાકા સાથે મરેઠી સેનામાંથી પેહેલેજ સપાટે પેહેલી હરોલના દશ મનુષ્ય ઘોડાપરથી પડયા. નવાબે પોતાની તરવાર ફેરવીને યાહોમ કરી, પોતાના પચાસ ઘોડેસ્વાર સાથે મરેઠી સેનાનો કોટ તોડીને મધ્યે ઝોંકાવ્યું ને **માલુસરે**ની સામા જઇને બૂમ મારી કે, "હિચકારા અને મૂર્ખશિરોમણી ! હવે તારી

શુદ્ધિને ઠેકાણે લાવી, આ લડાઇમાં અગાડી પડ; તે વેળાએ બચી ગયો હતો પણ હવે બચવાનો નથી, જોઇએ અલ્લાહ કોને યારી દે છે." આમ બોલતાં સાથે પચાસ માણસો વધી ગયા. હાથોહાથ લડાઇ થવા માંડી અને એક ઘડીમાં તો કંઇકનાં મસ્તકો ધૂળમાં રગદોળાયાં. મરેઠી સેનાએ પણ મારો પુષ્કળ ચલાવ્યો. પણ રણજીતસિંહની ઘોડેસ્વાર ટુકડીએ ગજબ કીધો! તેઓએ મરેઠાઓની આસપાસ ફરીવળી વચોવચ ઘેરી લીધા, ને પછી ઘણો સજ્જડ મારો ચલાવ્યો. હજારો હાથો ફરી વળ્યા ને મોટો ઘોંગાટ થઇ રહ્યો. માલુસરે ને નવાબ બંને લડતા હતા તેવામાં વૃદ્ધ દાદાજી પણ આવી લાગ્યો. તેણે આવતાં સાથે નવાબની સામા ભાલો ઉંચકયો, પણ તેવામાં નવાબના 'બોડીગાર્ડ'માંના પચાસ માણસમાં તેની પ્રિયા પણ હતી, તેણે દાદાજીના હાથમાં તરવાર મારી ભાલાને દૂર ફેંકાવી દીધો. શિવાજી ધસીને આવ્યો, અને મોતીને મારવા ધસ્યો, ને તેજ વેળાએ જો રમાએ મોટી ચીચીયારી પાડીને ગભરાટ ન કીધો હોત તો મોતીનું આવીજ બન્યું હતું, પણ તેની ચીસથી શિવાજીને કાળજામાં ધડકો લાગ્યો, ને સામું જોવા જાય છે કે તુરત તેના ઘોડાના પેટમાં સોંસરી છરી મોતીએ ઘોંચી દીધી. ઘોડો પડયો, ને નવાબ શિવાજી તરફ વળ્યો; પણ એક બીજા સિપાઇનો ઘોડો પાસે હતો તેપર તે ચઢી બેઠો. રમા સામા ધસ્યો ગયો, પણ વચોવચ રણજીતસિંહ પડયો, ને 'સમાલ, સમાલ,' બૂમ મારી બંને હાથોહાથપર આવી પડયા. રણજંગ ખુબ મચ્યો. રમાને માલુસરેએ પીછાની અને આજ શત્રુને ઉશ્કેરનારી છે, ને વળી પોતાના પંઝામાંથી છટકી ગઇ છે એટલે શિવાજી પેહેલાં તેને તાબે કરવા માલુસરે અગાડી ગયો. મોતી ને રમા એ બંને પાસે હતાં, મણી તો તીર વાગવાથી પાછી હઠી ગઇ હતી. રમા સામા માલુસરે જવાથી આવતા સાથે આ મરેઠેણે તેના ટોપને ઉંચકી ભાલાપર ચઢાવ્યો, ને બૂમ મારી, "હવે જોઇએ છે વિશેષ? તારી આબરૂનું ખંડન મેં બરાબર કીધું છે. હવે મારૂં વેર વાળી તારા શિરને રઝળાવીશ." એમ કેહેતાંજ તરવારથી ઘા કરવા જાય છે તેટલામાં હરિપ્રસાદ વાહરે ધસી આવ્યો ને રંગ રાખ્યો; અને તાનાજીએ બૂમ મારી કે "રક્ષણ કરો, રક્ષણ કરો." હરિપ્રસાદે કહ્યું, "બેધડક રેહેજે, તારા શત્રુને જીવતો જવા દઇશ નહિ." હવે લડાઇ પૂર જોસમાં ચાલવા લાગી.

પ્રકરણ ૨૬ મું.

"અલ્લાહ અકબ્બર" અને "જયભવાની."

ઘોડા કુદાવતી બંને સેના ખુબ જોસમાં મચી હતી. **શિવાજી** આ મોટા સૈન્યની બહાદુરી જોઇ વિસ્મય પામ્યો, ને ધાર્યું કે ખચીત આ વેળા જય મળવો મુશ્કેલ છે. પણ તે સહજમાં નિરાશ થાય તેવો યોધ્ધો નહતો. બંનો બાજુના સૈન્યમાં 'અલ્લાહ અકબર,' 'જય માત ભાવાની,' 'હર ! હર ! મહાદેવ'ની બુમ પડી રહી હતી. કોઈ પણ પક્ષના યોદ્ધા ગાંજ્યા જાય તેવા નહોતા. નવાબ કાફરોનો ઘાણ્ કાઢતો દોડતો હતો. તેની આસપાસ પચાસ રક્ષકો ને ત્રીસ કાળા સિંહમુખા હબસીઓ, જેઓ પૂર્વે દેશના જનાનખાનાની તપાસ રાખતા હતા તેઓ ફરી વળેલા હતા. તેઓ મરવું કે મારવું એમાં લેશ પણ ચિંતા રાખતા નહોતા. નવાબે માથાપર સફેત લશ્કરી ટોપ પેહેરેલો હતો ને તેપર મોરનાં પીંછાં ઉડતાં હતાં એટલે પોતાના માણસો તેને સારી રીતે પીછાની શકતા હતા. નાગરીક સેનામાંની ત્રણ મૂર્તિઓ પણ તેની સાથેજ હતી. **નવરોઝે** જમણી બાજુની ને **સુરલાલે** ડાબી બાજુની મરેઠાની ટુકડી કાપી નાંખી, ને મધ્યે નવાબે ઝોકાવ્યું. **રણજીતસિંહે** પોતાનું પરાક્રમ બતાવવામાં બાકી રાખી નહિ. તેણે છ મોટા મરેઠા સરદારોને કાપી **માલસુરે**ના ઘોડાને કાપી નાંખ્યો. પણ તેટલામાં **રામરાવ** નામના મરેઠા સરદારે ધસી આવી તેના હાથપર ઘા કીધો, ને તેના ભાલાને દૂર ફેંકી દેવડાવ્યો. પણ આ બિયનજી પેહેલવાન જરા પણ હઠયો નહિ. ને ડાબે હાથે **રામરાવ**નું પેટ ચીરી તેના ઘોડા ઉપર ચઢી બેઠો. તેણે પાછું વિશેષ જોસ્સાથી ઘૂમવા માંડયું. તેના એક હાથમાંથી લોહીની ધાર વહી જતી હતી. કેસરીયાં કરવામાં બહુ આગ્રહી થયલો તે તેવેજ વેશે ઘણા જોસભેર ધસ્યો ગયો. આ તેનો ભયંકર વેશ જોઇ મરેઠા લશ્કરમાં અતિશય ભય પથરાયો અને નાગરિક સેનાને વધારે શૂર છૂટયું.

"ધસો ! ધસો !" ઘણેક મોટેથી **રણજીતસિંહે** બુમ પાડી. "શું જુઓછો, પેલા હરામખોરને હમણા તોડી પાડીશ, ને તેના શિરના કકડા કકડા કરી નાંખીશ." આમ બોલવાની સાથે તે **શિવાજી**ની તરફ ધસ્યો. તેનું કાલીપરજનું લશ્કર તેની પૂઠે ચાલ્યું પણ આ બંને એક બીજાની ટક્કર ઝીલે તેટલામાં વચે **મોરો તીમલ** આવ્યો ને આ બંનો વચે ખૂબ જોરમાં લડાઈ ચાલી. **મોરોએ** **રણજીતસિંહને** જોતાંજ તેની સામા પોતાનો ઘોડો દોડાવ્યો, ને તોમર કાઢીને એકદમ તેના ઘોડાના માથામાં

માર્યો, કે તે ત્યાંજ પડયો. પણ **રણજીતસિંહે** ભાલાની અણી એવી તો જોરમાં મારી કે જો **મોરો** નીચે નમી ગયો નહોત તો એકદમ તેનું બખ્તર ફાડીને છાતી ચીરી નાંખત. **મોરોના** ઘોડાને ભાલો લાગતાંજ પડ્યો. ને જો **ચુસાજી** કંક પોતાના માવળા સાથે આવી ન પહોંચ્યો હોત તો **મોરોને** મારી નાખવાને **રણજીતસિંહ** ચૂકત નહિ. હાથોહાથની લડાઈમાં પોતાના ગુરજથી એકદમ **રણજીતસિંહે** પ્રહાર કીધો ને **મોરો** પડયો. તેની છાતીપર ચઢી બેસવા આ વિકરાળ ભયંકર શૂરવીર ગયો, પણ **ચુસાજી** કંકના એક માવળાએ આવી પીઠનો ઘા કીધો ને **રણજીતસિંહ** એકદમ પડયો. પડતાની સાથે લશ્કરમાં મોટો હાહાકાર થઇ રહ્યો.

નાગરિક લશ્કરમાં ઘણો ભય પથરાયો. અને તેઓનું જોર નરમ પડયું. પણ એકદમ શૂરવીર **સુરલાલે** "હર! હર મહાદેવ", "જય કાલી" એમ બુમ પાડી સહુને શૂર ચઢાવ્યું. પાછો રંગ રહ્યો ને મરેઠાઓ એમ જાણતા હતા કે **રણજીતસિંહ** મુવાથી નાગરિક સેના પાછી હઠશે, તેમાં તેઓ ખોટા પડયા. બંનો બાજુએથી ઘણા જોસમાં પાછી લડાઈ ચાલી. થોડી પળ સઘળે અંધકાર છવાઇ રહ્યો. ધૂળના ગોટેગોટા ઉડી રહ્યા. કોઈને કોઇનું મોંહ સુઝતું નહોતું અને કયો પક્ષ વિશેષ બળવાન છે તે પણ જણાતું નહોતું. નવાબ પોતાના ગુલામો સાથે ધસ્યો ગયો ને બંનો બાજુનો રસ્તો સાફ કરી નાંખ્યો. કોઈ પણ તેના સામા લડવાને હિંમત ધરતા નહિ ને **તાનોજી માલુસરે**ના દિલમાં જબરો ડાઘ હતો; તથાપિ તેની પણ તેના સામા જવાની હિંમત ચાલી નહિ.

ક્ષણભર એમ માલુમ પડતું હતું કે મરેઠાઓ ઘણા આગળ વધીને શત્રુઓને ઠાર કરશે. પણ નવાબે પાછી કાપણી ચલાવી. આ નહિ જોઇ રહેવાયાથી પોતાના માવળાઓના લશ્કર સાથે **મોરોપંત** અગાડી મેદાનમાં આવ્યો ને પોતાની તરવાર તેના સામે ચલાવી. પેહેલે સપાટે પાંચ હબશી ગુલામોને કાપી નાંખ્યા ને **રમા**ના માથાપર તરવાર મારવા ઉગામી. પણ તેટલામાં નવાબના ભાલા વચે આવવાથી તે બચી ગઇ, પણ તેનો બચવાનો આરો નહોતો. શત્રુનું બળ વિશેષ હતું, ને આ નાજુકડી, ગમે તેટલી કઠણ હૈયાની છતાં પણ બેભાન થવા આવી. 'જો એ પડશે તો ઘણું ખોટું' એમ ધારીને **મોતી** તેની પછાડી આવી. **મોરોપંતને** તરવારથી જવાબ દીધો. આ ફટકો ઘણો નરમ હતો, પણ તેથી **મોરોને** ઘણું લાગ્યું. તેનાથી તે ખમી શકાયું નહિ. તે **મોતીને** મારવા ધસ્યો; પણ નવાબે આવતાંની સાથ તેની આસપાસના છ માવળાઓને કાપી નાંખ્યા, ને પોતાની સામા આવવાને તેડયો. તે ગભરાયો

ને વિચાર્યું કે હવે બચવાનો નથી, પણ તેટલામાં **તાનોજી** તેની મદદે આવ્યો ને લડાઇની બાજી ફરી ગઇ. **માલુસરેએ** ઘાસ કાપવા માંડયું. નાગરિક સેનાએ પાછાં પગલાં ભર્યાં. તેમની હિંમત, બળ ને જોસ્સો સહુ નરમ થઇ ગયાં; તેમનાં મોટાં હથિયારો પણ નરમ જણાયાં; નવાબે ચલાવેલી બહાદૂરી પણ નરમ જણાઇ; ને **નવરોઝનો** ઘોડો મરણ પામવાથી તેનામાં જોઇયે તેટલી હોંસ રહી નહિ. નાગરીક સેનામાં ભંગાણ પડયું, ને પોતાનાં બળ સાહસપર હિંમતથી ઘુમેલાઓએ પૂંઠ પકડી. હિંદુ ને મુસલમાન બંનો પાછા હઠયા ને શેહેરમાં જવાને જાણે મરેઠી સેનાને માર્ગ કરી આપતા હોય તેમ નાઠા.

"ફતેહ ! જય ! જય !" એકદમ મરેઠી સેનામાંથી કીકીયારી સાથનો પોકાર પડયો. "મારો, પેલા બાયલાઓ નાઠા છે, જુઓ છો શું, અગાડી વધીને કાપી નાખો."

નવરોઝ એકદમ ગભરાઇ ગયો, ને નવાબ પણ અચાનકના બનાવથી બાવરો પડી ગયો; જો કે **નવરોઝ** એકદમ પછાડી જઇને દોડતા લશ્કરને પાછું વાળવાને ઘણું મથ્યો, પણ તેનાથી કંઇ વળ્યું નહિ. જનાનાના રખવાળો હબશીઓ પણ હઠયા, મુસલમાન સેના પણ પાછી હઠી ને જોસમાં આવેલા નાગરિકો પણ પાછા હઠયા.

ભૂત પેઠે મરેઠાઓ ગાંડા બન્યા, ને સૌને કાપવાને તૈયાર થયા. પણ તેટલામાં **શિવાજીએ** આવીને સહુને અટકાવ્યા. તે જાણતો હતો કે હજી ઘણું કામ લેવાનું છે, માટે એકદમ ગાંડા બની જશે તો ઘણું ખરાબ થશે. બંનો બાજુએ હજી ઘણું કરવાનું છે ને ઘણું વેઠવાનું છે. ઘણા માણસો બંનો પક્ષના આ પેહેલી લડાઇમાં માર્યા ગયા છે, તેમાં નાગરિક કરતાં મરેઠામાંથી વિશેષ મુઆ છે એમ જ્યારે **શિવાજી**એ જાણ્યું ત્યારે તે ઘણો વિસ્મય પામ્યો. **તાનોજી** સામો આવીને ઊભો હતો, તે હવે કયો માર્ગ પકડવો તેનો વિચાર પૂછતો હતો; પણ બંનોમાંથી એકની પણ બોલવા માટે જીભ ઉપડી નહિ. એક બીજાનાં મોં જોયા કરતા હતા. **શિવાજી** જે રીતે જોતો હતો તેના કરતાં **માલુસરેનું** જોવું વધારે વિચિત્ર હતું. તેનાથી જ્યારે ગુપચુપ રહેવાયું નહિ ત્યારે તેણેજ શાંતિ તોડી નાંખી:—

"તુરકડાઓએ ઘણો ગજબ કીધો છે, ને આપણા દોઢસો માણસો મેદાનમાં પડયા છે. મોટા સરદારો પણ પડયા છે, ને હવે જો આ નાઠેલા સિપાઇયો પાછા આવશે તો વિશેષ લાભ કે ગેરલાભ થશે. મારા તાબેદાર લડવૈયાઓ હવે એક નિવેડો લાવવા માગે છે, કાંતો હવે એકદમ ધસવા દો કે કાંતો પાછા હઠો."

"અને આ બધું એક બીનકેળવાયલા મલે કીધું ?" પોતાની આસપાસ પડેલાં મુડદાંને જોઇને, પોતાનો ટોપ માથાપર ઉંચો ખસેડી, દાંત કચકચાવતાં, પણ બખ્તર સમાલતાં **શિવાજી** બોલ્યો." ઘણું જવામર્દી ભરેલું કામ કીધું છે. **ભીમસેન**ને હઠાવે તેવો પેલો તુરકડો છે."

"એ ઉપમાને તો યોગ્ય છે," **માલુસરે** બોલ્યો; "પણ તેનું બળ હવે તૂટી ગયેલું છે. પેલો વિકરાળ દૈત્ય પડયો, તે પછી નાગરિક સેના નરમ ઘેંસ જેવી થઈ ગઇ છે. શત્રુ પાસે જો સારાં હથિયાર હોત તો ખરે આપણને તોબા પોકરાવત, પણ તેમના ભાલા બુંઠા છે ને વળી જુના પણ છે, તેથી જોઇયે તેવું કામ કરી શકતા નથી."

"મને ભય છે," **શિવાજી** મરેઠીમાં બબડયો, "હમણા તેઓ પાછા હઠયા છે, પણ ક્ષણવારમાં પાછા દોડી આવશે ને ઘણો જબરો મારો ચાલશે તો આપણને આ નાના નાળામાંથી નાસવું વિકટ થઇ પડશે."

"બસ! મારો ને તમારો એકજ વિચાર થયો છે," **માલુસરે** એકદમ બોલી ઉઠયો. "હવે આપણે આપણું કામ ઝટપટ આટપી દેવું જોઇએ. પરશુરામ અવતાર! આપ જાણો છો કે જયનો પરાજય થતાં વિલંબ લાગતો નથી. મારી પાસે જે તીરંદાઓ છે તેનાં તીરો કશા ખપમાં લાગ્યાં નથી, ને હાથોહાથની લડાઇમાં તેઓનો ઘાણ નીકળી ગયો છે. હવે તો પંઢરીનાથને હાથ સઘળી વાત છે."

"પણ શું આપણે હમણા તાકીદથી એક કામ નહિ કરી શકીશું?" **શિવાજી**એ પૂછયું, "એકદમ પાછો ઘસારો કરીને વિચાર કરતાં, ને બળ પાછું ભેગું કરતાં તેઓને અટકાવી નહિ શકીશું ?"

"શામાટે નહિ?" **માલુસરે**એ જવાબ દીધો. "આ આપણું વિવાદ યુધ્ધ ખરેખર ઘણું શોકકારક છે કે પેહેલે સપાટે મોટી હારમાં આવી પડયા છિયે. જો હવે તુરતજ કંઈ પણ થશે તો ખચીત ઘણો મોટો જય થશે. **ભવાની**ની પ્રાર્થના કરવી જોઈયે કે તે આપણા હાથમાં વિશેષ બળ આપે, ને શત્રુને નીચા પાડે."

"ત્યારે તું જલદીથી સઘળાઓને ભેગા કરી પૂછી જો બધું !" **શિવાજી**એ કહ્યું.

"પણ શાને માટે ?" ગમગીન ચેહેરે **માલુસરે**એ પૂછયું. "મારો એવો વિચાર છે કે હવે આપે આગેવાની કરવી-સૌને મોખરે થઇ જે બને તે ખરૂં એમ ધારીને કુદી પડવું! જો હું કદી અગાડી પડીને કંઇ કરીશ તો તેથી કંઇ આપણી સેનાના સ્વારોમાં ઘણો ઉમંગ આવશે નહિ. આપ રાજાધિરાજ અગાડી પધારશો તો પછી નક્કી જાણો કે સૌ લશ્કર-જે

હમણા નિરાશામાં છે તે ઉમંગમાં આવીને લડવા તૈયાર થશે. મારૂં માનો તો કહો આપણા ઘોડેસ્વારોને, કે એકેક માથાદીઠ એકેક નાગરિક વધુને યોગ્ય તમે ભરથાર ગણાશો. મારા માવળાઓ ને અહમદનગરના વીર-લાઓ તો તત્પર છે પણ બીજાઓને સમજાવવા જોઇશે. સાબાશ છે કે સામા લશ્કરમાં ખરી વીરનારી પેઠે બે સુંદરીઓ લડે છે, ને તેઓએ આપ-ણા ઘણા ઘોડેસ્વારોનાં માથાં ધૂળમાં રગડોળાવ્યાં છે.”

“બેશક! **માલુસરે**, મોટા આશ્ચર્યની વાત છે કે તેમાં મારી **રમા** જેવી પણ છે. બંનેનાં નિશાન વીરપુરુષના જેવાં છે. તેઓ પુરુષને હઠાવે તેવી રીતે ઘમે છે!” આશ્ચર્યતાથી **શિવાજી** બોલ્યો.

“ખરે મહારાજ, મારી એવી ઇચ્છા છે કે એ બંનોને આપણે તાબે કરીએ ને આપજ એ સાથ લગ્ન કરી સંસારસુખ ભોગવી આપના જેવા શૂરવીરને ઉતમ રત્નનો જન્મ આપો કે જે સારી રીતે આપણું રાજ્ય ચલાવે.” **માલુસરે**એ ઘણી બારકીથી **શિવાજી** સામા નજર કરીને કહ્યું.

“હમણા એ વાત રેહેવા દે!” **શિવાજી** ગુસ્સાથી બોલ્યો. “રણ-ક્ષેત્રમાં સંસારવિલાસની વાત તને કેમ પ્રિય લાગે છે? આપણી સઘળી આશા ધૂળમાં મળી જાય છે ને તું આવો નકામો વિચાર કરે છે એજ મોટી હાનિકારક વાતો છે. પણ જા;” જરાક વિચાર કરીને **શિવાજી**એ **માલુસરે**ને કહ્યું; “જો કોઇપણ સુંદરીને તું જીતશે, તો તે માલ તારો પોતાનો થશે, માટે તારાથી બનતો યત્ન કરજે. હવે જલદીથી સઘળી ગોઠવણ કરીને અગાડી વધવું. પણ પાછા તો હઠવું નહિજ એજ મારો નિશ્ચય છે. તારા ને **મોરોપંત**ના માણસોને અગાડી મૂકજે કે તેઓ પાછા હઠે નહિ.”

આમ બોલી બંનો જુદા પડયા. **તાનાજી**એ પોતાના માણસોને આવી સાવધ કીધા, ને **મોરોપંત**ને પોતાના માવળાઓની ટૂકડી સાથે અગાડી લાવ્યો. સઘળાઓ આ બાજુએ તૈયાર હતા.

આ વેળાએ નાગરિક સેના વિસામો ખાતી દરવાજા નજીક અટકીને ઊભી હતી. જોસ્સામાં ને ભયમાં આવેલા તે પહેલા તો કોઈના ખાળ્યા ખળ્યા નહિ; પણ **નવરોઝે** ઠેઠ પછાડી જઇને સૌને અટકાવ્યા. આ વેળાએ ખરી મેહેનત તો **મોતી** ને **મણી**ની હતી; તેઓએ સહુથી અગાડી જઇ, મોંપરનો બુરખો ખસેડી સેનના નાસતા શૂરવીરોને શરમાવ્યા.

“ઊભા રહો! ઓ હીચકારા, બાયલા, નામરદો! નાસીને કયાં જા-ઓછો?” **મોતી**એ બૂમ પાડી કહ્યું:—“અમારા કરતાં પણ તમે ગયા? તમને શરમ આવતી નથી કે અમે સ્ત્રીયો ખરી મરદાઇને બહાદૂરીથી આ

નગરના રક્ષણ માટે દઢ મનથી ઊભી રહીએ છિયે ત્યારે તમો નાસો છો? નાસીને તમો જશો ક્યાં? કંઇ આટલામાં નાસવાની જગા છે વારૂ? કદી શેહેરનાં જઇને ભરાશો તો પેલો ચંડાળ ભૂત, એકદમ દોડી આવી તમને, તમારાં બચ્ચાં છોકરાં ને તમારી વહાલીઓ આગળ કાપી નાંખશે ત્યારે પછી શું કરશો? તમારી સ્ત્રીઓને, તમારાં બચ્ચાંને ને તમારાં માબાપોને મારી નાંખશે તે વેળા તમે પસ્તાશો નહિ? જાઓ તમારે માટે દરવાજો ખુલ્લો છે, પણ તમારી કીર્ત્તિ એથી વધશે નહિ; તમે હીજડામાં ગણાશો, ને અમે તમારી જગ્યા સાચવી આજ મેદાનમાં પડીશું ત્યારે તમે હમેશાંજ રડશો. બહેતર છે કે તમારે બદલે તમારી સ્ત્રીઓ આ રણક્ષેત્રમાં આવી હોત! આ જુઓ અમારા પગમાં કેટલા ઘા છે, પણ હું ને આ મારો બંનો વીર બેહેનો જરા પણ હઠી નથી, ને તમે મળેલા જયનો પરાજય કરી નાસો છો? શરમ! લ્યાનત! હયેફ!"

આ ભાષણ એવી તો છટાથી, એવા તો દુમાક ને ગર્વથી **મોતીએ** કીધું કે એકદમ આખા લશ્કરમાંથી "રંગ છે! ધન્ય છે! શાબાસ!" એવો પોકાર થઇ રહ્યો.

નવરોઝ પણ આ વેળાએ આવીને ઉભો હતો, ને નવાબ પણ તૈયાર હતો. લશ્કરપર જે અસર થઇ તે તેઓએ જોઇ. નવાબે જોયું કે બાજી બગડી છે, પણ એને ઠેકાણે લાવી શકાશે.

"મામલો સઘળો બગડી ગયો નથી," નવાબે કહ્યું. "તમારે જોઇયે તો પાછા જાઓ, તમારે જોઇયે તો અમારી સાથે ચાલો. અમને અમારી જીંદગીની કશી પણ કિંમત નથી, પણ યાદ રાખજો—ફરીથી કહુંછું કે કોઇ પણ બચવાના નથી, ને અમારી સહાયે તો મુસલમાનોનો અલ્લાહ ને હિંદુનો રામ છે! અમેજ જય પામીશું ને તમે તે વેળા તમારી સ્ત્રીઓને મોં બતાવવાની હિંમત પણ કરશો નહિ."

"અમે મરવા તૈયાર છિયે," "હમ મરનેકું તૈયાર હૈ" એમ મુસલમાન ને હિંદુ બંનોમાંથી સામટો જવાબ મળ્યો.

સઘળા માણસોને પાછા એકઠા કીધા. દુમાલના મેદાનમાં પાછી લડાઇ કરવાને પાંચ ટૂકડી તૈયાર કીધી ને દરેકજણે પોતપોતાની ટૂકડીનું ઉપરીપણું પોતાના તાબામાં લીધું. નવાબ સહુની મોખરે થયો એટલે **નવરોઝ** અગાડી આવીને બોલ્યો:—"ખુદાવિંદ! જો આપની ઇચ્છા હોય તો આજે મારો હાથ બતાવું! મને અગાડી ધસવાદો—લશ્કરને તમો સમાલો."

"તેમ નહિ બને!" નવાબે જોસ્સાથી કહ્યું. "**નવરોઝ**, આજે જયની

કીર્તિ કોઇ બીજાને આપીશ નહિ. સઘળી વ્યવસ્થા **સુરલાલ**ને સોંપ, તે બરાબર ગોઠવણ કરશે; ને આજની લડાઇમાં જે મરશે તેને હુરમ વરશે."

સુરલાલના હાથમાં સઘળી વ્યવસ્થા સોંપવામાં આવી. નવાબે પોતાની દુરબીન કાઢી દૂર નજર ફેરવી તો માલુમ પડયું કે મરેઠી સેના પણ તૈયાર થઇ છે, તેટલામાં એક સંદેશો લાવનારે આવીને કહ્યું કે "મહારાજ! અમારી કાલીપરજની સેનાનો ઉપરી રણમાં પડવાથી **જવાનસિંગે** તેનું ઉપરીપણું લીધું છે. તે એટલી હિંમતથી કહે છે કે પેલા ચંડાળ લૂટારાનું કાળુંમેશ કરીને મોટો જય મેળવીશ. પણ અમારા લશ્કરની યોજના અમનેજ કરવા આપે હુકમ આપવો જોઈયે."

"જો તે બરાબર બંદોબસ્ત રાખે તો અમારી ના નથી," નવાબે કહ્યું. "જો તમે તમારી યોજનાથી લડવા માગતા હો," **નવરોઝે** તે સંદેશો લાવનારને કહ્યું, "તો મોખરે રહીને સૌથી પેહેલો હલ્લો કરો, ને અમારૂં લશ્કર બંનો પાંખો કાપી નાંખશે. પણ તારા **જવાનસિંગ**ને કહેજે કે જો પૂરી બહાદૂરીથી લડશે નહિ ને કંઇપણ દગાપટકાની વાત કરશે તો તને શત્રુ જેવો ગણી પેહેલો પિંખી નાંખીશું. જા, જલદી જા ને મોખરે આવીને ઉભા રહો."

સંદેશો લાવનારે ઘણા જોરમાં પોતાનો ઘોડો દોડાવી જઇને પોતાના ઉપરીને સંદેશો કહ્યો.

પ્રકરણ ૨૭ મું.

બેવડો હુમલો-મણીપટી-શિવાજીનું પાછું હઠવું.

દુમાલ આગળ સઘળી સેના લડવાને પાછી તૈયાર થઇ હતી. કંઈક **નવરોઝ**ના કાનમાં જણાવી **સુરલાલ** પોતાની સેનાને છૂટી પાડી બીજી બાજુએ વળ્યો. એટલામાં સાંઝ પડવા આવી ને બંનો સેનાને વિશ્રામ લેવાની વધારે જરૂર પડી. સિપાઇઓ, હવે તો સઘળી રીતે આખા દિવસના થાક ને અવ્યવસ્થાને લીધે શક્તિહીન અને આરામની ઇચ્છા રાખનારા થયા હતા. શેહેરનું લશ્કર લોથપોથ થયું ને તેથી નવાબે તુરત વિશ્રામ લેવો અગત્યનો ધાર્યો ને તેમાં તેણે ડહાપણ વાપર્યું હતું. શેહેરમાંથી અનાજ પાણી લાવી ત્યાંજ સૌને ભોજનમાટે ઠરાવ્યું અને દૂરદૂર ચોકી પેહેરા બેસાડી દીધા હતા. આ પ્રમાણે વિશ્રાંતિ લીધાનું કામ **શિવાજી**એ પણ કબુલ કીધું હતું. **મણી** અને **મોતી**એ પેહેરાપર રહીને કેટલીક રીતે સઘળા સિપાઈઓને તાજાતુબ કીધા હતા. તેમની હાજરી આવી વેળાએ ઘણી

જરૂરની હતી, ને તેનાથી જે અસર થઇ તે કહી શકાય તે કરતાં પણ વધારે છે. **સુરલાલ**નું લશ્કર છુટું પડયું, પણ તેણે **નવરોઝ** સાથે જુદોજ સંકેત કીધો હતો, ને પ્રારબ્ધયોગે તે સંકેત ઘણો ઉપયોગી થઇ પડયો એમ પછાડીથી સૌને લાગ્યું. કાલીપરજના લશ્કર પછાડી તેનું છુટું પડેલું લશ્કર જઇને ખડું રહ્યું ને વખત આવ્યો ત્યારે તેના **જુવાનસિંગ**ને પોતાના હાથમાં લઇ તેણે ઘણું અદ્ભૂત કામ કીધું. જે જોખમ પોતે માથે લીધો હતો તે જોખમ ઘણો મોટો હતો, ને તેથી પોતપોતાના મોહમય નિદ્રાને પણ નસાડી મૂકી, સાવધ રહીને પોતાનું બળ વાપર્યું હતું.

હાલ સૌ સિપાઇઓ સજ્જ થયા વગર ગમે તેમ નીરાંતથી આડાઅવળા પડયા હતા. માત્ર થોડાક સરદારોજ જાગતા હતા. પણ **શિવાજી**ની સેના ચપળ હતી. મધરાતના બે વાગ્યા, ને શેહેરનાં મોટાં મોટાં ઘડિયાળોએ ઘણણણ કરતો અવાજ કીધો. સઘળે શાંતિ હતી, એકપણ શબ્દ સંભળાતો નહોતો. પણ તેટલામાં કંઇ ધામીધામી હીલચાલ સામેના લશ્કરમાં ચાલુ થઈ, ને કાન દઇને સાંભળતાં—બહુ બારીકીથી તપાસતાં **મોતી**ને માલમ પડયું કે સામું લશ્કર ઉપડવાની તૈયારીપર છે. એકદમ તેણીએ જઇને **નવરોઝ**ને ખબર કરીને તે પોહોરાપરની જગ્યાએ આવીને તપાસવા લાગ્યો, તો ખરે તેમજ હતું. હવે ગફલત કામની નથી એમ જાણી એકદમ તે તૈયાર થયો ને પોતાના સઘળા માણસોને પણ તાકીદે તૈયાર કીધા. કંઇપણ અવાજ વગર એક પળમાં સૌ સેના સજ્જ થઇ ઊભી. એક ક્ષણ કરતાં પણ થોડા વખતમાં **નવરોઝ, મોતી, મણી** મોખરે ચાલવા લાગ્યાં. છ નાના વિભાગ કરીને સૌ પોતપોતાની ટુકડીના સરદાર થઇ જુદા પડી, દરવાજાની બાજુએ ખસી ખાઈમાં ઉતરી ગયા ને દરવાજા ખુલ્લા મૂકયા. મરેઠી સેના શેહેર તરફ આવવાને ઉતાવળી ધસી, ને નાઝરિક લશ્કર શેહેરમાં ખસી ગયેલું હોય એમ માલમ પડયું. દરવાજા ઉઘાડા હતા એટલે તેમાં ત્રણ નાહની ટુકડી પેઠી. અંદરના ભાગમાં જઈને સૌ ખડા રહ્યા. મરેઠાઓ આવ્યા ને દરવાજા નજીક લશ્કરને ન જોયું કે સાનંદાશ્ચર્ય પામ્યા. ધાર્યું કે બળ નહિ હોવાથી શેહેરના નસીબપર સૌને મૂકીને લશ્કર નાસી ગયું હશે. તેઓ ધીમે પગલે અંદર ઘુસ્યા. જેવા મરેઠાઓ અંદર પેઠા કે ખાઇમાં ઉતરી પડેલી શેહેરી સેના "હરહર મહાદેવ" એવી લાંબી કીકીયારી પાડી તેનાપર તૂટી પડી અને જે મરેઠાઓ ઘોરકર્મ કરવાને પોતાનો પ્રપંચ ખેલવા મધરાતના ઘુસ્યા હતા, તેઓપર એકેસામટો હલ્લો કીધો. બંને બાજુએથી મારો મારો ને કાપો કાપોનો પોકાર થઇ રહ્યો. શેહેરના અને મરેઠાઓના સરદારોએ

મધ્ય ભાગમાં જંગ ચલાવ્યું, પણ સુરલાલની મોટી સેના કાલીપરજ સાથે આવી પછાડીથી ઘેરી લીધા તેથી તેઓનું કંઈપણ વળ્યું નહિ, ને સૌ ઘણા ગભરાઇ ગયા. ઓચિંતા ને વળી બંનો પાસના મારાથી મરેઠી સેના ગભરાઈ ગઇ, ને પેહેલ પ્રથમ તો ઘણી અવ્યવસ્થા લશ્કરની થઇ તેથી કોઇપણ રીતિની ધારણા પાર પડી નહિ. મરેઠાઓએ પેહેલ પ્રથમ એવીજ ગણત્રી કરેલી હતી કે જતાંસાથેજ શેહેરી લશ્કરને ઉંઘમાં ઘાસ પેઠે કાપી નાંખીશું. પણ તેમની ધારણા વ્યર્થ જવાથી હવે તેઓને વધારે સોસવું પડયું, કેમકે બે બાજુના હલ્લાથી તેમનો નીકળવાનો આરો નહોતો. શિવાજીએ ખૂબ જોસમાં આવી લશ્કરમાં ઝંપલાવ્યું અને તેની સામા નવરોઝ થયો. માલુસરે તો મોતી ને મણી તરફ વધીને તેમને પોતાની સામા તરવારનો સ્વાદ ચખાડવા ગયા. નવાબની રીતિ એક બુદ્ધિવાન સરદારના જેવી હતી તેથી તે સઘળે બરાબર વ્યવસ્થા રાખતો હતો ને સૌને પોકાર કરીને ખૂબ શૂર ચઢાવતો હતો. તેણે સમયસૂચકતા ને ડહાપણ એવાં તો સરસ રીતે વાપર્યાં કે સૌ કોઇ ચકિત થતું હતું.

દેખાવ હવે બદલાઇ ગયો હતો, ને ઘણો ભયંકર લાગતો હતો. જોસભેર લડાઇ ચાલી ને મરેઠાઓના માણસો અવ્યવસ્થાને લીધે ટપોટપ પડવા લાગ્યા. હરિપ્રસાદ વચોવચ આવ્યો ને તેને જોતાંજ આજ કપટી ને કાવત્રાખોર છે એમ ધારીને વીરમર્દનારી મણી તેની સામા ધસીને પોતાના હાથમાંનો ભાલો તેના ઘોડાને ભોંક્યો, પણ તેટલામાં હરિપ્રસાદે તરવારથી તેના ઘોડાને સખ્ત ઝટકો મારી કાપી નાંખ્યો, ને એને લેવાને ઘોડાપરથી કુદી પડયો, ને જેવો ધસીને એની સામા જાય છે તેવોજ સુરલાલે આવીને તેના માથાપર ઘા કીધો ને તે પડયો. આ દેશદ્રોહી નાગર બચ્ચાને તેના કર્મ પ્રમાણે વાસ્તવિક શિક્ષા થઈ. જો તેણે શિવાજીને મદદ ન કીધી હોત તો આટલે સુધી સૂરતની ખરાબ દશા થાત નહિ. માલુસરે ને મોતી બેગમ સામસામાં સમશેર ઘૂમાવતાં હતાં, પણ આ સ્ત્રીની ચતુરાઇ જોઇને તે દંગ થઇ ગયો હતો, ને તેટલામાં તેની આસપાસ પુષ્કળ મુસલમાન પઠાણો વિટળાઇ ગયા તેથી તે પાછો હઠયો. તેટલામાં પાછું ફરી જોતાં દૂર તેણે મણીને જોઇ ને તેને પોતાના ઘોડાપર લાવીને બેસાડવાના હેતુથી લોખંડની દીવાલ જેવી મજબુત ટૂકડીને સાથે લઇ તે પોતાના સુંદર ઘોડાને દશ દશ ફૂટની છલંગ ભરાવતો પઠાણોની ટુકડી વટાવી ગયો. પોતાની મુરાદ બર લાવવાને જે બાજુએ ધસ્યો ત્યાં ઘણું ભય જેવું નહિ હોવાથી તેને પોતાનો શિકાર પકડતાં વાર લાગી

નહિ. બીજા ઘોડાપર **મણી** બેઠી હતી, ને તેની આસપાસ સાધારણ સિપાઇ સિવાય બીજા સારાસારા સરદારો નહિ હતા એટલે **માલુસરેને** ત્યાં આવતાં વધારે સગવડ થઇ. **માલુસરેને** ધસતો, ને જોશભેર આવતો જોઇને **મણી** પ્રથમ ચમકી ને તેવામાં તેનું અડધું જોર કમી થયું. પણ તે ગભરાઇ પાછી હઠી નહિ. **માલુસરેને** આવતાંજ તેણે જવાબ દીધો કે, "મને એકલો જાણીને જીતવાની આશા થોડીજ રાખજે. ભાલાથી તારો છેડો લાવીશ." એમ બોલતાં સાથ તે સામા હિંમતથી ગઇ, પણ જ્યાં **માલુસરેએ** પોતાની તરવારનો ફટકો માર્યો કે તેનો ઘોડો પડયો, ને બીજે ઘાયે તે બેશુધ થઇ પડી. તેની આસપાસના સિપાઇઓ પાછા હઠયા ને થોડાક વધેલાઓ ઝબે થયા. આ નાસભાગથી **માલુસરેને** ઘણું સહેલું થઇ પડયું. તેણે **મણીને** ઉપાડવાનો વિચાર કીધો. તે ઘોડાપરથી ઉતર્યો ને પાસે જઇને પોતાના ઘોડાપર વિભ્રાંત થયેલી **મણીને** ઉંચકવાનો વિચાર કરે છે તેવામાં પછાડી ઘોડાનાં પગલાં સંભળાયાં, ને તે ચમકયો. પાછો તૈયાર થયો ને ઘોડાપર ચઢવા ગયો, પણ હવે વખત થોડો હતો. પાઉપ્યાદાજ યુદ્ધ કરવું તેને વાજબી લાગ્યું. બંનો સરદારો સામસામા થયા. એક કલાક સુધી બંનો વેરની ઝુમમાં ખૂબ લડયા ને ભારે ભાલાઓ તો બંનોના ભાંગી ગયા હતા પણ તરવારના ફટકા ફટોફટ પડતા તેથી ઘણો શોર મચી રહ્યો. બંનો શક્તિહીન થયા. તે બંનોનું શૌર્ય ઓછું થઇ થયું. જ્યારે બંનો જણથી આ ફટકાઓ ઝીલાયા નહિ ત્યારે નરમ પડયા. સામો સરદાર કોઇજ નહિ પણ નવાબજ હતો, ને નવાબ સાથે લડવું વ્યર્થ છે એમ ધારી **માલુસરે** એકદમ વખત મળતાં ઘોડાપર ચઢી બેઠો, પણ તેટલામાં જે ઘા નવાબપર ઉગામવા ગયો તેવો તે સચેતન થતી **મણીને** વાગ્યો ને એક ચીસ પાડતાં સાથે તે ભોંયપર પડી.

નવાબ ગભરાયો, ને **માલુસરે** પણ ગભરાયો. પણ તે બંનોથી કંઈ બની શકે તેવો ઉપાય નહોતો. નવાબ તો ક્ષણવાર થંભી રહ્યો, તેટલામાં **માલુસરે** નાસીને પોતાની સેનામાં ભરાયો. પણ આ વેળાએ તેના હાલ ઘણા ખરાબ હતા. **શિવાજીના** ઘણા માણસો પડયા હતા, ને તે ઘેરાવામાંથી નીકળવાનો ઉપાય શોધતો હતો. મુસલમાન સારા સરદારો તેની આસપાસ ફરી વળેલાજ હતા, તેથી તે માત્ર તેમાંથી નીકળવાનો માર્ગ શોધવા લાગ્યો. **માલુસરે મણી** સાથે યુદ્ધકૌશલ્ય ખેલવા ગયો હતો તેમાં લાભ એ થયો કે મરેઠાની સૈન્યવ્યવસ્થા તૂટી. બે તરવારના ઘા **શિવાજીને** થયા હતા ને બીજાઓ થોડા કે ઘણા ઘવાયા હતા. ચોમેર ગભરાટ પથરાઇ ગયો હતો, ને શોરબકોરનો ને પડતા પ્રાણીઓની બૂમોનો પાર

નહોતો. ચીસો પણ તેટલીજ નીકળતી હતી. તે ભયાનક ગંભીર અવાજ સાંભળીને સૌ ચકિત થયા તેટલામાં સૂર્યોદય થયો. **શિવાજી**એ ધાર્યું કે હવે બચવાનો રસ્તો માત્ર નાસવું એજ છે.

પોબારા ગણી જવાને **શિવાજી**એ યત્ન કીધો, પણ પોહોળાઇ ને લંબાઇથી લશ્કર એટલું તો ચોતરફ ફરી વળ્યું હતું કે કયે માર્ગે નિકળવું તે નક્કી કરવાનું સુઝયું નહિ. એક ક્ષણ નજર ફેરવી **તાનાજી** તથા બીજાઓને પોતાનો સંકેત કર્યો. સૌ એક સ્થળ તરફ ભેગા થવા મચ્યા, પણ શેહેરી લશ્કરે તેમ થવા દીધું નહિ. રોકાયલા માર્ગમાંથી તેણે ધીમેધીમે પાછા હઠવા માંડયું. ને પચાસ માણસના ભોગે તે દરવાજા બહાર પડયો હવે તેણે ઘણા જોસમાં પોતાના માણસોને નાસવા માટે બ્યુગલ ફુંકયું, ને કંઇ પણ વિસામો ખાધા વગર એકદમ દોડવાનો ઠરાવ કીધો. તેણે પોતાના ઘોડા ખાનદેશના રસ્તા તરફ દોડાવ્યા.

વાઘની પેઠે છલંગ મારતું શેહેરી લશ્કર તેની પૂંઠે પડયું, ને પાંચ મૈલ પછાડી દોડ કરતામાં બહુ માણસોને કાપી નાંખ્યા. દોડતું લશ્કર પોતાની પૂઠે છે એમ ધારીને મરેઠી સેનાના માણસો જે નવસોમાંના માત્ર ચારસો રહ્યા હતા તેઓ જેમ તેમ કરતા **શિવાજી** સાથે જઇ શકયા. આ વખતે લશ્કરે જે બહાદુરી બતાવી હતી તે સુરતના ઇતિહાસને હંમેશા શોભા આપે તેવી છે. **શિવાજી**ને આ વેળાનો પરાજય એટલો તો સાલ્યો કે તેના મનમાંથી તેનો ડાઘો કેટલાક દિવસ સુધી ગયો નહિ. જ્યારે **શિવાજી** ઘણે દૂર નીકળી ગયો, ને હવે પૂંઠ પકડવી વ્યર્થ છે એમ સુરતના લશ્કરને લાગ્યું ત્યારે તેઓ પાછા વળ્યા.

પ્રકરણ ૨૮ મું.

બાદશાહી દરબાર.

પાછું ફરેલું લશ્કર, નવાબના બાકી રેહેલા લશ્કર સાથ ભેળું થયું. નવાબે પોતાની તરવાર હવે ફેંકી દીધી. અને બાજુએ જઇ પોતાની પ્રિયાને બગલગીરી કીધી, અને છાતી સરસી ચાંપી ચુંબન કરી પોતાનો પ્રેમનો ઉભરો ખાલી કીધો. પણ આ વેળાએ **મોતી**ના હાવભાવ ઘણા વિચિત્ર જણાતા હતા, અને તેનું લોહી ઉકળી આવ્યું હતું.

"પ્રિયનાથ, હવે કેમ છે?" **મોતી** બોલી.

"એક બનાવ બહુ અનર્થકારક બન્યો છે, દીલોજાન!" નવાબે જવાબ દીધો.

"પ્રિયનાથ, કમનસીબ, એ કંઈ આવા પ્રસંગમાં નવું નથી, પણ કેવા પ્રકારનો તે અનર્થ છે?"

"તારી પ્રિય સખી **મણી** આ રણમાં પડી એ એક મોટો જબરો કમનસીબવાન બનાવ બન્યોછે. **હરિલાલ** પોતાની દિલોજાન મેહેબુબના આ સમાચાર જાણતાં મોતના કાંઠાપર આવ્યો છે. દરબારી વૈદોને તેની માવજત માટે મોકલ્યા છે."

એકદમ **મોતી** મોટેથી બૂમ પાડી ઊઠી અને તે મૂર્છાગત થઇ પડી.

"બસ તું ગભરાના, જે બનનાર હતું તે બન્યું અને તે નહિ બન્યું થનાર નથી. પ્રાણવલ્લભા, જે ઉપકાર તારી પ્રિય સખીએ આ રાજ્યપર કીધો છે તે ઉપકાર જેવો તેવો નથી. તેનો બદલો વળાય તેમ પણ નથી, પણ હવે ઉપાય નથી. હવે તું એક વાત સાંભળ, અને તે પ્રમાણે વર્તે તો બહુ રૂડું થાય. **હરિલાલ** શેઠને આ વેળાએ જે દુઃખ લાગતું હશે તે જેવું તેવું નથી, માટે તું તેની પાસે જા અને દિલાસો દે. તેની પ્યારીના મરણનું દુઃખ, જેવું મને મારી પ્યારીના મરણ માટે લાગે તેથી કંઇપણ ઓછું, આવી સદ્ગુણી સ્ત્રી માટે લાગે નહિ. તારે કોઇપણ રીતે તેને ઓછું નહિ પડે તેમ વર્તવું, અને આ મોટા નુકશાનનો જે બદલો માગે તે આપવાનું વચન આપી આવવું."

શુદ્ધિમાં આવ્યા પછી **મોતી**એ આ સઘળું સાંભળ્યું પણ તે કંઇ એ બોલી નહિ. તેનું ચિત્તજ ભ્રમણાપર ચઢયું હતું અને તેના મોંમાં બોલવાની જરા પણ શકિત નહતી, તેથી આ વેળાએ આ આજ્ઞાનો ભંગ કીધા શિવાય તેણી એકદમ તે પ્રમાણે ચાલવાને તત્પર થાય એ અશકય હતું. ઘણો વખત સુધી તો તેનો દમ બંધાઇ ગયો, પણ જ્યારે પોતાના પ્રિય નાથની આજ્ઞા થઈ હતી ત્યારે તેનાથી કોઇપણ પ્રકારે તેને નારાજ કરવાનું ઠીક લાગ્યું નહિ. આટલીવાર તે આમ તેમ વામાટામા મારતી હતી; કીયે મુખે તે **હરિલાલ** પાસે જાય? તે **મણી**નેજ આસપાસ ઝંખ્યા કરતી હતી, ને તેથી અથાક શોકમાં પડવાથી કંઇ બોલાતું નહિ હતું, પણ ઘણી વારે આ પ્રમ ણે બોલી:-

"ખાવિંદ! આપની આજ્ઞા બજાવવાને દાસી તત્પર છે, પણ આપજ પધારો તો તે ઘણું રૂડું ગણાશે. મારી પ્રિય **મણી**! હાય તેનું નામ યાદ કરતાં મારૂં હૃદય અત્યંત કલ્પાંત કરે છે, મને તેનાથી વિશેષ પ્રિય માત્ર આપજ હતા. પણ શું તેનો કોઇ બચાવ કરી શકયું નહિ? દરીયાએ હાફેઝ! તે પાપી ચંડાળો આ નગરને સર્વ રીતે લૂટી ગયા હોત તો ભલું કેહેવાત, પણ આ પ્રસંગ મારો અંત આણનારો થશે. હાય! ઓ પ્રભુ!"

તેણીએ પોતાની પ્રિય સખી માટે વિલાપ કીધો; "રે **મણી** તું મારી પ્રિય બેહેનને મારી તરફથી કોણ કહેશે કે તારૂં લોહી રેડાયું છે તેની દોષિત હું છું? તારૂં સર્વે સ્થળે કલ્યાણ થાઓ." આમ બોલતાં તેની આંખમાંથી ડબક ડબક આંસુની ધાર વહેવા લાગી.

આ દેખાવ જોઇને નવાબની છાતી પણ ભરાઈ આવી, અને આ સઘળું મેદાનમાંજ બને તે કોઈ જોય તો તેની અસર ઘણી માઠી થાય એમ ધારીને વજ્ર છાતી કરી મોં ફેરવી નાંખી ઊભો થયો. **મોતી** પણ તેટલામાં ઊભી થઇ બંનેએ ચાલવા માંડયું. પણ તેટલામાં નવાબે કહ્યું:– "તારી ઇચ્છા જવાની નથી? નહિ, નહિ, તુંજ જા. સ્ત્રીઓની હાજરી આવા શોક પ્રસંગમાં ઘણી અસર કરે છે. તેનો કુમળો હાથ શિરપર ફરે છે તો તુરત દુઃખ નાસી જાય છે. મન શાંત થાય છે અને આનંદ પમાય છે. સ્ત્રીનું હસતું મુખડું રાખવાને માટે, તેનો સત્કાર કરવા માટે તે પોતાનું દુઃખ વિસરી જાય છે, માટે મારી સંપૂર્ણ ઇચ્છા છે કે તું **હરિલાલ** પાસે જા અને તેને દીલાસો આપ."

"પ્રિય પતિની જેવી ઇચ્છા! હું જઇને તેના શોકનું નિવારણ કરીશ." **મોતી**એ એમ બોલી ચાલવા માંડયું. સઘળું લશ્કર પણ થોડી વારે ઉપડી શેહેરમાં આવ્યું.

આ વેળાએ **હરિલાલ** પોતાના ઘરના ત્રીજા માળપર એક ખુણામાં બેસીને પોકેપોક મૂકીને રડતો હતો. તેની પ્રિયાના શબને બાળી આવી હમણાજ તે માળપર આવીને બેઠો હતો. મહા મુસીબતે તે છેલ્લી ઘડી સુધી ધીરજ રાખી રહ્યો. જે મરદાઇથી શેહેરના રક્ષણ માટે પોતાની પ્રિયાએ મહાભારત કામ કીધું હતું તેમાટે અત્યાર સુધી તે ધીરજ રાખી ધીરતાથી બેઠો હતો; પણ ઘરમાં, પોતાના ઓરડામાં પગ મેલતાંજ તેનાથી રેહેવાયું નહિ, ને એકદમ પોક મૂકી રડવા લાગ્યો. ગમે તેવા પરાક્રમથી, ગમે તેવા વીરલા કર્મથી એક યોદ્ધો મરણ પામે છે, તોપણ તેનાં સગાં સ્નેહીઓની છાતિ રૂંધાઇ જાય છે; તો એક રણમાં, પોતા સમક્ષ પોતાની સ્ત્રીને મરણ પામતી જોઈ, તે યાદ આવતાં એક પતિની છાતી કેમ નહિ રૂંધાય? **હરિલાલ**ને જેમ જેમ પોતાની સ્ત્રીની, રણપરાક્રમ કરતાં પોતાની બેહેનોને બચાવવાની ઉલટ યાદ આવતી હતી તેમ તેમ તેનાથી રડવું થોભાયું નહિ. એટલામાં પોતાના ઓરડાનું બારણું, જે બંધ કરીને એ બેઠો હતો તે ઘણા જોરથી ઠોકાયું.

નવાબ પાસથી છૂટી પડી, **મોતી** પોતાને મેહેલે આવી. સઘળી ગુલામડીઓ તેની આસપાસ ફરી વળી હતી, ને તેનો સત્કાર કરવાને માટે

સૌ તત્પર હતી. પણ આ સઘળા સત્કાર છતાં **મોતી**ના મોંપર જરાપણ હાસ્ય નહિ દેખાયું એટલે સૌ ગમગીન થયાં, ને શુષ્કવૃત્તિ ચોપાસ પથરાઇ ગઇ. થોડીવાર તેણીએ ડુસ્કાં ખાધાં, ને માથું નીચું નમાવીને બેઠી. પણ પછી પોતાનું કામ યાદ કરીને તે ઉઠી. મ્યાનો તૈયાર કરાવ્યો, ને તેમાં બેસી તે શેહેર તરફ આવવાને નીકળી. રસ્તામાં આગલે દિવસે જે મોટો જય થયો હતો તેથી સર્વ સ્થળે મોટો ઓચ્છવ થઇ રહ્યો હતો, અને બજાર પાછાં ઉઘડયાં હતાં. લોકોનાં ટોળે ટોળાં વાતો કરવાને સ્થળે સ્થળે ભેગાં થયાં હતાં. અનેક પ્રકારની વાતો ચાલતી હતી. કોઇ **મોતી** બેગમનાં અને કોઇ **મણી** શેઠાણીનાં પરાક્રમનાં વખાણ કરતાં હતાં. પણ **મણી** શેઠાણીના મોતને લીધે સઘળાં દિલગીર થઇ ગયાં; અને સાહને ત્યાં આ ગજબ ગુજર્યો તેનું સૌને સાલવા લાગ્યું. શેહેરમાં **આત્મારામ**સાહ એ તો ગરીબનો અન્ન દાતા હતો એટલે પછી દિલગીરી વ્યાપે તેમાં આશ્ચર્ય નહતું. બરાનપુરી ભાગોળ નજીક હજારો લોક એકઠું થઇ ગયું હતું, ને સાહના કુટુંબને દિલાસો દેવા જવાને નાનાંથી તે મોટાં સુધી સૌ તૈયાર થયાં હતાં; માંહો માંહે વાતચીત કરતાં હતાં તેટલામાં બેગમનો મ્યાનો આવી પહોંચ્યો. એક શેહેરીએ પૂછતાં સ્વારે ખુલાસે કીધો કે બેગમ સાહેબ શાહને ત્યાં જાય છે; એટલે સૌ લોક તેમની પૂઠે મુંગે મોઢે ગયાં. શાહના ઘર નજીક જતાં સુધીમાં તો શેહેરના પોણા ભાગ જેટલા મરદો આ દિલાસો દેવાના સરઘસમાં સામેલ થઇ ગયા. પુષ્કળ લોકોની ગીરદીને લીધે **મોતી** પણ ગભરાઈ, કે હવે અંદર જવું એ મોટું મુસ્કેલ છે. પણ બે સ્વારે વરદી આપી કે સૌ લોક મુંગેમોઢે દૂર ખસી ગયાં. **મોતી** બેગમ મ્યાનામાંથી નીકળી ઘરમાં ગયાં ને પોતાનો હોજલ કહાડી નાંખ્યો. સાહના કુટુંબ સાથે કંઇ ભિન્નભાવ જેવું થોડુંજ હતું. તેમાં હવે તો સાહ ને તેમાં **હરિલાલે** જે રાજસેવા આજે બજાવી હતી તે તો નવાબના રાજકુટુંબના ઈતિહાસમાં નોંધી રાખવા યોગ્ય બનાવ હતો, એટલે બેગમ સાહેબ હોજલ પડદો રાખે એ ભિન્નભાવ કેહેવાય. બેગમ સાહેબના આવવાની ખબર આપવા એક ચાકર ઠેઠ ઉપર દોડયો, ને ત્યાં આપણે જેમ ઉપર જોયું તેમ બારણું ઠોકયું.

ત્રણ ચાર વાર બારણું ઠોકાયું તે **હરિલાલે** સાંભળ્યુંજ નહિ; પણ ઘણીવાર બારણું ઠોકયું ને બારણે કલબલ કલબલનો શોર સાંભળ્યો તેથી આસપાસ જોવાને તે ઉભો થયો, એટલે "**હરિલાલજી**, બારણાં ઉઘાડજો," એવો મધુરો સાદ સંભળાયો. બેગમના શબ્દ પારખી ઉતાવળે જઇ બારણું

ઉઘાડયું, તો બેગમ સાહેબે પણ શોકવસ્ત્ર સજેલાં હતાં. તેવા પેહેરવેશથી, જાણે પોતાના કુટુંબમાંજ કંઈ મોટો ગજબ ગુજર્યો હોય તેવા ખરેખરા ભાવથી આવ્યાં અને લાશની બેઠક નજીક જમીનપરજ તે બેસી ગયાં. હરિલાલે બેગમ સાહેબને ખુરસીપર બેસવા વિનંતિ કીધી, પણ બેગમ, કે જેની આંખ આંસુથી તરબોળ થયેલી હતી તેનાથી નહિ ઉંચું જોવાયું કે નહિ હા નાનો જવાબ દેવાયો. ઘણીવાર સુધી મોતી બેગમ ચૂપ રહી, ને તેટલામાં તો પાછો હરિલાલને ડુમો ભરાઇ આવ્યો. પોતે દુઃખ દૂર કરવા આવી છે, પણ વધારવા નહિ એ યાદ આવતાંજ તે પોતાને પાલવડેથી અશ્રુ લુછી નાંખી હરિલાલની સામા જોઇ બોલીઃ—

"હરિલાલજી આજે તમારા દુઃખમાં હું કેવા પ્રકારે ભાગ લઇ તમોને તેનો બદલો આપું? જે મારી પ્રિય સખી, મારા પ્રાણથી પણ વહાલી, તેનો ઉપકાર માનવાનો સમય તો આવ્યો નથી, પણ હરિલાલજી, તેણે જે પરાક્રમ બતાવ્યું હતું તેની અમારા પતિ નવાબ સાહેબ બહુ બહુ તારીફ કરે છે, ને સઘળું લશ્કર તમારા શોકમાં સામેલ થઇ, મારી સખીનાં વખાણ કરે છે તે જોઇ મારૂં હૃદય જો કે ભંગ થયું છે, ને હમણા શોકથી હૃદયમાં અંતઃકરણને બદલે કોયલાનો ઢગલો થયેલો છે, છતાં તે થોડુ આનંદ પામતું નથી. તેના કરતાં જો હું રણમાં પડી હોત તો ખરેખર મારી કીર્તી માટે અમારા પતિ બહુ ભાગ્યશાળી ગણાત. તમારા દુઃખને માટે આખા સૂરત શેહેરપર મોટો ઉપકાર થયો છે. મરવું તો સૌને છે—વેહેલે કે મોડે, પણ આવી કીર્તીથી મરવું એમાં થોડી શોભા નથી. હવે તમે શોક તજી દો, ને તમારી તરફ આ નગરના લોકોનો કેટલો ભાવ છે તે જુઓ અને તેઓ જે તમારા રીવાજ પ્રમાણે દિલાસો દેવા આવ્યા છે તેમને રજા દો."

"બેગમ સાહેબ, એ બધું ખરૂં છે, પણ તેનાં પ્રિય વચનો, તેની મારા તરફની અથાગ પ્રીતિ અને પરાક્રમ એ સૌ મને હવે કંઇ સુખ દેવાનાં છે? એના જેવી સદ્‌ગુણી સ્ત્રી તો આ ભવે હું નથીજ દેખવાનો! મને હવે ગમે તેટલો દિલાસો દો, કે ગમે તેટલી આબરૂ મળો, પણ મારો સંસાર તો બગડયોજ. બેગમ સાહેબ! મારી મણીને બચવાનો એક પણ આરો ન હતો, ને જો કે તેણે મરતી વખતે પણ પોતાની ધીરજ છોડી નથી, તો પણ હવે એ તો ગઇ હરિ હરિ!"

"આહ! આ તમે ઘણી નબળાઇ બતાવો છો!" મોતીએ ઘણીઘાડી છાતીથી કહ્યું, જો કે તેનું મન તો વાત કરતી વેળાએ રડયાંજ કરતું હતું, પણ જો તે પણ ધીરજ મૂકી દે તો ધારેલું કામ થાય નહિ તેથી મણીના

કોમળ પતિને રીઝવવા પોતે દુઃખ વિસરી ગઇ. "પેલા પાપી ચંડાળનો ઘાણ કાઢતાં ને મોટી આબરૂ મેળવતાં તેનું મરણ થયું, પણ એ તો અમર થઇ છે. તેના જેવું પરાક્રમ આજના રણસંગ્રામમાં કોઈએ બતાવ્યું નથી. આજની સઘળી સાબાશી તેને છે. હવે તમે શોક મૂકી દો, અને નવાબ સાહેબ તમને બોલાવે છે માટે ચાલો. અમારા ખાવિંદ આપની હજુર આવતે, પણ તે આવે તેના કરતાં પોતાની પ્રિયાને તમને દિલાસો દેવા મોકલી છે એજ તેઓનો તમારા પ્રત્યેનો પ્યાર બતાવે છે. રડવાથી ને યાદ કરવાથી શું થનાર છે? તે પાછી આવનાર છે? મારી પ્રિય બેહેનનું તમે હવે મોં જોવાના હતા? તમારે હાથે બાળીને ખાખ કરી આવ્યા છો તો હવે તે કયાંથી આવરનાર હતી? મારા લાલ, પ્રિય ભાઈ, હવે તમે સઘળો શોક તજી દો, ને આંસુ લોહી નાંખી સૌને તમારૂં મોં બતાવો; તમારા તરફ સૌનો કેટલો પ્યાર છે તે જુઓ." આમ કહીને તે જ્યાં બેઠી હતી ત્યાંથી ઉઠીને લાલની પડોસમાં જઇ, પોતાની સખીના પ્રિયના મોંપર આવેલાં આંસુ પોતાના પાલવડેથી લુછી નાંખી તેનો હાથ પકડી ઉઠાડયો. આ હાથ ફરતાં તેનું અડધું દુઃખ ઓછું થયું. તે બોલ્યો, "બેહેન! તમે આજે મારી બરદાસ્ત ન કીધી હોત તો મારૂં પણ આવીજ રહ્યું હતું!" આમ બોલતાં બંનો જણ બારીએ આવ્યાં.

લોકોની ઠઠ આ વેળાએ પુષ્કળ જામી હતી. મોતીને મોકલ્યા પછી, પોતાના નગરના એક મોટા શેઠને દિલાસો દેવાને નવાબ પોતે, પોતાના વજીર નશરૂદ્દીન, સેનાપતિ નવરોઝ, સુરલાલ વગેરે સભાજનો અને પોતાના લશ્કર સાથે ત્યાં આવી ઊભો હતો. સૌની સાથે નવાબ પણ પગપર ખડો હતો. મોતી ને હરિલાલ બારીએ આવ્યાં કે નવાબે મોટા ઉલ્હાસથી કહ્યું, "આજના મહાસમર્થ જયનું સઘળું માન આ ખાનદાની કુળના અમીર ઉલ ઉમરાવ હરિલાલને છે. એમના કુટુંબમાં જે મોટો અનર્થ થયો છે તે જો કે એમને બહુ દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારો છે, પણ અમારી પ્રજા અને અમારા ઉમરાવો, તમે જાણો કે આ શેઠ તરફથી જો મોટી મદદ નહિ મળી હોત તો આપણે સદાના મૂએલાજ હતા. મણિ શેઠાણીએ આજે જય અપાવ્યો છે, તેને માટે અમે અમારા દિલ્લીના શેહેનશાહને એક ખરીતો મોકલી એમના કુળનો ઇતિહાસ ત્યાં જણાવીશું." આ બોલી રહ્યા પછી નવરોઝે મણિની હુશિયારી ને પરાક્રમનાં વખાણ કીધાં. હરિલાલનું આ સાંભળતાં અડધું બાકી રેહેલું દુઃખ ઓછું થઇ ગયું. શેહેરમાં સાહના ઘર આગળ આ મોટી ગર્દી થઇ છે તે જોવાને જે સઘળા લોકો દોડી આવ્યા હતા તેઓ વખાણ કરવા મંડી ગયા. નવાબે પોતાપરનો ને

પોતાના નગરપર થયેલા ઉપકારનો બદલો વાળવા આજ તક યોગ્ય ધારી, એકદમ શેઠને હેઠળ બોલાવી ચોગાનમાં દરબાર ભરવાનો વિચાર જણાવ્યો. નવાબના હુકમ પ્રમાણે થોડા સમયમાં એક મોટી બેઠક કરવામાં આવી, ને ત્યાં સઘળા અમીર ઉમરાવો તથા સારા સારા ગૃહસ્થો હાજર થયા. આસપાસ અડધો અડધો મૈલ સુધી ગીર્દી મચી રહી હતી. લોકોનાં ટોળે ટોળાં આ જોવાને ત્યાં હાજર થયાં હતાં. નવાબ ઘણો લોકપ્રિય હોવાથી તેનાપર પણ લોકો વારી જતા હતા, તેમાં શેહેરના એક સંભાવિત ગૃહસ્થની સ્ત્રીએ આજે **શિવાજી**ને નસાડયો એ બનાવ જાણી વળી ઘણું આશ્ચર્ય પામતા હતા.

એક કલાકમાં દરબારની ગોઠવણ થઇ રહી. નવાબ ઊંચા આસનપર બેઠો, ને તેની એક બાજુએ સ્ત્રીઓને પડદેપોસ બેસાડવામાં આવી ને એક બાજુએ અમીરો બીરાજ્યા. સઘળા લોકોની ઠઠ ભરાતાં સૌ જોવાને આતુર જણાયા. હવે કચડાકચડી ને પડાપડી થઇ રહી. થોડીવારે નવાબ અને તેના અમીરો સૌએ મોટે સ્વરે કાલના જય માટે પ્રભુની પ્રાર્થના કરી, ને સૌ તેમાં સામેલ થઈ ગયા. તે વેળાએ નગરમાં ધર્મની મારામારી ઘણી થોડી હતી, ને ઇશ્વર સૌનો એક છે એમ ઘણા ખરા માનતા હતા. જ્યારે માત્ર હરીફાઇ થતી ત્યારેજ મારામારી ને કાપાકાપી થતી હતી.

ગભરાટ સઘળો નરમ પડયો હતો, ને હવે પ્રાર્થના પૂરી થઇ કે નવાબે આ રણપરાક્રમમાં જેઓને ઘટતું હોય તેઓને ઇનામ આપવાનો ઠરાવ બતાવ્યો. પેહેલે તો **નવરોઝે મણિ** શેઠાણીના પરાક્રમનો ઇતિહાસ કહી બતાવી તેના પતિનો દાવો મોખરે ધર્યો. આ પેહેલાં ઇનામ માટે કોઇ પણ હરીફ હતો નહિ, ને ખુદ ખુદાવિંદ નવાબ પણ એજ પ્રમાણે ધારતો હતો એટલે કોઇથી વચે માથું મરાય તેવું નહિ હતું. લડાઇનો નિવેડો આવ્યા પછી ઇનામો વેહેંચાય ત્યારે પેહેલું ઇનામ મેળવવા માટે મોટી મારામારી થાય છે. જેને પેહેલું ઇનામ મળે તે ઘણો ભાગ્યશાળી ગણાય. **શિવાજી**ના પરાજયમાં તેવું ઇનામ માત્ર **મણિ** શેઠાણી કે તેના વંશનેજ ઘટિત હતું, ને તેવું ઇનામ મેળવવાને આ વાણિયા શેઠ શકિતવાન્ થયા એટલે નાગરિકો તો રાજી થાય એમાં નવાઇ જેવું થોડુંજ હતું, કેમકે મુસલમાની રાજ્યમાં તેવા પ્રસંગ ઘણું કરીને કવચિતજ આવતા હતા, પણ આ વેળાએ એ દાંવાદારનો હક સર્વ પ્રકારે યોગ્ય ગણીને માન્ય રાખ્યો, ને **નવરોઝ**ના કેહેવાને સર્વ શૂરવીર મુસલમાનોએ પણ ટેકો આપ્યો.

"નગરના ધણીપણાનો દાવો ધરાવનાર **હરિલાલ** સર્વ ઇનામને પાત્ર

છે, ને તેઓ ચાહે તે પરગણું પોતાના સ્વપરાક્રમના બદલામાં માંગી લે! અમારા દરબાર તરફથી એ માટે ઠેઠ દિલ્હી દરબારને જણાવવામાં આવશે, ને ખુદ બાદશાહી ઇનામને લાયક એઓ ગણાયા છે માટે ત્યાંથી ઇનામ મળશે. પણ અમે આજે અમારો રાજમુગટ એમને એનાયત કરીએ છીએ," એમ નવાબે મીઠી વાણીમાં જણાવ્યું.

ચારે પાસથી વાહવાહ બોલાઈ, નવાબની ઉદારતા વખણાઇ, અને પ્રજામાં **હરિલાલભાઇ** મોટા તરીકે હંમેશ માટે સ્થપાયા. બીજા દાવા-દારોને તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે ઈનામો આપ્યાં. રાજકોશમાંથી પુષ્કળ દ્રવ્ય વેહેંચવામાં આવ્યું, અને **શિવાજી**ની લૂટમાંથી જે બાકી રહ્યું હતું તેમાં કેટલુંક ઉમેરી સૌ નગરજનોને તેમનાં નાણાં આપવા જણાવી દરબાર ખલાસ થયું. લોકોને ઘણું નુકસાન થયું હતું, તથાપિ આ મોટા દિલના હાકેમના પ્રેમને લીધે તેઓ સઘળું દુઃખ વીસરી ગયા. શેહેરમાં સૌ સ્થળે ઓચ્છવ થઇ રહ્યો હતો. **હરિલાલે** આ ઉત્તમ પ્રસંગે જે રાજસેવા બજાવી તેના બદલા તરીકે ઠેઠ દિલ્લી દરબારથી બાદશાહની સહી મોહોર સાથ ત્રણ મહિના પછી એક ખરીતો આવ્યો, ને તેમાં એક લાખ ટકા દ્રવ્ય ઇનામ તરીકે, તથા આફ્તાબગીરી, મ્યાનો ને મસાલ સાથે એક પરગણું આપવાનું જણાવ્યું હતું. લોકોમાં આથી ઘણી કીર્ત્તિ વધી. આ મોટા કુળના શેઠની હિંમત, રાજધર્મ ને તેમની **કાન્તા**ના મરણનો બદલો **કનક** અને **કીર્ત્તિ**માં મળ્યો. તે ભેટ કેટલાં વર્ષો સુધી તેના વંશજો ભોગવવાને ભાગ્યશાળી થયા.*

---

*__રમા__ સંબંધી વાત આ પ્રકરણમાં લખવાની બાકી રહીછે; કેમકે તેનો વાતો સાથે થોડો સબંધ છે. **રમા** પછાડીથી **સુરલાલ**પર મોહી પડી હતી, ને **મોતી** બેગમની ઈચ્છા પણ ખરી કે **સુર** એના સાથે લગ્ન કરે તો ઠીક. **સુરલાલ**ને **મોતી** બેગમે ઘણો આગ્રહ કીધો, ને **રમા** ઘણી ખૂબસુરત, વળી પતિવ્રતા, ને પોતાને યોગ્ય વયની હોવાથી તેની સાથે લગ્ન કરવાનું વાજબી લાગ્યું. તે જ્ઞાતે બ્રાહ્મણ હોવાથી તેમનાં લગ્ન સમયે સઘળા બ્રાહ્મણોએ ભાગ લીધો એમ કહેવાય છે.

ક્ષમાયાચના.

સૂત્રધાર મૂળ મુદ્દાની બહાર ઘણો ગયો છે, ને વાર્તાનો મુખ્ય પ્રસંગ તદ્દન છોડી દીધો છે તે માટે વાચક વર્ગની પ્રાર્થના કરે છે. સૂરતના ઉત્તમ કુળના સાહુ આત્મારામ ભૂખણના વંશનો ઇતિહાસ સંક્ષેપે જણાવી બતાવવાનો હેતુ છતાં ગ્રંથનો અરધો ભાગ એમાં રોકાઈ ગયો છે. તથાપિ તે નિરસ અથવા અપ્રાસંગીક છે એમ છેકજ કેહેવામાં આવશે નહિ. મૂળ વાર્તા વાંચવાનીજ જેમની ઈચ્છા હોય તેઓએ ચોથા પ્રકરણથી ત્યાં સુધીનો ભાગ વાંચવો છોડી દેવો. વાર્તાના પ્રસંગમાં આ જાતનું એકાદું ઉપાખ્યાન કેહેવું એ કદાચિત્ દોષ હોય તોપણ એવી ઉપકથાઓ દાખલ થયેલી છે એવા ગ્રંથો ઘણા છે; ને તે છતાં સૂત્રધાર ક્ષમાયાચના કરે છે તે વિફળ જશે નહિ. સૂત્રધારને આ અભિનય સંબંધે વિશેષ શું કેહેવાનું હોય?—અભિનયની જવનિકા ઉઘડે છે તે તરફ લક્ષ કરો એજ યાચના છે.

[વિભાગ ૨ જો.]

ગંગા.

પ્રકરણ ૨૯ મું.

કમળાના ઉભરા.

ઉપર લખ્યા પ્રમાણે **મોહનચંદ્ર**ના કુળનો ઇતિહાસ છે, કે જેમના વડવાઓનાં નામ ઠેઠ દિલ્લી દરબાર સુધી નોંધાયાં છે. સાહના કુટુંબીઓએ એ પછીથી મોટો વેપાર કીધો, ને રાજ્યનો પણ પૂરતો વિશ્વાસ હોવાથી તેઓ પોતાના વેપારમાં ઘણા વધ્યા. અંગ્રેજ સરકારમાં સારી આંટ પડી, ને સૌ પ્રકારના વિશ્વાસપાત્ર હોવાથી પૈસો પણ પુષ્કળ થયો હતો. તેમની ૧૫મી પેઢીએ હાલના **મોહનચંદ્ર**નો જન્મ થયો છે. તે ડોસાને ત્રણ દીકરા ને બે દીકરી, જેમાંની એક વિધવા છે. ડોસો બાપદાદા જે થોડું ઘણું મેલી ગયા છે તેમાંથી પોતાનો ગુજારો કરે છે. પોતે આબરૂ તો સારી મેળવેલી પણ ઘરમાં ભાર્યા કલાંઠ હોવાથી ઘરની આબરૂના કાંકરા થયા હતા. તે ધણીને દમવામાં ને ઘરની આબરૂ કાઢવામાં સૌ વાણિયાની ન્યાતમાં પંકાયલી વૈરી હતી. પણ તેમના ત્રણે દીકરા કુળદીપક હતા. મોટો દીકરો **મોતીલાલ** સરવેખાતામાં પચાસની નોકરીએ હતો, વચલો, આપણી નાયિકા **ગંગા**નો પતિ **કિશોરલાલ** કાલેજમાં શીખતો હતો. સૌથી નાનો **વેણીલાલ** હતો, ને તે હજી સ્કૂલમાં અભ્યાસ કરતો હતો. ત્રણેનાં લગ્ન થયાં હતાં. **કમળા** પણ ભણેલી ગણેલી તથા મર્યાદામાં એક્કા હતી. બાળપણમાંજ—સાત વરસમાંજ ભુંસાપો આવ્યો હતો, પણ માની કુખ લજવાય તેવું એકપણ કુલક્ષણ તેનામાં ન હતું. તેની ઈચ્છા તો એવી ખરી કે ફરી લગ્ન થાય તો ઠીક, પણ વડિલની આજ્ઞાની બહાર કંઇપણ કર્મ કરવું એ તેને યોગ્ય લાગતું નહોતું. હૈયું ખોલી કોઈને વાત પણ કેહેવાતી નહિ, ને કલાંઠ મા આગળ તો કંઇ બોલવા જાય તો કરડી ખાય માટે સુખે દુઃખે દહાડા કાઢતી હતી. તે સંપૂર્ણ કેળવાયલી હતી, તથા ઉત્તમ પ્રતિના હિંદુ સ્ત્રીના ધર્મ જાણતી હતી એટલે સાહસ કરવાનો તો વિચારજ શાનો કરે ? ભાગ્યમાં જે લખ્યું હશે તે થશે, નસીબ કોઈ ફેરવવા સમર્થ નથી.

કાળ પોતાનું કામ કરશે એમ બોલી તે મનને શાંત પાડતી હતી, તોપણ સૌ તરુણીઓનાં સુખો જોઇને તે રોજરોજ નીસાસા નાંખતી હતી.

અંબા ભવાનીના દેવળમાં તેને જે મૂર્છા આવી હતી તેનું ખરેખરૂં કારણ આપરથી વાંચનાર શોધી શકશે, કે જુવાનીના જોસ્સા શિવાય બીજું કંઇ કારણ નહતું. તરુણ સ્ત્રીઓને વિધવાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે એટલે તેઓ માણસમાંથી નીકળી જાય છે. પણ કુદરતની લાગણીઓ કંઇ તેમને ઓછી હોતી નથી. તેમાં તેઓ જ્યારે એકાંતવાસ–જોગણ જેવી અવસ્થામાં હોય છે ત્યારે તે દુઃખ વધારે લાગે છે. જેમ જેમ તેઓ પોતાનો સ્વભાવ દાબવાને યત્ન કરે છે તેમ તેમ તે વધારે બહાર નીકળે છે, ને તેમાં વખતે મૂર્છા, વખતે સંનેપાત, વખતે ગાંડાપણું ને વખતે ભૂત પણ વળગે છે!

કમળાને મૂર્છા આવી તે તેના જોસ્સાનું એકદમ ચઢી આવવુંજ હતું.

વાંચનારે આ પ્રકરણ શરૂ કર્યા પેહેલાં ત્રીજા પ્રકરણ તરફ નજર કરવી જોઇએ. **મોહનચંદ્ર**ની દીકરી **કમળા** મૂર્છાવસ્થામાં પડેલી છે, અને તેમનું દિવાનખાનું મધરાત થઈ હતી તથાપિ ગાજી રહ્યું હતું. **મોહનચંદ્ર**ની સ્ત્રી **લલિતા** આ વેળાએ પૂરતા ગુસ્સામાં **ગંગા**ના શયનગૃહમાં જઇને ઉભી રહી હતી. ને આ ગેબની ગોળી કેમ આવી તેમાટે બડબડાટ ને ફડફડાટ કરતી જાણે કુદતી હોય તેમ ધમપછાડા મારતી હતી. કોઇએ તેના સામું સરખુંએ જોયું નહિ, ને **કમળા**ની આસનાવાસના કરવાને કોઇ પાસે ઉભું રહ્યું નહિ. એ ધીમે ધીમે **કમળા**ની સોડમાં જઇને બેઠી. તેના માથાપર હાથ ફેરવ્યો તો કપાળ ધીકી જતું હતું. મોંમાંથી શ્વાસ પુષ્કળ નીકળતો હતો, અને છાતી અતિશય ધબકતી હતી.

જરાવાર પાસે બેસીને મોંઢેમાથે હાથ ફેરવ્યા પછી શેઠાણી બોલી ઉઠયાં: "બેહેન **કમળી**, દીકરા, જરા બોલની ! તને શું થયું છે ?" ઉંઉં શિવાય બીજો કંઇ પ્રતિઉત્તર મળ્યો નહિ. બે ત્રણ વાર બોલાવ્યા છતાં તે જરાપણ બોલી નહિ, અને શેઠાણી પાસે બીજું કોઇ આવ્યું નહિ તથી ઘણા ગુસ્સામાં તે બૂમ મારી ઉઠી: "**ગંગા**, **વેણીગવરી**, અરે કોઈ મુવું છે કે નહિ. કોઇ રાંડ જવાબજ દેતી નથી. આ તે શો જુલમ !" તુરત **ગંગા**, ને તેની પછાડી **વેણીગવરી** ધ્રુજતાં ધ્રુજતાં આવ્યાં.

"સાસુજી, શું કહો છો ?" **ગંગા**એ ઘણી નમ્રતાથી પૂછ્યું. આનો સીધો ઉત્તર દેવાને બદલે સાસુજી તો આડાં ફાટયાં.

"તમારૂં સત્યાનાશ જાય, રાંડ પરેસાનો તમે કોઇ કંઈ કહેશો કે આ મારી દીકરીને શું થયું છે ?" સાસુજીએ એકદમ પોતાનો ગરમ સ્વભાવ બતાવતાં કહ્યું; અને જરાક વાર અબોલા લીધા પછી બોલ્યાં. "આ દીકરી

નક્કી મરી જવાની, મારી સંપૂર્ણ ખાત્રી છે. એને દાનપુણ્ય કરાવવું હોય તો કરાવો. જા તારા સસરાને કેહે કે કંઇ હોય તે લાવે."

ઘેલા ઘેલા વિચારને આધીન રેહેનારી ડોસીએ ગરીબડી દીકરીને મોતને કાંઠે આવેલી ધારી. હિંદુઓના રિવાજ પ્રમાણે દાનપુણ્ય અપાવવાની ગોઠવણો કરવાના વેશ માંડયા. **મોહનચંદ્ર** તુરત દીવાનખાનામાંથી ઓરડામાં આવ્યા, ને કહ્યું કે ડાકતરને બોલાવ્યો છે તે હમણા આવશે. **કમળીને** કંઇ થયું નથી, માત્ર વાઇ થઈ આવી છે. એમ જ્યાં ડોસા બોલ્યા કે હવે આ કર્કશાએ પોતાનો ઉભરો ખૂબ ગુસ્સાથી કાઢયો–

"તમારી તો હવે દહાડે દહાડે અક્કલ ગઇ છે. તમને કંઈ ભાન બળ્યું છે કે આ દિકરીને શું થયું છે? વાઇ ને બાઇ કેવી? આ સાસ તો ધોકારે ચાલ્યો જાય છે, ને પાંસળીઓ ઉંચકાય છે, એ તે વાઇ કે? પણ તમને કહ્યું કોણે હતું કે તમારી માતાએ મારી સાત લાડની દીકરીને લઇ જજો? તમને કોણે ડાહ્યલા કીધા હતા? મારી દીકરીને કંઇ પણ થયું તો પેલી રાંડનો તોટો પીશી નાંખીશ. આજ સવારની મારી સાથ લડી છે તેમાં કંઇ કંઇ ગાળો દીધી છે. આ બે કૃતાંતકાળ જેવી આવીને ઉભી છે, પણ કોઇ જરા સંભાળ પણ લે છે? અને તમને તો હું અકારી ઝેર જેવી લાગું છું, ને વહુઓનો ચાટલો જોવો ગમે છે. ન્યાતોમાં તમારો ફીટકારો થાય છે. મારાથી મોં કાઢીને બોલાતુંએ નથી. મોઇ હું. જુવાનજોધ વહુઓ સાથ વાત કરતાં જરા લજવાતાએ નથી. ઘરડા થાઓ છો તેમ અક્કલ પણ જાય છે કે શું?" આ સઘળાં મેહેણાંતોણાં તેણે એવાં તો કઠોર અવાજે માર્યાં કે **તુળજાગવરી**, જેની સાથે આગલે દિવસે લડાલડી થઇ હતી તે સાસુજીની સામા લડવાને નહિ, પણ પોતાપર જુઠ્ઠા જુઠા આરોપ મૂકાયા હતા તેનો બચાવ કરવાને વેહેલી વેહેલી દોડી આવી. **મોહનચંદ્ર** ઘણા ગભરાયા તો હતા, કેમકે તે પોતાની ધણીઆણીના પાજી સ્વભાવથી સારી રીતે વાકફ હતા. અને તેઓ સારી રીતે જાણતા હતા કે આ પાજી સ્વભાવની બૈરીથી તેના ઘરની આબરૂના કાંકરા થાય છે, પણ જો તેઓ વધારે બોલવા જાય તો એક પાસથી લડાઇ બંધ પડવાની આશા હતી તે બીલકુલ મટી જાય.

તુળજાગવરી જોસભેર બારણા લગણ આવી, એટલે **ગંગાએ** તેને અટકાવી ને અંદર પેસવા દીધી નહિ; પણ તે તેનું મોં બંધ કરી શકી નહિ. બારણા નજીકથીજ તે બોલી ઉઠી કે, "જો તમે મારૂં નામ દીધું તો તમારી વાત તમે જાણી. મેં શું તમારી દિકરીનું અહિત ઈચ્છયું? આ તમારી મેળે તમે મારાં પાપ ધુવો છો, તેનો પરમેશ્વરને ત્યાં તમારે જવાબ દેવો પડશે."

ગંગાએ તેનું મોં પકડીને તેને બોલતી અટકાવી, અને **લલિતા** સાસુજી પોતાનો રેહેલો સહેલો સપાટો હમણાં બતાવતે, પણ એટલામાં ડાક્તર સાહેબ પધાર્યા; ને આ મોટા ઝગડાનો અંત ક્ષણમાં આવી ગયો.

ડાકતરે આવતાં સાથ **કમળા**ની નાડ તપાસી તો મગજપર લોહીના ચઢવા શિવાય બીજું કંઇ માલમ પડયું નહિ. તુરત ઔષધ આપ્યું, ને **કમળા**ની તબીયતમાં તુરતાતુરત ફેર જણાયો. અડધો કલાક બેસીને ડાક્તર પાછા ગયા. પા પા કલાકે પીવાનું ઔષધ આપવાનું હતું તે આપ્યું, જેથી એક કલાકમાં **કમળા**ને શુદ્ધિ આવી. તે પાસું બદલીને આંખ ઉઘાડીને જોવા લાગી, ને દૂરથી **ગંગા**ને ઉભેલી જોઈ એટલે તેને બોલાવી.

"ગંગા ભાભી, પાસે આવોની."

"દિકરા શું કહે છે, હું તારી પાસે બેઠી છું," **કમળા**ની માયે કહ્યું.

"માજી તમારૂં મને કામ નથી, ભાભી આવે ને જરા માથે ધુપેલ ઘસે તો માથું દુખતું મટે. આજે માથું ઘણું ભારે થયું છે." **કમળા**એ ઝીણે સાદે કહ્યું.

"ભાભીનું એમાં શું કામ છે, લાવની હમણા તારૂં માથું ઉતારી નાખું," એમ કેહેતી ઓરડા બહાર ધુપેલ લેવા જવાને ઉઠી.

"ના ના માજી, તમારે શું કામ મેહેનત લેવી જોઇએ? ભાભી મને ધીમે ધીમે ધુપેલ ઘસશે એટલે બસ થશે; તમે હવે જઈને સુઈ જાઓ. મને સારૂં છે. મને શું થયું હતું, તે પણ ભાભી કહેશે. બાપાજી, હજી તમે પણ શું કામ જાગો છો? મા તું પણ જા હવે."

આ શબ્દો વજ્રબાણ જેવા **લલિતા**ને લાગ્યા. તેણે મનમાં પોતાની દિકરીને હજારો ગાળો દીધી, પણ તે હમણાજ સારી થઇ છે, તેથી કંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વગર પોતાના સુવાના ઓરડામાં ગઇ. **મોહનચંદ** પણ પોતાના શયનગૃહમાં જઈને પોઢી ગયા. **ગંગા**ના ઓરડામાં **ગંગા** ને **કમળા**જ માત્ર રહ્યાં. **તુળજાગવરી** ને **વેણીગવરી** જરાક **કમળા**ની મૂર્છા વળી ત્યારનાંજ બીજા ઓરડામાં ગયાં હતાં.

કમળાને માથે ગંગાએ ધુપેલ ઘસ્યું, ને તેથી માથું ઘણે દરજ્જે ઉતરી ગયું. તેને નીરાંત વળી, પણ ઊંઘ આવી નહિ. **ગંગા**ને પણ ઊંઘ આવી નહિ. કડીંગ કડીંગ કરતા ત્રણ વાગ્યા ને **ગંગા**ને વિચાર થઇ આવ્યો. આજે અપ્રિલની વિશમી તારીખ હતી, ને **મુંબઇની એલ્ફીન્સ્ટન કોલેજ**માં રજા પડવાથી તેનો પતિ **કિશોરલાલ** ઘેર આવવાનો હતો. આ વેળાએ તે ઘણી હર્ષાતુર હતી, કેમકે ત્રણ ત્રણ વાર રજા પડી, પણ **કિશોરલાલ** આવી શકયો નહોતો. સૂરતના સ્ટેશનપર પાંચ કલાકે ગાડી આવતી હતી.

હવે માત્ર બે કલાક બાકી હતા. પણ પ્રીતમ પ્રિયાને મળવાને માટે આ લાંબો વખત હતો. **ગંગા** હર્ષાતુર હતી, પણ ઘેલી થઇ નહતી. પેહેલાં પોતાની નણંદ **કમળા**ની આગતાસ્વાગતા કરવામાં તે સારી રીતે રોકાઇ. **કમળા**ને નીરાંત વળ્યા પછી તેણે ઊંઘવાને કહ્યું પણ બેભાન અવસ્થાને લીધે તેને ઊંઘ આવી નહિ.

"**ગંગા**ભાભી, મને વારૂ શું થયું હતું?"

"મોટી બેહેન, સાસુજીએ તો તમારી આશા પણ છોડાવી હતી. મને લાગે છે કે વાઇ થઇ આવી હશે. પણ ડાક્તર હમણા આવી ગયા તે કેહેતા હતા કે લોહીનો ઉભરો હતો. પણ મોટી બેહેન, તમને શું થાય છે તે મને જણાવશો? આજ કેટલા દિવસ થયા હું તમને એકાંતમાં કલાકના કલાક સુધી વિચારમાંને વિચારમાં ગુંથાયલાં જોઉં છું. વખતે તમને પૂછિયે કંઇ ને ઉત્તર કંઇ દોછો. તમારી સાહેલીઓ સાથે પણ તમે મન મૂકીને વાત કરતાં નથી, ને મને પણ તમારા મનમાં શું છે તે જણાવતાં નથી. જાણ્યાવિના દુઃખ ઓછું કેમ થાય?"

"ભાભી! મારી ભાભી, મને ઘણું દુઃખ છે!" એકદમ પથારીમાંથી ઊઠી **ગંગા**ને ગળે વળગી પડી, ડુસ્કાં ખાતાં ખાતાં **કમળા**એ કહ્યું. "તમે જાણો છો. તમને ખબર છે. મારૂં દુઃખ કોઇપણ રીતે ઓછું થાય તેમ નથી, એટલે કહીને શું કરૂં? મારો અવતાર બળ્યો, મારૂં જીવતર બળ્યું! હું જીવતીજ મોઇ છું! હવે તમે મને શું કહો છો ને શું પૂછો છો?"

આ સાંભળતાં **ગંગા** દંગ થઇ ગઇ. કમળાએ જોસભેર ડસ્કાં ખાવા માંડયાં, ને **ગંગા** ઘણી ગભરાઈ ગઇ. આટલા બધા શબ્દોમાંથી એક પણ શબ્દ તે સમજી શકી નહિ.

"મોટી બેહેન," **ગંગા**એ ફરીથી પૂછ્યું; "તમારૂં દુઃખ પારખવાની મારામાં જરાપણ શક્તિ હોત તો હું તમને પૂછત પણ ખરી? તમે ખુલાસાથી મને જણાવો, આજે તમારા ભાઇ આવનાર છે, તેમને સઘળી હકીકત કહીશ, ને જો બનશે તો તેઓ તમને મદદ કરશે."

"હવે એ વાતજ જવા દો," **કમળા**એ ગભરાતાં ગભરાતાં તૂટક તૂટક શબ્દોમાં કહ્યું. "એ વાતમાં માલ બળ્યો નથી. તમારાથી તો શું પણ તમારા દેવથી પણ મારૂં દુઃખ દૂર થનાર નથી, તો પછી બીજાની તો વાતજ શી? આ મારા જેવીનો અવતાર કશાએ કામનો નથી. તેમાં વળી મા એવી મળી છે કે જાણે મારી પૂર્વ જનમની વેરણ! મને વિધવિધનાં વેણ કેહે છે, તે જો આ વાત સાંભળે તો ખરેખર મને જીવતી જવા દે કે?"

ગંગા હવે બધું સમજી ગઇ. **કમળા** વિધવાવસ્થામાં હતી, ને તેજ તેને મોટું દુઃખ હતું. હમણા તેની પૂરતી જુવાની હતી, ને "જુવાની તે દિવાની" એ સંબંધમાં જોતાં **કમળાને** ઘણું દુઃખ લાગે તેમાં આશ્ચર્ય જેવું થોડુંજ હતું. થોડીવાર પડી રહ્યા પછી **કમળાએ** કહ્યું;–

"ભાભી, આ વાત કોઇને જણાવતાં નહિ. મેં મારૂં શિયળ સાચવવામાં કંઇપણ ઉણું નહિ પાડવું એવો નિશ્ચય કીધો છે. જ્યાં આપણો ઇલાજ નહિ ને દૂર ન થાય તેવું દુઃખ હોય તેના સામા પોકાર ઉઠાવવાથી શું ફળ થનાર છે? મારી માની જીદને વળગીને બાપાજીએ મારા સાતમે વર્ષે લગ્ન કીધાં; અને હજી તો સપ્તપદી પણ થઈ નહોતી, તેટલામાં મારો પતિ દેવલોક થયો. પિતાજીને સૌએ ઘણાએ સમજાવ્યા કે આ અડધું લગ્ન ફરીથી થઇ શકે તેમ છે, પણ પોતાની આબરૂના રક્ષણ માટે, પોતાની લાડકવાઇ દિકરીને ભોગમાં આપી છે. હશે, જેવી ઇશ્વરેચ્છા! પણ એનો ઈલાજ નહિ થાય શું? પણ એ દુઃખ કરતાં મને માજી જે ભાંડે છે તેથી મારો છૂટકો કરે તો ઘણું સારૂં. તમારાપર પણ માજી કયાં ઓછું રાખે છે?"

"હશે બેહેન," **ગંગાએ** વાત અટકાવવામાટે વચોવચથી કહ્યું. "સાસુજીનો સ્વભાવ પડયો. હોય, તે વડીલ છે. તે ચાહે તે બોલે. એ કેહે છે ને હું સાંભળું છું. એ તો ઘરડાંના એવા સ્વભાવ હોય, તેમાં આપણાથી શું થાય? તમારે આવી બાબતમાં ઝાઝી કાળજી રાખવી નહિ, ને ઇશ્વરભજન કરી, જેમ ઇશ્વરેચ્છા હોય તેમ પર્તવું."

"પણ ભાભી, એ તમારાથી સહન થાય, મારાથી તો નહિ થાય. ગઇ કાલે **તુલજા**ભાભી સાથે લઢ્યાં તેનું કંઇ કારણ હતું વારૂં? **મદન** રડતો હતો, ને ભાભી કામમાં હતાં, તેમાં ગાળે ગાળે ધોઇ નાંખ્યાં એ કુલીન ઘરની તે રીત? જ્યારે માજી ગુસ્સે થાય છે ત્યારે આખો મોહલ્લો જાણે છે, પણ સારે નસીબે આપણા ઘરમાં ત્રણે વહુઓ છે તે સારાં કુળની છે, ને તેથી ઘરની આબરૂ રેંહે છે. અને તેમાં તમે —"

"ચાલો હવે સવાર થવા આવી, તમે ઉંઘી જાઓ, હું હેઠળ જઇને પ્રાતઃકાળનું કામ કરી લઉં. હમણા તમારા ભાઈ આવી પહોંચશે." પોતાની સ્તુતિ નહિ સાંભળવા, અને ઘરનો ધંધો આટોપી લેવાને માટે **ગંગાએ** વચોવચથી વાત અટકાવી. તે ઓરડામાંથી તુરત ચાલી ગઇ. **કમળાને ગંગાની** આ અતિ ઉત્તમ રીતિ જોઇને તેનાપર બહુ વહાલ ઉપજ્યું. તે પોતાની માતાને ઓછી ચાહતી નહોતી, પણ તેના અવગુણ તે સારી રીતે જાણતી હતી. મા તરફ દિકરીનું વહાલ હમેશા વધારે હોય છે, ને દિકરી તરફ માનું વહાલ પણ વધારે હોય છે. ગમે તેવા અવગુણ મા-

બાપના હોય તે ભૂલી જવામાં આવે છે; પરંતુ **લલિતા** શેઠાણી દુનિયાની ઉતાર હતી. તે દિકરી ને વહુ સૌને એકી લાકડીએ હાંકતી હતી. તેનો મૂળનો સ્વભાવજ બળિયલ હતો. તે કોઇનું સારૂં તો જોઈ શકતીજ નહિ. **મોહનચંદ્ર**ના ઘરમાં ત્રણ વહુ, બે દિકરી તથા ત્રણ ભાઇ ને **મોહનચંદ્ર** એ સૌને સારો બનાવ હતો, પણ એકલાં શેઠાણીજ સૌથી ન્યારા પંથનાં હતાં. ઘણીવાર તો તેમને કોઇ કોઇંજ આપતું નહિ. તેટલું છતાં પણ શેઠાણી મહિનામાં ત્રણ દિવસ રીસાઇને એકાદશી શિવાય બીજા ત્રણ ચાર નકોરડા ખેંચી કાઢતાં હતાં. ત્રણ ચાર વાર જુદે ચુલે રાંધી જમતાં ને ઘંટી ટંકારો તો ઘરમાં રોજનો જારીજ હતો.

સારે નસીબે એ શેઠાણી શિવાય ઘરનાં સૌ સભ્ય–ગૃહસ્થકુટુંબને યોગ્ય હતાં. ત્રણે વહુવારૂઓ ભણેલીગણેલી હતી; પણ મોટી વહુમાં આળસ વિશેષ હતું. નાની વહુ હજી બાળવયમાં હતી એટલે થોડા દિવસ સાસરે રેહેતી હતી. **ગંગા** અતિ કુલીન માબાપની એકની એક લાડકવાઇ, પણ સર્વ ગુણથી સંપૂર્ણ હતી. તે ઘરસંસાર કેમ ચલાવવો, વડીલોનાં મન કેમ હરણ કરવાં એ સારી રીતે જાણતી હતી. પોતાના ભણતર ગણતર સાથે તે પોતાનાં કામમાં સર્વ રીતે કુશળ રેહેતી. નવરાં બેસી વાતોના તડાકા મારવા તેને પસંદ નહિ હતા. યુરોપિયન સ્ત્રીના હાથ નીચે કેળવાયલી છતાં છાલકાઈ કે મદનો જરાપણ અંશ હતો નહિ. હમેશાજ નાનપણથી તે ધીમે સ્વરે બોલતી; વડીલોની મર્યાદા સંપૂર્ણ રાખતી: અવકાશ મળ્યો કે અભ્યાસપર મંડતી, ને નવીન નવીન અંગ્રેજી પુસ્તકો વાંચી **કમળા**, **તુલજા**, **વેણીગવરી** વગેરેને સંભળાવી રંજીત કરતી; તે સાથે તેઓને થોડું થોડું શીખવતી. તે ઘણી સ્વચ્છ રેહેતી. ઘરના એક ભાગમાં એનો ખાનગી ઓરડો હતો, ને તેમાં જોકે ભભકાવાળો સામાન થોડોજ હતો, તથાપિ તે કોઇને પણ જોવાથી સંતોષ ઉત્પન્ન કરે તેવો હતો. તેના પેહેરવાના અલંકાર ઘણા સાદા હતા, તેનું બીછાનું સાદું છતાં નિર્મળ હતું. બીછાનું, ચાદર, મચ્છરદાની એ વગેરે ઓરડામાંનો સઘળો સામાન સ્વચ્છ ને ઝગઝગતો સાફ રહેતો હતો. જળપાત્ર, ટેબલ, ખુરસી, કબાટ, પુસ્તકો, આરસો, કાંસકી ને ફુલેલનો પ્યાલો પણ એવો સાફ રેહેતો હતો કે ઓરડામાં જતાં એક વાર ઘણો આનંદ થતો હતો.

પણ **ગંગા**ની કેળવણીના આ ગુણો, તે બીચારીની નિંદાના કારણરૂપ થઇ પડયા હતા, ને પેલાં સદા વકરાયલાં સાસુજી એજ માટે એને "મઢમ સાહેબ," "જાંગલી" વગેરે ઉપનામે બોલાવી ભાંડતાં હતાં. તેમાં

વળી વધારે કારણ જેવું એ હતું કે તે સારા પૈસાદાર માબાપની દિકરી હતી. પૈસાદારની દિકરી પોતાના દિકરાવેરે લાવવાની દરેક હિંદુ માબાપને હોંસ હોય છે, પણ તે લાવ્યા પછી બિચારી રાંકડી વહુને બહુ પજવવામાં આવે છે. "અમે કંઇ તારા માબાપનાં ઓશિયાળાં છિયે?" "તે કંઈ અમારે ઘેર અનાજ પાણી નંખાવે છે?" "લખાપતિની દીકરી આવી છે તે સાહિબી કરશે," "બેગમ સાહેબ છે તે રાજ ચલાવશે," "ઉમરાવજાદી" ને "ધનપાળસાહ ગોડીની દીકરી" એવાં વાક્યો હસ્કે ને ટસ્કે કહીને શ્રીમંત ઘરની દિકરીને સાસુઓ પજવે છે. ભણેલી ગણેલી વહુ હોય છે તો સાસુ કેહેશે કે "એ તો જાંગલણ થશે." "એ તો નોકરી કરવા જશે," વગેરે મેહેણાં ટોંણાથી અડોસીપડોસીમાં નિંદા કરશે એટલુંજ નહિ, પણ પોતાના વહાલામાં વહાલા–વખતે એકના એક દિકરાને પણ ન ઘટે તેવા શબ્દોથી લધાવી લેશે! આ હિંદુ ઘરમાં બનતા સાધારણ બનાવ છે. **ગંગાની** સાસુ આવી જગવિખ્યાત વાતથી **ગંગાને** હસ્કે ટસ્કે ભાંડે નહિ તો પછી થઇજ ચુકયું. વાતમાંને વાતમાં તેના પૈસાને, તેના ભણ્યા ગણ્યાને ને તેની સ્વચ્છતાને તે વગોવતી હતી.

ગંગા એ માટે એક પણ શબ્દ ઉંચે કે નીચે સ્વરે કદી બોલી નથી. બોલવાની કદી ઇચ્છાએ કરી નથી. તેણે નથી એ વાત કદી પોતાના પતિને પત્રથી લખી કે જાતે કહી. તેના બાપની દોલતનો કેટલોક ભાગ તેનેજ મળનાર હતો, પણ તે પૈસાના મદે કદી છલકાઈ નથી. તે આખા ઘરમાં તો શું પણ આખા સુરતમાં એક અમોલ નમૂનો હતો. તેના ઘરની, તેના જ્ઞાનની ને તેની સ્વચ્છતાની વાત આખી નાગર વાણિયાની ન્યાતમાં ચાલી રહી હતી. અડોસીપડોસીઓ તેનાં વખાણ કરતાં એટલુંજ નહિ, પણ તેનાથી ઘણું શીખતાં હતાં. **ગંગા** નાજુક છતાં પણ કોઇનુંએ કામ કરવાને ના પાડતી નહિ!

પ્રાતઃકાળમાં તે હંમેશા પાંચ વાગતે ઉઠતી, પણ આજે તે સુતીજ નહોતી, તેથી વેહેલી ઉઠી ને ઘરનો સઘળો ધંધો આટપી લીધો હતો. એટલામાં **કિશોરલાલ** આવી પહોંચ્યો. અન્યોઅન્ય દંપતિએ એકેક તરફ બારણામાં પેસતાંજ પ્રીતિનું નેણ ફેંકી પ્રેમભાવ બતાવ્યો. ઘરમાં પેસતાંજ **કમળા** બેહેનની તબિયત બગડવાના સમાચાર જાણી તે જ્યાં સુતી હતી ત્યાં **કિશોરલાલ** ગયો.

પ્રકરણ ૩૦ મું.

"ઉમરાવજાદાની દિકરી."

વૈશાખ મહિનાની રાત્રી ઘણી ટુંકી હોય છે. પરોઢિયાના પાંચ કલાકમાં જોઈયે તેટલું અજવાળું થાય છે. **કિશોર**, **કમળા** જ્યાં સુતી હતી તે ઓરડામાં ગયો ત્યારે પરોઢિયું થઇ ચૂક્યું હતું. ઓરડામાં જતાં તેને માલમ પડયું કે બેહેન તદન નિદ્રાવશ છે, તેથી તે બીજી બાજુએ ખુરસી લઇને બેઠો. પાંચેક મિનિટ થઇ નહિ તેટલામાં શેઠાણી ઓરડામાં આવ્યાં, ને **કિશોરને** એકલો વિચારમાં બેઠેલો જોયો એટલે તેમનું પાકી આવ્યું. પોતાના ખાનગી ઓરડામાં એક દિકરાને બેઠેલો જોવાને એક હિંદુ માતા રાજી થઇ નહિ. તે તેના મનથી ઘણું અમર્યાદિત લાગ્યું. હિંદુ માતાઓ પોતાના દિકરાને પરણાવતી વખતે જે ઉમંગથી દિકરા વહુ તરફ પ્રીતિ બતાવે છે, તે ઉમંગ ને પ્રીતિ પછાડીથી રહેતી નથી. દિકરો ને વહુ એકેક તરફ સારા પ્રેમથી વર્તે તો સાસુજીના પેટમાં કોયલી પડે. મા કરતાં વહુનો એક શબ્દ વધારે સાંભળે, ને અજાણતાં મા તરફ વિવેકથી જોવાયું નહિ તો દિકરાની છાબડી, વહુ સાથે કલ્પી નાંખવાને મા ચુકે નહિ. દિકરો વહુ પોતાના ઓરડામાં બેસી એકાંતમાં વાતો કરે તો "વહુને મુવો વશ થયો," "રાંડે કંઇ મારા લાડવાયા દિકરાનેકરી મૂકયું," એવા અપવાદને પામે. ભોગ ચોઘડીયે કંઇ સારા વસ્ત્રાલંકાર પોતાની પત્નિ માટે લાવ્યો તો પછી ઘરમાં રણસંગ્રામ નહિ મચે તો ખરે તે હિંદુ કુટુંબજ નહિ કેહેવાય ! ! દરેક હિંદુ સ્ત્રી સાસુ તરિકે શક્રો બેસાડવાને એટલી બધી તો આતુર હોય છે કે વહુના હાથથી જમવાને નારાજ હોય છે; એટલુંજ નહિ પણ વહુને રાંધવાના કામમાં જ્યાં સુધી પોતાના હાથ પગ ચાલે ત્યાં સુધી મદદ પણ કરવા દેશે નહિ. તે સાફ નિર્લજપણે કહેશે કે "વહુને કુ—દેખાડિયે, પણ **ચુલો** ન દેખાડીયે." આવા જ્યાં રંગ હોય ત્યાં પછી સાસુની વહુ તરફ કે વહુની સાસુ તરફ અગાધ પ્રીતિ કેમ બંધાય ? ને સાથે દમ્પતિમાં પ્રેમ કેમ વહે! અને સાંગોપાંગ ઘરસંસાર કેમ ચાલે ?

મોહનચંદ્રનાં ધણીયાણી દિકરાવહુ વચ્ચે પ્રીતિ થાય તેવું જોવાને કદી રાજી હોય એ માનવાયોગ્ય નથી. જો કે તે પોતાની દિકરીને ધણીપર શક બજાવતાં શિખવવામાં પક્કાં ઉસ્તાદ છે. તેમની દિકરી ને દિકરામાટેની તાલીમ જુદીજ છે. પણ સારાં ભાગ્યે તેમના જેવા ગૃહસ્થાઈથી વિરૂદ્ધ તેમનાં દિકરી ને દિકરાના વિચાર હતા નહિ. તેઓ મોઢે હા કહ્યાં કરે, પણ કામ તો પોતાને મનમાન્યુંજ કરતાં. **કિશોર** તેના ઓરડામાં એકલો

બેઠેલો, ને તે પણ વળી વિચારમાં, શેઠાણીએ જોયો એટલે તેણે જાણ્યું કે તે **ગંગાને** અહિયાં મળવાને બેઠો છે. ત્રણ વરસે આજે **કિશોર** ઘેર આવ્યો છે, ત્યારે કદી તે ગુણવંતી **ગંગાને** મળવાને આતુર હોય તો તેને તક આપવી જોઇયે, પરંતુ હમણા **કીશોર**ના મનમાં કે **ગંગાના** મનમાં એવો વિચાર હતોજ નહિ. **કિશોર** માત્ર એટલોજ વિચાર કરતો હતો કે **કમળીની** હવે પૂર જુવાની છે, ને આ હાલની તેની દુઃખદ અવસ્થા માત્ર વિધવાપણાથીજ છે, માટે તેનો શો ઉપાય કરવો. પણ શેઠાણીએ તો તરેહવાર વિચારો કીધા. તેના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે 'જોઉં, મુવો એ રાંડને કેમ મળેછે.' ખરેખર જો શેઠાણીનું ચાલે તો હજી બીજાં ત્રણ વર્ષ **કિશોર** ને **ગંગાનો** વિજોગ રહે તેમ કરવાને ચૂકે નહિ; કેમકે **ગંગા** સદ્‌ગુણી, કણાગરી, હોશિયાર અને આખી ન્યાતમાં સારૂં માન પામેલી હતી. પણ સૌથી વધારે મોટું કારણ એ હતું કે તે પૈસાદાર માબાપની દિકરી હતી, ને તેથીજ સાસુજી તેને દુઃખ દેવાને રાજી હતાં.

પા, અડધો ને પોણો કલાક વીતી ગયો, પણ **કિશોરે** પોતાની વૃત્તિમાંથી મોંહ ફેરવ્યું નહિ ને શેઠાણી હાલ્યા ચાલ્યા વગર જ્યાંનાં ત્યાં ઉભાં રહ્યાં. અંતે શેઠાણી થાકયાં, કેમકે છુપાઇને એની જે જોવાની ધારણા હતી કે હમણા **ગંગા** આવશે, ને બંનો વાતચીતે વળગશે તે ખોટી પડી, તેથી કંટાળીને તે બોલીઃ-

"મુવા **કિશોર**, હવે ઓરડામાંજ ઘલાઇ રેહેવાનો કે ?" ઘણી કઠોર કડવાસ ભરેલી વાણીએ તે બોલી, "જાણે વહુ વહુ ઝંખી રહ્યો છે, પણ માબાપને મળવાનું કંઇ ભાન છે? મને બોલાવી સરખી પણ નથી, ને પેલી નવાબ સાહેબની દીકરીને મળવા માટે-બેહેનની ખબર લેવાને બહાને આવીને ભરાયો છે. પણ તે રાંડની પછાડી એટલો ઘેલો નહિ થા, તે તો નીકળી જવાની છે!! એ ઉમરાવજાદાની દિકરી માટે જે વાત ચાલે છે તે મારાથી સંભળાતી નથી. તે થનથન નાચી રહી છે, તે કોઇ મુઆ જાંગલા બાંગલા સાથે નીકળી જશે ત્યારે તું સમજશે. જાણે વહુવહુ કરી રહ્યો છે, પણ તે તને જરા પત પણ કરવાની છે કે ? વાટ જોઈને બેઠો છે તે માટીનો ચાટલો જોવાને આવી કે? મુઆ બળિયેલ, વિચારમાં ગોથાં ખાજે, તે તો તારા માથાની છે. નથી માને મળ્યો, નથી બાપને મળ્યો ને કલાકના કલાક થયા તારી સગલીને અહીઆ મળવા આવીને ભરાયો છે, તે આવી કે?" આમ થોડા શબ્દોમાં પોતાનો ઉભરો સમાવી સારી પેઠે પ્રાતઃ-કાળની પુષ્પાંજલી ત્રણ વરસે ઘેર આવેલા દિકરાપર શેઠાણીએ કીધી!

"માજી, બાપાજી ઉઠયા ?" જાણે પોતાની મા કંઇ બોલીજ નથી

તેને ઠંડે સાદે **કિશોરે** સવાલ કીધો. "મેં ધાર્યું કે પેહેલાં કમળા બેહ-નને મળીને પછી પિતાજીને મળું. તમને તો હું કહીને આવ્યો છું. પિતાજી જાગ્યા હશે, ચલો માજી દિવાનખાનામાં, હજી બેહેનને જાગતાં વાર લાગશે."

"તારા બાપ તો ઉઠશેજ તો, હવે બાપને મળવાને તૈયાર થયો છે, આટલી વાર તે યાદ સરખા પણ નથી આવ્યા. અમારા જીવ કેટલા તલ્પી રહ્યા હતા, પણ અમે તે કંઇ હિસાબમાં છિયે? હવે તો મરીએ તોજ છૂટકો થાય. આ દુઃખ તો નહિ ખમાય. વહુઓ તો રાંડોએ અમારા કહાર પાડી મૂકયા છે, પણ આ દિકરાઓ પણ તેવા થયા છે એટલે પછી અમારા નસીબનો વાંક. નથી મને કોઇ પૂછતું, નથી કોઇ ગાછતું. અમારા મૂઆ જીવતાંની પણ ખબર કોણ લે છે? આટલીબધી વાર કેઇ રાંડની મોકાણ માંડવા બેઠો હતો?" હજીપણ આપણા **મોહનચંદ્ર**નાં ધણીયાણીનો ગુસ્સો નરમ પડયો ન હતો.

"માજી! બહુ કૃપા થઇ, મેં શું ગુન્હો કીધો છે કે તમે સવારના પહોરમાં મને આમ કહો છો?" ઘણી નમ્રતાથી, જાણ્યું કે હમણા વધારે બોલવાથી પાછું વધારે સળગશે એમ ધારી ધીમે સાદે **કિશોરે** જવાબ દીધો. "તમારા તરફ મારાથી કંઇ અઘટિત થયું હોય તો—"

"ચૂપ રેહે મૂવા ભડ—! જો લાંબાં લાંબાં ભાષણો કરીને મને મુઓ સમજાવવા આવ્યો છે. કરપા મુઆ તારી મને નથી જોઇતી ને તારાથી મારે પેટે પથ્થર પડયો હોત તો ભલો, પણ આ તારી પેલી બેગમ સાહેબ મને આટલાં આટલાં વાનાં કહે ને વિધવિધનાં મેહેણાં મારે તે મારે સાંભળવાં! એ વહુએ મારૂં નામ ડુબાવ્યું. એ ગવંડરની દિકરી છે તો એને ઘેર રહી, મારે ત્યાં નહિ પાલવે. મારા અવતારના થઇ ગયા છે. ન્યાત જાતમાં મારાથી મોં કાઢીને બોલાતું નથી, તે છતાં એ રાંડને એક શબ્દ કેહેતો નથી ને મુઓ ગુન્હા ને બુન્હાની વાતો પૂછે છે!!! પૂછની તારી રાંડને, કે આજ બબે મહિના થયા તે બંનેએ મારી સામા સંપ કરીને ઝગરણુ શા માટે માંડયાં છે! ને આ રાંડને (પોતાની દિકરીને) પણ શીખવીને મારી સામા કીધી છે. હવે તે હું કીયે મોઢે બોલું? જયાં પેટ પાકયું ત્યાં પાટો કયાં બંધાય? અમે તો મરીએ તોએ ભલાં. આજકાલની રાંડો નહિ ઘટે તેવા શબ્દોથી સામા તડાતડ ઉત્તર આપે છે. હવે મારો તે અવતાર છે? બળ્યા અમારા અવતાર! રાંડ મઢમ થઇને નિકળી જશે, ને મુવા તું પછી જોયા કરજે! જજે તેની પાછળથી જખમારતો! હત્ તારૂં સત્યાનાશ જાય મૂવા નિર્લજ્જ!" આટલું બોલતામાં તો છેડો વાળવા માંડયો.

એ સઘળું એક નવું તૂતજ ઊભું કીધું હતું. **ગંગા**એ તો સાસરાના ઘરમાં પગ મૂકયો તે દહાડાથી ઊંચે કે નીચે સ્વરે એક શબ્દ પણ મોં બહાર કાઢયો નથી, તો પછી લડવાની તો વાતજ શી!! પણ આમ ઉશ્કેરીને પોતાની વહુ સાથે દિકરાને લડાવવા, એક સાસુ જેટલા પ્રપંચ ને ઢોંગ કરે તેટલા ઢોંગ **લલિતા** શેઠાણીએ કરી ઘર ગજાવી મૂકયું.

કમળા જાગી ઉઠી. **તુળજા, વેણીગવરી** ને છોકરાં પણ જાગી ઉઠયાં. **મોહનચંદ્ર** પડશાળમાં દાંતણ કરતા હતા તે ચમકી ઊઠયા; ને જ્યાં શેઠાણીએ ઢોંગ મચાવ્યો હતો ત્યાં ઘરના ચાકરનફરો સાથે સૌ દોડી આવ્યાં. **ગંગા** પણ દોડી આવી. સૌને એમ લાગ્યું કે **કમળા** બ્હેનને કાંઇ થઇ આવ્યું હશે. પણ ઓરડામાં પેસતાંજ **કમળા**ને કોચપર તંદુરસ્ત હાલતમાં બેઠેલી જોઇ કે આ શું છે તે કોઈને પૂછવાનું કારણ રહ્યું નહિ. સૌ સમજી ગયાં કે શેઠાણીએ કંઇ નવો ઢોંગ કીધો છે. **ગંગા** સૌથી વધારે ગભરાઇ. તે કંઇ પોતાથી ગુન્હો થયો છે તેથી નહિ, તેનાથી કંઇ અણઘટતું થયું છે તેથી નહિ, કંઈ ભૂલ કે અવિવેકમાટે નહિ, પણ પોતાનો પ્રિય હજુ હમણા આવ્યો છે, રાતનો ઉજાગરો થયો છે, તેમાં પ્રારંભમાંજ આ ગડમથલ ચાલી તેથી રખેને પ્રિય પતિને તેને માટે, તેની વર્તણુક કે મર્યાદા માટે શંકા આવે; રખેને તે એમ ધારે કે તેનાં માતપિતાની તરફ કંઇ અવગણના થઇ છે—તેથી તે ગભરાઇ.

મોહનચંદ્ર ઘણા ગુસ્સામાં દોડી આવ્યા. તેઓનો રાતનોજ મીજાસ ગયો હતો, તેમાં સવારના પહોરમાં આ નવો મામલો જોઇને તે ઘણા ખીજવાઇ ગયા.

"વળી શી મોકાણ મંડાઈ છે કે સવારમાં આ રડારોળ કરી મૂકી છે;" ઘણા ખીજવાટ સાથે તેઓ બોલ્યા. "સવાર, સાંઝ, વખત કવખત આ ઘરમાં તકરાર ને લડાઇ! એ પરેસાન! તારૂં મોઢું બાળ, કે સૌનેસુખ થાય. હજી તો હમણા હું ઉઠયો છું તેટલામાં આ તારા દાદાના નામની પોક મૂકતાં તને શરમ નથી લાગતી? જરા મોઢું ઢાંક, ને શરમા! રોજરોજ સંતાપવું હોય તો તારૂં કાળું કર, કે સૌને નીરાંત થાય." આ બધા શબ્દો **મોહનચંદ્રે** એટલા તો ગુસ્સામાં ઝડપથી કહ્યા કે સૌ સાથે શેઠાણી પણ ક્ષણભર સડકજ થઇ ગયાં. પણ તે કાંઇ એમ ગાંજી જાય તેવી નહોતી. ભલા ધનેત્તરને પૂરી પડે તો પછી એમના શા ભાર!

"આ બધા દુશ્મનો સાથે તમે પણ મારો જીવ લેવાને તૈયાર થયા છો કે?" તેણીએ દાંત કચકચાવીને કહ્યું. "શું હવે મારૂં કોઇ નથીજ કે? ગઇ રાતનાજ તમે તાનમાં આવ્યા છો, અને આ બધી કર્કશાઓને

છકાવી દીધી છે, પણ એમ નહિ ચાલે ! નહિ ચાલે! હું તમારૂં કે તમારા વહુ દિકરાનું નહિ સાંભળું !"

"ચુપ કમજાત ! અભાગણી !" એકદમ તેણીને અટકાવીને **મોહનચંદ્રે** ડોળા ફેરવ્યા, ને આ વખતે તેમનો ગુસ્સો એવો તો સખ્ત હતો કે **લલિતા** શેઠાણીનો વાંસો, પાસે પડેલી લાકડી હાથમાં લેતા હતા તેથી બેવડો કરત. પણ તુરત **કિશોરે** ઉઠીને **મોહનચંદ્રને** શાંત કીધા ને બીજા ઓરડાંમા તેને તેડી ગયો. હવે શેઠાણી ખુબ ઉછળ્યાં, ને ગાળો દેવામાં કશી કચાસ રાખી નહિ. પાછાં સૌ ઓરડામાંથી વિખરાઇ ગયાં; ને લગભગ અડધો કલાક સુધી તે એકલી બખારી. પછી થોડીવારે તે ઊઠીને દીવાનખાનામાં ગઇ.

મોહનચંદ્ર ઘણો દિલગીર થયો, પણ પોતાનો સુપુત્ર પાસે હતો તેથી તે કંઇક શાંત થયો. પડશાળમાં જઇને બંનો જણાએ દાંતણપાણી કીધાં. પાછા બંનો **કમળા** પાસે આવ્યા, ને તે વેળા **કમળી**ની આંખ તદન ભીંજાઇ ગયેલી હતી. તે ડુસ્કે ડુસ્કે રડતી હતી. **કિશોરે** ઘણા આગ્રહથી તેને પૂછ્યું, પણ કેટલોક વખત તે કંઇ બોલી નહિ, પણ જ્યારે ઘણા સમ ખાધા ને આગ્રહ ધર્યો ત્યારે કહીશ એમ જણાવ્યું.

વેણીલાલ, કિશોર ને **મોહનચંદ્ર** એજ ઓરડામાં તે પછી વાતો કરવા લાગ્યા. બીજાં સૌપણ **કમળા** બેહેનની ખબર લેવાને નિમિત્તે ત્યાં આવી બેઠાં હતાં. ત્યાંજ ચાહ લાવવાનું કેહેવાથી **ગંગા**એ તૈયાર કીધી હતી તે લાવી.પ્યાલાં ને રકાબી મૂકયાં, ને સાસુજીને બોલાવી લાવવા ગઇ. રોષ ઘણોએ હતો પણ આગલે દિવસે રાતના વાળુ કીધું નહોતું એટલે પેટમાં કકડીને લાગી હતી તેથી ઊઠીને તેઓ આવ્યાં. ઓરડામાં આવીને એક બાજુએ બેઠાં. તેમના ડોળા ખૂબ ઘુરકતા હતા. સઘળાં ચાહ પી રહ્યાં ને **ગંગા**એ પ્યાલાં રકાબી ઉઠાવ્યાં, તેવામાં એક રકાબી હાથમાંથી છટકી ને ભાંગી ગઈ ! !

કજીયાદલાલ કર્કશા સાસુજીનું હવે પૂરતું ચઢી વાગ્યું ને લડવાને માટે જે બારી શોધતાં હતાં તે હાથ લાગી. તેઓ ખૂબ જોરમાં બોલી ઉઠયાં:

"આતે કેમ ખમાય ! ? રોજ એકેક બબે પ્યાલાં રકાબી ભાંગે ને વાસણો જાય તે કેમ ખમાય ?"

"સાસુજી ! રોજ કયારે પ્યાલા રકાબી ભાંગ્યાં છે ?" કંઇ કમબખ્તીએ ઘેરી હશે તેથી ગંગા બોલી. "મારા જાણવા પ્રમાણે તો હમણાં કંઇ નુકશાન થયું નથી, ને ચાકરો પણ વાસણકુસણની બરાબર સંભાળ રાખે છે."

"ત્યારે હું જુઠી ? હુ બોલી તે જુઠું, ને તું લોંડી બોલી તે સાચું ! ! વાસણ ગયાં નહિ ત્યારે હું આપી આવી ? હાય હાય રે બાપ ! વહુઓ

તો મારે માથે આળ ચઢાવે છે, હવે એ કેમ ખમાય! હું રાંડ ચોર, આજે મને ચોર કરી તો કાલે તો કોણ જાણે મારે માથે કેવાંએ આળ મૂકશે. હવે આ ઘરમાં મારાથી નહિ રેહેવાય. મને તો મારી નાંખવાનો ત્રણે વહુઓએ સંપ કીધો છે તે મને જીવતી જવા નહિ દે; મારો જીવ લેશે જીવ, ત્યારે ઝંપીને બેસશે! આતો મને ઘરમાંથી કહાડી મૂકવાનો ઘાટ ઘડયો છે."

"એમ સાસુજી તમે ન કહો. વારૂ મેં શું આપને કહ્યું કે આપ આટલાંબધાં મને ભાંડવા તૈયાર થયાં છો?" ઘણી નમ્રતાથી **ગંગાએ** કહ્યું.

"જો ઉમરાવજાદાની દિકરી બોલી!" શેઠાણીએ નાકનું ટીચકું ચઢાવી ડુંગરાટ કીધો. "પૈસાદારની દિકરી છે તેમાં તું મને સતાવે છે, પણ તારા બાપનાં કંઈ અમે ઓશિયાળાં છિયે કે? તું ધનપાળસાહ ગોડીની દિકરી છે તે મને ખબર છે. નાચણવેડા થોડા કર, અત્યારમાં ફાટી શાની જાય છે! અહંકાર તો કોઇના રહ્યા નથી ને રેહેવાનાએ નથી. રાજા **રાવણ** સરખા રોળાઇ ગયા તો તારો બાપ તે શા હિસાબમાં? મુઓ તારો બાપ કંઇ અમને કામનો છે? તારા બાપની શેઠાઇ તેને ઘેર રહી. તે મોટો છે તો તેને ઘેર રહ્યો, અમારે શું તેને તાપીમાતામાં ચઢાવવો છે? છાકટી જેવીઓ, તડતડ જવાબ દે છે ને આ મુઆ ભડવાઓ જોયાં કરે છે; પણ એ રાંડો નીકળી નહિ જાય તો મને દશ ખાસડાં મારજો. અત્યારથી તો રામજણીના વેશ કરે છે, તેમ ચોટલો ને ચાંદલો તો સવારના પોહોરમાંજ કરવો જોઇએ. લૂગડાં ઘરેણાં પણ પેહેરવાં જોઈએ! પણ એક રાંડનો તો બાપ પૈસાદાર છે તે જેમ કરશે તેમ તેને પાલવશે, પણ આ રાંડ ભીખારડાની દીકરી પણ તેનું જોઇને શીખી છે. તે પણ હવે ગાટપીટ સાટપીટ શીખવા બેસે છે. કયી દોલતપર ફાટી જાય છે તે તો જાણતી નથી. ભીખારીની દીકરીને બરો કટલો છે!"

"તમારો બાપ ભીખારી હતો તે તમને યાદ આવતો હશે;" **તુળજાગવરી** બોલી ઊઠી, કેમકે શેઠાણીએ છેલ્લા શબ્દો તેણીને માટે કહ્યા હતા. "ખબરદાર, મારા બાપનું નામ દીધું તો, તમારી વાત તમે જાણી. તે કંઇ તમારે બારણે ખાવાબાવા આવે છે? તેનો તમારે બારણે અ—એ નહિં આવે! જાણ્યું?"

"ધનપાળસાહની દિકરી તને જાણું છું. ભાગોળે બેસીને તારો બાપ ભીખ માંગતો હતો તે આજે વેપારી થઇ પડયો છે તેથી છાકી ગઇ છે. મારા બાપ સુધી ગઇ, પણ તારી ઓલાદ તો સારૂં ગામ જાણે છે. અંગ્રેજી શીખીને પેલા જાંગલાઓને ત્યાં ભઠીયારૂં કરવા જા. 'મારા બાપ' કેહેતાં તને લાજ નથી આવતી કુભારજા?"

"જેટલી તમને તેટલી મને-" પણ **તુળજાને** તુરત વધારે બોલતા **કિશોરે** અટકાવી.

"મોટી ભાભી, બહુ રૂડું કરોછો! ઠીક ઠીક." આટલું તે બોલી નહિ રહ્યો તેટલામાં તો સલજ્જ થઇ **તુળજા, ગંગાની** પછાડી ચાલી ગઇ. થોડો વખત મનમાંને મનમાં ધુંગરાઇને **લલિતા** સાસુએ ખૂબ ગાળો દીધી પણ અંતે થાકીને બળિયલ ચેહેરે હેઠળ ગઇ. દાદરેથી ઉતરતાં ઉતરતાં પણ તેનાથી બોલ્યા વગર રેહેવાયું નહિ કે, "માટીઓની હુંપપર ફાટી ગઇ છે, પણ હું ખરી કે એમનો બરો ભાંગું!!" **ગંગાએ** આ સાંભળ્યું ને તે ઘણી દિલગીર થઇ.

પ્રકરણ ૩૧ મું.

વઢકણાં સાસુજી.

વાદળ હજુ ઉતરી ગયું નહતું. **લલિતા** શેઠાણીનો ગુસ્સો નરમ પડયો નહતો. જેમ ધુંધવાતું છાણું ભડકો થયા પેહેલાં ધુમાડો કાઢીને સૌને હેરાન કરે તેમ આપણી શેઠાણીનો દાથરો ચઢયો હતો. **ગંગા, તુળજા** અને **વેણીગવરી** બધાં ધ્રુજ્યા કરતાં હતાં. જરાપણ ઉણું ન પડે અને અગ્નિ પાછો સળગી ઉઠે નહિ તેની બધાં તપાસ રાખતાં હતાં.

સવારના પેહેલા પહોરમાં સૌ પોતપોતાના કામમાં રોકાઇ ગયાં હતાં. આજે રવિવાર હતો, ને રીત પ્રમાણે સૌનેમાટે સારાં સારાં ભોજન તૈયાર હતાં. બપોરના સઘળી રસોઈ તૈયાર થઇ. સઘળા પુરુષો જમવાને બેઠા અને બાપદિકરાઓએ ઘણી મીઠાસથી જમી લીધું. જમ્યા પછી **લલિતા** લડકણી સાસુને બોલાવ્યાં, પણ તેઓ જમવાને આવ્યાં નહિ. થોડીક વાર સૌ થોભ્યાં કે હમણા આવશે. લડકણી શેઠાણી પોતાની દિકરી પાસે ગયાં હતાં. ત્યાં થોડીવાર અબોલા ગ્રહણ કીધા, પણ **કમળીએ** બોલાવ્યાથી તેમની સાથે મીઠીમીઠી વાતે વળગ્યાં. માનો રોષ ઉતારવામાટે **કમળીએ** પેહેલે કેટલીક હાવકી અને કજીયો વીસરી જવાની વાતો કીધી, અને પછી આવા ટંટાથી ન્યાતજાતમાં આબરૂ રેહેતી નથી તેમાં મન ખેંચ્યું, અને જે શેઠાણીને રૂચતું નહોતું તેવું કેહેવામાં આવ્યું. આપણા ઘરની વહુવારૂઓ ઘણી શાણી ને ડાહીઓ છે તેમની સાથે માન અને વિવેકથી વર્તવું જોઇયે એમ દિકરીયે માને કહ્યું. વઢકણાં બાઇને આ કંઇ રૂચ્યું નહિ. તેઓના મોં આગળ તે પથ્થરપર પાણી જેવું થયું. શેઠાણીના મનમાં લડવાનો ઝડાકો બતાવી દેવાનું તો ઘણુંએ થયું, પણ

કરે શું? દિકરી સાથે લડવાથી કંઇ ફળ નહિ, તેથી મન મારીને બેસી રહ્યાં, પણ ઝડાકો લેવાને મન તલપી રહ્યું ખરૂં. થોડીવાર કમળાએ આડીતેડી વાતોમાં મન ગુંથ્યા પછી પૂછ્યું, "માજી કિશોરભાઇને મળ્યાં? ભાઈ ઘણો સુકાઇ ગયો છે જો મા. એમને અભ્યાસ કરતાં બહુ મેહેનત પડતી હશે. વારૂ હવે એ ત્રણ મહિના હમણા અહીંયાં રેહેશે ને પરીક્ષા વખતે જશે તો ભાઇ શરીરે વળી જશે. પણ એ માજી તારા હાથમાં છે." કમળાએ માર્મિક વચન કહ્યું.

"હા ડાહી ડમરી! તું બહુ શાણી તે મને શીખામણ આપતી હશે. આવ મારી ઘરડી મા, મારી દાદી થઇને હવે તું બેઠી છે તે તારે જોઇયે તે કહે!! તું મને કહે છે કે ભાઇને રાખવો કે નહિ રાખવો તે મારા હાથમાં છે એટલે? આજકાલની રાંડ છોકરીઓ, અમારામાં તો કંઇ અકકલજ ન હોય તેમ અમને શીખવવા આવી છે. પણ રાંડો અમને જેટલાં વરસ થયાં છે તેટલા તમને દહાડા પણ થયા નથી તો શીખામણ શી આપવાની હતી? હું તારા ભાઇની વેરણ છું ખરી કેની તે તારા ભાઇને રાખવાની ના કહીશ. પણ પેલી રાંડ વંત્રીને રાખવો હશે તો એ મુવો રેહેશે, નહિ તો એની મેળે ચાલ્યો જશે. મારાં કોણ કહ્યાં માને છે? તું કેટલું માને છે કે તે માનવાનો હતો?" શેઠાણીએ પોતાનો જાતિસ્વભાવ જારી કીધો.

"મેં શો આજ્ઞાનો ભંગ કીધો કે તમે મને આટલોબધો દોષ દો છો? પણ તમારો સ્વભાવ પડયો છે તે તમે પવનની સાથે લડી પડો છો, તેમ મને ગરીબડીને નહિ પજવો." કમળીને પેટમાં બળતું હતું તેથી પોતાનો ઉભરો કાઢયો.

"ત્યારે તું શું મને પજવશે કે રાંડ?"

"મેં કયારે કહ્યું છે માજી? મેં કયારે પજવ્યાં?"

"ત્યારે તું શું કરે છે? આ તારા પજવવાના ઢંગ નહિ ને માને હલકી પાડવાના ઢંગ નહિ તો બીજું શું છે?"

"એવા ખોટા ખોટા આરોપ તમે મારા ઉપર નહિ મૂકો. મારી કોઇ પણ જાતની કસુર નહિ છતાં તમે જેમ સૌને પજવો છો તેમ મને પણ સંતાપો છો. તમારી દિકરીને ન મૂકો તો વહુપર કેમ કરુણા કરશો?" કમળીએ સારી રીતે પોતાની માને થથરાવી. શેઠાણી તો આ બોલવું સાંભળતાં બોલતાંજ અટકી ગયાં. એટલામાં ગંગા, સાસુજીને તથા કમળીને જમવા તેડવાને ઓરડામાં આવી. સાસુજીનો રોષ જબરો તેણે જોયો. થોડીક પળ તે ઊભી રહી. પછી ઘણી નમ્ર વાણીથી કહ્યું: "સાસુજી, હેઠળ પાટલા માંડી ભાણાં પીરસેલાં છે." પાછી ફરી કમળીને પણ કહ્યું, "મોટી બેહેની, તમે પણ ઊઠો."

"મારે નથી જમવું, તમે તમારાં હોઝરાં ભરો." સાસુજી બોલ્યાં.

"તમારા આવ્યા પેહેલાં કોઇ જમશે નહિ," ગંગાએ ઉત્તર દીધો.

"ગમે તે થાય, હવે આ ઘરમાં હું નહિ જમીશ!" પાછાં રોપમાં લડકણુ બાઇ બોલ્યાં.

"તેનું કારણ કંઇ કેહેશો માજી?" કમળીએ પૂછ્યું.

"તેની તારે શી જરૂર છે? હું મારી પોતાની માલીક છું તે ચાહે તેમ કરીશ. તને રાંડને કોણ ડાહીચતરી કરે છે કે છાકીછાકી આટલુ આટલું બોલે છે! ઘણું બોલીને સૌનાં નામ તો બોળ્યાં. જરા પણ ભાન બળ્યું છે? જીભે આવ્યું તે ભરડી જતાંજ શીખી છે, બીજું શું? પેલા ડોસાએ નિશાળે પડાપડ ભણુવા મોકલી ત્યારે તો કેહેતા હતા જે ભણી ગણીને ડાહી તથા શાણી વિવેકી થશે, તે આજ કે? રાંડ શાણી થવા વાળી એજ કે માને લડકણી, ખોટાબોલી, જુઠ્ઠી, સાચ્ચી એવી અનેક વાતો કહે છે. બળ્યું રાંડનું ભણતર, ને મુઆ એ ભણતાં ને ભણાવતા. ભણીગણીને માબાપની આમન્યા રાખવાને બદલે તડતડ સામા ઉત્તર દેતાં તો શીખી છે, એ શિવાય શું શીખી આવી છ?" લડકણાં લલિતાગવરી-એ પોતાનો સઘળો રોપ ગરીબ વિધવા દિકરીપર [illegible]યો. અને એ બોલતાં અનેક જાતના ચાળા ચરકા કીધા!

"માજી! તમારે ગમે તે કહો, હું અનાથ થઇ ત્યારે જે તમે કહો તે મારે સાંભળવુંજ." આંખમાં આંસુ લાવતાં કમળી તૂટક તૂટક શબ્દથી બોલી.

"સાંભળશે નહિ તો જશે કયાં ચુલામાં? અત્યારમાં આટલી ફાટી ગઇ છે તો અગાડી જતાં માબાપનું કાળું કરાવશે. પણ કામ મારા હાથ નીચે લેવું છે, તે જરા ચસકવા દઉં કે? આ વંઝાઓ જેમ શીખવે છે તેમ માને પજવે છે. પજવ, પજવ, જેમ પજવાય તેમ પજવ; પણ અગાડી તમને સૌને બતાવું છું."

લડકણાં બાઇ આટલું બોલી રહ્યાં કે તુળજાગવરીએ ઓરડામાં આવીને તોફાન થતું હતું તે જોયું. આંખના આગ્રસારામાં ગંગાએ તેને તુરત સમજાવ્યું. મિનિટ બે મિનિટ થઇ કોઇ કાંઈ બોલ્યું નહિ, એટલે પાછી ગુણવંતી ગંગા બોલી, "સાસુજી ચાલશો? ઘણીવાર થઈ ને ભાણાં ઠંડાં પડી જાય છે."

"મેં કયારે નાપાડી કે તું નહિ જમ?" કડવા કટાણા મોંથી લડકણાં લલિતા સાસુજી બોલ્યાં.

"તમારા આવ્યાવિના અમારાથી કેમ જમાય?" ગંગાએ નમ્રતાથી કહ્યું.

"તો ઓઁ ઓઁ, મારા વગર તમે જમતાં નહિ હો તો ! તમે તમારે નચિંતાઈએ જઈને જમો, હું મારૂં લાગ્યું ભોગવી લઈશ."

"જેમ સાસુજીની મરજી," તુળજાગવરીથી નહિ રેહેવાયું એટલે તે વચ્ચે બોલી. "અત્યારે સાસુજીના જીવને કંઈ સારૂં નહિ હશે તેથી નહિ જમતાં હશે; તેમાં ગંગા જીદ શી કરે છે ? ભુખ લાગશે ત્યારે સૌ મેળે જમશે, તેમાં શી હરકત છે? ચાલો આપણે સૌ જમી લઈએ, ને એમને માટે ઢાંકી મૂકીયે."

જ્યાં આવાં કટાક્ષનાં વેણુ તુળજાએ કહ્યાં, ત્યાં હવે લલિતા લડકણી બાઈની જીભલી હાથમાં ઝાલી કેમ રેહે ? વાતજ શી કરો છો ? તેઓ બળી જળી તો રહ્યાં હતાં તેમાં આ વાકયો તો તેને તીવ્રબાણુ જેવાં લાગ્યાં.

"હા, જા જા તારો ભરતો ભર ! દકાળવાની દિકરી, રાંડ ભીખારણ, તને ખાવાને મળતું નહોતું તે મકરપુંધીપર આવી છે તો જા ખા, તારૂં પેટ ભર." શેઠાણીએ ઝડાકો લીધો.

"જે જેવું હોય તે તેવું જાણે ! મેં કંઇ તમને બોલાવ્યાં નથી કે તમે વચ્ચે માથું મારો છો. તમને મેં બોલાવ્યાં હતાં કે વચ્ચોવચ બોલ્યાં ? વગર બોલાવ્યું બોલે તે તરણાને તોલે." તુળજા પણ મસેમસે બોલવાથી હઠે તેવી નહોતી. એ થોડું બોલીને થાંભલો કોરે તેવી હતી.

"તું લખાપતિની દિકરી તેની વચ્ચે બોલાય કેમ ? પણ તું બોલી કોને માટે ? ભીખારણ, કોના જીવને સારૂં નથી ? ! તારો બાપ મરવા પડયો હોય તો કોણ જાણે ! જા તેનો ચોકો કરવા જા. આ ઘરમાં આવીને છાકી ગઇ છે, અને પેલો મૂઓ તારો ચાટલો જોઈ રહ્યો છે તેમાં બહુ લાંબું બોલતાં શીખી હશે, પણ હજી તો હું સાત વાઘ ખાઉં તેવી છું ! મારા જીવને સારૂં ને નરસું કેહેનારી તું કોણ ? તારી મા મરે ને તારો બાપ મરે, મારી વાત તું શાને કરે છે? હવે મારો પીછો છોડ, હું તો મરી રહી છું ને મારાથી બોલાતું સરખુંએ નથી. તમે રાંડોએ તો મારો કેડો લીધો છે તે મને પીંખી નાંખશો કે શું ? હું મરી તો રહી છું. તેમાં વધારે કયાં મારો છો ?" સાસુજી બોલ્યાં.

"તમને આટલુંબધું બોલાવે છે કોણ ? મારો બાપ ને નહિ બાપ કરતાં જરા શરમાઓ. તમે જમવાની ના કહી ત્યારે મેં તો માત્ર ગંગાને જમવાને કહ્યું; તેમાં તમે શાનાં સુગાઇ ઊઠયાં ? તમારૂં તો હું જરાએ નામ દઉં તેવી નથી, ને મારો બાપ તો તમને નહાતાંએ સંભારવાનો નથી. બધું ગામ જાણે છે કે તમારી ઓલાદ કેવી છે. તમારો બાપ કોણ હતો તે તમો જાણોછોજ ! તમારી મા રેંટિયો કાંતિ સુતર આપતી ને તમારો

બાપ વેચી આવતો તેજ કેની! પોતાના પગતળે બળે છે તે તો તપાસો. તમારો બાપ તે કયો લક્ષાધિપતિ હતો. **આત્મારામ ભુખણને** ત્યાં આવ્યાં છો તેમાંજ તો આટલો બધો તુમાખ આવ્યો છે તો, બાકી તો નાગર વાણિયાની ન્યાતમાં કયાંએ ઠેકાણું લાગત નહિ, હું તમને સાફ કહું છું કે તમારે મને બોલાવવી નહિ."

"તને બોલાવાય કેમ, નવાબ સાહેબની બેગમને તે બોલાવાય! તારી ઓલાદ ને સાત પેઢીની વાત સારૂં શેહેર જાણે છે, હવે તું કેહે છે શું? મારે ખાવું હશે તો ખાઇશ. નહિ તો નહિ ખાઉં, પણ તું મને કેહેનારી કોણ?"

"તમને ભુખ લાગે તો ખાઓ, નહિતર નહિ ખાઓની; મારી કયી બલાને. ભુખ લાગશે ત્યારે એની મેળે ચુલા પાસે જશો, કંઇ ચુલો તમારી પાસે નથી આવવાનો. નહિ ખાશો તો તમારા હાથપગ અટકશે. પણ છપ્પનવાર ના કહીને પછી જખમારીને ખાવાને ગયાં તો હતાં." વહુએ વહુવારૂપણું બતાવ્યું.

"હું શાને માટે નહિ ખાઉં? મારા ધણીનું છે તે ખાઇશ. લે હું તો ખાવા ચાલી; પણ જા તારા માટીનુંજ તું ખાજે, મારા ઘરમાં ખાવા આવે તો તને તારા બાપના સમ છે." શેઠાણી તો આમ બોલતાંજ કે ઉઠીને હેઠળ રસોડામાં ગયાં. **ગંગા** તેની પછાડી ગઇ, ને જતી વેળા **તુળજા** ભાભીજીનો હાથ ખેંચ્યો, પણ તેઓ છોડવીને પોતાના ઓરડામાં ચાલી ગયાં. **ગંગાએ** જાણ્યું કે એમને સમજાવી શકાશે, પણ પેલા લડાઇના ગોધા સાસુજીને સમજાવવાં દોહેલાં છે; એટલે તુરત તો તે તેની પછાડી ગઇ. **કમળી** પણ જમવાને ગઇ. **ગંગા** તથા **કમળીને તુળજાગવરી** જમવા નહિ આવી તેથી ખાવું ભાવ્યું નહિ, તેથી સેજસાજ ખાધું ન ખાધું કરી ઉઠી ગયાં. **લલિતાગવરીએ** પેટપૂર જમી લીધું ને એ દાહાડાનો બરાબર ખંગ વાળ્યો.

ઘરકામ આટોપી લીધું, ને **કમળા** તથા **ગંગાએ તુળજાગવરીને** ઘણું સમજાવ્યું, પણ તેઓએ નીચેથી ઉંચે જોયું નહિ. ઓસીકાપર માથું નાંખીને તેઓ નવધાર આંસુએ રડયા કરતાં હતાં. એક પણ શબ્દ તેઓએ સાંભળ્યો નહિ, ને **ગંગા કમળાએ** વિચાર્યું કે હમણા બોલાવવાં એ વ્યર્થ છે, એમ જાણીને તે બંનો છૂટાં પડયાં. થોડો વખત સુધી **લલિતા** શેઠાણીએ **ગંગાને** પોતાની હજુરને હજુર રોકી રાખી, એટલામાટે કે તે પોતાના પતિને મળવાને દોડી જાય નહિ. પણ અકસ્માત્ તેઓ કોઇ બીજા કામમાં ગુંથવાથી **ગંગા** છૂટી પડીને પોતાના ઓરડામાં ગઇ.

ખરેખરા ઉમંગમાં આવીને **ગંગાએ** પોતાના ઓરડામાં પ્રવેશ કીધો. સંધ્યાકાળ થઇ હતી ને ઓરડામાં દીવાની ઘણી જરૂર જોઈ, પણ દીવો લેવા જતાં વળી પાછી સાસુજીના સપાટામાં સપડાય તે ભીતિએ ત્યાંને ત્યાંથીજ મીણબત્તી સળગાવી. **કિશોર** ઇઝીચેરપર પડયો હતો. દૂર લજ્જાવંત રીતે ગુણવંતી **ગંગા** ઉભી રહી. તેના નેત્રમાં પ્રેમ ઝળકી રહ્યા હતા, ને પોતાના પતિના દર્શનથી **સીતાને** જેમ આનંદ વ્યાપ્યો હતો, તેમ **ગંગાની** રગેરગમાં આનંદ પસરી રહ્યો. **કિશોર** ને **ગંગાનાં** નેત્ર મળતાંજ પ્રેમભાવથી બંનો હસ્યાં; સહજ લજ્જા પામ્યાં, ને હસતાં **ગંગાએ** પોતાનું પ્રેમી વદન પાછું ફેરવ્યું. પ્રિયા પ્રીતમ મળે તે વેળાએ આદરાતિથ્ય હોય નહિ, પણ આવીજ વિવેકી સંજ્ઞાઓ થાય છે. હર્ષિત વદને ઉભયનાં નેત્ર, એકમેકને અંતઃકરણથી ભેટયાં, અને તે ખરા અંતઃકરણની ઉર્મીઓનું વર્ણન **કાળિદાસ** સરખા કવિ વગર કોણ કરી શકે વારૂ ?

ઘણા પ્રેમથી સ્મિત હાસ્યવદન કર્યા પછી **કિશોરે** પોતાની પ્રાણપ્યારીનો, આજ ત્રણ વરસે જે પ્રેમ વછુટે ને પ્રેમના આવેશમાં હાથ પકડી પાસે તેડી બીજી ખુરસીપર બેસાડી, અને પ્રેમના ઠપકામાં પોતાને જે લાગી આવ્યું તે જણાવવા બોલ્યો, “ત્રણ વર્ષે જ્યારે તારાં નિર્મળ પ્રેમ દર્શન કરવાને માટે હું આવ્યો ત્યારે તો તને ઘણો વિલંબ થયો ! પ્રિયે ! ઠીક, આજે આપણે બહુ લાંબે સમયે મળ્યાં છિયે, પણ જલદી તારાથી નહિ અવાયું ?”

“વલ્લભ ! કારણ આપથી કયાં અજાણ્યું છે ? આપનાં માતુશ્રી હોય ને પછી તમારી પાસે આવવું એ તરવારની ધારપર ચાલવા જેવું નથી?” **ગંગાએ** પ્રેમથી ગળગળી જતાં કહ્યું. “સવારે આપને સહજ કારણસર કેટલું કરી મૂકયું હતું.”

“હશે, એ તો એમનો સ્વભાવ છે. સવારનો બનાવ તો હવે શાંત પડયો ના? અને શું તેમાટે તેઓ તમને અટકાવતાં હતાં ?” **કિશોરે** પૂછયું.

“છેક એમ તો નહતું; પરંતુ પાછાં ભાભીજી જોડે માજી લડયાં, ને તે ટંટામાં પણ ઘણો વખત વીતી ગયો. ભાભીજી ખાવાને ઉઠતાં નથી અને ચોધાર આંસુએ રડે છે. ઘણા કાલાવાલા કીધા, પણ તેઓ સમજતાં નથી. સાસુજીનો સ્વભાવ છે, તેમ ભાભીજી પણ વખત વિચારી જતાં નથી. બંનો જણાં સામસામાં થઇ પડયાં ને તેનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે હવે ઘરમાં ઝાઝો સમય શાંતિ રેહેવાની નથી. ભાઇજી પણ ઘણા કંટાળી ગયા છે. અને તેમની મરજી પણ ઘર છોડવાની છે. જેવી ઇશ્વરેચ્છા.” **ગંગાએ** ઘણે દયામણે મુખે કહ્યું.

"ખરેખર ઘરના ઉઠયા વનમાં ગયા તો વનમાં લાગી લાહે, તેમ જ્યારે આગબોટ સળગી ઉઠી ત્યારે તેમાંથી બચવા માટે દરિયામાં કુદી પડયો, તો તેમાં પણ ડૂબી મરવાનો સમય આવ્યો. **કોલેજ**માં આ ત્રણ વરસમાં હું ઘણો કંટાળી ગયો છું, ત્યારે થોડો વખત નીરાંત લેવાને ઘેર આવ્યો, તો ત્યાં કજીયો, કંકાસ ને લડાલડી શિવાય બીજું કંઇજ નથી. ઘણીવાર મેં માતાજીને આવી ખરાબ રીતનેમાટે કહ્યું છે. મોટા ભાઇએ મોટી ભાભીને ઠપકો દેવામાં કંઇપણ કચ્ચાસ રાખી નથી, પણ એ બંનો એવાં છે કે એમાં કોણ વધારે નઠોર છે તે હું કહી શકતો નથી. હવે તો બંનોજણ સમજે તોજ ઘરની આબરૂ જળવાશે, નહિ તો વાત ઘણી વધી પડી છે. તમારી સાથે તો હું ધારૂં છું કે માતાજી સારી રીતે વર્તતાં હશે. આજે પ્રિયે, તમને ઘણો શ્રમ પડયો હશે ?"

"મારા શ્રમની વાતો નહિ કરો ! હું તે શી ગણુતીમાં ? સાસુજી કૃપાદૃષ્ટિ રાખે તો બસ. ઘરનાં સૌ તોબાતોબા કરી રહ્યાં છે. ચાકર નફર અને બીજા સઘળા સાથે વઢવાડજ મંડાઇ છે. એક દિવસ પણ લઢાઈ વગર જતો નથી." **ગંગા** બોલી, પછી થોડી વાર ચૂપ રહી કહ્યું, "મોટી બેહેન ને ભાભીજી એ બંનો સાથે રોજનાં છોડાં ફાડવામાં આવે છે તે આપણા ગૃહસ્થ ઘરને છાજતું નથી. ગૃહિણીના ધર્મ તો સાસુજી વિસરીજ ગયાં છે. સસરાજી પણ ઘણા કંટાળ્યા છે. કેહેતાં લજ્જા ઉપજે છે, પણ ગૃહસ્થાઈને ન છાજે એવા અપશબ્દો આપણા કુટુંબને લજાવે છે."

"હશે, હવે એ વાત પડતી નાંખો. તમે શરીરે તો આરોગ્ય છોની ?" **કિશોરે** પ્રેમથી પૂછયું.

"આપ સ્વામીનાં દર્શન થયા પછી આરોગ્યતા કયમ નહિ હોય! પણ આ વેળાએ તમે ઘણા લેવાઈ ગયા છો. પરીક્ષાનું કામ ઘણું મેહેનતનું છે, તેને લીધે આ વેળાએ તમારા મોંપરથી નૂર ઉડી ગયું છે. સાચે, તમે અથાગ શ્રમ લીધો છે, અને ઈશ્વરેચ્છા હશે તો તેનો સારો બદલો મળશે. તમારી નાજુક પ્રકૃતિને લીધે તો તમે છેકજ સુકાઇ ગયાછો. હમણા કેમ છો વારૂ ?" શરમાતાં **ગંગા** ગુણવંતીએ પ્રશ્ન પૂછયો.

"હમણા ?" **કિશોરે** આશ્ચર્ય પમાડવા પાછો પ્રશ્ન કીધો. "જો આ ક્ષણને માટે મને પૂછવામાં આવતું હોય તો હું એમ કહું છું કે ઇંદ્રનું નંદનવન પણ કુછ બીસાતમાં નથી. તારૂં પ્રેમાળ મુખડું નીરખતાં કોણ પોતાનું દુઃખ વિસરી નહિ જાય ? ખરેખર નેત્રમણી **ગંગા**, તારા પત્રોથીજ મારાં ત્રણ વરસ ઘણી સુખશાંતિમાં ગુજરી ગયાં. જો

દિવસે તારો પત્ર મળતો તે દિવસે જે ઉમંગથી અભ્યાસમાં રોકાતો તેવો કવચિત્‌જ રોકાતો હતો."

"મારા પિતાજી આપને મળ્યા હતા? હમણા પુનેથી તેઓ મુંબઈ આવ્યા હતા." ગંગાએ પોતાના બાપની ખબર પૂછી. એટલામાં દરવાજા નજીક કોઈનાં પગલાં સંભળાયાં, ને ગંગા ઘણી ચમકી. તે બારણા બહાર ગઇ, પણ કોઇ જણાયું નહિ. મદન તુળજાના ઓરડામાં જાગ્યો હતો, ત્યાંથી તેને લઇ પાછી ફરી. એટલામાં નીચે વાળુની વેળા થઇ હતી, તેની બુમ પડી. કિશોરે કહ્યું કે, "મોટી ભાભી હમણા તબીયતે નાજુક છે તે ભુખ્યાં રેહેવાથી ઘણાં હેરાન થશે માટે તેમને તેડતાં જવું જોઈયે." પછી બંનો દંપતિ તેના ઓરડામાં ગયાં, પણ તેનું રડવું રહ્યું નહતું. સાસુજીએ જે કેટલાક શબ્દો કહ્યા હતા તે ઘણા વજ્રબાણ જેવા લાગ્યા હતા, જો કે તેણે પણ કંઇ ઓછું કહ્યું નહોતું.

કિશોરે મદનને પોતાના હાથમાં લીધો, પણ તે પોતાની કાકીના હાથપર પડવાને ઝીંપલાવતો હતો. ગંગાએ જઇને તુળજાના મોંપરથી લૂગડું ખસેડયું, પણ તેણે આંખ ઉઘાડી નહિ. કિશોરે એકજ વાકય કહ્યું કે, "આમ જુઓ ભાભી સાહેબ! દિયેરજીની પરોણાગત આ પ્રમાણે કરશો કે? ભલે, જેમ ઘટિત લાગે તેમ કરો, પણ હું આવ્યો ને તમો રૂસણાં લઇને બેસો તો પછી મારે જલદી ઘરથી પાછા ફરવું પડશે."

તુળજા ઘણી શરમાઇ ગઇ.

તે ઉઠીને ઊભી થાત, પણ શરમાઈ તેથી ઊઠાયું નહિ.

તે ઉંચે જોઇ શકી નહિ. પણ ગંગાએ કહ્યું, "જરા આંખ ઉઘાડીને જુવો કે કોણ છે? નાના દિયરજીનો આવો સત્કાર કે?"

તુળજાએ આંખ ઉઘાડીને જોયું કે બન્નો—કિશોર ને ગંગા ખડખડાટ હસી પડયાં.

"ચાલો, ચાલો, વાળુનો વખત થઇ ગયો ને વળી તમારાં સાસુજી તમને અને અમને બંનેને વખાણશે!!" કિશોરે કહ્યું.

મદન, કિશોર, ગંગા ને તુળજા ચારેજણ રસોડામાં ગયાં.

સૌ જમી રહ્યાં હતાં, ને માત્ર એ ચારજ જમવાનાં હતાં. તુળજાગવરી સાથે સૌ બેસી ગયાં. વેણીગવરીની ગેરહાજરીમાં ગંગાએ જાતે પીરસી લીધું.

જમી રહ્યા પછી સૌ પોતપોતાના શયનગૃહમાં ગયાં.

આપણી નાયિકા ને નાયક આનંદભેર પોતાના શયનગૃહમાં ગયાં.

પ્રેમવીણાનો પાર ન હતો.

પ્રકરણ ૩૨ મું.

ગંગાની પતિપ્રત્યેની રીતભાત.

બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં સૌ પોત પોતાના કામકાજમાં સજ્જ થયાં હતાં. **કિશોરલાલે** જલદી ઉઠીને દાતણ કરી લીધું, ને સુરત હાઇસ્કૂલના હેડમાસ્તરને તે મળવા જવાનો હતો માટે જલદીથી નહાવાનું પાણી તૈયાર રાખવા **ગંગાને** કહ્યું. **ગંગા** વેહેલી ઉઠી આજ્ઞા પ્રમાણે પાણી કાઢી **કિશોરને** દીવાનખાનામાં કેહેવા આવી. ત્યાં ગૃહીણી તથા **મોહનચંદ્ર** વગેરે વાતે વળગ્યાં હતાં. દિવાનખાનાંમાં આવી **ગંગાએ** નેત્રની સાનમાં પોતાના પ્રિયને સ્નાન સારૂ આવવાને કહ્યું. હિંદુઓના ઘણા કઢંગા રીવાજ છે, તેમાં પતિને પત્ની કે પત્નીને પતિ સસરાસાસુ દેખતાં બોલાવી શકતાં નથી. ઘણાં ઘરોમાં તો અતિ ત્રાસ હોય છે. માથે મોટો ઘુમટો તાણીને લાજ કહાડવામાં આવે છે. સુરતના લોકો આવી બાબતમાં ઘણે દરજ્જે સુધરેલા છે, ને તેઓ લજામણો ઘુમટો તાણતા નથી. તોપણ પોતાના ધણી કે ધણીયાણીને નામ દઇ બોલાવવાનો તો રીવાજ છેજ નહિ. જો બોલાવવામાં આવે તો તેને માટે એમ કેહેવામાં આવે કે તેઓ 'વહી ગયાં છે,' 'કોઇની આમન્યા રાખતા નથી,' 'જરાએ લાજ-શરમ નથી,' એવાં વિવિધ જાતનાં દૂષણો આપવામાં આવે છે. એથી વિશેષ વળી કોઇ સ્ત્રી જો પોતાના પતિનું નામ દે તો તેનું આવરદા ટુંકું થાય એ વેહેમથી પણ સ્ત્રીઓ તેમ કરતી અટકે છે. પેહેલ પ્રથમથીજ આ રીવાજ ચાલુ હોવાથી મોટાથી ઘરડા થાય છે ત્યાંસુધી 'અલી,' 'મેકુ,' 'સાંભળેછ કે,' અથવા ઘરમાં કોઇ નાનું બાળક હોય તો તેનું નામ દઇ બોલાવે છે.

ગંગા કિશોરને આ રીત ગમતી તો નહિ, પણ વિવેકચતુર હોવાથી એવી બાબતમાં ઘણાં સાવધ રેહેતાં હતાં. **ગંગાએ** સાન કીધી, તે જોઇને **કિશોરે** ઊઠવાની તૈયારી કરી. પેલાં કંકાશિયાં લડકણાં **લલિતા** સાસુજીએ પણ તે સાન જોઈ અને તેઓના મનમાં ઘણો બળાપો થયો. મનમાંને મનમાં બબડયાં કે, "આ કાળની વિશનખીઓ જે નહિ કરે તે ઓછું! આંખનાં ચણીયારાં નચાવી મુઆઓને ગડદાપેચ કરી નાંખે છે!"

કિશોર સ્નાન માટે ગયો. ગંગા પતિસેવા કરવેજ ઉજમાળી હતી **એમ નહિ, પણ તે આખા કુટુંબમાંજ એક રત્ન હતી. ગુણવંતી ગંગા, એ તેનું નામ યથાર્થ હતું. સાસુસસરાની સેવા બજાવવાને માટે પણ તે તત્પર રેહેતી હતી. કામધંધામાં ચપળતા—ચંચળતા સાથે કામનો ઉકેલપણ સારો હતો. તે જ્યારે ત્યારે નવરી જણાતી, છતાં કદી ઘરનું કામ બાકી**

રેહેતું નહિ. એની જેઠાણી કરતાં એ બમણું ત્રમણું કામ કરતી હતી. **લલિતાગવરી** આવાં લડકણાં અને કજીયાખોર હતાં તોપણ તેમને ભાગે એક પણ કામ કદિપણ આવવા દેતી નહિ. જ્યારે તેઓ કજીયો કરીને કામ કરે ત્યારે ગુણવંતી **ગંગા** નિરૂપાય થતી હતી.

સ્નાન કરવામાં જરૂરના સાબુ વગેરે માર્જનના પદાર્થો પતિ માટે મૂકયા હતા, ને ઊનું ઠંડું પાણી આપવા માટે તે પતિપાસે ઊભી રહી હતી. જેવો **કિશોર** દીવાનખાનામાંથી સ્નાન કરવા ઉઠયો કે પછાડી **લલિતા** પણ ઉઠી. તે નહાવાની ઓરડીની નજીક દૂરથી શીશી વાત થાય છે તે સાંભળવા ગઈ. **કિશોર**ને સ્નાન કરવાની ઉત્તમ પ્રતિની ગોઠવણ જોઇ તે મનમાં બળી ઉઠી. પણ આવી બાબતમાં બોલવાથી કશો લાભ નથી એમ જાણીને તે ચૂપ રહી. સુગંધી પદાર્થ તથા સાબુ જોઇને તેના મનમાં થયું કે 'આ સઘળો રોપ ગંગાના બાપના ત્યાંનો પૈસો છે માટેજ કેની! આપણા ઘરમાં એ સઘળું નહિ જોઇએ!' એવા વિચારથી, પોતાના ધણીને સમજાવવાનો વિચાર કીધો; ને તે પાછી ફરી. પછી **કિશોર**ના ખાનગી ઓરડાથી થોડે દૂર જઇ તે બેઠી. **કિશોર** સ્નાન કરીને પોતાના ઓરડામાં આવ્યો. તુરત પછાડી **ગંગા**પણ આવી. **કિશોરે** દિલ લુછી સાફ કીધું તેટલામાં **ગંગા**એ નાની ટેબલપર માથામાં ઘાલવાને **હેરફુસ** તથા આરસી કાંસકી તૈયાર કરી મૂકયાં. નવાં લૂગડાં કાઢવાનાં હતાં તે પણ તૈયાર રાખ્યાં, ને વાળ સાફ કરીને **કિશોર** તૈયાર થયો કે તેના હાથમાં ખમીશ, પાટલુન, જેકેટ, કોટ, પાઘડી, રૂમાલ એમ એક પછી એક આપ્યાં. રૂમાલપર સાધારણ સુગંધી પદાર્થ પણ છાંટયો હતો. મોજાં અને સાફ કરેલા બુટ ઇઝીચેર નજીક લાવી મુકયાં. **કિશોરે** પોતાનો પોશાક ક્ષણવારમાં પેહેરી લીધો. આ પેહેર્યા પછી એક ચીઠી લખવાને તે ટેબલપર બેઠો, કે હેઠળ ચાહ તૈયાર થઈ હતી તે **ગંગા** જઇને ઉતાવળી ઉતાવળી લઇ આવી. કિશોર ચાહ પી, પાનખાઇ પોતાના ઓરડા બહાર નીકળ્યો, કે **ગંગા**એ તડકાછત્રી આપી, તે લઇ ઝડપથી પોતાને કામે ગયો. જતાં જતાં બંનેએ એકેક પ્રત્યે હાસ્યતું નેત્ર ફેંકયું. તુરત **ગંગા** હેઠળ કામકાજ કરવાને ઉતરી પડી.

આ સઘળું એક અડધા કલાકમાં બન્યું હતું. **લલિતા–કજીયાખોર સાસુજી એક ખુણામાં ભરાઇ, બીલાડીપેઠે છુપાઇને આ સઘળું જોતાં હતાં, ને મનમાં હજારો ગાળો દઇ બડબડાટ ને ફડફડાટ કરતાં હતાં. જો તેમનું ચાલે તો આમાટે આંખ ચીરી વહુને મારી નાંખે, પણ તેનો ઉપાય ન હોતો. કિશોર ને ગંગા ગયા પછી ગૃહીણી હેઠળ ઉતર્યાં. તેઓ સ્નાન કરવા**

ગયાં, કે ગંગા તેમને પાણી આપવા ગઇ, ને જેવો પાણીનો લોટો લીધો કે તુરત આપણાં સર્પણી સ્વભાવનાં સાસુજીએ સહજ પણ અસંતોષના કારણ વગર, એકદમ પોતાનો ક્રોધ ભરેલો ચેહેરો બતાવ્યો. ને કહ્યું, "શંખણી, મારે પાણી નથી જોઇતું, મારા હાથ પગ સલામત છે. તું આપશે તોજ શું હું નાહીશ, નહિતો નહિજ ન્હાઉં કે? જા તારા માટીની ચાકરી કર."

ચુપચૂપ ગંગા લોટો મૂકીને ચાલી ગઈ, અને સાસુજી પોતાની ધારણામાં નિષ્ફળ થયાં. તેઓ વધુ ચીડાયાં. આડાઅવળા બે ચાર લોટા ઢોળીને મુસલસ્નાન કરી લીધું, ને પાછાં લડવાને તૈયાર થયાં. ખરેખર આજનો દહાડો ગંગાને માથે તો ભારે હતો. તે બાપડીનો વાંક શો? એટલોજ કે તે પોતાના પતિને અત્યંત ચાહતી હતી, તેની સેવામાં સદા તત્પરની તત્પર રેહેતી હતી. તેનો પતિ પણ પોતાની અર્ધાંગનાને પૂરા પ્રેમથી ચાહતો હતો. ગંગા સ્વામી સેવામાં ચતુર હતી, ને આજકાલની, અધુરા જ્ઞાનની છોકરીઓ ને સ્ત્રીઓ ધણી પાસે છુટાપણું તથા બીજા ઉછાંછલા હકો માંગે છે, તથા ઘરસંસાર ચલાવવાનાં, અન્યોઅન્ય પ્રેમ વધે તેવાં સાધનોથી કમનસીબ હોય છે ત્યારે ગંગા જ્ઞાન સાથે પ્રેમ, સ્વતંત્રતા સાથે સુખ આપવામાં બહુ વિવેકચતુર ચતુરા હતી. તે ધણી સાથે સાસુ સસરાને પણ પૂર્ણપ્રેમથી ચાહતી, અને પોતાની મનોવૃત્તિ ધણી સ્વાધીન રાખતી હતી. એ બધા દોષ હોય તો અમારી નાયિકા ગંગા પ્રત્યેની તેની સાસુની વર્તણુકનો યત્કિંચિત પણ બચાવ થાય પણ હિંદુ સાસુ, સોમાં પોણોસો સર્પણીનું કામ કરે છે.

દશ વાગ્યા ને જમવાને વારતો જરાએ નહતી, પણ સાસુજીએ શડકો બજાવવા બૂમ મારી કે, "હજી કેટલી વાર થશે? બાપરે! હવેતો ખાવાને માટે મોડું થવાનું, ને ભુખે મારવાનો વખત આવ્યો છે. એ તે કેમ ખમાય?"

"કંઇજવાર નથી સાસુજી," ગંગાએ જણાવ્યું. "તમે ચાલશો?"

"હજી સૌએતો ખાધું નથી, તે મને કયાં ઓરવાને કહાડે છે. ભાતનાં કયાં ઠેકાણાં છે? શાક પણ કયાં થયું છે? શું મને દકાળવી ધારી જેવું તેવું નાંખવાની છે કે?"

"સાસુજી સઘળું થયું છે, હવે ખોટી કંઇજ નથી," ગંગાએ જણાવ્યું.

"ખોટી કોઇની નથી તો મારી કયાં ખોટી છે, તમારા સસરાજી ને વેણીઓ જમ્યા?"

"સસરાજી જમ્યા છે," **ગંગા**એ અતિઘણી નમ્રતાથી કહ્યું. "તેઓ તો જમીને ક્યારના ગયા છે, ને દિયરજી પણ જમીને ગયા છે."

"બહુ સારૂં!" કરડાકીમાં **લલિતા** ગૃહીણી બોલ્યાં. "પણ હજી **કિશોર** ક્યાં જમ્યો છે? તેને કેમ યાદ નથી કરતી? તેને માળેથી બોલાવ," પેચમાં સાસુજીએ કહ્યું.

"સવારના પહોરના તેઓ ચાહપીતાકને પોતાને કામે ગયા છે, ને બપોરના બે વાગતાં સુધી આવવાના નથી, માટે તમો સૌ જમી લેજો એમ મને કહ્યું હતું." **ગંગા**એ ખુલાસો કર્યો.

લલિતાગવરીને હવે બહુ વસમું લાગ્યું. પોતાનો દિકરો પોતાને આ સંબંધી કંઈ કહી ગયો નહિ, ને આ આજકાલની આણેલીઓને સઘળી વાતો કેહે તેથી તેઓ ખીજવાયાં. બીજો બોલવાને માટે ઉપાય ન હોતો તેથી **ગંગા** પ્રત્યે તે બોલી: "ત્યારે ચાલ, આપણે સૌ બેસી જઈયે."

ગંગાએ કહ્યું, "તેઓના આવ્યા પછી જમીશ."

હવે સાસુજીને પુરતી ચીડ ચઢી.

"એટલે? અમે ગાંડાં ને તું ડાહી; તું તારો માટી આવ્યાપછી જમશે, ને અમે પેહેલાં ખાઈયે. **કિશોર** તો પોતાને કામે ગયો છે તે ગમે ત્યારે આવશે, ત્યાં સુધી સૌ ભુખ્યાં બેસી રેહેશે કે? આજકાલતો માટી આવ્યો છે માટે તેની પૂઠે ખાવા શિખી છે; પણ અમારાથી તને મૂકીને કયમ ખવાય, માટે ચાલ, સૌ સાથે જમિયે." સાસુજીએ સઘળું મરડાટમાં કહ્યું.

"તમે તમારે સાસુજી બેસી જાઓની; મારેમાટે ખોટી થવાની તમારે શી જરૂર છે? મારા પેહેલાં તમે કયાં નથી જમતાં કે આજે મારી સાથે જમવાની હઠ લો છો? મોટી બેહેનના ભાઇ આવ્યા પછી હું જમીશ; હમણા હું જમનારી નથી." **ગંગા**એ ઉત્તર દીધો.

"તું શું મારી ઉપરી છે, ને મારૂં કહ્યું નહિ માને કે? વાહરે વાહ! આજકાલની ટેચકીઓ તો સ્વામીનાથોના પગ ધોઇને પીતાં શીખી છે. પણ એ બધા બહારના ઢોંગ જવા દે. તારો માટી ખરો ને અમારો દિકરો નહિ? એટલે તું ભુખી રેહે ને હું ખાઉં તો પછી મારા ભાંડણું પણ કરવામાં તું શું કામ કમીના રાખે. તારા ઢોંગ હું બધા જાણું છું, અને માટીજીને બતાવવા માંગે છે કે તમારા વગર હું ખાતી પણ નથી, પણ પેલી નાચણના જેવા વેશ તારે શા કરવા? સીધી સીધી જમી લે, ને ચાળાચસ્કા મૂકી દે." પણ સાસુજીનું કહેણુ **ગંગા**ને કંઇ ગમ્યું નહિ, ને ગમે તેવું પણ નહોતું. આટલું કહ્યા છતાં પણ પોતાનો આ અનાદર થયો જાણી હવે લડકણુંબાઇ ખૂબ ઉછળ્યાં. "કેમ બેહેરી બેહેરી થઇ છે કે શું? આ હું

તો જાણે ભસી જતી હોઉં તેમ કાનપરજ ધરતી નથી. હવે તમારા માટીઓ સારી રીતે જાણે છે કે તમે તેમનાપર ફીદાફીદા છો ! હવે મને વધારે બોલાવો નહિ, રાંડોરે, હું જાણું છું કે તમારૂં તમારા ધણીજીપર કેટલું હેત છે તે. આજકાલની સુધારાવાળીઓ રાંડો બહારનો દેખાવ કરતાં બહુ શીખી છે. ધણીને મોંઢે જાણે તે ને તેજ, પણ બહાર રાંડોનાં કાળાં ધોળાં કંઈ ઓછાં નથી હોતાં. રાંડો જ્યાંથી ત્યાં ને ત્યાંથી જ્યાં ભટકયાં કરે છે. ને જીભડીનો સ્વાદ ચાખવામાં જરાપણ વિચારતી નથી, ને આજે સ્વામીજીને નહવડાવવા, સાબુ ચોળવા ને માથે ધુપેલ તેલ ઘાલી 'સેકન' કરતાં શીખી છે. આટલા દિવસ તારો માટી નહોતો ત્યારે કેમ ભુખી રહી નહિ ? આજે ભુખ્યા રેહેવાનું કયાંથી સુઝયું ? પણ આ ગરીબડી સાસુએ કહ્યું તે મનાય કેમ ? ને જમી લે તો માટીઓ જાણે કેમ કે અમારી બૈરી અમારાપર આટલો બધો પ્રેમ રાખે છે ! પણ રાંડોરે ! એવા ઢોંગ થોડા કરો, એ બધા ચાળા ને ચસ્કા આ **આત્મારામ ભૂખણ**ના ઘરમાં ચાલશે, પણ બીજે ઠેકાણે ચાલવાના નથી. પેલી **તુળજા** વીશ લખણીને એ સુઝે, તને નહિ પાલવે ! ચાલ, તે તો નીકળી જશે, તારે પણ જવું છે ?"

"સાસુજી, કૃપા કરી માફ કરો, હું હમણા નથી જમવાની," કજીયો ન થાય તે માટે નમ્રપણે **ગંગા**એ કહ્યું.

"એટલે તું તારા મનમાં શું સમજે છે ? ચાલ જમવું પડશે." **સાસુજી**એ શકરો બેસાડયો.

એટલામાં **તુળજાગવરી** પણ આવી પહોંચ્યાં. તેને જોઇને સાસુજીને વધારે શૂર છુટયું. પોતાના મનમાં બડબડવા માંડયું કે જો **ગંગા**એ માન્યું નહિ તો પછી આ પત કરશેજ નહિ. એથી ખીજવાઇને કહ્યું કે, "**પરેશાન** ઊઠે છે કે નહિ ? ન ઊઠે તો તારા બાપનું મુડદું દેખે. **માટી** માટી શું ઝંખી રહી છે, એ માટી તો તારો ભાવ પણ નહિ પુછે, મઢમ ! તને પણ આ રંડાપેઠે છાક આવ્યો છે કે શું ?" એમ બોલી **ગંગા** જ્યાં બેઠી હતી ત્યાં જઇ એક લાત મારીને તેને પાડીનાંખી.

ગંગા મોંઢે એક શબ્દ સરખો પણ બોલી નહિ, પણ આંખે તો શ્રાવણ ને ભાદરવો છોડી મૂકયો. પરંતુ **તુળજાગવરી**થી આ સઘળું સહન થયું નહી. તે ભણેલી હતી પણ ગણેલી નહતી, તેથી ઘણીવાર ઝડાકો લઇ ઉઠતી હતી.

"તમારે ત્યાં શી મોકાણ મંડાઇ છે કે વળી પાછી ગાળો દેવા માંડી," **તુળજા**એ જોઇએ તેનાથી વધારે ઉત્તર દિધો.

"તારા માટીની મોકાણ મંડાઇ છે, અહિંયાં કોને કેહેછે, કરકશા!" સાસુજીએ વિચાર વગર જવાબ આપ્યો.

એ શબ્દને અંતે **મોહનચંદ્ર** ઘરમાં આવ્યા. સૌ ચુપ થઇ ગયાં, ને શેઠાણી લડવાને આતુર હતાં તેપણ આજે તો દબી ગયાં. **ગંગાએ** ઝટ દેતાં કે આંસુ લુછી નાંખ્યાં, અને **તુળજા** લજવાઇ. પણ તે સૌ **મોહનચંદ્ર** પામી ગયા. દીવાનખાનાની પડોસના ઓરડામાં, જ્યાં આ સઘળી ટપાટપી ચાલતી હતી, તેમાંના એક કોચપર જઇને **ગંગા** બેઠી, ને બીછાનાપર પોતાની દિલગીરી કાઢવા માંડી. પણ **મોહનચંદ્ર**થી બોલ્યા વગર રેહેવાયું નહિ, તેથી શાંતિ છતાં પણ તે બોલ્યાઃ—

"આ કંઇ ઠીક થતું નથી," જેવી **તુળજા** ઓરડો છોડીને બહાર નીકળી કે તે તુરત બોલ્યા. "ગમે તેવા યત્ન છતાં પણ કજીયાદલાલ પોતાનું કાળું કરતી નથી. જ્યારે ને ત્યારે મારામારી થયાજ કરવાની કે શું? કોઇએ પણ ડહાપણ શીખવું જોઇયે, પણ બંને સરખાં થાય છે એ બંનેને ધિક્કાર છે. હવે ધારૂં છું કે સૌ પોતાના સ્વભાવને અંકુશમાં રાખતાં શીખશે, ને તું ઘરડી છે તે જરા શરમાશે; આ વહુવારૂ તરફ તારે માતાભાવથી જોવું જોઇયે, તેને બદલે તારે તેમને અણઘટતા શબ્દો કેહેવા એ તને શરમાવાનું કારણ નથી? **તુળજા**ની ગમે તેટલી ભુલો છતાં તું વધારે કમજાત છે! તો હવે ગમે તે કોઇપણ ઇલાજ નક્કી થવો જોઇયે! પણ તે નક્કી થતાં સુધી ભલાં થાઓ તો ઠીક."

વેરથી ધુધવાતી ચિડિડિયણ શેઠાણી ઉછળીઃ "તારે શું હું મરૂં? તમને સુખ થશે?"

"ખચીત, શક શો?"

"આ રાંડોની સાથે સૌ ભેગાં થઇ મારી નાંખો!"

"ભેગાં થઇને અમે સૌ એમ ઇચ્છિયે છિયે કે તું હવે મુક્તિને પામે."

"અને તારે પછી તમે આનંદ પામશો?"

"બેશક, તું જ્યારે બીજાઓનો આનંદ જોઇ શકતી નથી ત્યારે બીજું શું?"

"પૈસાદારની દિકરીનો પક્ષ કરી મને દબાવતા હશો કેમ? પણ હું દબનાર નથી. એ મારા ઘરમાં નવાબોની દિકરીનું ચલણ નહિ ચાલે. તમે પણ પૈસાદારની દિકરીનો પક્ષ ખેંચો, પણ તમને રાતી દમડી ગુમડે ચોપડવા ખપ નથી લાગવાની. હું ગરીબ માબાપની દિકરીનો તો પક્ષ કેમ કરો, વહુઓ તો તમારૂં પૂરૂં કરશે." ધણિયાણી બોલ્યાં.

"જેનાં જેવાં લક્ષણ તેવું તેને માન મળે."

ચિડવાયલી **લલિતા** તોબરો ચઢાવીને બહાર નીકળી ગઇ. **ગંગા** ઘણું રડી ને તેના નિર્દોષ પિતાને જે શબ્દો કેહેવામાં આવ્યા તેથી તેને ઘણું લાગી આવ્યું. **કિશોર** આવતાં સુધી તે ભુખી રહી, ને સાંઝના પાંચ વાગે **કિશોર** આવ્યો ત્યારે દિવસની ખટપટનો કશો અણસારો પણ કીધો નહિ, ને પોતે જમી છે કે નહી તે પણ જણાવ્યું નહિ. **કિશોરે** જમી લીધું, ને રાતના સઘળું વાદળ સાંગોપાંગ ઉતરી ગયું.

પ્રકરણ ૩૩ મું.

લગ્નસરા.

વૈશાખ મહિનો લગ્નસરાનો હતો. **મોહનચંદ્ર**ના એક નજીકના સગામાં લગ્ન હતાં, ને ત્યાં જવાનેમાટે સઘળાં તૈયાર થયાં. આજનો દિવસ સૌને આનંદનો હતો, તેથી સવારના પહોરમાં સૌ કામ કરી રહ્યાં ને પોતાના સગાને ત્યાં જવાને તૈયાર થયાં. લગ્નસરાનો બહાર ઘણું કરીને સુરત શેહેરમાં જેવો હોય છે તેવો બીજે ઠેકાણે ભાગ્યેજ જેવામાં આવે છે. નાગર બ્રાહ્મણ, વાણિયા, કાયચ ને બીજી હિંદુની જ્ઞાતમાં એ વેળાનો ભભકો પુષ્કળ હોય છે. બૈરાંઓ ભાતભાતના વસ્ત્રાલંકાર સજીને નીકળે છે. ઉનાળો હોય તો સાળુઓની શોભા ખૂબ દીપી નીકળે છે. શિયાળામાં સાડીઓ વધારે પેહેરવામાં આવે છે. આ ઉનાળાનો સમય હતો તેથી જ્યાંને ત્યાં પોપટિયા, ગુલાબી અને બીજા રંગરંગના સાળુઓ પેહેરીને સ્ત્રીઓનાં ટાળેટાળાં ફરતાં જેવામાં આવતાં હતાં. ચોળી ને કંચુકી પણ ભાતભાતની હતી, ને અલંકારો પણ નવીન નવીન જાતના પેહેરેલા જણાતા હતા. કોઇ સહજસાજ ઘરેણાં પહેરે છે તો કોઇ ખીચોખીચ ગડબીને પેહેરે છે. કોઇની ડોકમાં માત્ર છડોજ હોય છે, તો કોઇ મોહનમાળાજ પેહેરે છે. હાથમાં ઘણું કરીને રાજાવરકની બંગડીઓનો શોખ ઘણો હોય છે, ને તેની વચ્ચે સોનાની કે મોતીની બંગડી ને રાયફુલ હોય છે. સાધારણ રીવાજ પ્રમાણે બે કાચની બંગડી ને બે સોનાની કે મોતીની બંગડી પેહેરે છે. અગાડીના ભાગમાં મોતીનું ઘરેણું હોય તો મોતીનાં કલ્લાં, ને સોનાનું ઘરેણું હોય છે તો સોનાનાં કલ્લાં, સિંધિયાસાહી સાંકળાં કે ગજરા પેહેરવામાં આવે છે. આંગળાંપર એકાદ હીરાની વીટી પેહેરે છે, ને જો જરા વિચારવંત સ્ત્રી હોય તો વાંકબાંક પેહેરતી નથી, પણ ચોળીની નીચે ઘુંઘરી કે માત્ર જરદોસી મોહોળિયુંજ પેહેરી દે છે. કુલીન સ્ત્રી કંચુકી પેહેરતી નથી, પણ ચોળી ઘણું કરીને પેહેરે છે. ચોટલો ચાંદલો તો

અવશ્યે હોય, પણ હવે નાકમાંની વાળી પેહેરવામાં ભાગ્યેજ આવે છે, ને પગના તોડા તો છેકજ જતા રહ્યા છે. આવા પોષાક પેહેરેલી સ્ત્રીઓનાં જ્યાંને ત્યાં ટોળેટોળાં જોવામાં આવે છે. ખરેખર લગ્નસરા એ સ્ત્રીઓના પ્રદર્શનનાં ઠેકાણાં છે.

પોતાના સગાને ત્યાં જવાને,કામથી પરવારી **મોહનચંદ્ર**ના કુટુંબનાં સૌ પોષાક સજવા બેઠાં. **ગંગા**એ પોતાનો ચોટલો હોળી લીધો હતો, ને **કમળા**નો હોળવાને બેઠી હતી. **કમળા** બાળવિધવા હતી, પણ વેશ રાખેલો હોવાથી સાધારણ ઘરેણાં તેનેમાટે કહાડી આપ્યાં હતાં, તે **ગંગા**એ એને પેહેરાવ્યાં. એટલામાં શેઠાણીએ બૂમ મારી. **કમળી** ઊઠીને ગઇ. **ગંગા**એ ચોટલો ચાંદલો કીધો હતો તેથી તે ખીજવાઈ ગઇ. પણ બીજું કંઇ કહેવાને બદલે માત્ર એટલુંજ કહ્યું કે "એવા ચાળા ચસકા મૂકી જલદી ઘરેણું લૂગડું પેહેરી લે."

સૌ ઘરેણાં લૂગડાં પેહેરીને તૈયાર થયાં. શેઠાણીને વાર તો હતી નહિ, પણ કંઇ મસે બોલવું તેથી કહ્યું કે, "આટલી તે શી ધાડ પડી છે કે ઉતાવળ કીધી." કોઇએ પણ તેના લાંબા મોંહાને જવાબ આપ્યો નહિ. સૌ ઘેરથી નીકળીને સગાને ત્યાં ગયાં. રસ્તામાં અગાડી શેઠાણી, તેની પુઠે **કમળી** ને નાની બેહેન તથા તેમની પુઠે **તુળજાગવરી** ને **ગંગા**, પછાડી **વેણીગવરી** ને ચાકર, ને ચાકરના હાથમાં **મદન** હતો. સૌના પોષાક જુદા જુદા પ્રકારના હતા. **ગંગા**નો પોષાક ઘણો સાદો હતો, પણ આટલા બધામાંથી માત્ર તેજ એક તેજવંતી ને ગુણવંતી જણાતી હતી. **કમળી**નું ચાલવું જો કે કાંઇક છોકરવાદી જેવું હતું, તથાપિ તે બહુ મર્યાદામાં રહેતી હતી. **તુળજાગવરી**નો પોષાક વધારે ભભકાપર હતો, ને તેણે નવી ને જુની ફેશનનું અનુકરણ કીધું હતું. બીજીઓનો પોષાક સામાન્ય હતો.

સગાને ત્યાં પહોંચ્યા પછી બીજાં ઘણાં બૈરાંઓ વેહેવાઇને ત્યાં જવાને તૈયાર હતાં તેમની સાથે સૌ ઉઠયાં. આ લગ્ન જેને ત્યાં હતાં તેનું નામ **મોતીભાઈ** હતું. તેમની ધણીઆણીએ સૌનો સારો આદરસત્કાર કીધો, ને જમી આવ્યાં છો કે ભુખ્યાં તે માટે સવાલ પૂછયો. સૌ જમી આવ્યાં જાણી દિલગીર થઈ બે ચાર ઠપકાના શબ્દો કહી વસંત આપવા માટે ગયાં. વસંત આપવા જતી વેળાએ મેહેણાં ટોણાંનાં ગીતો બંનો વેહેવાઇઓ તરફથી ગવાય છે. ઘણાં બૈરાંઓ તેમાં હોંસથી ભાગ લે છે. વેહેવાઇને ત્યાં જઈને બેઠા પછી ફલાણી વહુને આમ ને ધીકણી બાઇને તેમ એમ પરસ્પર એક બીજાના સગાઓની ટોળ મશ્કરી થાય છે. આ વસંતમાં કંઇ તેવું થોડું નહતું. કન્યાને વસંત ચઢાવ્યા પછી અરસપરસ અબીલ ગુલાલ ઘાલવામાં આવે છે, તેમાં વહુઆરૂને માથે પિસ્તાલ પાડવામાં

આવે છે. **મોતીલાલ**ના ઘરની વહુવારૂને રંગ ઘાલવા પછી **તુલજાને** માથે ગુલાલ ઘાલવાને વેહેવાઈને ત્યાંની એક વહુવારૂ આવી. તેને શોક હોવાથી ના પાડી. **ગંગાને** માથે એકદમ છાનામાના જઈને ગુલાલ ઘાલવાનો વિચાર કીધો, પણ **ગંગાએ** એક બે વિનયના એવા તો સરસ શબ્દ કહ્યા કે મજાક કરનારી આ વહુવારૂ શરમાઇ ગઇ. આ બાઇ શિખેલી હતી, ને તેને સારૂં ભણતાં આવડતું હતું; પણ ગણેલી નહોતી. વિવેક મર્યાદા જરા પણ નહિ. તેના ભણ્યાનું તેણે જરાપણ સાર્થક કીધું નહોતું. પણ ઉલટું કઢંગી રીતભાતથી તેનું ભણવું વગોવાતું હતું. સાસુ સસરા સાથે ઘડી અને પળે લડી પડતી હતી ને ઘરેણાંગાંઠાં માટે ધણીને દમતી હતી. જેવી તે ગુલાલ નાંખવા આવી કે ગંગાએ એટલુંજ કહ્યું કે, "તમને એ ઘટે નહિ, ભણ્યાનું સાર્થક એજ કે જંગલી જેવાં ગાંડાં થવું !" પેલી શરમાઇને પાછી ચાલી ગઇ.

ગંગાની તે વેળાની બોલવાની રીતભાત જોઇ, તથા જે રીતે ગુલાલ નાંખવા આવનારી **મણી**વહુને શરમાવી નાંખી તે જોઇને ન્યાતનાં બૈરાંઓ છક થઇ ગયાં. સૌ **ગંગાની** રીતભાત તથા વિવેક મર્યાદાનીજ વાતો કરવ લાગ્યાં ને ઘણો મોટો ભાગ તેની વર્તણુકનાં વખાણ કરતાં હતાં. **ગંગાને** મોંઢેજ તેનાં વખાણની વાતો કેટલીક સ્ત્રીઓ કરતી ને તેની કલાંઠ સાસુને ગાળો દેતી. પણ વખાણ કે નિંદા સાંભળવાનેમાટે તેના કાન નહતા, તેથી જ્યારે એવી વાતો નીકળતી કે તે ગમે તેમ વાતનું સ્વરૂપ ફેરવી નાંખતી. વાતો કરતાં સૌ ઘેર આવ્યાં. એ સગાને ત્યાં આજે જમવાનું હતું. સઘળાં સગાંવહાલાં ઘરધણિયાણીને મદદ કરવાને બદલે વાતોના તડાકા મારતાં, પણ એક સળી ભાગીને કટકો કરતાં નહિ. ઘરધણિયાણીએ આવીને **લલિતા** શેઠાણીને કહ્યું, "બેહેન આ તગારો તે કયાંસુધી ખેંચાશે? જોની મારી ત્રણે વહુઓ તો શેઠાણી થઇ બેઠી છે ને કામ જાણ્યા છતાં ઓરડે ભરાઇ પેઠી છે. તમારી વહુઓ જરા મદદ કરે તો રસોઇ જલદી તૈયાર થઇ જાય. સઘળું તો તૈયાર થયું છે, પણ માત્ર શીરો કરવાનો છે તે સારૂ બે માણસ જોઇયે." **લલિતાએ** કહ્યું, "હારે બેહેન! નઠારાં માણસ મળે તો તોબા પરમેશ્વર! મારીએ કયાં ઓછી છે, તારી વહુઓના મોંમાં થુંકે તેવી છે. મોટી વહુ તો હરામનું ખાનારી છે, ને નાનીમાં તો કશી આવડજ નથી. પેલાં અમારાં **ગંગા** શેઠાણીની તો વાતજ ન બોલશો. તે તો બેગમ સાહેબ છે એટલે કામજ શેનાં કરે! હું કહું તો મને કાચીનેકાચી કરડી ખાય."

નંદગવરી ઘણી શહાણી હતી, પણ ઘરડા માણસમાં જે ટેવ હોય છે, તેવી ટેવથી તે કમનસીબ નહતી. તેથી, "હા બા, એ આજકાલની વહુ-

ઓ એવીજ કમજાત હોય છે" એમ ટાપસી પૂરી. તોપણ જેમ **લલિતા**એ વગોણું કીધું તેમ માન્યું નહિ, પણ ઉલટું શેઠાણીની કઢંગી રીત, અવિવેકી ચાલ તથા કુટુંબ સાથ વર્તવાની રીત માટે વાંધો કહાડયો; ને તેમ માનવાને તુરતજ કારણ મળ્યું. **નંદગવરી**ના મોંપર જે ચિંતા ફરી વળી હતી તે **ગંગા** તુરત પામી ગઇ; તેથી પોતાની જગ્યાએથી ઊઠી ને તુરત **નંદગવરી** પાસે ગઈ અને તેમને કારણ પૂછ્યું; ને જેવું ચિન્તાનું કારણ જણાયું કે લૂગડું બદલી કામે વળગી ગઇ. **નંદગવરી** ઘણી રાજી થઈ ને **ગંગા**નાં ઘણાં વખાણ કરવા લાગી. **ગંગા આત્મારામસાહે**ના કુટુંબમાં એક રત્નજ છે એમ તેને ભાસ્યું. શું કરવાનું હતું તે સમજાવી બંને કામે વળગી ગયાં. **નંદગવરી**ના ઘરની વહુવારૂઓ પણ શરમાઈને કામ કરવા મંડી પડી. એક કલાકમાં બાકી સાકાની રસોઈ કરીને સૌને જમવા બેસાડી દીધાં, ને વાડામાં "શીરો શીરો" ને "પાણીપાણી" ની બુમ પડી રહી.

સૌ જમી રહ્યા પછી **ગંગા**એ જમવાને માટે કહ્યું. **તુળજાગવરી** જમી નહતી, તેથી તેને મૂકીને તે જમવાને તૈયાર થઇ નહિ. **મદન** જાગ્યો તેને **ગંગા** તેડી લાવી ને પછી **તુળજા**ને ઊઠાડી, કેમકે તેની તબિયત જરાક બગડી હતી. **કમળા** તથા સાસુજી તો પંગતમાં જમી ગયાં હતાં. **ગંગા** રસોડામાંથી નિકળી ને સાસુજીને જોવા ગઇ, ત્યારે તેને આ પ્રમાણે ઘેર ગયેલાં જાણી તે દિલગીર થઇ. હવે જો **ગંગા** જમ્યા વગર જાય તો **નંદગવરી** નારાજ થાય, ને જમીને જાય, ને સાસુજી જમ્યા વગર ગયાં હોય તો ઘેર જવા પછી માથે ગજબ ગુજરે. આખરે જે થાય તે ખરૂં એમ વિચારી પાંચ સાત બૈરાં સાથે તે જમવા બેઠી. **ગંગા**ની રસોઇનાં પણ વખાણ થયાં, ને સૌએ તેને ઘણી વખાણી.

આજનો સગાંવહાલાંનો સમાજ ઘણો સંતોષકારક થયો હતો. **નંદગવરી**એ **ગંગા**ને કિમ્મત નહિ અંકાય તેવી જોઈ—અને પોતાના **કિશોર**ને ખરેખરો સુખી ગણ્યો. તેમજ **લલિતાગવરી**ને ખરેખરી રાક્ષસી સાસુ પીછાણી. તે ઘર ચલાવવાનેજ નાલાયક છે એમ બડબડી. **ગંગા**ને **કિશોર**નું જોડું ઘણું રૂડું હતું; **કિશોર** ઘણો ખૂબસૂરત નહોતો, તથાપિ તે નાગર ન્યાતમાં એક રત્ન હતું. મજાક કરતાં **નંદગવરી**એ **ગંગા**ને પૂછ્યું કે, "**કિશોર** કેમ જમવાને આવ્યો નથી?" બીજાં બૈરાં પેઠે **ગંગા**એ નીચે મોઢું સંતાડયું નહિ, પણ ધીમેસથી કહ્યું કે, "મને ખબર નથી."

"અને હવે **ગંગા**!" **નંદગવરી**એ ઘેર જતી વેળાએ કહ્યું, "તમારી સાસુએ તો તમારાં ઘણાં વખાણ કીધાં હતાં! પણ મને સંપૂર્ણ

ખાત્રી થાયછે કે જેવી તું ખૂબસૂરત, સારા સ્વભાવવાળી, અને માયાળુ છે તેવી કામ કરવે પણ ચપળ ને હોશિયાર તથા મમતાળી પણ છે. આજે મારા ઘરની ત્રણ ત્રણ વહુઓ છતાં રાતના બાર વાગતે જમવાનો સમય આવતે નહિ, પણ આઠ વાગતામાં આપણે પરવારી ગયાં તે બેહેન તારે લીધે."

ગંગાએ નમ્રપણે આ વિનય વચન માટે ઉપકાર માન્યો.

"તારાં ખોટાં વખાણ કરતી નથી, પરંતુ હાલની વહુવારૂમાં જે દુર્ગુણ આવેલા હોય છે તેથી તું દૂર છે. મેં સાંભળ્યું હતું કે તું રત્ન નીવડી છે, ને પણિયતનું ખરૂં સુખ ભોગવવે ભાગ્યશાળી થઇછે, તે સદ્ગુણ તારામાં જોઇને તને મારો આશિર્વાદ છે!" **નંદગવરી**એ કહ્યું.

"કાકીજી, કામ કરવે મને જરાપણ શરમ નથી, ને મારા હાથ ઘસાઈ જવાના નથી. મેં શું કીધું છે? કંઇજ નહિ. તમારી વહુવારૂઓ પણ મારા જેવીજ કામગરી છે." **ગંગા**એ આ બોલવા સાથે વહુવારૂઓને શરમાવી નાંખી, ને તેઓ ઝટપટ પાછી કામે વળગી ગઇ.

ગંગા ને **તુળજાગરી, નંદગવરીના** ચાકર સાથે પોતાને ઘેર આવ્યાં. **ગંગા**એ રાંધ્યું તે સાસુજીને ગમ્યું નહિ ને તેથી રોષે ભરાયાં હતાં. ઘેર આવીને તેઓ સુઇ ગયાં હતાં એટલે શાંતિ હતી. પોતાના શયનગૃહમાં **ગંગા કમળી** સાથે ગઇ તો ત્યાં કોઇ અણજાણ્યો પરોણો બેઠો હતો. તુરતનોજ તે રેલવેપરથી આવેલો હતો.

પ્રકરણ ૩૪ મું.

અજાણ્યો પરોણો.

એ અજાણ્યો પુરુષ કોણ છે એમ ઘરમાં ગુસપુસ વાતચીત થવા લાગી. **કમળી** આ અજાણ્યા પરોણા તરફ ટીકી ટીકીને જોવા મંડી ને ઘણા ઉલટપાલટના પ્રશ્નો પોતાની ભાભીને પુછયા. જો કે તે ભણેલી ગણેલી ડાહી છોકરી હતી, તથાપિ આ વેળાએ આ અજાણ્યા પરોણાને જોઇને તે ઘણા પ્રકારના વિચાર કરવા લાગી. **કિશોરલાલ**ના ઓરડામાં આ અજાણ્યો પરોણો પોતાની કોલેજ સંબંધી વાતચીત કર્યો જતો હતો. તેણે હાલમાં ચાલતા સુધારા વિષે પણ કેટલીક વાતચીત ચલાવી, ને તેમાં બાળવિધવાનાં દુઃખો સંબંધી કેટલીક વાતચીત કીધી. જુવાન માણસો આવી વાતચીતમાં બહુ શૂરા હોય છે. પણ તેઓને ખબર હોતી નથી કે તેનાં પરિણામો કેવાં થાય છે. **કિશોરલાલે** આ વાતચીતપર પૂરતું લક્ષ આપ્યું; તથાપિ પોતાનો વિચાર પ્રત્યક્ષ રીતે બતાવ્યો નહિ.

કિશોરલાલનો આ તરુણ મિત્ર વયે હજી વિશ વર્ષનો ખૂબસુરત અને કાવલા ઘાટનો હતો. તેના મોંનો ચેહેરો મન આકર્ષે તેવો હતો. હજી સુધી તેણે લગ્ન કીધું નહિ હતું, ને તેનો લગ્ન કરવાનો ઇરાદો પણ નહતો, અથવા હશે તોપણ તે કોઇના જાણવામાં નહતો. તે કુલીન માબાપનો તથા વાણિયાની ઉત્તમ ન્યાતનો હતો. તેના વિચાર સ્ત્રીઓમાટે ઘણા વિલક્ષણ હતા, ને તે પરણવામાં સુખ નથી, પણ દુઃખ છે એમ માનતો હતો. ઘણી વેળાએ તેનાં માબાપ તથા ભાઇ ભાંડુઓએ ઘણો ટોકયો હતો પણ કશી દરકાર રાખી નહતી.

બંનો મિત્રો એકેક પ્રત્યે પ્રેમભાવથી વાતચિત કરતા હતા તેટલામાં **કમળી**એ ભાઇને માટે ચાહ લાવીને મૂકી. બે પ્યાલા મૂકયા તેમાંથી એક **કિશોરે** લઇને બીજો આ અજાણ્યા પરોણાને આપ્યો. **કમળીને** જોતાં આ મિત્રને કંઇ અજાયબ રીતની કરુણા છૂટી. તેને મનમાં આ બાપડીની દયા લાગી આવી ને વિચાર્યું કે આવી કુમળી વયમાં વિધવા-પણું વેઠવું એ ઘણું સંકટકારક છે.

કમળીને જોતાં આ અજાણ્યા પરોણાને જે દયા છૂટી, ને મોંપર પ્રસ્વેદનાં ટીપાં બંધાયાં તે **કિશોરે** જોયાં. એક બીજાએ એ બાબત કંઇ પણ દરકાર રાખી નહિ. આ પરોણાનું નામ **મોતીલાલ** હતું, ને તે કેટલાક દિવસ આ ઘરમાં મુકામ કરનાર હતો. તેના મનમાં પેહેલે એવો વિચાર ઉઠયો કે **કિશોર** તથા તેનાં ભાંડુઓ વિચારવંત છે તેથી કદાપિ આ બાપડી **કમળીને** દુઃખદ અવસ્થામાંથી છૂટી કરીશ; ને તેને માટે કદાપિ ચાર દહાડા વિશેષ રેહેવું પડશે તો ચિન્તા નહિ.

પ્રેમ પેહેલે પગથિએ બંધાય છે ત્યારે જો સામું માણસ દુઃખી હોય તો દયા છૂટે છે; નિર્ધન હોય છે તો ધનથી મદદ કરવામાં આવે છે; આપત્તિમાં હોય છે તો તેમાંથી મુક્ત કરવાના ઉપાય યોજાય છે; અર્થાત્ તે જે રીતે સુખી થાય તેવા ઉપાય લેવામાં બાકી રાખવામાં આવતું નથી. પેહેલે આ બધા વિચારો કંઈપણ હેતુ વગર બહાર પડે છે, પછી ધીમે ધીમે પ્રેમની ઘટના થાય છે, ને ત્યારેજ તે સંબંધી કંઇપણ સમજણ પડે છે.

નિર્દોષ **કમળી** તરફ હમણા જે પ્રેમ **મોતીલાલ**ને છૂટયો હતો તે પ્રથમ રૂપમાં હતો. પોતાની બેહેન સમાન ગણીને **મોતીલાલે કમળી**નાં દુઃખો તરફ હમણા તો નીચા કીધી હતી. બીજે દિવસે સવારના **કિશોર**ના ઓરડામાં **મોતીલાલ** એકલો બેઠો હતો ત્યારે **કમળી** ચાહ આપવા આવી. તે વેળાએ માત્ર **મોતીલાલે** એટલુંજ કહ્યું કે, "બેહેન, **કિશોરલાલ** હેઠળ ગયા છે તેમને ઉપર મોકલજો." **કિશોર** આવ્યા પછી વાતચીત કરતાં

મોતીલાલે પુછ્યું કે, "તમારી બેહેનની આવી દુઃખી અવસ્થા ક્યાં સુધી જોયા કરશો ?"

"એ વાતમાં આપણો ઉપાય નથી, ને આપણું કંઇ ચાલે પણ નહિ. તેમાં મારી માતા એવી તો વિલક્ષણ સ્વભાવની છે કે તેને કંઇ પણ કેહેવામાં આવે તો તુરત કુવો-તાપી કરવા તૈયાર થાય. તથાપિ મારી તથા મોટા ભાઇની એવી ઇચ્છા ખરી કે કંઇક રીતે એ બાપડી દુઃખમાંથી છૂટે તો ઘણું સારૂં."

"એ સૌ તમારા હાથમાં છે. તમે ન્યાત જાતમાં મોટેરા છો, તે અગાડી પડીને કંઇ પણ કામ કરો તો તેથી બીજા ઘણાને દુઃખમાંથી છોડવવાનો આશીર્વાદ લેશો."

"એ સૌ ખરૂં, તથાપિ ન્યાત તરફની આશા ફોકટ છે. પણ જો **કમળી**ની ઇચ્છા હોય તો, મારા વિચાર પ્રમાણે તેને હું સઘળી મદદ કરી શકું. પછી સુખ મળો કે દુઃખ તેની મને કશી દરકાર નથી. પરંતુ **કમળી** બેહેનનીજ કોઇ પણ પ્રકારની ઇચ્છા નથી એમ મારા જાણવામાં છે."

"પણ તે બાપડીના મનમાં શું છે તે તમારા જાણવામાં શી રીતે આવે ? તે કંઇ બોલી શકતી નથી."

"એ તમારૂં કેહેવું ખરૂં છે, પણ મેં તપાસ કરવામાં બાકી રાખી નથી. કેમકે એના વરનું મૃત્યુ થયું તે પેહેલાં એનું પૂરેપૂરૂં લગ્ન થયેલું નથી. શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે મંગળ ફેરા ફર્યા નહિ હોય તો તે લગ્નજ નથી, તેથી ફરી લગ્નની વાત એક વેળાએ પિતાજીએ કરી હતી; પણ **કમળી**એ કહ્યું કે એક ભવમાં બે ભવ નહિ કરૂં."

વાત એટલેથીજ બંધ પડી. પણ **મોતીલાલ**ને હવે વધારે ઉમંગ આવ્યો ! કેમકે તેણે પોતાના મિત્રના સઘળા વિચાર આટલાથી જાણી લીધા. હવે **કમળી**ની શી ઇચ્છા છે તે જાણવાને માટે મેહેનત કરવા ધાર્યું. હિંદુ લોકોના દરેકે દરેક ઘરમાં સ્ત્રીઓ સાથે વાતચાત કરવાની છુટ હોતી નથી. સામાન્ય રીતે વહુઆરૂપર તો ઘણોજ અંકુશ રાખવામાં આવેછે. પણ દીકરીઓ સાથે ભાઈ બેહેન તરીકે વાતચીત થઇ શકે છે. તથાપિ તે છૂટનો લાભ બરાબર રીતે તુરતને તુરત લઈ શકાતો નથી. **કમળા**ના વિચાર આવી બાબતમાં શા શા છે તે જાણવાને માટે **મોતીલાલે** પત્ર વ્યવહાર ચલાવવો પેહેલે ધાર્યો, પણ તે જોખમ ભરેલા કામથી એણે હાથ ઉઠાવતાં મોંઢામોંઢ વાતચીત કરવી એને વધારે દુરસ્ત લાગી. ચાર પાંચ દિવસ ઘરમાં રહીને પળોટાયાથી **મોતીલાલ**ની ભળ ભાંગી

ગઇ ને તે જેવો એક કુટુંબનો માણુસ હોય તેમ ભેળાઇ ગયો. સૌ તેની સાથે મન મૂકીને વાત કરતાં હતાં.

જેઠ માસની એક સંધ્યાકાળે પોતાના ઘરની પાછલી બારીએ **કમળી** બેસીને કંઇ ઉંડો નિશ્વાસ મૂકતી હતી. તેના પગ નીચે રસાળ ને ફુલફ્ળાદિથી ખીલી રેહેલી વાડી આવી રહી હતી, ને જો કે ઉનાળાનો સખ્ત તાપ પડતો હતો, તેટલું છતાં આ બગીચાનાં ઝાડો સારી રીતે મનને આનંદ આપતાં હતાં. ચંદ્રનાં કિરણ સાદાં પીળચટાં પસરી રહ્યાં હતાં; ને ચંદ્ર આ વિધવાનું મુખડું વધારે સારી રીતે ઝળકાવવાને તેના મોંપરજ પોતાનાં શીતળ કિરણો ફેંકતો હોયની એમ જણાતું હતું. આ વેળાનું તેનું સ્વરૂપજ ઓર તરેહનું દેખાતું હતું. ચોપાસે શાંત હતું, ને ઘરનાં સઘળાં એક મિત્રને ત્યાં મળવા ગયાં હતાં. પોતાની ખુશીથીજ **કમળી** ઘરમાં એકલી રહી હતી. દૂર વિશાળ ચોગાન હતું, ને ત્યાંથી દૂર **અંબાભવાની**ના દેવાલયનાં શિખરોના કળશ ઝળકાટ મારતા હતા. બીજી બાજૂએ બાલાજીના દેવળના કળશો સામા કિરણો ફેંકતા હતા. આ ચિત્ર વિચિત્ર અને અતિમનોહર દેખાવ જોનાર માણુસની છાતિમાં આનંદનો પ્રવાહ ચલાવતો હતો. પણ બિચારી **કમળી**ના મનમાં તેથી વિશેષ બળાપો થતો હતો. તે સકોમળ, સફેત ચામડીવાળી, સીધી, પતળી કમરની, નિતંબ પણ જરાક ભારે અને દેખાવડી હતી. નેત્રો હરણ જેવાં ચળકતાં હતાં. છાતી ભરાઉ ને કેશ છૂટા મસ્તકપર વિખરાયલા હતા. આ વેળાએ પોતાના દુઃખ માટે **કમળા** મનમાં કંઇક સહજ બડબડી. આ દુનિયામાં કોઈ નથી એમ તેના મનમાં આવ્યું ને તે અકસ્માત્ બોલી ઉઠી કે, "જેનો સ્વામી દેવલોક સિધાર્યો તેના કરતાં તે જાતેજ યમલોક પ્રત્યે ગઇ હોય તો કેવું સારૂં ? હાય! હાય! મારા પ્રિયતમ પ્રાણુનાથ, તમે માત્ર હાથ ઝાલીને મારો અવતાર બાળી નાંખ્યો, ને આ ખરી યુવાવસ્થામાં મુજ સમાન રાંકડીને બળી મરવાનો સમય આવ્યો છે. રે સતિ–પતિવ્રતા ને સતિ થવાના દિન કયાં ગયા ?" આટલું તેના મનમાંથી બહાર નીકળ્યું તે જાણે કોઇએ સાંભળ્યું હોય તેમ તેને લાગ્યું અને તેજ ક્ષણે એ ઓરડામાં **મોતીલાલ** આવ્યો–જો કે તેણે આમાંનું કંઇજ સાંભળ્યું નહિ હતું. તેનાં પગલાં સાંભળીને ગભરાયલે ચેહેરે સલજ્જ, સભય, **કમળી** ખુરશીપરથી પગ ખસેડી, બારીમાંથી ડોકું ખેંચી લઇ, માથે લૂગડું ઓઢતી ફરીને ઉભી થઇ.

"બેહેન," **મોતીલાલે** અતિ ઘણા નિર્દોષ પ્રેમથી કહ્યું, "આજે તમારી તબિયત સારી નથી શું ?" જો કે, **કમળી** સલજ્જ, સભય ને સકંપ થઈ હતી, તથાપિ આ વેળાએ તેના મનમાં વિચાર આવ્યો કે પોતાના દુઃખની વાત કોઇએ

સાંભળી હશે; ને તેથી ઘણી ગભરાટમાં પડી હતી. **મોતીલાલ** સાથે ઘણો બોલવાનો પ્રસંગ આ પંદર દિવસમાં પડી ગયો હતો; ને તેણે પોતે ઘણી વેળાએ પોતાના ભાઇ સાથે કેટલીક વાતચીત કરતો સાંભળ્યો હતો, કે જે વાતચીત તેના પોતાનાજ લાભની હતી. વળી એ કુલીન તથા આબરૂદાર ખાનદાનનો અતિ ઘણો વિવેકી તથા શાણો હતો એમ તેની ખાત્રી થઈ હતી. તોપણ પોતાની વાત કંઈપણ એ જાણે તો ઠીક નહિ એમ એને પોતાના મનમાં લાગ્યું. બંનો ઊભાં રહ્યાં, તેમાં **મોતીલાલ**ને વધારે ભારે થઈ પડયું. પણ પછી ધાડી છાતીથી ફરીથી પૂછયું: "બેહેન, જો તમને અડચણ નહિ હોય તો હું કેટલીક વાત પૂછવા માંગું છું. થોડી મિનિટ થોભશો ?"

"શા માટે નહિ, તમો આગળ થોભવામાં શી અડચણ છે ભાઈ?"

"હું તમારો વિચાર જાણવા ઈચ્છું છું. તમારો અભિપ્રાય માગું છું."

"મારો વિચાર !" તેણી બોલી ઊઠી. "હું તે કોણ કે તમે મારો વિચાર ને સલાહ લેવાનો ઈરાદો રાખો છો ?"

"અલબતાં તમારો વિચાર ને સલાહ લેવાનેમાટે મને જરૂર છે. હું નથી ધારતો કે એ બાબતમાં તમારા કરતાં કોઈ બીજાની સલાહ વધારે જરૂરની હોય. આજ કેટલા દિવસ થયા તમારી કરુણાજનક કહાણી મેં જાણી છે. વારૂ તને, તમારા પિતા ને ભાઇ ભાંડુની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્ત્તી ને સુખી થાઓ તેવી રીતે વર્તવાને તૈયાર છો કે નહિ બેહેન?"

કમળીએ કંઈપણ જવાબ દીધો નહિ.

"જો તમારી સંપૂર્ણ મરજી હોય તો **કિશોર** ને હું તમને સારી રીતે મદદ કરી શકીશું. પણ જો તમારી ઇચ્છા નહિ હોય તો તે પ્રમાણે સ્પષ્ટપણે જણાવશો, ને પછી ઈશ્વર ભજનમાં કાળ ગાળો એટલે કશી હરકત નથી. પણ રોજરોજ શરીરપર તવાઇ લાવવી ને હમણાં જેમ તમારી આંખોમાંથી નવધાર આંસુ વેહેતાં હતાં તેમ શું રોજ રોજ એક તમારો પ્રિય ભાઇ જોઇ શકે?"

"નહિજ!" **કમળી**એ ધીમેથી ઉત્તર દીધો.

"ત્યારે ઉપાય શું ? કોઇપણ સારો માર્ગ લેવાવો જોઇએ, કે જેથી તમારી તરફથી સૌ નિશ્ચિંત થાય."

" એ સૌ ખરૂં ભાઇ, પણ એમાં કોઇનું ચલણ નથી. ઉપાય એમાં છેજ કયાં ? **કિશોર**ભાઇ કયાં અજાણ્યો છે ?" નીચી નજરે **કમળી**એ આંસુ વર્ષાવતાં કહ્યું.

"એ બાબતમાં એક ઉપાય છે. મને તથા **કિશોર**ને વિચાર કરતાં એમ જણાય છે કે તે શિવાય બીજો ઉપાય નથી."

કમળી ચૂપજ રહી.

"મારા કેહેવાથી કંઇ અંદેશો આણુશો નહિ," તેણે પોતાનું બો-લવું જારી રાખ્યું. "આ ઘણા અવનવા બનાવની વાતજ સાંભળતાં કોઇ પણ માણસ ચમકી જાય, પણ શાસ્ત્રાજ્ઞા તથા બીજા સંબંધો જાણ્યા પછી ઘણા આપ્ત જનો પણ એવી બાબતો પસંદ કરશે. પેહેલાં તમારી મરજી જાણવાની જરૂર છે. પછી ઉપાયની યોજના ઘડીએ. તમને કંઇ હરકત છે બેહેન?"

"હા!" ઘણી ધીમેથી **કમળી** બોલી, "તાત્કાળ ઉતાવળે કંઇપણ સાહસ કરવું ઠીક નહિ, પણ—"

"પણ શું? હજી તમે નક્કી વિચારપર આવ્યાં નથી? ક્ષણભર ફરી વિચાર કરો. જેટલું તમારેમાટે અમે જોઇયે છિયે તેટલું તમે નહિ જોતાં હો તેમ નથી, પણ વિચારશક્તિની ખામી છે. તમારે માટે તમારા પ્યારા ભાઇ તથા બાપને કેટલું દુ:ખ લાગે છે તે તમે જાણો છો? ગઇ કાલે રાત્રીના તમારા ભાઇની આંખમાંથી જે આંસુ વહ્યાં હતાં તેનાં જો તમે સાક્ષી હોત તો આ પ્રમાણે 'હા' કેહેત નહિ. તેમને પોતાની આબરૂ, કુટુંબનું ગૌરવ તથા દરજ્જો સાચવવાનાં છે, એટલે તમારાથી વધારે ફીકર તેમને છે પણ જ્યારે તમે ના કહેશો ત્યારે તેઓ નાચાર થશે. તેમની દિલગીરી ને લાગણીનેમાટે તમને કાળજી નથી? **કમળી** બેહેન! તમે વિચાર કરો! હજી તમે નાપાડો છો?" એટલામાં **મોતીલાલ**ની આંખમાંથી ડબક ડબક આંસુ વહ્યાં.

"ભાઇ, હું ઘણી દિલગિર છું કે તમે મારે માટે આટલી બધી કાળજી રાખો છો! મેં મારાં નસીબપરજ વિશ્વાસ રાખ્યો છે, તેની ઈચ્છામાં આવે તે કરે. હજી મેં તમો કહો છો તેપર કશો વિચારજ કીધો નથી. પણ શાસ્ત્રાજ્ઞા શી છે તે તપાસી? મારો ધર્મ અવશ્યે સચવાવો જોઇયે."

"**કમળી** બેહેન તે માટે બેફીકર રહેજો."

"પણ હજી મેં વિચાર નથી કીધો, તેથી હમણા તો એ વિચાર બંધ રાખો."

"જેમ તમારી મરજી, પણ અમે હવે બે ચાર દિવસમાં મુંબઇ જઇશું, માટે આ સઘળી વાત સંબંધી શો વિચાર છે તે તમે નક્કી કરી મને પત્ર લખી જણાવજો. પણ ખૂબ વિચાર કરજો."

તુરત **મોતીલાલ કિશોર**ની પાસે ગયો, કે જે આ વાતનો શો નિવેડો લાવે છે તે જાણવાને આતુર હતો. સઘળી હકીકત તેને જણાવવામાં આવી ને તેને કંઇક આશા આવી.

પ્રકરણ ૩૫ મું.

કમળીના વિચાર.

પા કલાક—વિશ મિનિટ સહજમાં ચાલી ગઇ, ને **કમળી** પોતાના મન સાથે **મોતીલાલ, ગંગા** ભાભી અને પોતાનો વિચાર કરતી ગુમ થઈને બેઠી હતી. કોઇએ પણ આ શાંતિમાં ભંગાણ પાડયું નહિ. **મોતીલાલ** સાથે જે વાતચીત થઇ તેથી તે ઘણી વિસ્મય પામી ને રખેને આ વાતની અંદર કંઇ ભેદ હોય એમ વિમાસણ કરવા લાગી. ઘડી ઘડીમાં તેના કાનને ભણકારા વાગતા કે રખે કોઇએ એ વાત સાંભળી હોય ને તે દબાવાને આવતું હોય ! કાન ધરીને કોઇના આવવાનો અવાજ તે સાંભળતી હતી, પગલાં સંભળાતાં હતાં, પણ વળી તે હવામાં ઉડી જતાં હતાં. પણ તેટલામાં કોઈ નજીક આવી પહોંચ્યું. અંધારૂં હતું તેથી થોડીવાર તો કોણ છે તે જણાયું નહિ, પણ જ્યારે તે નજીક આવ્યું ત્યારે **કમળી** ખુશી થઇ. આ વેળાએ તેની વહાલામાં વહાલી **ગંગા** ભાભી તેની નજીક આવીને ઊભી રહી.

"મોટી બેહેન, કેમ એકલાં બેઠાં છો ?" આવતાને વાર એકદમ **ગંગાએ** સવાલ કીધો. **કમળી** કંઈપણ તે ક્ષણે બોલી શકી નહિ. તુરત **ગંગાએ** તેના મોં તરફ નજર કરી તો માલમ પડયું કે તેની આંખમાંથી ડબક ડબક આંસુનો ધોધવો વહી જતો હતો. "શું છે મોટી બેહેન ! કાં એમ રડો છો ? કોઇએ તમને કંઈ કડવો સુકન કહ્યો કે શું ? તમારી સઘળી હકીકત મને જણાવો, હું તેનો ઈલાજ કરીશ. એમ રડવે કયાં-સુધી પાલવશે ?"

પછી બંનો જણાં હેઠળ ઉતરી વાડીમાં ગયાં. વાડીમાં એક બાંક હતો તેનાપર બન્નો જણાં બેઠાં. ડુસકાં ખાતાં ખાતાં **કમળીએ** પોતાની હકીકત કહી. **મોતીલાલ** રખેને પેચ રમીને ગયો હોય એમ પોતાનો વિચાર બતાવ્યો. **મોતીલાલના** વિચાર તથા તેની **કમળા** તરફની મમતા સ્વચ્છ હતાં, ને તે વેળાએ એણે જે જે વિચાર બતાવ્યા તે માત્ર **કમળીના** કલ્યાણ માટેજ હતા એમ જ્યારે **ગંગાએ** જાણ્યું ત્યારે તે ઘણી રાજી થઇ. **ઘણો વખત બંનો જણાં વચે વાતચીત થયા પછી ગંગાએ માત્ર એટલુંજ જણાવ્યું કે આ બાબત કંઇ જેવી તેવી નથી. એ બાબતપર ઘણી સારી રીતે વિચાર થવો જોઇએ. આ બાબત કોઇના જાણવામાં આવે તો પણ ઘણું વિપરીત પરિણામ થાય. તુરતનેમાટે કંઇપણ બોલ્યા વગર બંનો જણાએ પોતપોતાના વિચાર મનમાંજ સમાવ્યા.**

"જો આ વિચાર સાસુજી જાણશે તો ખચીત તમને ને સાથે મને જીવતાં જવા દેશે નહિ, માટે મોટી બેહેન, મેં બહાર શબ્દ પણ કહાડતાં નહિ. 'આઠ બહાર તે કોટ બહાર' તેમ ગમે તે થાય તોપણ હાલમાં મૌનવ્રત લેવુંજ સારૂં છે." **ગંગાએ** જણાવ્યું.

"એ તો તમે કહો છો તે ખરૂં છે, કે મારે એ વાત નહિજ બોલવી જોઇએ. પણ આપણે અત્યારે રાતના દશ કે અગિયાર કલાકે વાડીમાં જઇને શું કરતાં હતાં તે માજી પૂછયા વિના રેહેશે નહિ, તેને શો જવાબ દેવો?" ઊઠવાની તૈયારી કરતાં **કમળીએ** પૂછયું.

"એ તો ખરૂં છે મોટી બેહેન! પણ તમે ગભરાતાં નહિ. માજી ઘણું કરીને હમણા સુઇ ગયાં હશે, ને જાગતાં હોય તો એમજ કેહેજો કે હું ને ભાભી વાતોઓ કરતાં હતાં." **ગંગાએ** સલાહ આપી. પછી બંનો જણુ ઘર તરફ ચાલ્યાં.

"હજી હું સંસારની વાતથી કંઇજ સમજતી નથી, તોપણ મોટી ભાભી, તમે જો નહિ હોવ તો રડી રડીનેજ મરી જાઉં. ઘરમાં તો તમે જાણો છો તેમ સઘળે બીઆબારૂં ને ખડાખાસટું થઇ રહ્યું છે. જાણવા પ્રમાણે મોટા ભાઇ હવે જુદા પડશે, ને ત્યારે મારે તો આશ્રયજ નથી," **કમળી** બોલી.

"મોટી બેહેન, તમે જાણતાં હશો કે હું ઘણું સમજતી હઇશ, પણ તેમ નથી. મને પણ હજી વિશ પૂરાં થયાં નથી તો પછી મારામાં તે શી અકકલ હોશિયારી હોય. પણ જે વાત તમે કાઢી છે તેમાં તમારા મોટા ભાઇનો શો વિચાર છે તે મને જાણવાની તક મળશે તો ઘણું સારૂં થશે. તમારા મોટા ભાઇ એ બાબતમાં ઘણા સમજુ છે, ને **મોતીલાલે** કંઇપણ વાત કરેલી તેમાં તેની સંતલશ હશે. પણ કંઇ આગળ પડીને કરવા ચાહે છે કે બેઠા બેઠા કરવાનો વિચાર રાખે છે તે જાણવું વધારે જરૂરનું છે. તમારી બાબતમાં મારા વિચાર કંઈક જુદા છે!" **ગંગાએ** જણાવ્યું.

"અને તે શું?"–**કમળીએ** પૂછયું.

"બીજા પ્રસંગે જણાવીશ." **ગંગાએ** ઉત્તર દીધો, કેમકે ઘરના ઉંમરાપર પગ મૂકયો હતો, ને બંનો જણને એમ લાગ્યું કે **લલિતા શેઠાણી** જાગે છે.

બંનો જણાં છુટાં પડયાં. ધીમે ધીમે કંઇ પણ અવાજ કર્યા વગર બન્ને પોતપોતાના શયનગૃહમાં ગયાં. **લલિતા શેઠાણી** જાગતાં હતાં, પણ સારે નસીબે કંઈપણ કચાટ કીધી નહિ, ને તે રાત શાંતિથી વીતી ગઇ.

બીજે દિવસે રાત્રિના કિશોર ને મોતીલાલ મુંબઇ જવાના હતા. **ગંગાએ** પોતાના પતિમાટેનાં સઘળાં વસ્ત્ર ને પેટીઓ તથા પુસ્તકો તૈયાર કીધાં. રાત્રિના **કિશોર** પોતાના એક મિત્રને ત્યાં મળવા ગયો હતો, ને ત્યાંથી આવતાં ઘણી રાત વીતી જવાથી ઘેર આવતાં વેંતજ પોતાના શયનગૃહમાં સૂવા ગયો.

હજી સુધી **ગંગા** જાગતી હતી. દીવા પાસે "મુક્તમાળા"નું પુસ્તક પડયું હતું. એ પુસ્તકનાં ત્રણેક પ્રકરણ વાંચ્યા પછી કંટાળો આવ્યો, ને તેને પડતું મૂકયું અને **કિશોરના** પગની સપાટ ભરવા માંડી. આ સપાટ **કિશોર** મુંબઈ લઇ જનાર હતો, માટે બીજી સાંઝ સુધીમાં તૈયાર કરવાની હતી. ભરત ભરવામાં **ગંગા** ઘણી ચપળ હતી, ને તે વળી સૌથી વધારે સફાઇ સાથે ભરી શકતી હતી. તેના જેવું સરસ ભરત ઘણી થોડીજ પારસી સ્ત્રીઓ પણ ભરી શકતી ને સૂરતની નિશાળમાં તેના ભરતના નમૂના હજી પણ ઇનામના મેળાવડા વખતે મૂકવામાં આવતા હતા; જે જોઇને યુરોપિયન અને દેશી સૌ ઘણાં વખાણ કરતાં હતાં. ગરીબોના પોષણ માટે તેથી એણે એક સારો માર્ગ લીધો હતો. જે ભરતો એ ભરતી હતી તે ઘણી વેળાએ યુરોપિયન મડમોને પણ પસંદ પડવાથી, તેને તેઓ ખરીદ કરતાં હતાં. લાગત ખરચ મજરે લઇને બાકીના પૈસા ધર્માદામાં, નિરાશ્રિત સ્ત્રીઓ તથા અનાથ બાળકોના ઉપયોગમાં તે ખરચતી હતી. આ વાત જયારથી યુરોપિયનોમાં પ્રસિદ્ધ થઇ, ત્યારથી મેલાવડા વખતે ઊપરાચાપરી એના ભરત કામની ઘણી માંગણી થતી હતી; અને કોઇ કોઈ વેળાએ એના નમૂના સો ને સવાસોની કિંમત સુધી વેચાતા હતા.

સાધારણ નિયમે હિંદુ કન્યા, માતા ને બેહેનોને હાલ ઘણી બુરી ટેવ પડી છે. તેઓ આખો દિવસ વાતોના તડાકા મારવામાં કે કુથળીઓ કરવામાં વખત કહાડે છે. ઘણું કરે તો બે ચારનાં ઘર માંડશે ને બે ચારનાં ભાંગશે; ને નહિ તો પાડા પેઠે ખાઇને એદી માફક ઊંઘ્યા કરશે. મહારાજનાં મંદિરો તેમના વિલાસનાં સ્થળો છે, ને ત્યાંજ પૈ પૈસો આપવો તે ધર્માદાન સમજે છે. આજ કાલ મુંબઈ શેહેરમાં જો જોઈશું તો "ફાસનેબલ" સ્ત્રીઓ ઘણી થઇ પડી છે. સૂરતમાં વિધવા સ્ત્રી થઇ કે કાંતો ઇશ્વરભજન કરીને કાળ નિર્ગમન કરે છે. ગરીબ હોય તો દાળ વિણશે, ચાબકીઓ ગુંથશે, દળશે, ચીકણનું ભરત ભરશે, ને ટોપી, ચોળી શીવશે; પણ મુંબઈની વિધવા તો પોતાનો સ્ત્રીધર્મ મુકી દઇને, તરૂણ હશે તો છેલ થશે, ને મધ્ય વયની હશે તો અનીતિએ વર્તશે. સ્ત્રીધર્મના નામપર તો પાણીજ ફરી વળ્યું છે. તે બાપડીઓના પોષણ માટે પણ કોણ દરકાર કરેછે?

અનાથ બાળકો, પોતાની માતાની કેડ ઉપર ભૂખ્યાં ટળવળે છે તેની તરફ પૈ પૈસો આપવાનું મન કોઈ કરતું નથી. અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ ઘણી વેળાએ "ફેનસી બઝારો" ભરે છે, તે પોતાની જાતવાળાઓને મદદ કરવાનો એક સરસમાં સરસ માર્ગ છે, પણ દેશી બાઇઓ નિંદા, મહારાજના ચરણ સ્પર્શ ને આળસમાંથી પરવારે ત્યારે આવા સારા કામના વિચાર કરે કેની?

ગંગા મધ્યરાતના પણ પોતાના કામથી પરવારી નહતી. આજે વધુ મોડું થવાનું કારણ એ હતું કે તે બહાર ગઇ હતી, ને ત્યાંથી આવતાં, ઘરની તકરાર, કમળીનું સમાધાન એ સઘળામાં તેનો ઘણો વખત ગયો હતો; ને તેને લીધે પોતાનું ખરૂં કામ ચૂકી ગઇ હતી. પણ આજનું કામ કાલપર નહિ રાખવું એ નિયમ ધારીને જરા પણ આળસુ રહી નહિ. સપાટ પૂરી કરીને તેણે આ વેળાએ એક સુંદર કોલર ઇનામના મેળાવડામાં મૂકવાને ભરવા માંડયો હતો તે પૂરો કરવાનો હતો, ને તેને લીધે ઘણી મેહેનત લેતી હતી.

કિશોરલાલને પોતાના શયનગૃહમાં પગ મૂકતાં, પોતાની પ્રિય પત્નિને ઉદ્યોગમાં ચકચૂર જોવાથી ઘણો અચંબો પ્રાપ્ત થયો. તેણે ધાર્યું હતું કે હવે **ગંગા** ઊંઘી ગઈ હશે, પણ તે ધારણામાં એણે ચુક કીધી હતી. તેમાં વળી પોતાનું પગલું ઓરડામાં પડયા છતાં, કામની ઊતાવળને લીધે **ગંગા**એ નજર પણ નહિ કીધી ત્યારે **કિશોર** ઘણો મગ્ન થયો. તેને મનમાં એમજ લાગ્યું કે આવી સુલક્ષણી સ્ત્રી જેને મળે તેનું પૂર્ણ ભાગ્યજ સમજવું.

થોડીવાર **ગંગા**ની પૂઠ નજીક આવીને ઉભા રહ્યા પછી એકદમ તે સામો આવ્યો, તે પડછાયાના ચમકાટની સાથે **ગંગા** બોલી ઉઠી, "કોણ એ?"

"પ્રિયે! હજુ સુધી તું સૂતી નથી?" **કિશોરે** અતિ આનંદ અને પ્રેમ સાથ પૂછ્યું.

"ના, પ્રાણનાથ! આપને એમ કેમ પૂછવું પડયું? હજી આપ તો હમણાજ પધારો છો, ને તે પેહેલાં મારે સુવું એ શું મારો ધર્મ છે કે?" **ગંગા**એ ઊઠીને આદરસત્કાર કરતાં કહ્યું.

"એ વાગી ગયા છે ને આમ તમે હંમેશા ઉજાગરો કરશો તો તમારી તબીયત બગડશે, માટે મેં તો સહજ પુછ્યું છે."

"મારા તરફની આપ લેશ માત્ર પણ ચિંતા કરશો નહિ પ્રિય! પણ આપના મિત્ર નથી આવ્યા? આપ તો તેમની પાસે સૂશોની?" **ગંગા**એ પૂછ્યું.

"**મોતીલાલ** મળવા ગયો છે, ને હવે આવે તેમ સંભવતું પણ નથી. મૃગાક્ષીના પ્રેમદર્શનને લોભે—"

"મારે આપની સાથે કેટલીક ઘણી અગત્યની વાત કરવાની છે, તમો પધાર્યા તો ભલે પધાર્યા!" એકદમ પોતાની સ્તુતિ થતી અટકાવીને વચ્ચે **ગંગા** બોલી ઊઠી. "હમણા આપ શયન કરો, હું ઝટ આ કોલર પૂરો કરૂં છું ને પછી આપને પુછી જોઇશ."

"મારા ખાતર તમને એટલો બધો શ્રમ કરવા દઈશ નહિ. હવે તમે પણ સૂઈ જાઓ તો ઠીક. તમે મને શું પુછવાનો વિચાર રાખો છે તે હું જાણું છું, પણ હમણા તે વાત વિષે ચરચા ચલાવતાંજ નહિ. એનો ઉત્તર તો તમને મુંબઈ ગયા પછી લખીશ. પણ મારી એક સલાહ છે કે **કમળા** બેહેનને તમે હંમેશા ધીરજ આપજો. તે ગભરાય નહિ."

ગંગા અબોલ રહી. **કિશોરલાલ** પણ ચૂપ રહ્યો. બંનો પોત પોતાના મનમાં સમજી રહ્યાં. **કિશોર**ને પોતાની પ્રિયપત્નિ તરફ હવે અથાગ પ્રેમ છૂટયો. અર્ધો કલાક સુધી બંનો એક બીજાનું મનોહર મુખડુંજ નિહાળ્યા કરતાં હતાં; પણ એમાંથી એકે મધુર પ્રેમરસના પાનથી તૃપ્ત થયાં નહિ. ભરપૂર પ્રેમામૃતના વહેતા ઝરામાંથી પાન કરતાં કોણ મનુષ્ય પ્રાણી તૃપ્ત થાય વારૂ? સરખું જોડું હતું, ને સરખાં પ્રેમમસ્ત હતાં, તેથી કોણ કોને વિશેષ ચહાતું હતું તે કેહેવાને કોણ શક્તિમંત થશે? **કિશોર** ઘણી વારે થાકી પોતાની શય્યાપર ગયો ને મનમાંજ બોલવા લાગ્યો કે—"કેવી સુલક્ષણી છે! પોતાની સ્તુતિ સાંભળવાને પણ ના પાડે છે. મારી તરફજ નહિ, પણ આખા મારા કુટંબ પછાડી એ પોતાનો પ્રાણ આપવાને તૈયાર છે. રે **ગંગા**! **ગંગા**! તારા જેવી સલુણી સ્ત્રી જેને મળે તે પોતાને કેમ ભાગ્યશાળી નહિ ગણે? જો મારી માતા વિવેકે વર્તે તો પછી મારા કુટુંબ જેવું એક પણ કુટુંબ સુખી ગણાશે નહિ." આવો વિચાર કરે છે, તેટલામાં ઘણે દરજ્જે સપાટ તૈયાર કરીને **ગંગા** પતિપાસે આવી, ને આ બંનો પરસ્પરનાં નેત્રમણી, દંપતિએ આનંદ સાથે શયન કીધું.

* * * * * *

એલ્ફીન્સ્ટન કાલેજમાં રજા પૂરી થઈ હતી **કિશોરલાલ** ને **મોતીલાલ** મુંબઇ રવાના થયા હતા. કાલેજમાં પોતપોતાના અભ્યાસમાં બંનો જણ સારી રીતે ગુંથાયા; ને તેમાં ઘણા દિવસ સુધી **કિશોર**ને પોતાની પ્રિયતમ મૂર્ત્તિને પત્ર લખવો સૂઝયો નહિ. **કિશોર**પર **ગંગા**ના પત્રો આવતા હતા, તેમાં **કમળી** બેહેનને માટેનો ખુલાસો વારંવાર પૂછવામાં આવતો હતો, પણ શું ખુલાસો કરવો તેને ઘણે વિચારે પણ સૂઝયો નહિ.

મોતીલાલની મરજી **કમળીને** પોતાનો વિચાર બતાવવાની ને તેનો જા- ણવાની ઘણી હતી, પણ પેહેલ કરવી તે ઠીક કે નહિ એવા વિચારથી તે પણ લખતો અટકી ગયો. કૉલેજમાં જેમ જેમ પરીક્ષા પાસે આવતી ગઇ તેમ તેમ વધારે શ્રમમાં વિદ્યાર્થી મચ્યા હતા. દોઢ માસ થયાં **કિ- શોર** અભ્યાસ પર ખુબ મચ્યો હતો. તેની તો આ જ એક છેલ્લી આશા હતી; જો તે એમાં નિષ્ફળ થાય તો પછી એની ચઢતીનો સૂર્ય અસ્ત થયો એમજ એ માનતો હતો. **મોહનચંદ્ર**ના પિતા ગમે તેટલા પૈસાવાળા હતા, તથાપિ હમણા તેઓની આવક ને ધંધો બંધ પડી ગયાં હતાં. **કિશોર**ને ભણાવાની મરજી તો ખરી, પરંતુ ઘણી વેળાએ પૈસાની તાણ પડતી હતી. તેમાં જ્યારે જ્યારે કાલેજમાં ફી ભરવાને માટે નાણાં માં- ગવામાં આવે ત્યારે ત્યારે ઘરમાં શેઠાણી રમખાણ કરીમૂકતાં હતાં. તેઓને એક સાળુ કે સાડી લેવી વધારેજ કીમતી હતી, પણ પોતાના દિકરાના કલ્યાણ પછાડી જરાપણ દરકાર નહોતી. પણ આ બધા દુઃખમાં દીલાસા જોગ તો એજ હતું કે **ગંગા** જ્યારે ને ત્યારે સૌની ચિંતા દૂર કરતી હતી. છેલ્લી ફી ઘરમાંથી આપવામાં નહિ આવી, ત્યારે **કિશોર** ઘણો ચિંતામાં પડયો. પરંતુ તે ચિન્તા **ગંગાએ** ક્ષણમાં દૂર કીધી. **ગંગાનો** પિતા હંમેશાં દર માસે પોતાની પુત્રીને વાપરવાને પચાશ ત્રીશ રૂપિયા મોકલાવતો હતો. આ બધા પૈસા કંઇ લૂગડાં કે ઘરેણાં કે ખોટા ઠાઠમાઠમાં **ગંગાએ** વાપરી નહોતા નાંખ્યા, પણ એકઠા કીધા હતા. જ્યારે **કિશોર**ને ફી માટે ચિંતા પડી ત્યારે પોતાની પાસે આશરે બે હજાર રૂપિયા એકઠા થયા હતા તે સઘળાની સેવિંગ બેંકની ચોપડી **કિશોરને** મોકલાવી આપી ને જણાવ્યું કે એ પૈસા તમારાજ છે, મારા છે એમ જાણશો મા. **કિશોર**ની છાતી, આ પ્રેમભાવથી, ફુલી ગઈ. પણ આમ તે કયાં સુધી ચાલશે એમ મનમાં વિચાર્યું. ઘણા પત્ર આવ્યાથી પોતાને જોઇતા હતા તેટલા પૈસા **કિશોરે** લીધા; તથાપિ મનમાં વિચાર કીધો કે હવે એ પૈસામાંથી એક પૈ પણ નહિ વપરાય તો બહુ સારૂં. જો કે **ગંગાનો** **કિશોર** તરફ લેશ પણ પ્રેમ ઓછો નહોતો, તથાપિ **કિશોર**ને આવી રીતના પૈસા લેવા ગમતા નહિ. ને તેથી ગમે તે થાય તોપણ આ વેળાની પરીક્ષામાં ફતેહ મળે તો ઠીક એમ ધારીને તેણે એટલો બધો શ્રમ કીધો કે તેને પરીક્ષાના પાછલા દહાડામાં જરાક દમની અસર માલમ પડી.

પરીક્ષાના દિવસ નજીક આવ્યા તોપણ જરાએ તેણે વિસામો લીધો નહિ, તેણે પોતાની સ્થિતિની કે આરોગ્યતાની કંઇ પણ દરકાર કીધી નહિ, જેમ જેમ પરીક્ષાના દિવસો પાસે આવતા ગયા તેમ તેમ વધારે ઉજાગરા ને

વધારે શ્રમ કીધો. પરીક્ષાનો દિવસ આવ્યો. એ દિવસોમાં તે ઘણા ફીકા ચેહેરાથી પરીક્ષા આપવાને યુનીવર્સિટીમાં ગયો હતો. જો કે પાસ થવાની સઘળી આશા તેણે છોડી દીધી હતી, પરંતુ ઇશ્વરે એની સામા જોયું; ને ઘણા આનંદ સાથે એ **બી. એ.** માં પસાર થયો.

પરીક્ષાની હાયશોયમાં તેણે પોતાની પ્રાણપ્યારીને પણ વિસારી મૂકી હતી. એકપણ પત્ર તેણે બે મહિના સુધીમાં લખ્યો નહોતો. પણ જ્યારે પરીક્ષા પૂરી થઇ ત્યારે એણે એક પ્રેમનો પત્ર લખવાનો વિચાર કીધો. પણ તેટલામાં એના હાથમાં **ગંગા**નો પ્રેમ પત્ર આવ્યો.! જે ઘણાજ આનંદ સાથે હાથમાં લઇને એણે ઉકેલ્યો. એજ દિવસે **મોતીલાલ**ના હાથમાં પણ એક પત્ર આવ્યો હતો.

પ્રકરણ ૩૭ મું.

એલ્ફીન્સ્ટન કૉલેજ.

વિદ્યાર્થિઓને પોતાનો અભ્યાસ વિશેષ સાનકૂળ કરવા માટે, એલ્ફીન્સ્ટન કૉલેજમાં જોઈતી સગવડ છે. અને ચાર કે પાંચ વિદ્યાર્થીઓ એકઠા રહીને પોતપોતાનો બંદોબસ્ત કરી લેછે. રેહેવાને માટે કૉલેજના મકાનમાં છેક ઉપર કેટલાક ઓરડા છે. એકેક ઓરડામાં બે બે વિદ્યાર્થી રહેછે. આ કૉલેજમાં શિખવાનેમાટે ભાંયતળિયે કેટલાક કલાસો છે. તેમજ કૉલેજના મકાનની આસપાસ કેટલીક ફાલતુ ઓરડીઓ છે, પરંતુ તેમાં હિંદુ લોકોને અનુકુળ રેહેવાની સોઇ નથી.

બરાબર સવારના નવ વાગ્યા હતા. **કિશોરલાલ**ની પરીક્ષાનું પરીણામ આગલેજ દિવસે માલમ પડયું હતું. તે જો કે પરીક્ષાની મેહેનતથી થાકીને કંટાળી ગયો હતો, તથાપિ તેનું પરીણામ પોતાના લાભમાં ઉતર્યું તેથી ઘણા આનંદમાં હતો. ઉઠીને સ્નાન કીધા પછી પોતાની પ્રિયાને તથા પિતાને પત્ર લખવાનો વિચાર કરતો કૉલેજના કંપાઉન્ડમાં ફરતો હતો. પણ તેટલામાં ટપાલવાળાએ આવીને પૂછયું કે, "**કિશોરલાલ મોહનચંદ્ર** કોણ છે?" એકદમ **કિશોરે** સીપાઇના હાથમાંથી કાગળ લઇ તેનો જાણે ઉપકાર માનતો હોય તેમ જણાવી કાગળ ફોડયો, ને પોતાની પ્રિયાની પ્રેમપત્રિકા જોઇને તે ઘણો આનંદ પામ્યો.

ગંગાએ ઘણા દીવસ સુધી કાગળ માટે રાહ જોઇ, પણ જ્યારે પત્ર નહિ આવ્યો ત્યારે બે ત્રણ વાર પત્ર લખવાનો વિચાર કીધો, પરંતુ ઘરકામમાં તે એટલી બધી ગુંથાઇ ગઇ હતી કે જ્યારે લખવાનો વિચાર

કરે ત્યારે લીટી બે લીટી લખી કે તુરત વિક્ષેપ આવતો હતો. તથાપિ જ્યારે એના જાણવામાં એમ આવ્યું કે પરીક્ષાના ફીકરથી તેનો પ્રાણપ્રિય પતિ મોકળો થયો છે ત્યારે રાતના બાર વાગતા સુધી બેસીને આ પત્ર તેણે ચિત્રી કહાડયો હતો ! !

કિશોરે પત્ર ફોડતાં ફોડતાં ઘણી ઉતાવળ કીધી. એક ઘણો પ્રેમાતુર પતિ પોતાની પ્રિયા સંબંધી જાણવાને જેટલો ઉત્સુક થાય તેનાથી વધુ આતુરતાથી તેણે તે પત્ર ફોડયો ને વાંચવો શરૂ કીધો.

પરમપ્રિય નેત્રમણી પ્રાણનાથ,

તુકડો કાગળ લખવાની હમણા પ્રિયને ફુરસદ હશે નહિ. પરંતુ જરા આપે રંક દાસીને લક્ષમાં લીધી હોત તો જે આનંદ પ્રાપ્ત થાત તે અવર્ણિય હતો. મારી સ્થિતિમાટે કોણ જાણણહાર છે કે જે બરાબર રીતે જાણી શકે ? હું ત્રિવિધ તાપે સિંઝાઉ છું, ને આ મનને આપનીજ લગની લાગીછે. તેથી મને કંઈપણ સૂઝતું નથી. જ્યાં ને ત્યાં હવે તો તમારૂંજ દર્શન થાય છે. ક્ષણિક બુદ્ધિવાળી દાસીને આ લખવા માટે ક્ષમા કરશો. ઘરના રંગ ઘણા બદલાઇ ગયાછે. ઘરમાં મીઠાસ નથી; ને બારેપહોર ને બત્રીસે ઘડી મોટાં બેહેન, ભાભીજી વગેરેનો ઝગડો ચાલૂજ છે. નકામા તુટ વારંવાર ઉભા થાય છે. સૌને ઘણો સંતાપ છે, તેથી તમે આવીને નિવેડો લાવો. મને ઝાઝી ફીકર માત્ર આપની છે. હું શરીરે સર્વ પ્રકારે આરોગ્ય છું. તમને હવે શરીર સંબંધી સુખ થયુ હશે. મોટી બેહેન માટે શો વિચાર કીધો છે ? અજાયબ જેવું એ છે કે તે સંબંધી તમે તથા તમારા મિત્ર મોતીલાલે કંઇ પણ કરવા અતિશય આગ્રહ બતાવ્યો હતો, ને કંઇ પણ કરવા કહ્યું હતું, પરંતુ હજી સુધી કંઇપણ થયું નથી. પ્રિય કરવામાં તમે તત્પર છો, ને તમને ઘણું લાગે છે, તો હવે શો ઉપાય કરવો ? યથાયોગ્ય યત્ન આપે કમળી બેહેનના કલ્યાણ માટે કરવો જોઇયે ! ! એ પ્રમાણે આપે કરવું છે કે નહિ તે જાણવાને માટે મોટી બેહેન ઘણાં આતુર છે, ને તેઓ ક્ષણે ક્ષણે વિવેકથી તમારી તરફના પત્રની રાહ જુએ છે. મારે વાસ્તે આપ જરાપણ ફીકર ચિંતા કરતા નહિ, હું સર્વ રીતે આરોગ્ય છું. તમારાં દર્શનથી વિશેષ ખુશાહાલી જેવું શું છે ? આપ પ્રાણનાથથી મને પ્રિય અને આપણી ચરણસેવાથી વધુ શું જોઇયે છે ? પ્રિયના કુશળ સમાચાર જાણવાને ચાતકપેરે આતુર છે.

આપની ચરણરજ દાસી,

ગંગા.

કાગળ વાંચી રહ્યા પછી કિશોરને આનંદ ને ખેદ બંનો સાથે પ્રાપ્ત થયા. ઘરની હાલત છેકજ કથળી ગઇ હતી, ને હવે ઘરમાં મઝીયારો બરાબર સચવાય તેવું એને ભાસ્યું નહિ. તેમાં કોઈની કશી કસુર નહતી, પણ પોતાની માતાનીજ કસુર હતી. પણ ઉપાય શું ? તે નિરુપાય હતો. એનાથી એકપણ શબ્દ બોલાય તેમ નહોતું. એને અતિ ઘણો સંતોષ પોતાની પ્રિયા સંબંધમાં હતો. તે હંમેશાજ એના સુખમાં આનંદ માનતી હતી, ને તેથી આટલું પણ એણે લખ્યું તે ન છૂટકે લખ્યું હશે એમ કિશોરે સારી રીતે જાણ્યું.

યુનીવર્સિટીની ડીગ્રી (પદવી) લીધા પછી એનો સૂરત જવાનો

વિચાર હતો પણ તેટલામાં મુંબઈમાં નોકરી મળે તો તે મેળવવાની ને હવે મુંબઇમાંજ રેહેવાની એની વધુ મરજી હતી. પ્રિયાના પત્રનો પ્રતિ ઉત્તર લખવાનો વિચાર સ્થાયી થયા પછી હતો. શો વિચાર નક્કી કરવો તેટલામાટે **મોતીલાલ**ની પાસે તે ગયો. ત્યારે તે પણ પત્ર વાંચતો હતો. તુરતજ આ પત્ર **મોતીલાલે** **કિશોર**ના હાથમાં આપ્યો, જેમાં બીજું કંઇ નહતું, પણ **મોતીલાલે** જે જે કહ્યું હતું તે બાબતમાં શું વિચાર હતા તે જાણવાને **કમળી**એ મરજી બતાવી હતી. **કમળી**ના શબ્દ ઘણા નમ્ર, વિનયવંત ને આર્જવવાળા હતા. તેમાં એવી તો નિરાશાની સાથે વિનંતિ કરવામાં આવી હતી, કે જો સૃષ્ટિનું અવલોકન કરનાર પ્રાણી તેના ઉંડાણમાં ઊતરીને જોય તો તેને એ પત્રમાંથી ઘણો ચમત્કારિક ભાગ માલમ પડયા વગર રેહે નહિ. ઘણી ઊંડી નિરાશાનાં દુઃખોથી આ પત્ર લખાયો હતો. તેમાં પ્રેમવાણીનો એક પણ શબ્દ નહતો, તેમ પોતાના હૃદયની લાગણી શું છે તે પણ બતાવામાં આવી નહતી, પરંતુ સ્ત્રીના યોગ્ય ધર્મે રહીને અને પૂર્ણ પુખ્ત વિચારથી એ પત્ર લખાયો હતો, ને તે વાંચતાં વાંચતાં ત્રણવાર **મોતીલાલ**નાં નેત્ર અશ્રુથી ભીંજાયાં હતાં.

મોતીલાલ ઘણો કોમળ હૃદયનો હતો, તેમાં તે જ્યારે સ્ત્રી કે બાળકનાં દુઃખ સાંભળે કે જોય ત્યારે તો પીગળીને નરમ ઘેંસ થઇ જતો હતો. **કમળી**ની નિરાશા ને તેના અંતઃકરણની ઉમેદનું ભાગી પડવું એ વેદના સંબંધી યાદ કરતો હતો ત્યારે આ સુશીળ પુરુષને મૂર્છા આવી જતી હતી. એ પોતે ખરી લાગણીથી નિશ્વાસ મેહેલતો હતો, ને વખતે પોતાના દરજ્જાને વિસરી જઇને ઘણી વેળા એ અમાનુષિક વૃત્તિથી લોકોનો અબળા જાતી પ્રત્યે આ અવિનય જોઈ તિરસ્કાર કરતો હતો. એણે કવચિત્ કવચિત્ **કમળી**ને ફીરેસ્તાની દેવી તરીકે જોઇ હતી, ને તેને **કિશોર** પણ ટેકો આપતો હતો. બાળપણથી તો નહિ પણ લગભગ પાંચ સાત વર્ષ થયાં એ **કમળી**ને જોતો હતો, ને તેના ચરિત્રનું અવલોકન કરી જતાં એને એટલીબધી તો તે મનોહર, મીઠી, નિર્દોષ, દિલવેધક, સાદી, શહાણી, નાજુક ને વિનયવાળી, અને ઉપલી ટાપટીપ કરતાં અભ્યંતર સદ્‌ગુણથી ભરેલી જોઇ કે એના મોંઢા સમક્ષ તેની મૂર્ત્તિ રમવા માંડી. જે મૂર્તિનું એને હમણા લક્ષ લાગ્યું હતું તે વેળાએ પોતાના સમુદાયમાંનાં હજારો સંસાર કુટુંબ એણે જોયાં, પરંતુ કોઇ પણ કુટુંબમાં **કમળી** જેવી સુંદરી એના જોવામાં આવી નહિ. પોતાનેમાટે વિચાર કરતાં એને ઘણો સંતાપ થયો કે, જે પૂજ્ય પવિત્ર મૂર્ત્તિ છે તેના તરફ એ ઘણો બેદરકાર થયો તે એટલે સુધી કે પોતાની બેહેનના કલ્યાણ માટે જેટલી કાળજી એણે પહેલાં રાખી હતી તે સઘળી એ ભૂલી ગયો ને પો-

તાની એક પવિત્ર ફરજ અદા કરવામાં એ પાછળ પડયો. પણ ઈશ્વર સન્માર્ગે વર્તવાનો સદોદિત ઉપદેશ આપે છે, ને તેમજ આ સંબંધમાં બન્યું છે. જો કે આ વેળાએ બંનો મિત્રો પોતાની ભવિષ્યની આશા સંબંધી ભૂલી ગયા ને આજ અગત્યની વાતપર મંડી પડયા.

"હમણા તેની કેવી દુઃખદ અવસ્થા હશે ?" **મોતીલાલે કિશોરને** કહ્યું. "આપણા સંસારપર પૂળો મૂકવો જોઈયે, કે બાપડી નાજુક કળીઓને આમ સહજમાં સુકવી નાંખવામાં આવે છે. માબાપો પોતાનાં બચ્ચાંનું સુખ કે દુઃખ કંઇ જોતાં નથી ને એકદમ રૂઢીબંધનને વળગીને ઝંપલાવે છે, ને તેનું પરિણામ પોતાનાં વહાલામાં વહાલાં બચ્ચાંની જીંદગીના ઘણા ઝુરાપામાં આવે છે."

"ખરેખર, એ સઘળું ગમે તે હોય, તથાપિ આપણે તેનો નીકાળ કરી શકવાના નથી." **મોતીલાલ**ના મનમાં જેજે થતું હતું તે સઘળું જાણીને તેના વેગને અટકાવવા **કિશોર** બોલ્યો. "તમે જાણો છો કે આપણાં બંધનો ઘણાં જુનાં છે, ને તે સહજ તોડવાં મુશ્કેલ છે, પરંતુ આ બંધનો ધીમેધીમે તૂટી જાય તેવા ઉપાયો આપણે યોજવાની ઘણી જરૂર છે."

મોતીલાલને જો કે આ રૂચ્યું નહિ, તોપણ લોકસ્થિતિ કેવી છે અને વેહેમી બંધનો કેટલાં જડ ઘાલીને બેઠાં છે તેનો જ્યારે ખ્યાલ કીધો ત્યારે **કિશોર**ના બોલવાની જોઈતી અસર થઈ. તેણે તુરતજ પોતાના વધુ વિચાર બતાવવા બંધ પાડયા. ટેબલપર માથું નીચું નાંખીને **મોતીલાલ** ઘણેક દરજ્જે નિશ્વાસ મૂકતો બેઠો. આ વેળાની તેની મનસ્થિતિ સ્થિર નહોતી. તેને કંઇ પણ ગમતું નહોતું. તેને પોતાની દૃષ્ટિ સમીપ **કમળી**ની મૂર્તિ કોતરાઈને રમણ કરતી જણાઈ.

સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી વાંચનારને માલમ પડશે કે **કમળી**ની તરફ આજ વેળાથી **મોતીલાલ**ની પ્રેમની જડ છૂપી રીતે રોપાઇ—જો કે તે બાબતથી **મોતીલાલ** પોતે જાતે પણ અણવાકફ હતો. પેહેલે તો તેને લાગ્યું કે આવી સદ્ગુણી સ્ત્રીપર જે વિંટબણા પડેછે તે નહિ ખમાય તેવી છે. પરંતુ આ દયાની લાગણીમાં પ્રેમભાવ સહજ સહજ રસળ્યા કરતો હતો, તેનું એને ભાન હતું નહિ. **કમળી**ના મનમાં પત્ર લખ્યો ત્યાંસુધી **મોતીલાલ** સંબંધી કંઇ વિચારજ નહતો. પ્યારની વળણુ કદાપિ પુરુષ તરફથી લેવામાં આવે છે ને કદાપિ સ્ત્રી તરફથી પણ લેવામાં આવે છે. પ્રથમમાં સ્વચ્છ અંતરમાંથી પ્યારનો રોપો જાણી બુઝીને રોપવામાં આવતો નથી. પણ કુદરતીજ તે ફુટી નીકળે છે. આ બંનેનાં મનમાં એકદમજ એકી વખતે પ્યારે ઘર કીધું હતું, જે તે બંનેને જરા પણ માલમ ન હતું.

કિશોરલાલ સાથે વાતચીત કર્યા પછી **મોતીલાલ** ઘણો દિલગીર થઇ ગયો. શું કરવું તે એને સુઝયું નહિ, ને તેજ ક્ષણે એના મનમાં એમ પણ આવ્યું કે આવી બાબતમાં કેવો પ્રતિઉત્તર લખવો તે પોતાની મરજીપરજ રાખવું. તેથી **કિશોર**ની સલાહ લીધી નહિ. **કિશોર** થોડી વાતચીત થયા પછી ઊઠી ગયો, ને બપોરના **મોતીલાલે** તથા **કિશોરે** પત્ર લખ્યા. **મોતીલાલે** જો કે સ્વચ્છ અંતરથી પત્ર લખ્યો હતો, તથાપિ તેમાં જ્યાં ત્યાં છુપો પ્રેમ રસળતો જણાતો હતો. પત્ર વ્યવહાર ઘણો વખત સુધી ચાલુ રહ્યો, ને તેમાં ધીમે ધીમે એકેકનો પ્રેમ વધતો ગયો. બંનો જણનાં દિલમા આવ્યું કે જો આપણું જોડું બંધાય તો સુખમાં કંઇ ન્યૂનતા નહિ રેહે, તથાપિ બંનો જણ એમ પણ માનતાં હતાં કે ગમે તેમ થશે તો પણ કદીએ આપણી ઇચ્છા પાર પડવાની નથી. આટલું છતાં બંનો જણાએ બને તેટલો યત્ન કરવાનો ઠરાવ પોતપોતાના મનસાથે કીધો, જો કે પત્રમાં એકેએ એ સંબંધી એક પણ શબ્દ દર્શાવવાની હીમત પણ કીધી નહિ. **કમળી** આવી બાબતનો વિચાર જણાવતાં બીધી કે રખેને **મોતીલાલ** મને બેહેન પ્રમાણે ગણીને સલાહ આપતો હોય ને તેમાં જો આવી રીતે મારી તરફથી અવિવેક બતાવવામાં આવે તો તેનો મારી તરફ ઘણો તિરસ્કાર છૂટે! એટલુંજ નહિ પણ મને મદદ આપતો પણ અટકી પડે. ઘડીકમાં તે વિચાર કરતી કે 'એક ભવમા બે ભવ શા માટે કરવા? મારે તો સન્યસ્ત લેવો ને હું તો જોગણ થઈને મારી જીંદગી ગાળીશ! સદ્‌ગુણી સ્ત્રીએ પોતાનું શિયળ સાચવવું જોઇયે. પરણીને શું વિશેષ સુખ ભોગવીશ? નસીબમાં જે લખ્યું હોય છે તે કોઇ મિથ્યા કરી શકતું નથી.' તે મનની સાથે વખતે બોલતી કે, 'નહિ નહિ! મારા મનમાંથી ફરીના લગ્નનો ખ્યાલજ કાઢી નાંખવો જોઇયે. હું એક ભવમાં બે ભવ નહિ કરીશ! સાધુડી થઈશ! જોગણ વેશે ફરીશ! પણમારી તરફ લોક આંગળી કરે તેમ નહિ થવા દઉ! રે દુર્દૈવ! તેં આ ઘેલો વિચાર કેમ આવવા દીધો છે મારા નિર્દોષ મનમાં? શિયળવ્રત! પતિવ્રતાપણું! બસ તેનેજ વશ થઇશ. મારે સઘળી સ્ત્રી પ્રમાણે વર્તવું જોઇયે, ને મારાં માબાપના કુળને લેશ પણ હિણું લાગે તેવું આચરણ કદી પણ કરવું નહિ. જે નિર્માણ કરતાએ નક્કી કીધું છે તેને વશ વર્તવામાંજ શોભા છે. ઘણી સ્ત્રીઓના પતિ મરણ પામે છે ને તે પોતાનું આયુષ્ય ગાળે છે કેની? હું કેમ નહિ ગાળું? પુનર્લગ્ન મારાથી કેમ થાય? કરૂં તો મારા પિતાનું કાળું કેહેવાય નહીં? મારી મા ગમે તેવી છે તોપણ તે ઝેર પીને મરે! છટ! છટ! હું એવા વિચારને કાઢી નાંખું છું.

ગંગા ભાભી કેહેતી હતી કે સુખ આવે ત્યારે સુખ ને દુઃખ આવે ત્યારે દુઃખ ભોગવવું. ભાવીને વશ વર્તવામાં મઝા છે! તે મારૂં દુઃખ જોઇને બળે છે, પણ મારા આ વિચારને પુરતો ટેકો આપતી નથી! તે કેમ ટેકો આપે? અપાયજ કેમ? રે ઈશ્વર! મુજ રંકના સામું જો ને મને દુષ્ટ વાસનાથી ને પાપથી અટકાવ! રે કીયે અભાગિયે ટાંકણે મને પુનઃલગ્નનો વિચાર આવ્યો? હું તે કરૂં તે પેહેલાં મરણ કેમ નહિ પામું.' આમ વિચાર કરતાં વખતે ઉલટા વિચારપર પણ ઉતરી પડતી હતી. તરુણાવસ્થામાં વિકારવાન્ શરિરમાં અવનવા વિચારો આવે તેમાં આશ્ચર્ય નથી! તેમાં ભલભલા સપડાયછે તો **કમળી** કોણ માત્ર? **મોતીલાલ**ના મનમાં પણ તેવાજ પ્રકારના વિચાર આવતા હતા. છતાં ગુહ્યાર્થમાં પોતપોતાની વાણીનું ચાતુર્ય દર્શાવ્યા કરતાં હતાં, તોપણ ખુલ્લા શબ્દમાં જણાય તેવી જરાપણ ભાવના દર્શાવી નહિ. તથાપિ એક પત્ર **મોતીલાલે** લખ્યો ને તેનો પ્રતિઉત્તર આવતાં તેણે નિયમ લીધો કે જો લગ્ન કરૂં તો એનીજ સાથે, નહિ તો આખી જીંદગી કુંવારાપણામાં ગુજારવી. જે પુરુષે એક વરસપર પોતાના ભાઈ તથા માબાપને જીંદગીમાં પણ લગ્ન કરવાને માટે ના પાડેલી તેણે પોતાનો વિચાર આ વેળાએ ફેરવ્યો.

પ્રકરણ ૩૭ મું.

ઘરમાં તો જેમનું તેમજ.

કિશોરના તથા **કમળી**ની સ્થિતિમાં આ વેળાએ થોડોઘણો ફેરફાર થયો હતો. બે મહિનામાં **મોતીલાલે** લગભગ ૫૦ પત્રો **કમળી**પર લખ્યા હતા ને તેથી તેનું ચિત્ત ફરી ગયું હતું, તથાપિ પોતાની શિયળવૃત્તિમાં જરા પણ ખામી પડવા જેવું આચરણ કીધું નહોતું. **કિશોરે** વધારે અભ્યાસ કરવાનો વિચાર મૂકી દીધો હતો, ને કુટુંબને કંઇ પણ આશ્રય મળે તેટલામાટે કોઇ સારી નોકરી મળે તેની શોધમાં લાગ્યો હતો. લડકણાં **લલિતા** શેઠાણીને પિહેરથી તેમના ભાઇનો કાગળ આવવાથી તેઓ પિહેર સીધાર્યાં હતાં. સાથે કોઈ પણ ગયું ન હતું. ખંભાતમાં તેમનું પિહેર હતું. ત્યાં બે મહિના રહ્યાં તેટલામાં સઘળાં જણ કંટાળી ગયાં હતાં, ને કયારે જાય તેવી ઈચ્છા બતાવ્યા કરતાં હતાં. **તુળજાગવરી**નો પતિ પોતાની નોકરીપર હતો, તે આ વર્ષે સાહેબની સ્વારી છેક પંચમહાલમાં જવાની હોવાથી તેનાથી તુરતાતુરત પાછા અવાય તેમ નહોતું, પણ ઘરની સઘળી હકીકતથી તે વાકફ હતો.

કિશોરે પોતાની ડીગ્રી લીધા પછી પોતાના કુટુંબને મુંબઇ બોલાવા વિચાર કીધો, પણ નોકરીનું હજી અસ્થિર હતું તેથી વિચાર માંડી વાળ્યો. **ગંગાએ** પોતાનો વિચાર બતાવ્યો કે જો તમે એમ કરશો તો ઘરમાંથી સાસુ તથા સસરાજીને ઘણું ખોટું લાગશે, ને તેથી પ્રેમાળ દંપતિ છતાં પણ વડીલોની ઇચ્છાએ વર્તવાને વધુ આતુર હતાં. એકવાર **કિશોર** સૂરત આવી સૌને મળી ગયો. ઘરના ઢંગ તો પ્રથમ હતા તેનાથી વધારે ખરાબ તેના જોવામાં આવ્યા. મોટી ભાભીનો વિચાર જુદાં રેહેવાનો ઘણો ખરો નક્કી થઈ રહ્યો હતો. **વેણીલાલ** પણ ઘણો દિલગીર હતો. તેના અભ્યાસ માટે રોજની પંચાતી પડતી હતી. તેમાં **વેણીગવરી** માંદી પડી ત્યારે સંસારી વ્યવસ્થાને લીધે તેનાથી જરાપણ મર્યાદા મેલાતી નહીં, ને મૂકે તો પીસ્તાળ પડતી હતી. **ગંગા** પોતેજ આ સઘળું સમજીને તેઓને ઘણીક રીતે મદદ કરતી હતી, તેમ બેચાર વેળાએ **વેણીલાલને** પૈસા સબંધી અડચણ પડતી ત્યારે "તમારા ભાઇએ પૈસા મોકલ્યા છે," એમ સમજાવીને ખાનગી ખરચ માટે આપતી હતી. આ તેની વિવેકી મર્યાદા ખરેખર સ્તુતિપાત્ર હતી. આજે કેટલી વધૂઓ પોતાના સંસારને આવી રીતે સમાળવાને તૈયાર થશે?

ફાગણ મહિનામાં સઘળાં કુટુંબી પાછાં આવ્યાં. પેહેલ વેહેલાંતો ઘરમાં સૌ આનંદ પામ્યાં, પણ બેચાર દિવસ ગયા કે 'એ ભગવાન એનાએ' તેમ પાછા ભઠવેડા જારી થયા. **કેશવલાલ** પણ આવ્યો હતો. એકજ દિવસ તેને બતાવામાટે **લલિતા** શેઠાણી ચૂપ રહ્યાં; પણ તેમનો સ્વભાવ ગમે તેટલું છતાં પણ દબાય તેવો ન હતો. બીજેદિવસે રાતના, અગાઉ હતા તેવા વેશ માંડયા. એક ઓરડામાં નાની દીકરી, ચાકરડી તથા શેઠાણી સૂતાં હતાં. શેઠાણીની પાસે **કમળી** નહિ આવે તે તેમને ઘણું માઠું લાગવા જેવું લાગ્યું તેથી રોષમાં ઉપરાચાપરી બૂમ મારી કે, "**કમળી! કમળી!** એકદમ અહિંયા આવ."

"શા માટે માજી બૂમ મારો છો?" એમ **કમળીએ** પ્રત્યુત્તર દીધો. પણ ગઈ નહિ. આથી શેઠાણી ઘણાં ગુસ્સે થયાં, ને મનમાં પોતાનીજ દાકરીને ખુબ ગાળો દીધી.

"અરે રાંડ આમ મરની! કયારની બૂમ મારી રહી છું, પણ આ છોકરી તો સાંભળતીજ નથીને, કોઇને ગણકારશે પણ નહિ. રાંડ છાકી ગઇ છે! હં હં! પેલી રંડાઓનાં બધાં કરમ છે, જે મારી સાત લાડની દીકરીને પણ છકાવી મૂકી છે, ને મારી સામા કીધી છે!" આમ **લલિતા**બાઇ બબડી ગયાં.

"મોઢું સંભાળીને બોલજો, મેં તમારી દીકરીને રોકીએ નથી, ને હું તેને બેસાડતીએ નથી. શી એવડી ધાડપડી છે કે એકદમ બૂમાબૂમ કરી મૂકી છે. કંઈ ધાડબાડ આવી છે કે આટલો બધો ગોંધાટ કરી મૂક્યો?" **તુળજા**એ સામો તતડીને ઉત્તર દીધો.

હવે **લલિતા**બાઈએ ગાળોની વૃષ્ટિ કરવા માંડી. **ગંગા**ને પણ પુષ્કળ ગાળો દીધી ને **તુળજા**ને પણ તેટલીજ દીધી. **ગંગા**એ એક શબ્દ પણ સાસુજી સામા કહાડયો નહિ, ઉલટી **તુળજા**ને ઘણીએ વારી, પણ તે થોભી નહિ. જ્યારેને ત્યારે **ગંગા** તેનું મોં પકડી રાખે; તેથી બે ચાર શબ્દ બોલે ને પછી પાછી બંધ પડે. **ગંગા**એ ધીમેથી કહ્યું, "ભાભીજી, બસ, માફ કરો, સાસુજીનો સ્વભાવ છે તે ગમે તેમ બોલે, પણ તમે ડાહ્યાં થઇને ગાંડાં કાં થાઓછો ? એમનો ગુસ્સો નરમ પડશે એટલે આપોઆપ બંધ પડશે." થોડી વાર **તુળજા** અબોલી બેસી રહી, પણ સાસુજીને જેમ જેમ કોઢું નહિ આપ્યું તેમ તેમ વધારે ઉપડયાં, તેથી આખરે એકદમ હાથ છટકાવીને **તુળજા**એ સાસુજી સામા જઈને કહ્યું:—"તોબા છે તમારાથી, તમારા જેવી સાસુ કોઇને નહિ મળશે ! આ સારૂં સૂરત શેહેર છે પણ તમારા જેવી સાસુ તો કોઇને નથી. શામાટે આટલી બધી ગાળો દો છો ? હમે કંઇ તમારૂં બગાડયું, તમને કંઇ કહ્યું કે તમારૂં વેણ ઉથાપ્યું ? જરા લાજો ! મોટાના ઘરને આ શોભતું નથી." **તુળજા**એ જરાક વિવેકવાણી વાપરી કહ્યું.

"કમજાતની જણી, તારા જેવી વહુ કોઇને મળશે નહિ. નીચ તુકમની છે તેમાં બહુ બકયા કરે છે કે ?" સાસુજીએ કહ્યું.

"જરા તપાસીને બોલજો. તમારૂં ખાનદાન કોને માલમ નથી?" વહુએ પણ તેટલાજ રોપમાં જવાબ દીધો.

"જારે જા ખાનદાનવાળી ! પીંજારડાની દીકરી શું પતરાજ કરે છે કાભા. આ પેલી **ગંગલી** ઘાંચણનાં કારસ્તાન છે ! તેણે તને ચઢાવી આપી છે, પણ તે બેગમજાદીને પરવડશે, પણ સુતર કાંતનારીની દીકરીને પરવડવાનું નથી, હરામજાદી, મને બોલાવીને ક્યાં જશે ?"

"જુઓ વળી વધુ બોલ્યાં ! સમાલો, નહિ તો હમણા ખાનાજંગી થશે. **ગંગા**એ મને શું કહ્યું ને તમને શું કહ્યું ? તે બચારી ઘરમાં આવી ત્યારની એક શબ્દ પણ બોલતી નથી, તેને નકામી શા માટે વગોવો છો ? નકામું તેનું પાપ ધુવોછો તો નરકમાં પડશો," **તુળજા**એ ખૂબ ખાર કાઢયો.

"તારી સાત પેઢી નરકમાં પડેની ! તેની હીમાયતણ આવી છે ! વહાલામુઇ ! ઠીક છે હમણા **કેશવા**ને આવવા દે, પછી તારી વલે કરાવુંછું."

"વલે શી કરવાના હતા ? મારી નાંખશે, બીજું કંઇ? મારો છૂટકો થશે, આવી જુલમગાર સાસુના તાબામાંથી નીકળતાં હું ઘણી સુખી થઇશ; પણ તમારા દિકરા તમારા જેવા નથી તો! તે સારી રીતે જાણે છે કે આપણી મા સાત ગામની ઉતાર છે!" **તુળજા**એ ખુબ જુસ્સામાં જવાબ દીધો.

ગંગાએ જોયું કે લડાઈ ઘણી વધી પડશે, ને તેનું પરિણામ ઘણું ખોટું આવશે તેથી એકદમ પોતાથી બનૃતા યત્ને **તુળજા**ને બીજા ઓરડામાં ઘસડી ગઈ ને બારણાં બંધ કીધાં, ને પછી ખુબ ઠપકો આપ્યો. **ગંગા**ના ખુબ હસમુખા ને વિવેકી સ્વભાવને લીધે **તુળજા** પોતાની બ્હેન કરતાં પણ **ગંગા**ને વધુ ચહાતી હતી, એટલે તેના બોલવા સામે ગુસ્સો કીધો નહિ.

સંધું શાંત થયા પછી, "આજે તમે તો સાસુજીને ખૂબ ઉધડાં લીધાં ભાભીજી?" કરડાકીમાં **ગંગા**એ કહ્યું. "વારૂ તમે પણ સાસુજીને પહોંચી વળો તેવાં છો એટલે અમારા જેવાને સુખ છે. અમારૂં વેર વાળવાને તમે શક્તિવાન ખરાં, પણ ભાભીજી! થોડું બોલો તો ન ચાલે?"

તુળજાએ કશો જવાબ દીધો નહિ, પણ બારણે સાસુજી તો પોતાના ગુસ્સામાં ગાળોનો વરસાદ વરસાવ્યા જતાં હતાં. એટલામાં **કેશવલાલ** આવ્યો. **લલિતા**એ ખુબ ગાળો દઇને તેને ચઢાવ્યો. "તારી બૈરી માને ગાળો દે, ને નીચ કુટુંબની કેહે તે મુવા દીવા તું જોયા કર. મારે પેટે એનાથી તું પથ્થર પડયો હોત તોએ ઘણું સારૂં." આ શબ્દ **કેશવલાલ**ને વજ્રબાણ જેવા લાગ્યા. તે એકદમ ધસ્યો ધસ્યો પોતાના ઓરડામાં ગયો. ઓરડામાં **ગંગા** ને **તુળજા** વાતો કરતાં હતાં તેટલામાં જોરથી **કેશવે** બારણાને લાત મારી. **ગંગા**એ તુરત બારણું ઉઘાડયું, પણ બારણા વચે **ગંગા** આડી ઉભી રહી. "ગંગા મને જવા દે, હું તારૂં કંઇ નથી સાંભળવાનો." ઘણા ગુસ્સાથી **કેશવે** જવાના આગ્રહ સાથે કહ્યું.

"અને તેનું કંઇ કારણ ભાઇજી?" ઘણી નમ્રતા સાથે અતિસે આજંવથી **ગંગા**એ **કેશવ**ને શાંત પાડવાને કહ્યું. "મારૂં સાંભળો, પછી તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તજો."

"નહિ, એમ નહિ. ભાભી, તું પણ એના જેવી બની કે? બસ, એ લડાઇના કાલબુતને શિક્ષા કર્યા વિના મને જંપ વળવાનો નથી. રોજ રોજ લડાઇ ને તંટો? એ કેમ ખમાય? ઘરમાં આવ્યા કે તમારોજ સંતાપ, ઘડીકનો જંપજ નહિ. ખસ, બાજુએ ખસ ને એ કમજાતની દીકરીની મને સેવા કરવા દે ગંગા!!" **કેશવે** પોતાનો ગુસ્સો કહાડયો.

"ખબરદાર, મને કમજાતની દીકરી કહી તો! માના શીખવ્યાપરથી

મારી સામા થવા આવ્યા છો, પણ ખબર કહાડજો કે કોની કસુર છે. પછી બોલજો." તુળજાગવરીએ પોતાનું બાકીનું બોલવાનું પૂરું કીધું. "મને કમજાતની દીકરી ફરીથી કેહેતા નહિ."

"હું દશ વાર કેહેવાની સત્તા ધરાવું છું. તારા મગજમાં ઘણો ધુમાડો છે તે ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં કાહાડી નાંખીશ;" કેશવે કહ્યું.

"બહુ સારૂં! આબરૂ તમારી વધશે. 'નબળો માટી બૈયરપર શૂરો' એ કેહેવત તમને લાગુ પડશે."

કેશવને વધારે ગુસ્સો ચઢયો ને એકદમ ગંગાને હડસેલો મારીને તુળજા સામો ધસ્યો. તુળજા પોતાના ધણી સામા થવાને તૈયારજ ઉભી હતી. કેશવે હાથમાંની લાકડીનો સપાટો લગાવ્યો, પણ એકદમ ગંગાનો હાથ વચ્ચે આવ્યાથી તેનાપર પડયો, ને ગંગાને ઘણી કળ ચઢી. સુલક્ષણી ગંગા! એના માબાપને ત્યાં અતિશય લાડકી હતી, ને કદી એના બાપે કે માએ, તેમ કિશોરે પણ એક શબ્દ કહ્યો નથી, તેના સંકોમળ હાથ પર આ ફટકો પડયો એ ઘણો લાગ્યો, તોપણ ઘણી ધીરજતાથી તે સહન કરીને કેશવને દૂર ખસેડયો. કેશવ હંમેશા પોતાના નાના ભાઇની ધણિયાણીને-તેના સદ્ગુણ માટેજ નહિ પણ ઘરકુટંબમાં તે એક રત્ન છે એમ જાણીને અતિશય માનથી જોતો હતો, પણ આજે ક્રોધાંધ થવાથીજ અપમાન આપ્યું હતું. ગંગાએ દૂર ખસેડયાથી કેશવલાલ શરમાયો. ગંગાના હાથપર લાકડીનો સપાટો પડયો હતો તેથી ગંગાની આંખમાંથી આંસુ વહ્યાં, પણ તે તેણે પોતાના પાલવથી લુછી નાંખ્યાં, જે કેશવે જોયાં.

"ગંગા, ભાભી તમને મારાથી અપમાન થયુંછે, પણ મનમાં નહિ લાવતાં," કેશવે ઘણા પ્રેમથી કહ્યું.

"તમારેમાટે મારે શું ધારવું? આજે કેમ ખામોશી નહિ પકડી? આ પ્રમાણે સંસાર ચલાવશો કે? હજી ઘણા દાહાડા લેવાના છે તેથી એમ નીભશે નહિ."

"ગંગા, કદી માજીની ભૂલ હતી, તોપણ એણે જે રીતિ ચલાવી તે ઠીક હતી વારૂ?"

"મારે જવાબ દેવાની જરૂર નથી. તમે જાણો છો કે ઘડપણને લીધે તેમનો સ્વભાવ બગડી ગયો છે, પણ તમે જરાપણ લાયકી બતાવી નથી, ને ઉલટો કજિયો વધાર્યો. વગર જાણે કોઇના કેહેવાપરથી એકદમ ગુસ્સો ચડે એવો આકળો સ્વભાવ નહિ રાખવો જોઇએ. શું ભાઇજી! મારે તમને એમ કેહવું કે તમે અજ્ઞાન છો, ને માવડીમુખા છો? મારાથી

તેમ **નહિ** કહેવાય, **પણ** ભાભીજીને જે કંઇ તમે કહ્યું તે તદ્દન અણુઘટતુ હતું. **પણ હશે, હવે** ચાલો વાળુ કરવા. મેં તમને જોયા કે તમે પણ યથાયોગ્ય છો !”

“**ગંગા**. મારી ભૂલ થઇ, મને મા—”

“વાહ ! મારા સમ એક પણ શબ્દ પણ બોલતા નહિ !” **ગંગા**એ કહ્યું.

આટલું કહીને **કેશવે** વાળુ કીધું નહોતું, તેને વાળુ કરવા તથા શાંત પાડવા તે તેડી ગઇ. વાળુ કરતાં કરતાં સઘળી હકીકત કહી ને **કેશવને** પોતાના આકળા તથા ઉતાવળિયા સ્વભાવ **માટે** પસ્તાવો થયો.

ખરેખરી ઘર ચલાવનારી સદ્દગુણી સુંદરી તે **ગંગા** હતી.

પ્રકરણ ૩૮ મું.

પ્રેમપરીક્ષા.

ધીમે ધીમે **મોતીલાલ** અને **કમળા** વચ્ચે પત્રવ્યવહાર વધી પડયો. દરરોજના **પત્રો** ચાલુ થયા ને તેઓનો પ્રેમ એટલોબધો ધાડો બંધાયો કે તે કદીપણ છૂટી શકવો અશક્ય થઇ પડયો. **કમળા** પોતાના મનમાં દૃઢ નિશ્ચય કરી બેઠી હતી કે ફરી લગ્ન કરવામાં એજ પતિ તરિકે યોગ્ય છે; ને આ વાત તેણે પોતાની ભાભીથી છુપાવી ન હતી. સ્પષ્ટ રીતે એ વાત જણાવી દીધી ને તેની સલાહ પ્રમાણે વર્તવાને **કમળી**એ નિશ્ચય કીધો. **કમળા** ને **ગંગા** આ બાબતમાં કેટલેક દરજ્જે ઘણાં જુદા વિચારનાં હતાં, તોપણ **કમળા**એ પોતાની ભાભીને હસી કાઢી નહિ, તેમ **ગંગા**એ પોતાની નણંદને તાત્કાળ વારી પણ નહી. ધિમેધિમે વિચાર ફેરવવા માંડયો. તકરાર વારંવાર કરતાં હતાં, વાત ચીતમાં વારંવાર મતભેદ પડતો હતો, તથાપિ એક ઘડી પણ બંનો એક બીજાથી જુદાં પડતાં નહોતાં. **કમળા મોતીલાલને** હંમેશાં પત્ર લખતી હતી, ને તેમાં પ્રસંગે સઘળો ઘરસંસારી બનાવ પણ લખતી હતી. ઘણાક પ્રંસગો જાણ્યા પછી **મોતીલાલને** એમ ભાસ્યું કે **ગંગા**ની વલણુ **કમળા**નાં ફરી લગ્ન થાય તે તરફ નથી, ને તેથી તે બેચેન થઇને વારંવાર મૌન ધારણ કરી સૂમની માફક બેશી રેહેતો હતો. **કિશોરલાલ**ને આટલા બધા નિકટ સંબંધની ઘણી થોડી ખબર હોવાથી આ બેચેનીનું કારણ જાણવા તે ઘણું મથન કરતો હતો, તથાપિ **મોતીલાલ** ઉડાવતો, અને જોકે તેના મનમાં વારંવાર પોતાના

મિત્રને છેતરવાને દિલગીર થતો હતો, તોપણ નિરૂપાયે તે આ પ્રમાણે કરતો હતો.

બંનો મિત્રો એક દિવસે બાબુલનાથની ટેકરીપરના એક ઝાડની ઘટા નીચે બેઠા હતા, ને પશ્ચિમના દરિયા કિનારાથી ઘણો મંદમંદ પવન આવતો હતો. બાબુલનાથની ટેકરી જેવી રમણીય તથા કુદરતના નમુનાની કોઇપણ જગ્યા મુંબઇમાં ભાગ્યેજ હશે. એ ટેકરી ઘણી વિકટ તથા અટપટી છે તોપણ ત્યાં આગળ સંધ્યાકાળે જઇને બે ઘડી વિશ્રાંતિ લીધી હોય તો મન નિર્મળ થઇ જાયછે. ઝાડોની ઘટા ચોપાસ છવાઈ રહી છે. કુદરતી પક્ષીઓ ઊનાળાના દિવસમાં ટહુકા કરીને આપણી વૃત્તિઓને શાંત મનથી પોતા તરફ ખેંચેછે. દરિયાની હવાથી મગજ તર થાય છે. દેવાલયમાંથી, શિવભકતો દર્શન માટે આવે, તેઓ ઘંટનાદ કરે, તેના અવાજથી ઇશ્વરગુણાનુવાદપર લક્ષ ખેંચાય છે, ને ઝાડોની ઘટામાંથી જે ધુંધું કરતો પવન ફુંકાયછે તેથી એક જાતનો આનંદ વ્યાપી રહેછે. સંધ્યાકાળે સૂર્ય ક્ષિતિજમાં ઉતરતો હતો, ને મન શાંતિથી તર થયું હતું, તેવી વેળાએ **શિવ**ના દેવાલયમાંથી દર્શન કરી આવી, ફરતી એક એકાંત જગ્યામાં જઇને બંનો મિત્રો વિશ્રાંત્તિ લેતાં સૃષ્ટિસૌંદર્ય નિરખતા હતા. આ તેમની શાંતિમાં કોઇપણ ભંગાણુ પાડનારૂં હતું નહિ, ને મનુષ્યોનો પગરવ ત્યાંથી ઘણો દૂર હતો. **મોતીલાલ**ના મનમાંથી કવચિત્ કવચિત્ નિશ્વાસ નીકળતો હતો, ને તેની તંદુરસ્તી દિનપર દિન ઘણી નબળી જોવામાં આવતી હતી. આનું કારણ જાણવાને **કિશોર** ઘણો આતુર હતો, પણ જ્યારે તેનો બરાબર ખુલાસો નહિ મળ્યો ત્યારે કંઇપણ સવાલ પૂછવા, લગભગ એક મહિનો થયા તેણે બંધ કીધા હતા. એથી **મોતીલાલ** ઘણો ગભરાયો. તેણે પોતાના મનના ઉભરા કહાડવાનો વિચાર કીધો, તે હવે લાગ ખોળતો હતો. આજે તે લાગ મળ્યો. **મોતીલાલે** ઘણો ઊંડો વિચાર કરીને **કિશોરને** જાણે અજાયબીમાં નાખવા ઇચ્છતો હોય તેમ પૂછયું.

"**કિશોર**, વારૂ લગભગ દસ માસ થયા તને મારી પ્રકૃતિમાં કંઇ અસાધારણ ફેરફાર દેખાતો નથી ? હું ગાંડો થયો નથી? મને ભૂત ભરાયું છે?"

"એમ તો હું ધારતો નથી," **કિશોરે** જવાબ વાળ્યો. "તારી પ્રકૃતિમાં કંઇ અસાધારણ ફેરફાર થયોછે ખરો, પણ તે ફેરફાર શાથી થયોછે તે મને સમજાતો નથી. તારા શરીરમાં કંઇ વ્યાધી નથી, પણ આધીના રોગથી તું પીડાય છે એમ જાણુંછું, નહિ વારૂ ?"

મોતીલાલ ચૂપ રહ્યો. તેણે બે પગવચે માથું નીચું નમાવ્યું.

"પણ તારૂં જે દુઃખ હોય તે દુઃખ તું મને શામાટે જણાવતો

નથી ?" કિશોરે ફરીથી વાત ચલાવી. "તારા હિતમાં કયારે હું પાછો પડયોછું ?"

"મારૂં દુ:ખ કોઇને કહેવાય તેમ નથી!" અતિ મોટો નિશ્વાસ મૂકી મોતીલાલ બોલ્યો.

"કેહેવાય તેમ નથી ? મને કેહેવાને શી અડચણ છે? હું તેનો કોઇપણ ઇલાજ કરવામાં પછાડી પડીશ નહિ. જોઇયે તો મારી જીંદગીની કીમતે પણ તારો પ્રાણ બચાવીશ, ને જેમાં માત્ર મારી આબરૂને લાંછન નહિ લાગે તેવું કૃત્ય કરવામાં કદીપણ વિલંબ કરીશ નહિ."

"પણ એ બધું કોઇપણ સંસારિક બબાતને લગતું હોય તો?" મોતીએ કહ્યું.

"હું સમજ્યો!" કિશોરે ક્ષણભર વિચારી કહ્યું. "એમાં કશી વિસાત નથી. આટલોબધો સમય તેં જે મારાથી છુપાવ્યું તેમાં તારી મોટી ભૂલ છે. જો તારૂં ને મારી બેહેનનું બંનેનું એક દિલ હોય તો હું કોઇપણ આફત માથે ભોગવીશ, ને તારૂં કામ પાર પાડીશ. પણ આટલું યાદ રાખજે કે જો કમળીની ઇચ્છા નહિ હોય તો તમારૂં સુખ સ્થાયી રેહેશે નહિ. પેહેલે તડાકે પ્રેમી માણસો એક બીજાને મળે છે, તેપરથીજ પોતાના ભાવી સુખમાટે મોટીમોટી આશા બાંધી બેસે છે, પરંતુ તમે જોશો કે ઘણી વેળાએ તેઓ તેમાં ભુલાવો ખાયછે. મનુષ્ય જીંદગીના સંબંધમાં સુખના ઘણા વિભાગો છે, તેમાં લગ્ન એ સર્વથી વિશેષ અગત્યતા ધરાવનારૂં સુખ છે. એકાએક ગમે તેવા પ્રસંગોથી સ્ત્રીપુરૂષ બંને મળે છે, ને સેજસાજ બહારની ઉપલકિયા વાતચીતથી પરસ્પરનાં મન લોભાય છે; એક બીજામાટે ઘણો પ્રેમ બતાવે છે, તદનજ સદ્ગુણોથી ભરેલાં એકેક જણાય છે, દૂર રેહેવાથી ઘણેક પ્રકારે તેજ મૂર્ત્તિનું લક્ષ લાગી રેહે છે, જ્યાં ત્યાં ને જ્યારે ત્યારે તે ને તેજ મૂર્ત્તિને તેઓ સર્વોપરી દેવાંશી ગણે છે, પત્રવ્યવહાર કે વાતચીતના પ્રસંગો મળે છે તેપરથી પણ સદ્ગુણની મૂર્ત્તિઓ પણ તેજ છે એમ માને છે, ને તેપરથી પોતાના ભાવી સુખનો ઘણો અચળ તથા અડગ પાયો નાંખે છે; પણ જ્યારે ધાડો સહવાસ થાય છે, એક બીજાં આઠે પહોર ને બત્રીસે ઘડી પાસેનાં પાસે રેહે છે, ને નિરંતરના સુખોની મોટીમોટી બાંધેલી આશાઓના વમળમાં આવે છે, ત્યારે તેઓને માલમ પડે છે કે જે ધારણા બાંધી હતી તે ધારણા ઘણેક દરજ્જે ખોટી પડી છે; ને તે વેળાએ પોતાના દૈવને દોષ દે છે. પણ ખરી રીતે તેમાં કોઇનો વાંક હોતો નથી. પોતાનીજ ઉછંકળ વૃત્તિનો વાંક છે. માટે તું જે ધારણા

બાંધે છે, ને તેમાટે પીડિત થાય છે, તે પેહેલાં આટલું નક્કી કર કે જે સુખની આશા રાખેછે તે સુખ તને મળશે કે નહિ, ને બંનેના સ્વભાવ હળશે કે નહિ. સંસારનાં સંકટો સહન કરવા શકિતમંત થશે કે નહિ? આ નક્કી થયા પેહેલાં કોઇપણ પગલું ભરવું એ ડહાપણવાળું ગણાશે નહિ." ઘણાજ ડાહાપણના વિચારથી **કિશોરે** આ વિચાર બતાવ્યો.

"બરાબર છે!" **મોતીલાલે** ઉત્તર દીધો. "હું હવે પાકી તપાસ કરીને મારા સુખના પાયામાટે નક્કી કરીશ." **મોતીલાલના** દિલમાં પ્રેમ દૃઢ થયો હતો, તથાપિ પછાડીથી ઘણાં દંપતિની વચ્ચે કલેશનું બી રોપાય છે તેમ રોપાય નહિ તેનેમાટે ઘણો આતુર હતો. તેમ વળી ઘણો સમજુ હોવાથી અવિચારી પગલાં ભરવાથી ઘણો દૂર રેહેતો હતો. **કમળા**ની સાથે પોતાનો સ્વભાવ હળશે એવી એની તો પક્કી ખાત્રી હતી, પણ સંસાર સંકટ સોષાશે કે નહિ તે માટે દૃઢ નહોતો. તેમજ એવી રીતનું સુખ સ્થાયી કેમ થાય તે પણ સમજતો નહોતો. છતાં બંનો જણ ઉઠયા તે વેળાએ એ બોલ્યો કે "મારી ફતેહ થશે."

"ત્યારે હું સંપૂર્ણ આનંદ પામીશ." **કિશોરલાલે** જવાબ દીધો. "મારો જે હેતુ છે તે એજ છે, ને તેમ થાય નહિ ત્યાંસુધી તમે પણ સુખિયાં થશો એમ માનતાં નહિ હશો."

"ખચીત નહિ!"

"ત્યારે હવે તમારી ખાત્રી કરવાનેમાટે યોગ્ય ઉપાય યોજો."

બંનો મિત્રો સાથે ઉતરીને દરિયાકીનારે આવ્યા, ને હવા લેતા લેતા કૉલેજમાં ગયા. કૉલેજમાં **મોતીલાલને ફેલો**ની જગ્યા મળી હતી, ને તેથી બંનો ત્યાંજ રેહેતા હતા.

મોતીલાલ પોતાપ્રત્યે **કમળા**નો કેવો પ્રેમ છે તે જાણવાને સૂરત ગયો. **મોતીલાલ**ના પત્રો હંમેશા આવતા હતા તે હમણા એક-દમ બંધ પડયા, ને **કમળા**ને પણ પોતાના પ્રિયનેમાટે શંકા ઉત્પન્ન થવાને યોગ્ય કારણ મળ્યું. **મોતીલાલે** અગાડી સૂરત આવવા વિષે લખ્યું હતું, ને તે જ્યારે આવે ત્યારે પોતાની ખાત્રી કરી લેવાનો સંપૂર્ણ વિચાર કીધો.

સૂરતમાં આ વેળાએ **કિશોરલાલ**ના ઘરમાંથી તેમના પિતાજીની ગે-રહાજરી હતી, ને દેવદર્શન કરવામાં તેમની માતા **લલિતાબાઇ** બારે પહો-ર રોકાતાં રેહેતાં હતાં. **ગંગાની** તબીયત સારી નહિ હોવાથી **વેણીગવરી** તથા **કમળા**ને માથે ઘરનો કારભાર પડયો હતો. **તુળજાગવરી** પોતાને પિયેર ગઇ હતી. બપોરના પરવાર્યા પછી ઘણીખરીવાર **વેણીગવરી**

પોતાને પિયેર જતી હતી ને તેથી પાછલા પહોરની કમળા ઘણીવાર એકલી બાગમાં બેસતી કે પોતાના ભરવા ગુંથવાના કામમાં મંડતી હતી.

ફાગણ માસ હંમેશાં સૂરતમાં તોફાની ગણાતો હતો, પણ એ માસના રળિયામણા દિવસો ઘણા આનંદમાં જતા હતા. એક સંધ્યાકાળ, જે ખુબસુરતીમાં સર્વોપરી, ચિત્તાકર્ષક, રળિયામણી અને મનને આનંદ પમાડનારી હતી, તે પ્રસંગે **મોતીલાલ** ધડકતી છાતીએ કિશોરને ઘેર ગયો. ઘરમાં પેસતાં કોઇએ તેને રોકયો નહિ, તેમ કોઇએ જોયો પણ નહિ, તેથી પોતાની પ્રિયતમ મૂર્ત્તિને મળવાને પહેલાંની પેઠેજ તે પાછળ બાગમાં ધસ્યો, ને ત્યાં તેણે તે સર્વોપરી સુંદરીને એક કુંજમાં વિરાજમાન થયેલી જોઇ. તેનો ચેહેરો સહોરાઇ ગયેલો હતો, ને તેનું શરીર નંખાઇ ગયું હતું. ઝીણો તાવ તેના શરીરમાં લાગુ પડી ચૂકયો હતો, ને તેથી જાણે તે દિનપ્રતિદિન ગળતી જતી હોય તેવી જણાઇ. જે દરવાજેથી **મોતીલાલ** આવ્યો તેની તરફ તેણીની પીઠ હતી એટલે બરાબર ચેહેરો જણાતો નહોતો, પણ પીઠપરથી જોતાં તે કૃશ થયેલી જણાતી હતી. તેના હાથમાં "શાકુન્તલ" હતું, ને તેમાંનો જે ભાગ કાલિદાસે પોતાની સ્વચ્છ કારીગીરીથી શણગારેલો હતો તે ભાગ એ વાંચતી હતી; ને તે શાકુન્તલા સાથે પોતાની વેદનાનો મનમાં મુકાબલો કરતી હતી. એજ વેળાએ પોતાના પ્રિયમિત્રને એકાએક પોતા સમીપ જોયો, ને બંનો સાવજ માફક ઉભાં થઇ રહ્યાં! માત્ર બંનેના મોંથી એકે વખતે એજ શબ્દ નિકળ્યા કે "પ્રિય **મોતી**!" "પ્રિય **કમળી**" આ શિવાય તેઓ કેટલીકવાર સુધી એકપણ શબ્દ બોલી શકયાં નહિ.

થોડોક વખત ગયા પછી, પાસેના નાનકડા ફુવારાની પડોસમાં એક બાંક પડેલો હતો તેપર જઇને **કમળી** બેઠી. **મોતીલાલ** વિવેકથી સામો ઊભો રહ્યો.

મોતીલાલે આસપાસ નજર કરીને જાણે પોતાને કંઈ બોલવાનુ નથી એમ જાણી કહ્યું:—"તમારાં પિતા તથા માતા બંનો ઘરમાં નથી, એ ઘણું ઠીક થયું છે."

"ખરેખર, એમ તો ખરૂં; કેમકે આપણા હિંદુસંસારમાં કંઇ થોડું દુઃખ નથી, ને આવી રીતે મળવું એ પણ ઘણું અપવાદિત કહેવાય."

"શાવાસ્તે ?"

"આપણામાં રીવાજ નથી તેથી."

"તેની શી ફીકર છે?"

"ફીકર હોય કે નહિ, તોપણ ફીકર રાખવી જોઇયે. તમને કદાપિ ફીકર નહિ હોય, તથાપિ મુજ જેવી રંકને તો એ ઘણું વિપરીત ભાસેછે," સ્મિતહાસ્યથી **કમળાએ** કહ્યું. "ઘણી વેળાએ આવા પ્રસંગથી એમ બનેછે કે ઈશ્વરનું જે સર્વોત્તમ બંધન મર્યાદા તેને વેગળી મૂકવામાં આવે છે."

"આવી મર્યાદાને આપણે કદીપણ વેગળી મૂકીશું નહિ" **મોતીલાલે** કંઇક હાસ્યથી ને કંઇક ગંભીરતાથી જવાબ દીધો, ને પાછી **કમળી**ના ચેહરા તરફ નજર કીધી. "એ સઘળું તો આપણી ઇચ્છા ઉપર આધાર રાખેછે."

"બેશક, એ તો મને માલમ છે. મેં તો સહજજ કહ્યું છે, તમે કંઇ પણ એથી ઉલટો વિચાર લેતા નહિ. ઘણું કરીને શું આપણામાં કે શું પારસી ને અંગ્રેજો, કે જેઓ આજે છૂટાપણાનો મોટો લાભ લેછે તે સઘળામાં આવીજ રીતે પેહેલપ્રથમ મુલાકાતો થાય છે, પણ વાસ્તવિક રીતે જોતાં મને તે પ્રતિષ્ઠિત દિસતી નથી. તેથી મારે મારી આબરૂને ખાતર અહિંયાં ઉભાં રહેવું એ સલામત નથી." એમ બોલી તે જવાને માટે તૈયાર થઇ.

"એટલી બધી ઉતાવળ શી?" **મોતીલાલે** ક્ષણભર અટકાવીને કહ્યું. "હું આજ ઘણા આગત્યના કારણસર મુંબઇથી આવ્યો છું ને તમને ખાનગી મળવાને ત્રણ દિવસ થયા સમય શોધતો હતો. અને કમનસીબે તેમાં ફાવ્યો નહિ, પણ ઇશ્વરેચ્છાથી આજે આપણું એકાંતમાં મળવું થયું, તો જે ખુલાસો મેળવવોછે તેનો જવાબ દો, તો તમારો ઘણો ઉપકાર થશે."

"તમારે શું પૂછવું છે?"

"આપણું જોડું બંધાય તો તે સુખી થશે?"

"એ પ્રશ્ન તમે તમારી જાતનેજ કરો, એટલે તેનો ઉત્તર મળશે."

"શી રીતે?"

"જાણો કે 'જેવું પિંડે તેવું બ્રહ્માંડે' છે!"

"તમને ઘર સંસારી ઘણી વિટંબણાઓ આવશેજો!"

"બેફીકર રહો, તેનો નિવેડો મારી શક્તિથી લાવીશ."

"આપણે એકબીજા માટે પસ્તાઇયે નહિ તે સંભાળવું જોઇયે."

"**એમાટે** તો તમે નિશ્ચિંત રહેજો. પણ શું તમે ધારો છો ને માનો છો કે એજ સુખ છે?"

"પ્રિય **કમળી** ! તમારા આવા આશાભંગ કરનાર શબ્દોમાટે ઘણો ઘણો વિચારમાં ગુંચવાઉં છું. મારી તો તમારા વિષે પૂર્ણ ખાત્રી હતી, પણ વિશેષ નક્કી કરવાને મેં આ પગલું ભર્યું છે તેમાં તમે પાછળ હઠાવોછો. તમે અંદેશો આણતાં નહિ; પણ ઉલટું ખાત્રીથી માનજો કે મેં તમારી પછાડી મારો પ્રાણ સમર્પણ કીધો છે, ને હું તમારા વગર બીજા કોઇને ચાહીશ નહિ ને ચાહતો પણ નથી. હવે હું તદન સલામત છું. તમારી ઇચ્છા નહિ હોય તો આપણે દૂર રહીશું ને ઇચ્છા હોય તો આધિન છું. ભાઇ મને એક એવી પત્નિ મળશે કે તેથી મારૂં ગૃહરાજ્ય યોગ્યમાર્ગે ચાલશે. મને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે હવે તમારા પ્રત્યેનો મારો પ્રેમ કદી પણ ચળવિચળ થશે નહિ, ને જો કદિ મરીશ તો તમારૂંજ ચિંતવન કરતો રહીશ. પણ તમે તમારે ધર્મે રેહેશો તોપણ હું સુખી થઇશ.

"હું ધર્મે નહિ રહિશ એમ ધારતા હોતો તમારી ગણત્રી ભૂલ ભરેલી છો" **કમળી**એ તેને ઠપકો આપતાં કહ્યું.

"તે શી રીતે ?"

"તમેજ શોધી કહાડજો ભાઈ !" એમ કહી તે એકદમ પોતાનાં ચપળ પગલાં ઊઠાવતી ઘરમાં જતી રહી, કેમકે તેના કાનપર પોતાની માતાના આવવાનો અવાજ આવ્યો હતો ને તે ખરો હતો.

મોતીલાલ તેની પૂંઠ નીહાળતો એકદમ બીજે રસ્તેથી નીકળી ચાલ્યો ને તેજ રાતના ચૂર્ણ હૃદયથી નિરાશ મુખડે–પણ વળી કંઇક ઉમંગમાં મુંબઇ આવ્યો. તેની પૂર્ણ ખાત્રી થઈ હતી કે બંનેના પ્રેમમાં કશી પણ ખામી નથી, તેમ સુખ માટે ખામી નહોતી.

પ્રકરણ ૩૯ મું.

સસરો અને વહુ.

ઊનાળો પૂરો થઇને ચોમાસું બેસી ચુક્યું હતું. આ વખતે **મોહનચંદ્ર**ની તબીયત ઘણી નાદુરસ્ત ચાલતી હતી. તેનામાં ઉઠવાની જરા જેટલી પણ ગતિ નહતી, ને હમણાં છેકજ ખાટલાવશ થયો હતો. શ્રાવણ માસના ઘણા રમણીય દિવસોમાં આપણી નાયિકાનું ઘર શોકાતુર અવસ્થામાં આવી ગયું હતું.

મોહનચંદ્રને ઘણો સખ્ત તાવ આવતો હતો, છતાં તેની આવી માંદગીમાં **લલિતાબાઇ**એ લઢવા વઢવાનો પોતાનો **સ્વભાવ છોડી દીધો** નહિ હતો. વૈદરાજનું ઔષધ ચાલતું હતું, ને જેમ જેમ **મોહનચંદ્ર**ની

પ્રકૃતિ વધારે બગડતી ગઇ તેમ તેમ ડાક્તરની જરૂર **ગંગાને** ઘણી જણાઇ, પણ શેઠાણી તો વારંવાર પોતાની અશુભ વાણીમાં એટલુંજ બોલ્યા કરતાં કે "ડોસાને તો ધાડ ખાવાની નથી." **ગંગા** એથી તદન ઉલટુંજ જોતી હતી. તેની પૂર્ણ ખાત્રી થઇ હતી કે આ વેળાનો મંદવાડ ઘણો ભારી છે ને તેમાંથી બચવું ઘણું મુસ્કેલ છે. **મોહનચંદ્રની** તબીયત સંભાળવાને **ગંગા** ને **કમળા** એ તેમની પાસેનાંપાસે બેસી રેહેતાં હતાં.

ઋતુ અતિઘણી રમણીય હતી. શ્રાવણ માસનો સરવરીઓ મેહુલો ધીમે ધીમે પડતો હતો ને આકાશ ઘેરાયલું જણાતું હતું, મંદ મંદ પવનની લહેર અને રૂપેરી સૂર્યનો સફેત પ્રકાશનો બહાર દીલ લલચાવનાર હતો. આખો દહાડો વરસાદ પડવાને લીધે કોઇથી ઘરબહાર નીકળાતું નહિ, પણ જો નીકળાત તોપણ **ગંગા** કદી આવી ખરાબ અવસ્થામાં પોતાના પિતાતુલ્ય સસરાજીને મૂકીને બહાર નીકળતે પણ નહિ. ડોસાનો મંદવાડ જબરો હોવાને લીધે તેણે આજ લગભગ દશ દિવસ થયા ઘર બહાર પગલું ભર્યું નથી, એટલુંજ નહિ, પણ તેમની પાસેની પાસેજ ખડી રહેતી. વૈદરાજ પણ તેને ખસવાની મના કરી ગયા હતા.

દશ દિવસનો ઉજાગરો હોવાથી રાત્રીના દશ વાગી ગયા પછી બાજુયે એક કોચપર **ગંગા** જરા આડી થઇ. **કમળાએ** ડોસાને સાગુ ચોખાની કાંજી કરીને પાઈ, ને તે ડોસાએ ધીમે સાંસ્તે પીધી. રાત્રીના વરસાદ રહી ગયો હતો, ને આકાશ નિર્મળ થયું હતું. **કમળા** બારિયે ઊભી ઊભી મનસાથ વિચાર કરતી હતી, ને ખરેખર આ દેખાવજ મનમોહક હતો. એ સમય તરૂણ તરૂણીને પ્રેમમાં નિમગ્ન કરે તેવો હતો, પણ જે ભુખ્યું હોય તેનું કંઇ આવી ખૂબીઓ તરફ મન લાગે નહિ; ને જેને માથે ધકધકતો અગ્નિ તપતો હોય તેને શીતળ પવન સુખ આપે નહિ. તેમજ **કમળાને** મનમાં થયું હતું. જે વેળાનું વર્ણન અમે લખીએ છીયે તે વેળા ગમે તેવી કુદરતિ લીલાનું વર્ણન કરવા યોગ્ય હતી, પણ **કમળા** ચિત્તભ્રમ થયેલી ઉભી હતી, ને તેવામાં ડોસાએ બૂમ મારી કે "કોઇ છે?" **કમળાએ** તે સાંભળ્યું નહિ, ને તેથી તે ઊભીજ રહી. તેવામાં ડોસા પથારીમાંથી ઊઠવા ગયા ને એકદમ ચકરી આવીને ભોંયપર પડયા. આના ધબાકા સાથેજ **ગંગા** એકદમ જાગી ઉઠી.

મીનારાના ઘડિયાળમાં રાત્રીના બરાબર બાર વાગ્યા. દીવો ધીમેધીમે બળતો હતો, ને ઉપર ગુલ આવવાથી તે સહજ સહજ ઝાંખો થતો જતો હતો. આખા મોહલ્લામાં તદન શાંતિનું રાજ્ય ચાલતું હતું; ને આ શાંતિ

ઉલટું ભય ઉત્પન્ન કરતી હતી. કંઈપણશબ્દ સંભળાતો નહોતો. ગગડાટ પણ નહતો. **કમળા** ચિત્તભ્રમ હતી. **ગંગા** સૂતેલી હતી. શેઠાણી બીજા ઓરડામાં નાક ગગડાવતાં પડેલાં હતાં, ઓરડો દૂર હોવાથી તેમના નાકના સુસવાટાનો અવાજ સંભળાતો નહતો. તેમના જીવને ધીરજ હતી, કે ડોસાને કશુંએ થવાનું નથી. તેઓ તદન નચિંત જીવે હતાં, એટલે ઓરડામાં શું થાય છે તેથી તદન અણજાણ્યાં હતાં.

'આવો! આવો!" એકદમ ડોસાએ પડતા સાથે બૂમ મારી.

"શું છે? શું છે? સસરાજી!" આંખ એકદમ ઊઘાડી ઊભી થઇ તુરતજ પાસે આવતાં **ગંગા** બોલી. "કેમ તમને શું થયું? પડી ગયા!" તુરતજ કોચ નજીક આવતાં તે બોલી ઊઠી, "**કમળા** બહેન કયાં ગયાં? મોટી બહેન મોટી બહેન?" એમ આસપાસ ઉંઘાકળી આંખે **કમળાને** ન જોઈ તેથી બૂમ મારી.

"ભાભી, કેમ, કેમ?" તુરતજ સાવધ થઇને **કમળા** પાસે આવી.

"તમે નહિ સાંભળ્યું?"

"ના મને ખબર નથી."

"કયાં ગયાં હતાં?"

"આ પાસે બારીએ ઉભી હતી."

"સસરાજી ધણું કરીને પડી ગયા!"

"નહિ હોય, મેં કંઇ સાંભળ્યું નથી, તમને ભ્રાંતી થઇ હશે."

"નહિ, નહિ, ખરેખર પડી ગયા છે."

"બાપાજી, બાપાજી!" **કમળાએ** ત્રણવાર બૂમ મારી પણ કશો જવાબ મળ્યો નહિ.

બંનો જણાં ઘણાં ગભરાયાં, ને પાસે મીણબત્તી પડી હતી, તે સળગાવી લાવીને **ગંગાએ** તેમના મોં આગળ ધરી, તો તેમનો ચેહરો તદન ફીક્કો અને કંઇપણ હીલચાલ વગરનો જણાતો હતો, ને બીછાનાપર ચત્તાપાટ પડયા હતા. માત્ર નસકોરાંમાં શ્વાસ ધોકારાબંધ ચાલ્યો જતોહતો. તુરતજ પાસેના ઘડિયાળમાં એક વાગ્યો. દવા આપવાનો સમય થયો હતો, તેથી પાસે જઇને **ગંગાએ** તેમનું માથું તપાસ્યું તો માથાપર શ્રમને લીધે ઝરી છૂટી હતી. છાતીએ ડાક્તરનું આપેલું તેલ ઘસ્યું ને થોડીવારે સ્વાસ ધીમો પડયો. "ઓ રે" કરીને બુમ મારી જરાક પાસું ફેરવ્યું ને ત્યારે બંનો જણાંને ધીરજ આવી.

થોડીકવાર ડોસા પડી રહ્યા. **ગંગા** ને **કમળી** પાસેનાં પાસે બેઠાં હતાં. અડધો કલાક વીત્યા પછી ધીમે સાદથી ડચકાયાં ખાતા ખાતા ડોસા બોલ્યા,

"ગંગા ! મારી વહાલી દીકરી! તું નહિ હોત તો મારી શી અવસ્થા થાત ? હાય હાય, કોઈપણ મારી ચાકરી કરનાર નથી. તુંજ એકલી મારી પાસેની પાસે બેસી રહેછે. એ તારો મારાપર થોડો ઉપકાર થાયછે કે ?"

"સસરાજી! એ શું બોલો છો ? મારો ધર્મ છે ને તે હું બજાવું છું, તેમાં વધારે શું કરું છું? તમારી તો જેટલી સેવા થાય તેટલી થોડી." ગંગાએ ખરેખરા આદરથી જવાબ દીધો.

"નહિ, નહિ દીકરી ! તું તો મારે ત્યાં રત્ન છે. મારા **કિશોર**નું ધન્યભાગ્ય છે! સાથે મારા આખા કુટુંબનું ભાગ્ય પણ તેટલુંજ મોટું છે, કે તારા જેવું રત્ન મારે ત્યાં આવ્યું છે."

ગંગા આ વાત ઉડાવવા માટે બોલી ઊઠી.

"હવે વૈદરાજના ઔષધનો સમય થયો છે, માટે તે લેશો સસરાજી?"

"હા બેટા ! પણ હવે વૈદ બૈદના નકામા પૈસા નહિ ખરચો. હવે તો ઈશ્વર સ્મરણ કરવાનો સમય છે. બેહેન **કમળી**, **ગંગા**, તમે મારી પછાડી જે મેહનત લોછો, તેનો બદલો તો પ્રભુ વાળશે, પણ હવે ઔષધની વાત જવા દો. હવે તો અંબા માતાને સંભારો. આપણા દહાડા તો ભરાઇ ચુકયા છે. વૈદરાજ ગમે તેટલી આશા આપે, પણ મને ખાત્રી છે કે હવે હું બચવાનો નથી." તૂટક તૂટક શબ્દમાં ઘણી વેળાએ પણ **મોહનચંદ્રે** આ પ્રમાણે કહ્યું.

"સસરાજી, એવા વિચાર તમે મનમાંથી કાઢી નાંખો."

"ના બેટા, હવે તે નીકળવાના નથી. મને સાક્ષાત્ માતાનાં દર્શન થાયછે ! તે પોતાના અલૌકિક સ્વરૂપમાં મારી પાસેનાં પાસે ઊભાં છે, ને હવે તો હું તેમની સાથે જઇશ."

"તમે જરાક ઔષધ લો, એટલે તમને આરામ પણ થશે, ને જરાક કૈવત પણ આવશે. વૈદરાજ કેહેતા હતા કે તમારા શરીરમાં અશક્તિ છે, બીજું કશુએ નથી."

"એ બધુંએ ખરું, પણ હવે કૈવત આવવાનું ઔષધ વૈદ પાસે નથી. મને હવે મારી ફીકર નથી, પણ તમારી ફીકર છે. **કમળા** બેહેન, તારી મા ઘણાં સારાં માણસ છે, પણ તમે તેમને સંભાળી લેશો. વારંવાર લડવાનો તેમનો શોખ છે, પણ તમે તેમને તપાસશો તો ઘરની આબરૂ રહેશે. હવે હું તમને કોઇ દહાડો શીખામણ આપવા આવનાર નથી, તેથી આટલું છેલ્લું કહી લઉંછું. તમારા પિતાજીના આ છેલ્લાં વચન છે; તે છેલ્લાં દાન લરીકે માની લેશો. **ગંગા** મને અટકાવાશ નહિ, આજે અહિયાં કોઇ નથી, તેથી તમને બંનેને શીખામણ

આપવી જરૂરની છે, કેમકે તમારા બંનેને લીધે ઘર ચાલે છે. જો બેહેન, યાદ રાખજે કે તારી મા કદી સુધરવાની નથી, તેથી ગમે ત્યારે તેને લડવાનો રસ્તો જડી આવશે, પણ તમારે બંનેએ એકે ઉત્તર તેને દેવો, નહિ. ગંગાને તો મારે કંઇજ કહેવાજોગ નથી. તારામાં શું ઓછું છે કે હું કહું, મારા કિશોરને સંભાળી લેજો. તે ઘણો નમ્ર, કુમળો ને માયાળુ છે."

"હવે આ ઘડીએ એવા વિચાર કશા કામના નથી, સસરાજી!" ગંગાએ તેમનો શ્વાસ ઘણો વધતો જતો જોવાથી કહ્યું; "તમે ઔષધ લો!"

"ઠીક છે, લાવો, જ્યારે તમારી મરજી છે ત્યારે લઇશ."

ગ્લાસમાં ઔષધ આપ્યું, પણ પીતાંપીતાં બે તૃતીયાંશ ભાગ ઢોળાઇ ગયો, ને એક તૃતીયાંશ પીવામાં ગયો.

પીતાની સાથે થાક ચઢવાથી પાછા ડોસા પડયા. ગંગા તેમના પડખામાં બેઠી હતી, તેણે પાસે જઇને બરાબર સૂવાડયા, અને વળી વધારે વાત કરશે, એવા ભયથી બંનેજણ ત્યાંથી ખસી જવા તૈયાર થયાં.

"ક્યાં જશો?"

"અમે અહિંયાજ છીએ, સસરાજી!"

"ના, મારીપાસે બેસો."

"હવે તમે જરાક ઊંઘી જશોતો ઠીક."

"હવે ઊંઘ કેવી?"

"તમો નિશ્ચિંત જીવે ઊંઘશોતો કશી હરકત નથી."

"બેહેન કમળા, બેટી ગંગા! હવે મને ઊંઘ આવે, રામરામ કરો! આપણી ઊંઘતો હવે ગઇ. પણ મારે તમને કહેવું છે તે સાંભળો."

"પિતાજી, સવારે નહિ સંભળાવાય?"

"ના," જરાક તરડાઇને જવાબ દીધો. પણ રખેને ગંગાને ખોટું લાગે તેટલામાટે એકદમ પાછું બોલવું જારી કીધું. "ગંગા, હું ચાઢવાઇને જવાબ દઉંછું, તેથી તારા મનમાં ખોટું ન આણતી. હવે ઘરડાં ને ગાંડાં બરાબર છે."

"સસરાજી એવો વિચાર શું કામ આણો છો? મારા પિતાના ચીઢવાથી ખેદ આણું તો તમારા બોલવાથી ખેદ આણું. પણ હવે તમો ઊંઘો તો ઠીક."

થોડીકવાર ડોસા પડી રહ્યા. અડધોક કલાક એમનો એમ વહી ગ-

ચો, ને **કમળી** ભોંયપર પડી તે ઉંઘી ગઇ. એકલી **ગંગાજ** જાગતી હતી. **ગંગાએ** પોતાની જે બરદાસ્ત ને ચાકરી કીધી હતી, તેથી ડોસાના મનમાં એટલોબધો પ્રેમનો ઊભરાકો છૂટતો હતો કે તેનાથી તેના ઉભરા કાઢવા વિના રેહેવાયું નહિ.

"અરે ગંગા!" એમ બોલી જરાક ચૂપ રહ્યા. "બેટા, હું હવે તને છેલ્લુંજ કહીશ. તને હું મારા દિકરાની વહૂ ગણું તેના કરતાં પણ તું વધારે લાયક છે. આજ દશ દશ દિવસ થયા તું અખંડ ઊજાગરા કરે છે, એજ તારૂં સુલક્ષણીપણું બતાવે છે. મારી દીકરીઓમાં પણ તું વડી છે. મારા કુટુંબમાં પણ તું વડી છે. તારા જેવી કુળવધૂ નાગરી ન્યાતમાં કોઇ નહિ હશે. તેં મારી સેવા કરવામાં કશીપણ કચ્ચાસ રાખી નથી. આ મારી માંદગીમાં મારી માતા પ્રમાણે તેં ચાકરી કીધી છે. શું તું પેલે ભવે મારી મા હતી? જેમ એક મા પોતાના બાળકની માવજત કરે તેમ તેં મારી માવજત કીધી છે. ઓ મારી મા, હવે તું કયારે મળશે? હવે હું તો મરીશ, પણ મને ઘણો સંતોષ છે કે મારા કુળમાં એક અનુપમ રત્ન છે, જેનાથી આખું કુળ તેજસ્વી જણાય છે. પણ ઓ મા, તું કયાં છે?" એમ કહીને **ગંગાનો** કોમળ હાથ પોતાના હાથે પકડીને માથે ફેરવ્યો.

ગંગાની આંખમાંથી **મોહનચંદ્રની** કોમળ વાણી સાંભળી ડળક ડળક આંસુ પડવા લાગ્યાં. તે કંઇ પણ બોલી શકી નહિ.

"ખરેખર તું મારા ઘરની દેવી છે, તેનાથી પણ વધારે છે. સાક્ષાત્ તુંજ અંબા છે. એક વહુમાં આવા સદ્‌ગુણ એ તો ખરે ઇશ્વરનીજ બક્ષિસ છે."

"સસરાજી, હવે ઘણું નહિ બોલો, તમને વધુ દુઃખ થશે. જુવોની વારૂ, તમારાથી હમણા બોલાતું એ નથી." **ગંગાએ** ઝીણે સ્વરે ધીમેથી કહ્યું.

"નહિ, હું બોલીશ–મારાથી બોલાશે ત્યાં સુધી તારી ને તારીજ સાથે બોલીશ, ને મારાથી જોવાશે ત્યાંસુધી તારૂં મુખડું જોઇશ. હવે હું થોડા દહાડાનો છું. તારો ઉપકાર, તારી સેવા હું કદીપણ ભૂલીશ નહિ. હું કોઇ પણ જન્મમાં તને યાદ કરીશ. તું એક ચંદ્રમુખી દેવી મારા ઘરમાં વસી છે."

"તમને પંખો નાખું?"

"ના, હવે શી જરૂર છે?"

"તમારા પગ ચાંપું?"

"તેનીએ શી જરૂર છે? બેટા તેં બહુ માથું ચાંપ્યું ને પગ પણ ચાંપ્યા છે. હવે તને શ્રમ આપું? હવે મને જે પરસેવો થાય છે તે આખરનો

સમજવો. હવે તો માત્ર તારી સાથે બોલીશ. તારા ગુણ ગાઇશ. જ્યારથી તું મારા ઘરમાં આવીને વસી છે, ત્યારથી મારૂં ઘર આનંદ ને લીલા-લેહેરમાં આવ્યું છે. હું તને આશીશ આપુંછું કે તું સુખી થજે."

પ્રકરણ ૪૦ મું.

ધણિયાણી.

તુરત એ ઓરડાનું બારણું ઉઘડયું. સવાર થઇ હતી, ને પોતાના ધણીની તબીયતના સમાચાર પૂછવાને **લલિતાબાઇ** એકદમ ઓરડામાં આવ્યાં. તેમનું મોં તો ચઢેલુંજ હતું, ને તેવામાં પોતાના ધણીના કોચ પાસે **ગંગા**ને બેઠેલી જોઇ કે પુષ્કળ ખીજવાયાં.

પ્રભાત થતાંજ શેઠાણીના મનમાં આવ્યું કે દર્શન કરી આવું, ને તેથી ઘરમાં આટલોબધો ભયંકર મંદવાડ છતાં પણ તેમના દર્શનમાં ખલેલ પડી નહિ. પણ જેવાં બારીયે ડોકું કરેછે કે તુરતજ માલમ પડયું કે દર્શન તો થઇ રહ્યાં છે. મનમાં બહુ લાગી આવ્યું. તેથી જેવાં ઊઠયાં તેવાંજ **મોહનચંદ્ર**ના ઓરડામાં આવ્યાં. માથાનાં લટિયાં આસપાસ વીખરાયલાં હતાં, એક ગંદીલું મસોતું પેહેર્યું હતું, ને કાંચળી કે ચો-ળી વગર ઉકાંચળાંજ તે ઓરડામાં પોતાના ડાકેણ જેવા વેશે આવ્યાં.

એક ક્ષણવાર **મોહનચંદ્રે** આંખ મીચી હતી. તેવામાં બાઇસાહેબે ધબાક દેતુંકે બારણું ઉઘાડયું ને પૂછયું:—

"**ગંગી**, કેમ છે ?" તિરસ્કાર બતાવતા ચેહેરાથી **લલિતાબાઇ** બોલ્યાં.

"આખી રાતના ઉજાગરા પછી હમણાંજ સુતા છે."

"તો ઉઠાડની, હું આવી છું તે કેહે."

"હજી હમણાજ આંખ મીચી છે. જરાપણ રાતના જંપ્યા નથી, ને સાસુજી મને હવે એમની કશીપણ આશા નથી. રાતના વૈદરાજ આ-વ્યા હતા તેઓપણ કેહેતા હતા કે મંદવાડ કપરો છે."

"પણ તારૂં પારાયણ રેહેવાદેની, હમણા ઊઠાડ કે હું તપાસ કરૂં." શેઠાણીયે ધસીને કોચ નજીક જવા માંડયું.

ગંગા ઊઠીને સામી ગઈ. "સાસુજી," ઘણાં નમ્ર ને પ્રેમમય વચનથી નીચી વળી મર્યાદાપૂર્વક સાસુજીને કહ્યું, "હમણાં સૂવા દેશો તો ફિકર નથી."

"ચલ, બેસ, હરકતવાળી આવી છે. એવો તે શો મોટો મંદવાડ

આવી પડયો છે કે ઊઠાય નહિ. આખી રાત તો પાડાપેઠે ઘોર્યાં કરે છે, ને હવે ઊઠતાં શી હરકત છે?"

"ખરેખર હરકત તો નથી, પણ હજી હમણાજ સૂતા છે. હજી તો છ વાગ્યા છે, તેથી અડધા કલાક પછી ઉઠાડજોની!"

"ને તારી એવી ખાત્રી છે કે માંદા માણસ ઊંઘે તે સારૂં?"

"તેની મને શી ખબર સાસુજી!" જરાક વિચાર કરીને ગંગાએ જવાબ દીધો, "પણ માંદા માણસોની તબીયત સાચવવાને માટે તેમને આરામ આપવો જોઇયે."

"બેસ! બેસ! ડાહેલી! તું આજકાલની ટેચકી તે આરામ ને વિરામની વાત મને સમજાવવા બેઠી છે. શું થયું છે કે આરામ જોઇયે? રાતના હું સૂવા ગઇ ત્યારે તો એ વાઘ ધરાય તેવા હતા, ને રાતમાં ને રાતમાં મરવા પડયા છે. 'ખોટું ખોવાય નહિ, ને ઘરડું મરે નહિ!' તું તો મારી સોક થઇ પડી છે તે મારૂંજ ભુંડું ઇચ્છે છે! એ મરે તો મને ભુંસાપો આવે તેમાં તું રાજી! ફૂટ તારા જીવતરપર પણ એ મરે એવો દહાડો કયાંથી?"

ગંગા તો સડકજ થઇ ગઇ. શેઠાણીના બરાડાથી કમળી પણ જાગી ઊઠી, ને મોહનચંદ્ર પણ જાગી ઊઠયા.

"એ શું છે ગંગા?"

"કંઇ નહિ, સસરાજી."

"ત્યારે આટલો બધો શોરબકોર શાનો થઇ રહ્યો છે?"

ગંગા કંઇપણ બોલી નહિ. તેની બોલવાની હીમત પણ ચાલી નહિ. ડોસાએ ઊઠવાનો યત્ન કીધો, પણ તેટલે ગંગાએ કહ્યું:

"તમે તમારે સૂઈ રહોની, એ તો હું ને સાસુજી વાત કરીયે છીએ."

"કોણ, પેલી કર્કશા આવી છે કે?"

"કેમ, મરવા સૂતા છો ત્યાં પણ એજ વાતકે?" શેઠાણી બોલ્યાં..

"ઓ પ્રભૂ, અરે અંબા મારી મા! તું મારી સંભાળ સંભાળજે! આતો મારો જીવ લેવાને દૈતણસરખી આવી છે. એના મોંમાં કંઇ કાંટા ભાંગે છે, કંઇ બોલતાં શરમાય છે?"

"હું શાની શરમાઉં? તમને બોલતાં વિચાર નહિ આવ્યો? તમે કોને કર્કશા કહી?"

"અરે મને નહિ બોલાવ, ગંગા, એ કમળી! એને અહિંયાથી કાઢો, નહિતો હું વગર મોતે મરી જઇશ."

"બાપાજી, તમે હવે કંઇ નહિ બોલો તો ઠીક થાય. માજીનો સ્વભાવ તો તમે જાણોછોજ. એમને બોલવા દો, બોલીને પસ્તાશે."

"આ રાંડો શું કરવા બેઠી છે. જે તે મારાપરજ મંડેલું છે, ને મનેજ ગાળો ભાંડે છે! પણ તમારાં સત્યાનાશ જાય, તમો મારી પૂંઠે કેમ ખાઇ પીને મંડયાં છો. મેં શું બગાડયું કે તમે મને હેરાન કરવાનો ધંધો લઇ બેઠાં છો. મને મારી બારી નાંખવા માંગો છો કે શું?"

"ખરેખર તું મરે તો ગામનું પાપ જશે!!" ડોસાએ પથારીમાં એકદમ બેઠાથઈને કહ્યું. "કર્કશા! ડાકણ! વંત્રી! સવારના પહોરમાં કાં તારૂં કાળું મોં બતાવવા આવીછે. તને કોણે બોલાવી હતી. રાતના પાડાની પેઠે ઘોર્યાં કીધી, ત્યારે કંઇપણ ખબર કાઢવા આવીતી કે અત્યારે વેહેલી વેહેલી વંત્રીની પેઠે લડવા ઝગડવા આવી છે? નીકળ મારા ઓરડામાંથી, તારૂં મોં મને નહિ બતાવ. મારા ઘરમાં તારાજેવી કમજાત કુત્રી નહિ જોઇએ. આખા ઘરમાં નઠારી ને કજાતમાં કજાત તું છે. મારૂં સોના જેવું ઘર તેં કોડીની કીમતનું કરી મૂકયું છે. **ગંગા, કમળી, તુળજા,** કોણ અહિંયાં છે? અરે તમે ગમે તેમ પણ એને અહિંયાથી કાઢો, નહિ તો એ મારો જીવ લેશે. એને કાઢો, બસ કાઢો!"

ઘણા તૂટક તૂટક શબ્દોમાં ડોસાએ પોતાનો ઊભરો કાઢયો, પણ તેટલામાં શ્વાસ ધોકારાબંધ ચાલવા માંડયો, ને ઘણો શ્રમ થવાને લીધે પાછા પથારીમાં પડયા, ને મોંપર ફીણ આવી ગયાં. તે સાથે પુષ્કળ જબરો તાવ ભરાઇ આવ્યો.

આટલું બધું બોલવું થયું તોપણ **લલિતાબાઇ**ના મનમાં જરા પણ અરે કે હાય પેઠી નહિ. તેઓ તો જ્યાંનાં ત્યાં, જેવાંને તેવાંજ ઊભાં રહ્યાં. તેમના મનમાં હવે પૂરી ખાત્રી થઈ કે ડોસાએ માંદા પડવાનો સજ્જડ ઢોંગ ઊભો કીધો છે.

ડોસા પથારીમાં પાછા પડયા કે સાસુજી પાસે ઉભેલી **ગંગા** સસરાજી પાસે આવી. તાવ પુષ્કળ વધી ગયો. જોત જોતામાં એકસો ને પાંચ ડીગ્રી તાવ ચઢી આવ્યો. અને તુરતજ ડાકટરને બોલાવવાની જરૂર જણાઇ. ડોસાથી જરાપણ બોલાતું નહિ હતું. તેમને બે ત્રણ વાર બોલાવ્યા, પણ જરા પણ જવાબ દીધો નહિ, ને તેટલું છતાં પણ **લલિતાબાઇ** જરાપણ પાસે આવ્યાં નહિ, પણ બડબડવા લાગ્યાં. "શું થયું છે, ધાડે નથી ખાતી. બોલવા બેસેછે ત્યારે તો અટકતા પણ નથી, ને માંદા પડયા છે. મને તો માંદગી જેવું કંઇએ જણાતું નથી." આવા આવા શબ્દો વખતે ધીમે ને વખતે મોટેથી બોલતી હતી. **ગંગા**એ

જાણ્યું કે જો હવે સસરાજી પાછા ઊઠશે તો તબીયત ઘણીજ બગડી જશે.

"સાસુજી હમણાં તમે બહાર જશો ! સસરાજીની તબીયત ઘણીજ બગડી ગઇ છે. એ પાછા ઊઠશે તો વળી વધુ બગડશે." ગંગા અડો-અડ આવીને ઘણીજ ધીમેસથી બોલી.

"નથી જતી; તું કોણ કેહેનારી ?"

"હું સસરાજીના સારા માટે કહું છું."

"ગમે તેમ થાયની, તેમાં મારે શું !"

"પણ તમે જોતાં નથી કે તમે બોલો છો તેથી સસરાજી ચાહડ-વાઇ ઊઠે છે !"

"એતો એમને ટેવ પડી છે, તેમાં મારે શું?"

"તમે વધુ બોલશો તો વધુ બગાડો થશે."

"છો થતો, મારે શું ?"

"ઓ ! દયાળુ પ્રભૂ, હવે ઊઠાવી લે." **મોહનચંદ્રે** માથું ઉંચકી ને હાથ ઉંચા કરીને બૂમ મારી.

"જુઓ, તમારા બોલવાથી સસરાજી કેવા દુભાય છે? આપણે થોડું બોલીએ તો નહિ ચાલશે?"

"જા, જા, ચાંપલી! રાંડ ડાકેણ! મારા ઘરમાં તું નેહેસ પગલાંની જ્યારથી આવી છે ત્યારથી આ ઘરકલેશ પેઠો છે! તારે થોડું બોલવું હોયતો બોલજે, મારે શું છે કે હું થોડું બોલું?"

"બા, તું નથી જાણતી કે હવે બાપાજી જીવવાના નથી?" **કમળા** બોલી.

"ચૂપ, તું રાંડ વળી બોલી?"

"શું છે, મને શું કામ એમ તરડાઇને જવાબ દે છે ! તારે લીધે બાપાને કેટલું દુઃખ થાય છે તે તું જોતી નથી?"

"જા રાંડ, તારૂં કાળું કર! મને નહિ બોલાવ ! તારૂ મોં નથી જોવાની !"

"ઓછી પીડા !" પોતાની માનાં આવાં કઠોર વેણથી ખીજવાઇને **કમળીએ** તુચ્છકારથી જવાબ દીધો.

"અરે! અરે! મારાપર દયા કરો!" તે ઘરડા માણસે પોતાની સ્ત્રીની તરફ નજર કરીને બૂમ મારી.

"તારે હું જાઉં? તમે સત્રળાં કાઢી મૂકવા માંગોછો?" કર્કશા-બાઇએ કહ્યું.

"સાસુજી! તમે એમ નહીં બોલો, મેં કે સસરાજીએ તમને એમ કહ્યું નથી, પણ તમે હમણાં ખીજવાઇ ગયાં છો, તે જરાક દાતણપાણી કરીને આવો તો ઠીક." ગંગાએ, રખેને તેમની સાથે લડાલડી થાય તેટલા માટે ધીમેથી જવાબ દીધો.

"પણ ત્યારે હું એમની ધણિયાણી ખોટી? તમે બેઠાં બેઠાં ચાકરી કરો, ને હું દૂરની દૂર જોયાં કરૂં?"

"હા, હા!" ડોસાએ પાછો જવાબ વાળ્યો. "જા બાપ, જા, તારાથી પરમેશ્વર પણ તોબા થયો છે. મારે તારી પાસે ચાકરી કરાવવી નથી. તેં મારી ઘણી ચાકરી કીધી છે, હવે શી કરવાની હતી. હમણાં તેં મારી કેવી ચાકરી કીધી છે ને હવે એજ દુઃખે હું મરીશ, ને ત્યારે તારી પીડાથી છૂટીશ." ખૂબ ચીઢમાં ડોસાએ કહ્યું. "ને હું મરીશ ત્યારે તારા જીવને જંપ વળશે."

"તમે મને કાઢી મૂકો છો?"

"ના."

"ત્યારે હું કયાં જાઉં?"

"ઘરમાં બીજી જગ્યા બળી નથી?"

"પણ હું ત્યાં શું કામ જાઉં?"

"મને દુઃખથી મોકળો કરવા."

"મારૂં તો કોઇને મોંજ નથી ગમતું!"

"કોણ કહે છે કે નથી ગમતું?"

"તમેજ તો."

"જુઠી છે તું! તને કોઇનું મોં નથી ગમતું."

"જયારે મને કોઇનું મોં નથી ગમતું, ત્યારે બોલાવોછો શું કામ?"

"કોણ તને બોલાવા આવ્યું હતું?"

"લો ત્યારે હું જઈશ! મારા જવાથી તમે સુખી થશો?"

"બેશક!"

તુરત ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં શેઠાણી બહાર નીકળી ગયાં. તેમના જવા પછી ગંગાને તુરત નિરાંત વળી; કેમકે આટલી બધી વાતચીત થઇ તેથી ડોસાના મગજપર પુષ્કળ તાવ વધી ગયો હતો, ને એજ તાપ એમના મોતનું કારણ થઇ પડયો. ખરૂં પૂછાવો તો **મોહનચંદ્રનું** કાળસ્વરૂપ **લલિતા**બાઇ હતી.

મોહનચંદ્ર થોડીકવાર પડી રહ્યા. તેમને લાવીને કાંજી આપવા માંડી; સહજ સાજ લીધી, પણ ગળે ઉતરી નહિ. તરતજ ડાક્તરને તેડવા

મોકલ્યું હતું તેઓ આવી પહોંચ્યા. તબીયત તપાસ્યા પછી કંઈક ઔષધ આપવાનું કહીને તેઓ ચાલ્યા ગયા. ડાક્તર **ગંગાને** જણાવતા ગયા કે હવે તબીયત હાથમાં નથી.

ડાક્તર ગયા પછી થોડીકવારે ડોસાએ પાછું બોલવા માંડયું. હવે તેમને બોલતા અટકાવવા એ નહિ બને તેવું હતું. જોકે હજી પૂરતી શુધ્ધિમાં ડોસા હતા.

"બેહેનો !" ઘણા ધાડા સ્વરે **મોહનચંદ્રે** કહ્યું. "આ બધી વાતો તમે અહિંયાજ દાટી દેજો. જો ચાલ, **ગંગા** તારી સાસુએ, ને **કમળી** તારી માએ ચલાવી છે, તેથી મારા મુવા પછી તે બે કોડીની થશે. પણ હશે ! મારે શું હવે ? મારે કાં દેખવું છે, સાંભળ્યાનો સંતાપને દીઠાનું ઝેર ! પણ **કેશવલાલ** કયાં છે ?"

તુરતજ ઓરડામાં **કેશવલાલ** જે પોતાના સાહેબની સ્વારીમાં હતો તે પોતાના બાપનો મંદવાડ સાંભળી આવ્યો હતો તે દાખલ થયો. તેની પછાડી તેની પત્ની **તુળજાગવરી** પણ હતી, ને તેના હાથમાં **મદન** પણ હતો.

"પિતાજી ! શું કહો છો ?"

"ઓ ભાઇ તું આવ્યો ?"

"હા પિતાજી ! મને તમારા મંદવાડનો કાગળ મળ્યો ને તુરતજ નીકળી આવ્યો છું."

"ઘણું સારૂં થયું, બેસ, મારી પાસે બેસ !" એમ કહીને પોતાની જમણી બાજુએ બેસાડયો, ને તેના હાથપર એક ચુંબન કીધું. "તું જાણે છે કે મારો આ મંદવાડ ઘણો ભારે છે. હવે હું ઊઠવાનો નથી. મારી શીખામણ એટલીજ છે કે તારી મા તો મારા ઘરમાં કદી નહીં શોભે તેવી કમજાત માણસ છે, તમારે તેનું કંઇપણ સાંભળવું નહિ. મારૂં એકજ વચન તમારે યાદ રાખવું કે આ તારી નાની ભાભી **ગંગા**, જે આપણા કુટુંબમાં એક સાક્ષાત્ લક્ષ્મીનો અવતાર છે, સંપત્તિ દેવીને સદ્‌ગુણની મૂર્ત્તિ છે, આપણા કુટુંબનું ભૂષણ છે તેની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું. એના જેવી વહુ જે કુટુંબમાં હોય તેનું પરમ ભાગ્ય હું માનું છું."

"પિતાજી, તમે બેફીકર રહો. તેમના સદ્‌ગુણ માટે સૌ કોઇ માન આપશે. હું તેમની આજ્ઞા બેહેન પ્રમાણે માનીશ."

એટલામાં તુરતજ **મોહનચંદ્રનો** વહાલો દીકરો ઓરડામાં આવ્યો.

પ્રકરણ ૪૧ મું.

પિતા અને પુત્ર.

મોહનચંદ્ર મોતના બીછાનાપર સૂતા હતા, ને તેમનાં ધણિયાણી, આ ઘણા બારીક ટાંણે પણ પોતાનો કોકટ સ્વભાવ જણાવવામાં પાછાં હઠયાં નહોતાં, તેવામાં એકદમ ઓરડામાં **કિશોર** ધસ્યો આવ્યો. ઓરડાનું અડધું બારણું બંધ હતું તે ધસારા સાથે ઉઘડી ગયું.

લલિતાના કઠોર અને પ્યાજી સ્વભાવથી કંટાળી, બેઠા થયા પછી ડોસાએ એક હાય મારી નીચી આંખે પોતાનું માથું નમાવ્યું હતું; તેવોજ **કિશોર** પોતાના પિતાને ગળે બાઝી પડયો, જે વેળાએ તે ડોસાના કાનમાં ચિત્તવેધક શબ્દોનો અવાજ થયો કે, "બાપાજી, વહાલા બાપાજી!"

મોહનચંદ્રથી જવાબ દેવાયો નહિ, પણ તેણે એકદમ એક ખુશીનો અવાજ કહાડયો; ને પોતાના પ્રિય પુત્રને જોઇ તે આનંદથી ઘેલો થયો.

તેની માંદગીમાં આ આનંદે વધારો કીધો, પણ ઘટાડો થયો નહિ. આ હર્ષથી તેને સનેપાત તુરતજ લાગુ પડયો. જો કે આસપાસ બેઠેલાઓને તુરત તો તેની કશીપણ અસર જણાઇ નહિ.

"બાપાજી! તમને શું થયું છે? તમે ઘણા માંદા છો?" ઘણા ભયથી **કિશોરે** પુછયું, કેમકે તેને પોતાના પિતાનો ચેહેરો તદન બદલાયલો જણાયો.

"ના, ના! ભાઇ **કિશોર**! મારા લાડકા! મારા વહાલા દિકરા! તું મારી તરફની કશીપણ ફીકર કરતો નહિ. હું સહજ માંદો છું, પણ ફીકર કરવા જેવો નથી. પણ હું તને મળીશ એવી આશા રાખી નહોતી. તને જોયાથી મને જે આનંદ થયો છે તે કેમ કહી બતાવું ? પણ ખરેખર હવે હું સારી રીતે સુખે મરીશ. મને સઘળું મળી ચુકયું."

"એમ નહિ બોલો, પિતાજી! બાપાજી, તમે એમ નહિ બોલો. હવે તમારી માંદગી એક ઘડીપણ રેહેનારી નથી. હવે તમારી ચિંતા સઘળી દૂર કરો. હું તમારી ખરેખરી સેવા કરવાને વખતે આવ્યો છું. જો તમને કંઇપણ થયું હોય તો પ્યારા પિતાજી, હું જીવતે નહિ. તમારી સેવા કરવી મારા નસીબમાં લખેલી છે. હવે આપણે સર્વે સુખી થઇશું."

"બેશક દિકરા તેમ થશે! પણ મારો મંદવાડ જોઇ તું ગભરાતો નહિ." તે વૃદ્ધ માણસે ઘણા નમ્ર અવાજથી જણાવ્યું. "હવે આપણે સુખી થઇશું, પણ મારો મંદવાડ ઘણો કાજગરો છે."

"પરમેશ્વર આપણુ સઘળાને સહાય થશે. પિતાજી જો મારા નસી-

જામાં સુખ હશે તો તમે પાછા આરોગ્ય થશોજ; ને હું હવે તમને કદી પણ છોડી જઈશ નહિ. મને મુંબઈમાં સેક્રેટરિયટમાં ઘણી સારી નોકરી મળી છે, ને આવતા માસથી ત્યાં દર માસે સોનો પગાર મળશે, પણ તમારી ખાતર હવે કશેપણ જઇશ નહિ."

"તારૂં નસીબ ચઢતું થાય !" તે ડોસાએ ગળામાંથી બોલીને પોતાના વહાલા દીકરાનું રૂડું ઇચ્છ્યું. "હું ધારૂં છું કે ત્યાં તું વધારે સારી પદવીપર ચઢીશ."

"તે માટે તમે બેફીકર રહો. આપણે સૌ હૈયાત હોઈશું તો સૌ મળશે;" આટલું કિશોર બોલ્યો કે ડોસાએ વધારે નબળાઇ બતાવી ને એકદમ પાછો તે પથારીમાં પડ્યો.

"જલદી ઔષધ લાવો," કિશોરે ગભરાટમાં બુમ મારી; "એક ઔષધનું ટીપું પિતાજીની આરોગ્યતા સુધારશે."

"કશી જરૂર નથી, દીકરા હવે ઔષધ શું લાભ કરશે? મારે માટે તારે કશી પણ દરકાર કરવી નહિ;" ડોસાએ ડચકિયા ખાતાં ખાતાં જવાબ દીધો.

આસપાસ સૌએ ઔષધનેમાટે દોડાદોડ કરી મૂકી. ટેબલપરથી તુરતજ ગંગાએ ડાક્તરે આપેલી એ શીશી લાવીને મૂકી ને તેમાંથી ગ્લાસમાં જોઇયે તેટલું ઔષધ નાંખ્યું.

"હવે ઔષધ કશો ગુણ કરનાર નથી !" ઔષધ લેવાની ના પાડતાં મોહનચંદ્રે કહ્યું. "એ પૈસાની ખુવારી છે. ડાકતર મારી સ્થિતિ યથાર્થ રીતે જાણતો નથી, ને પૈસા ખાવાને માટે તે લંબાવ્યા કરે છે. ભાઇ, હવે આપણા ઘરમાં એક પઇ પણ નથી. આપણી આબરૂ શી રીતે રેહેશે ? બહાર જેટલો ભભકો છે તેમાંનું આપણી પાસે અડધું પણ નથી. કેટલું દેવું થઈ ગયું છે તેનો તને કંઇ ખ્યાલ છે ? આ સઘળાં તો મારે પુટેલે નસીબે મને પિંખવા બેઠાં છે, પણ બાપુ ! તે બધો તારા માથાપર ભાર છે. ન્યાત જાતમાં આપણી આબરૂ સારી કેહેવાય છે, આત્મારામ ભૂખણનું ઘર કેહેવાય છે, પણ ઘરમાં કોડી નથી. અરે . કેમ આબરૂ સચવાશે? કેમ લોકોમાં માન રહેશે ?" એટલું બોલતાં ડોસાની આંખમાંથી પુષ્કળ આંસુ એકદમ પડયાં.

"એમ કેમ પિતાજી ? મેં ત્રણુસો રૂપિયા તો હમણાં મોકલ્યા હતા; તે કયાં ગયા ?"

"દેવામાં આપી દીધા."

"ત્યારે હવે ઘરમાં કંઇ નથી ? લો આ એક હજાર રૂપિયા. પિતાજી

એ હું તમારા ઔષધને માટે લાવ્યો છું, ને તમારા આશિર્વાદથી હું વધુ કમાઇશ."

કિશોરના પ્રેમથી ડોસો ગગળી ગયો; ને તેણે ડચકીયાં ખાધાં. ઘરનાં સઘળાં ત્યાં હતાં તેઓ પણ દંગ થઇ ગયાં.

"પિતાજી, તમે લેશ પણ ચિન્તા કરો નહિ. પ્રભુ સરખો દાતાર છે, તે આપણી આબરૂનું રક્ષણ કરશે." આમ કહીને તેણે સો રૂપિયા રોકડા ને નવસેંની નોટનો ચોડો પથારીપર મૂકયો. "લો પિતાજી, તમારૂં દુ:ખ વિસારી દો, ને જરાપણ સંતાપ હોય તે કહાડી નાંખો. આ બધુ તમારૂંજ છે, એમજ સમજજો કે તમે મને જન્મ આપ્યો છે તેનો બદલો હું વાળી શકીશ નહિ."

"એ કોના પૈસા છે?" ડોસાએ જરાક અજાયબીથી પૂછયું.

"મારા! તમારા! રે આપણા સર્વેના એ પૈસા છે. એમાંથી તમને જોઇતી વસ્તુ મંગાવો. ડાકતર ને વૈદ જે હોય તેને બોલાવો, ને બરાબર ઔષધ કરો."

"એમ નહિ બને." જરાક વિચાર કરીને **મોહનચંદ્રે** કહ્યું. "ભાઇ **કિશોર**, તુંજ એક મારો સુપુત્ર છે, ને તુંજ મારી આબરૂનું રક્ષણ કરનાર છે. પણ સાંભળ, આ મારી એક છેલ્લી તને પ્રાર્થના છે, ને તું મને ખાત્રી છે કે તે કબુલ રાખશે. આપણા પડોસીના બ્યાજ સુદ્ધાં નવસો રૂપિયા દેવા છે, ને એ ઋણમાં હું મરતી વખત રેહેવા માંગતો નથી."

"જેવી તમારી ઇચ્છા," જરા પણ વિચાર કીધા વગર પોતાના પિતાની ઇચ્છાને આધીન થઇને **કિશોરે** પ્રત્યુત્તર વાળ્યો.

"ધન્ય! ધન્ય!" ઘણાજ પ્રેમથી **મોહનચંદ્ર** બોલ્યો. "તારૂં કલ્યાણ થાઓ, ને સુપુત્ર તું આ જગત્માં એકજ છે. તારો પ્રેમ ને પિતૃભક્તિ એ અવર્ણનીય છે. તું એકજ સપૂત છે, ને હું ઇચ્છું છું કે તને યથાર્થ સુખ તે જગદંબે પૂરૂં પાડે. તારા સુભાગ્ય પ્રમાણે તને ખરેખરી ભાર્યા પણ મળી છે, ને આપણા ઘરમાં, આપણી ન્યાતમાં, આપણા શેહેરમાં **ગંગા** જેવી એક પણ વધૂ હશે નહિ. **ગંગા** તે **ગંગા** જેવીજ પવિત્ર છે. લાવણ્યતા ને વધૂ-ધર્મ એ એટલાતો સારા સમજે છે કે તેની બરાબર બીજું કોઇજ નથી. સદ્‌ગુણમાં તે પૂરી છે, ઘર રાખવામાં તે શ્યાણી છે, ને સૌની પ્રિતિ સંપાદન કરવામાં પૂરી છે. તેં જેમ તારો પ્રેમ મારી તરફ બતાવ્યો છે, તેમજ આ તારી સ્ત્રીએ મારી સેવા કરવામાં કશું પણ બાકી રાખ્યું નથી. એ નહિ હોત તો હું કયારનો સ્વર્ગે પહોંચી ગયો હોત. આ ઘરમાં એના શિવાય બીજું કોઈ નથી કે જે મારી બરદાસ્ત કરે. પ્રિય **કિશોર**!

બેટા **કિશોર** ! તને એક અમૂલ્ય રત્ન મળ્યું છે, તે કુળદીપક વધૂ તરીકે આજે આ ઘરમાં શોભે છે. મારી એવી ઇચ્છા છે કે તારે તારી પત્નિના કેહેવા પ્રમાણે વર્તવું. **ગંગા**માં એટલા બધા સારા ગુણો ભરેલા છે કે કદી પણ તે તને માઠી સલાહ આપશે નહિ. મારી સંપૂર્ણ ખાત્રી છે કે આ મારા કેહેવાને તમે સર્વે કોઇ અનુસરશો."

કિશોર, કમળી, વેણીલાલ, વેણીગવરી, તુળજા, કેશવલાલ વગેરે સર્વે ગળગળી ગયાં. **કિશોર**થી એક શબ્દ પણ તેના ઉત્તરમાં બોલાયો નહિ. **ગંગા**ની આંખમાંથી ડળક ડળક આસું વહ્યાં.

એક પિતાતુલ્ય સસરાને મોઢેથી અને એક પિતાને મોઢેથી એક પુત્ર અને વધૂને પોતાનાંજ વખાણ સાંભળવાનો સમય આવે એ શું થોડું આનંદ આપનારૂં છે? વળી તે વૃદ્ધવયે પહોંચેલા, પુખ્ત અનુભવવાળા પુરુષને મોઢેથી આવાં વચનો સાંભળવાથી કંઇ થોડું સુખ પ્રાપ્ત થાય છે વારૂ? તેમ એક પતિએ પોતાની પત્નીની તારીફ પોતાના બંધુઓ સમક્ષ સાંભળવી એ કંઇ તેના મનથી થોડો લાભ છે? બાળાઓ, સ્ત્રીઓ, જેઓ વધૂ તરીકે પોતાના પતિના ઘરમાં રેહેતી હોય તેઓએ આ ગુણવંતી ગંગાના ગુણોનું અનુકરણ કરવું; એ કંઇ થોડી કીર્ત્તિ ઉત્પન્ન કરનાર થઇ પડશે નહિ.

શ્વશુરસદનમાં રેહેતી આજની વહુવારૂઓ, પોતાને જે ઘર હંમેશાંનુંજ પ્રિય થઇ પડવું જોઈએ, તે ઘરમાં પોતાના સસરા સાસુ સાથે કેમ વર્ત્તવું તેની જરાપણ સમજ નથી. તેઓ જાણે એમજ સમજે છે કે આપણે તો માત્ર ધણીનેજ રીઝાવવાને માટે સર્જેલાં છિયે, ને તેથી સાસુ કે સસરા તરફ જરાપણ માન કે વિવેક મર્યાદા બતાવતી નથી. વળી તેમાં આજકાલની બાળકીઓ એટલી બધી છાલકી થઇ જાય છે કે કોઇનો સહજનો ટુંકારો પણ સાંભળવાને માટે ના પાડે છે. તે તો "હું ને મારો હાંસિયો," તેમ પોતાનાજ તાનમાં મસ્તાન બની જાય છે, ને ટ ટ પૂ પૂ ભણી એટલે તો કંઇ તેને નવીજ દુનિયાં જણાય છે. ઘર કામમાં ઘરની વ્યવસ્થા ને સસરા સાસુ સાથના સંબંધમાં તો તે પોતે એમજ સમજે છે કે તેને કંઈ લેવા દેવાજ નથી. પણ અયે બાળાઓ! કુળદીપક વધૂઓ! યાદ રાખો કે જે સહજસાજ તમે ભણ્યાં છો તેનું સાર્થક કરવાની આ રીતજ નથી. **ગંગા**એ જેમ પોતાના પિયેર કરતાં પોતાનું સાસરૂં એ પોતાનું સર્વોપરી સુખનું ધામ ગણ્યું છે, ને તે જેમ પોતાના દરેક ધર્મમાં યોગ્ય નીવડી છે તેમ જ્યાંસુધી સઘળી પુત્ર વધૂઓ નીકળશે નહિ ત્યાંસુધી

કહી–રે કદી પણ આપણો ગૃહસ્થાશ્રમ, સુખનું ધામ ને સ્વર્ગનું ભુવન થવાનો નથી.

તુરતજ સૌ ઊઠી ગયાં ને પોતપોતાને કામે વળગ્યાં. **મોહનચંદ્રની** તબિયત તુરતને માટે ઘણી સારી જણાઇ, પણ થોડા વખતમાં માલમ પડયું કે તેમને સનેપાતની અસર થઇ હતી. શક્તિ છેકજ નંખાઇ ગઇ, ને દિનપ્રતિદિન રોગે ઘણું સખ્ત ઘર કીધું. સૌએ હવે તો આશા મૂકી, અને તેમના મોં આગળ વારા ફરતી સૌ બેસતાં હતાં; તોપણ **મોહન-ચંદ્રના** મોં આગળ **ગંગા** એજ તેને ખરેખરૂં સુખ આપનારી હતી. સઘળી સેવા કરવામાં તે જ્યારે ને ત્યારે તત્પર હતી. એક પળ પણ પોતાના પિતાતુલ્ય સસરાની પાસથી તે દૂર થતી નહિ. વારંવાર, ઘડીએ ને પળે બીછાનામાંથી **મોહનચંદ્રને** મુખે, "બેહેન!" "મા!" એ વેણો નિકળ્યા કરતાં હતાં, ને કદી કદી ડોસા એટલો તો વલોપાત કરતા કે તે જોઈ સાધા-રણ સ્ત્રીને તો કંટાળો પણ છૂટે; પણ **ગંગા** તો આ સેવામાં સુખ માનતી હતી. હું ધારૂંછું, અને કેહેવાનાં ખાસ કારણો છે કે આવી કુળવધૂ એ કુટુંબનું ગૌરવ છે; પણ એવું ગૌરવ સંપાદન કરવા માટે કેટલી સ્ત્રીઓ તત્પર હશે? ઘણી જૂજ. પોતાનાં માત પિતા અને સાસુ સસરાની સેવા કરવામાં તત્પર એવી થોડી સ્ત્રીઓ હશે. માતા પિતા વચ્ચે, સાસુ સસરા વચ્ચે, વધૂ અને પુત્રને આટલો બધો પ્રેમ બંધાય એ બહુ આનંદજનક છે.

ડોસાની તબિયત નઠારી હોવાથી **કિશોરે** ડાક્તરને બોલાવ્યો હતો, ને પૈસા સંબંધી સઘળી વ્યવસ્થા યથાર્થ કીધી હતી એટલે કશી અડચણ પડતી નહોતી. તે સઘળા પુણ્યપ્રતાપ **ગંગાના** હતા. પોતાની પાસના સઘળા પૈસા તેણે **કિશોરના** સ્વાધીનમાં આપ્યા હતા. ડાક્તર આવ્યો, ને તેણે બરાબર નાડી તપાસી કેટલીક સૂચનાઓ **કિશોરને** આપી, ને વિદાય થયો. **કિશોરને** ડાક્તરના કેહેવાથી ખુલ્લી સમજ પડી કે હવે ઘણી થોડી આશા છે. પણ તેણે પોતાથી બનતા ચાંપતા ઉપાય કરવામાં કંઇ પણ કસર રાખી નહિ. **મોહનચંદ્રની** સેવામાં તેણે કેટલીક રાતના અખંડ ઉજાગરા પણ કીધા, માંદગીને લીધે કદી કદી કંટાળો ઉત્પન્ન થાય તેવા શબ્દો સાંભળવા પડતા હતા, પણ જરાએ દુઃખ ઉત્પન્ન થાય તેવો શબ્દ તે બોલ્યો નહોતો.

પ્રકરણ ૪૨ મું.

ખરી કસોટી.

મોહનચંદ્રની શરીર પ્રકૃતી હવે છેક બગડી ગઇ હતી. તેની માંદગીમાંથી બચવાની જરા જેટલી પણ આશા નહતી. અગ્નિ સરખો ધીકતો તાવ તેના પ્રાણ લેવાને આવ્યો હતો, ને ખરેખર તે તાવેજ તેના પ્રાણ લીધા.

નાગરની ન્યાતમાં આ કુલીન ગૃહસ્થની માંદગીના સમાચાર ફેલાયા, એટલે લોકોનાં ટોળે ટોળાં ખબર લેવાને આવવા લાગ્યાં. ખબર તો નામનીજ હતી, પણ નકામી કુથલીઓ થતી હતી. નિંદાનું ધામ તે એ વેળાએ **મોહનચંદ્ર**નું ઘર હતું. નિંદાખોર **લલિતાબાઇ** હતાં. તે જે કોઈ સગું કે વહાલું આવતું તેને મોંઢે દિકરા વહુનાં વગોણાં કરવાને બેસી જતી. પોતાના પતિની તબિયતની કશી ખરખબર રાખતી નહિ, છતાં કેહેતી કે વહુઓ તો મને જંપવા દેતી નથી. લોકો આ એક તરફી નિંદા સાંભળીને વહુવારૂઓની નિંદા કરતાં, ને તે નિંદા આખા શેહેરમાં ફેલાવો પામી ગઈ હતી.

મોહનચંદ્રની આવી સખ્ત માંદગીમાં વળી **ગંગા**ના પિતાનો કાગળ આવ્યો કે તેની પોતાની શરીર સુખાકારી બગડી ગઇ છે, માટે **પુણે**થી **વડોદરે** જનાર છે. આ વેળાએ તેણે **ગંગા**ને, ઘણાં વરસ થયાં મળ્યો ન હતો તેથી મળવાને તેડાવી હતી. એક બાજુએ પિતાની અયોગ્યતાના માઠા સમાચાર, બીજી બાજુએ પિતા તુલ્ય સસરાની કપરી માંદગી. હવે **ગંગા**ને શું કરવું તે સુઝ્યું નહિ. ત્રણ વર્ષ થયાં પોતાના પિતાને મળી ન હતી; ને તેમાં આવા સમાચાર સાંભળ્યા પછી એક ક્ષણ પણ એની વૃત્તિ હાથમાં રહી નહિ. પણ થોડીવાર વિચાર કરવાને માટે ઊભી રહી, એટલામાં **કિશોર** ત્યાં આવી પહોંચ્યો.

શરદ ઋતુનો વાદળી તાપ અતિ કઠિન હોય છે, ને તેવા તાપમાં ડાક્તરને ત્યાં પ્રકૃતિના સમાચાર કેહેવાને **કિશોર** ગયો હતો. તાપ પુષ્કળ તપતો હતો, ને **કિશોર** નાહ્યો પણ નહતો ને જમ્યો પણ નહતો. સવારનો ઉઠયો તે વેળા ચાહ તૈયાર હતી, પણ તે લેવી એને ગમી નહિ. ઉઠયો ત્યારથી એ સૂનમૂઢ થઇ ગયો હતો. એની ખાત્રી થઇ હતી કે એના પિતા હવે થોડા સમયના છે તેથી મનમાં ને મનમાં ડસ્કા ખાતો હતો. બપોરના તાપને લીધે એનો ગૌરવર્ણનો ચેહેરો શ્યામતાથી લેવાઇ ગયો હતો. નિરાશાથી મોંપર કાળી વાદળી છવાઇ રહી. એનાથી બોલાવ્યા બોલાતું નહતું, ને બીજે

દિવસે હરેક કામ ઘણી ઝડપથી કરતો ત્યારે આજે એના શરીરમાં ઊઠવ બેસવાની શક્તિ સરખી હતી નહિ. ગંગા, કિશોરના મોંપર જે ફેરફાર થયો હતો તે જાણી ગઇ હતી, પણ આવા શોકમાં કિશોરને ઉભો રાખી પૂછવાની તેની હિંમત ચાલી નહિ. તે મનમાં મુંઝાયા કરતી હતી, ને તેવામાં તેના પિતાના સમાચાર જાણીને તો એને હૃદયકંપ થયો. એને પોતાના કરતાં પતિ પ્રિય હતો, ને પતિ કરતાં પતિપિતા પ્રિય હતો, પતિ પિતા કરતાં સ્વપિતા પ્રિય હતો, ને સ્વપિતા કરતાં પ્રાણપતિ વિશેષ પ્રિય હતો એટલે કોઇને પણ ઓછું પડે તે જોવાને એ ઇચ્છતીજ નહિ પણ હવે એ કરે શું. ?

જેવો દૂરથી કિશોરને તાપમાં ધસ્યો આવતો જોયો, કે તુરતજ પોતાના શયનગૃહમાંથી એક શરબતનું પ્યાલું લાવીને બારણા નજીક ગંગા ઊભી રહી. કિશોર આવ્યો કે પેલું તૈયાર પ્યાલું તેના મોં આગળ ધર્યું.

"પ્રિય, તાપથી તમારૂં શરીર ધખી ગયું છે, ને મોંપર લુ વરસે છે. જરા પી લેશો !" ગંગાએ પોતાની હંમેશની વિનયયુક્ત પ્રેમ વાણીથી કહ્યું.

"એ શું છે?" કિશોરે પૂછયું.

"એ સરબત છે?"

"જરાક થોભ, મારા પિતાની તબિયત જોઇ આવું પછી એ લઇશ."

"તમારૂં મોંઢું શ્યામ થઇ ગયું છે, ને તાપ તમારાથી ખમાતો નથી. જરાક હમણાંજ લેશો તો હરકત નથી. પિતાજી સારી પેઠે છે, વધારે કંઇ નથી."

"પ્રિયા! હમણાં હવે સરબત પીવા ને પાવાનો વખત છે ? મારા પિતા હવે કદી જીવવાના નથી, હવે એની આશાજ નથી." આટલું બોલતામાં તો એક નાદાન છોકરા પેઠે તે રડવા લાગ્યો. અને તેની આંખમાંથી ઉના પાણીનો રેલો વહ્યો. ગંગા પણ ગળગળી થઈ ગઇ. તે પણ સાથે રડવા લાગી. એક પિતાના મરણના સમાચારથી જેટલી દિલગીરી થાય તેનાથી વધુ શોકથી કિશોર ગળગળો થયો હતો; અને તેમાં ગંગાએ વધારો કીધો. પણ થોડીવારમાં ગંગાએ આંખ લુંછી નાંખી પૂછયું, "ડાક્તર શું કેહે છે ?"

"તે શું કેહેવાનો હતો, આપણે જોઈયે છિયે કેની ? તાવ વધતો જાય છે, ને હવે એ દહાડા કહાડવા મુશ્કેલ છે."

એ સાંભળતાંજ ગંગા સ્તબ્ધ થઇ ગઈ ! તેના પિતાના સમાચાર કેહેવાની હિંમતજ નહિ ચાલી. પણ પછી લળીલળીને વાત કરતાં, બહુ ખેદથી પોતાના પિતાનો કાગળ કિશોરના હાથમાં મૂકયો. કિશોર તે વાંચી ગયો, અને ઘણો ગભરાયો. તે જાણતો હતો કે આખા ઘરમાં માત્ર

ગંગાજ એકલી છે, ને જો તે ગઇ તો પછી તેનો પિતા એક દિવસ વેહેલોજ મરણ પામશે. હવે શું કરવું તે એને સુઝ પડી નહિ. દિગ્મૂઢ થઇ બંને જણ એકેકની સામાં ટગરટગર જોયા કરતાં હતાં.

"ગંગા, તારી જેમ મરજી હોય તેમ કર, હવે મારો ઇલાજ નથી, ને હું તને રોકી શકતો નથી. મારા પિતાના જેવોજ તારો પિતા છે. તું ત્રણ વરસ થયાં મળી નથી, ને જ્યારે તને મળવાને તેડી છે ત્યારે ખરે તે ઘણા આતુર હશે. જેમ તને યોગ્ય લાગે તેમ કરજે, મારી તરફની કશી હરકત નથી. એ તો નક્કીજ છે કે મારો પિતા બે દિવસ જીવવાનો નથી." કિશોરે કહ્યું ને કાગળ પાછો ગંગાને આપ્યો.

"હવે શું કરવું તે તમેજ જણાવો. મારી તો બુદ્ધિ મંદ થઇ ગઇ છે. મારે જવું કે નહિ જવું એ પ્રિય, તમારી મરજીપર છે."

"ખરૂં છે, પણ તું જાય તે મને પસંદ નથી."

"ને મને જવું પસંદ પણ નથી. પણ એક ઈલાજ છે કે મારા પિતાને પૂછાવી જોવું."

"મેં મારા મન સાથે તે બાબત નક્કી કીધું છે, પણ વચમાં એક મુશ્કેલી નડે છે, ને પ્રિયા, વાહાલી ગંગા! મને તે કેહેતાં શરમ આવે છે, ને તે વૃત્તાંત હવે તને નહિ કેહેવાનો નક્કી ઠરાવ કીધો છે!!" ઘણે દયામણે મોંઢે કિશોરે કહ્યું. પણ એથી તો ગંગાને એટલું બધું લાગ્યું કે તે બોલવાને હિંમત કરી શકી નહિ. એક પળ તે વિચાર કરી ઊભી રહી ને કિશોર સામા તાકી તાકીને જોયું, પણ પછી જરાક ગભરાટથી બોલી:

"શું મુશ્કેલી છે? મને કહેતાં શરમ! વહાલા કિશોર! આ ચરણરેજ દાસી તમારી સેવા બજાવવાને તૈયાર છે, તમારા એક વેણપર પોતાનો જીવ બાંધેલો રાખે છે, તેને કહતાં શરમ! લજ્જા! મેં શું તમારા પ્રત્યે મારી ઓછી પ્રીતિ જણાવી છે, મેં શું તમારો બોલ ઉથાપ્યો છે કે મારાપર અવિશ્વાસ? મને હવે જલદી કહો, નહિ તો મારાથી એ સહન થશે નહિ, એ મારા પ્રેમમાં હું ખામી ગણીશ. વલ્લભ કિશોર! તમે જાણો છો કે હું દુનિયામાં માત્ર તમોનેજ જોઈને જીવુ છું, તો મારા પ્રત્યે તમારી ઓછી મમતા હોય એ મારૂં કાળજું કેટલું કાપે છે વારૂ?"

"નહિ, નહિ! ગંગા! મને તારા પ્રેમને માટે પુછવા જેવું છેજ નહિ. મને પૈસાની તંગી છે, ને શું વારંવાર હું તનેજ પૈસાને માટે હમતો આવું? તેં અનેકવાર તારા પૈસા ને ઘરેણાં મારે સ્વાધીન કીધાં

છે, તેં મારા કેહવા પેહેલાં મારા ઘરની આબરૂમાટે તારા પૈસા ખરચ્યા છે, તો હવે મારે તને પૈસામાટે કહેવું એ શરમાવે તેવું નથી?"

"જરા પણ નહિ! મારો પૈસો છેજ કયાં? મારૂં ઘરેણું ગાંઠું છેજ કયાં? પ્રિય **કિશોર!** હજી સુધી તમે મારો પૈસો ને મારૂં ઘરેણું છે એમ માનો છો? મારી છાતિ એથી કેટલી રૂંધાય છે તેથી તમો અજાણ છો સ્વામીનાથ! પૈસામાટે તો તમારે ફીકર છોડીજ દેવી. મારા પિતાને એક લંબાણ તાર મૂકીને તેની પ્રકૃતિમાટે પૂછાવો, પછી જે યોગ્ય ભાસશે તેમ કરીશું." તુરત તે બીજા ઓરડામાં ગઇ ને ત્યાંથી દાબડો અને સઘળી નાની જાપાનીસ પેટીઓ તે હાથમાં લઇને આવી ને **કિશોર**ના સ્વાધીન કરી દીધી.

"**ગંગા**!! એમ નહિ બને, મેં તને ઘણી વિપત્તિમાં નાંખી છે, ને તારાં ઘણાં ઘરેણાં મારા અભ્યાસ પછાડી મેં લીધાં છે. આપણો સારો દહાડો આવે તેટલામાં નવી નવી વિપત્તિના મહાસાગરના મોજાઓ જોરભેર મર્યાદ મૂકી દોડી આવે છે, પણ હવે તારાં ઘરેણાં હું નહિ લઇશ. એ અલંકાર તારા છે તે તારી પાસે રહેવા દે. હું કોઇ મિત્ર પાસેથી થોડાક રૂપિયા ઉછીના લાવીને હમણા તાર મૂકાવી તારા પિતાની ખબર પુછાવું છું."

"હું કહું છું કે પ્રિય! મારૂં હૃદય બળી જાય તેવું અનિષ્ટ વચન ન બોલો! તમે હજી ભિન્નભાવ રાખો છો? પરાયા પૈસા એ નિશાસિયા છે, ને એથી કેટલા દિવસ કામ સરશે? આપણે હમણાને હમણા પૈસાની જરૂર છે, ને તમારા મિત્ર પાસથી લાવતાં વિલંબ થશે. આપણી આબરૂને ખાતર એકદમ પૈસાની ગોઠવણ કરવી જોઈયે. મારા અલંકારની તમારે લેશ પણ ચિંતા રાખવી નહિ. આપણું અવિચલપણું એજ મને મોટી વાત છે. તમારી આરોગ્યતા છે, એથી મને તો પુષ્કળ ઘરેણાં ગાંઠાં મળશે ને તેટલું છતાં તે કૃપાળુ **કેશવ** ગરીબાઇમાં નાખી દેશે તો માત્ર સૌભાગ્ય ચુડી, કીડિયાંસેર, ને સાદાં વસ્ત્ર સાથે તમારી સાથે આનંદથી અઘોર વનની પર્ણકુટીમાં સીતા પેરે રહીશ. હું તો **કિશોર**ને વરી છું, કંઇ અલંકારને વરી નથી!" મને **કિશોર** પ્રિય છે, અલંકાર નથી, પ્રાણેશ, શું તમો એમ ધારો છો કે હું બીજી સ્ત્રીઓના જેવી છું, ને વસ્ત્રાલંકારને મોહીને રહી છું! મને માત્ર એક તમારો પ્રેમ' તમારી મીઠી નજર ને તમારૂં હસતું મુખડું એજ જોઇયે છે, બીજું કંઇ નહિ!"

"તેં મને બોલતો બંધ કીધો છે ગંગા! પણ તારા અલંકારથી મારો પિતા બચવાનો નથી, ને ફોકટમાં તું ગરીબાઇમાં આવશે."

"તેની તમારે ફીકર રાખવી નાહ. હું ગરીબ થવાનીજ નહિ—હું શ્રીમંત છું ને તેવી સદા રહીશ. મને આવા સસરાજી હવે મળવાના નથી." આટલું બોલતાં **ગંગા**એ સજળ નેત્રે **કિશોર** સામું જોયું. **કિશોરે** પેટીમાંથી એક અગત્યનો દાગીનો લીધો ને તુરત ગીરો મૂકીને કામ ચલાવ્યું. પુણે તાર મુકયો, ને તેમાં સવિસ્તર હકીકત પુછાવી. ત્યાંથી સંધ્યાકાળના જવાબ ફરી વળ્યો કે લેશ પણ ફીકર કરવા જેવી તબિયત નથી, ને **ગંગા**ના પિતા બે કે ત્રણ દિવસમાં **ગંગા**ને મળવા સુરત આવશે એમ પણ જણાવ્યું હતું. **ગંગા**ને ધિરજ આવી. **કિશોર**ની પાસે જે પૈસા વધ્યા તેમાંથી તેણે થોડાક પૈસા ડાક્તરને આપ્યા, તથા થોડાક પરચુરણ માંગનારાઓને આપ્યા.

કેટલી સ્ત્રીઓ **ગંગા**ના જેવો અપૂર્વ સદ્ગુણ બતાવી શકશે? શું તે સ્વપિતા કરતાં સ્વામીપિતાની કિંમત વધુ ગણશે, કે પોતાના અલંકાર કરતા પતિની વિપત્તિ વિશેષ ગણશે?

કિશોર બહાર ગયો કે તુરત **મોહનચંદ્ર** જાગી ઉઠયો ને "મા! મા!" એમ બુમ મારી કે તુરત **ગંગા** તેમની પાસે દોડી ગઈ. **ગંગા** પાસે ગઈ કે તુરત ડોસાએ પૂછયું, "**કિશોર** કયાં છે?"

"હમણાજ બહાર ગયા છે; કંઈ કામ છે સસરાજી?"

"ના! પણ ડાક્તરે શું કહ્યું?"

ગંગા ચૂપ રહી ને કશું બોલી નહિ.

"તું બોલ કે નહિ બોલ, પણ હવે મારા દહાડા ભરાઈ રહ્યા છે. પણ મારું મોટું સુખ એજ છે કે તું મારી પાસેની પાસે છે. બેહેન! મા! તું તો એક અલૌકિક મૂર્ત્તિ છે. તુંજ સાક્ષાત્ અંબા છે, તું સદ્ગુણની મૂર્તિ છે! મારી પાસે આવ, અને મારે માથે હાથ ફેરવ, ને ઇશ્વર પાસે એટલુંજ માંગ કે હું પરલોકમાં શાંતિને પામું." આટલું બોલીને **ગંગા**નો હાથ પોતાને માથે મૂકયો, ને પોતે અંબા, કૃષ્ણ, રામ વગેરે દેવનાં નામની ધૂન લગાવી.

પ્રકરણ ૪૩ મું.

મોતનું બીછાનું

મીનારાના ઘડિયાળમાં કડિંગ કડિંગ રાત્રીના નવ વાગ્યા. **ગંગા**, **કિશોર**, અને આખું કુટુંબ **મોહનચંદ્ર**ની આસપાસ ઘણી શાંતિથી બેઠું હતું. કશો પણ અવાજ આવતો નહતો. કોઈપણ બોલતું નહિ.

કિશોર નિચું માથું નમાવીને પડયો હતો. તેની કાંતિ ત્રણ ચાર દીવસમાં ઘણી ક્ષીણ થઈ ગઇ હતી. **કેશવલાલ** પણ ઘણો ખેદથી વ્યાકુલ થયો હતો. **તુળજાગવરી મદનને** લઇને બાજુએ સૂતી હતી. **વેણીલાલ** ને **વેણીગવરી** જુદા જુદા ખુણામાં બેઠાં હતાં. **કમળા** અત્યંત શોકાતુર હતી, ને તે ઘડીએ ને પળે ડચકિયાં ખાયા કરતી હતી. શેઠાણી ડોસાને નીચે ઉતારવા માટે કહ્યા કરતાં હતાં ને રીત પ્રમાણે "હાથે તે સાથે" એમ કહીને પુણ્યદાન કરવાને માટે વચે વચે બડબડતાં હતાં. કુળગોર ગોદાન અપાવવાનું કેહવા આવ્યો હતો. જોકે તેનું કેહવું કોઇ સાંભળતું નહોતું, ને તેની આ દક્ષિણા જવાથી તે આજના નવા વિચારને ધિક્કારતો હતો, ને સૌ છોકરાઓને કપૂત કેહવાને ચુકતો નહતો, તથાપિ તેના બોલવાને ટાપસી પૂરીને શેઠાણી ટેકો આપતાં હતાં. કોઇએ કંઇજ સાંભાળ્યું નહીં ત્યારે ગોરે ઉઠીને જવા માંડયું, પણ ઊઠતાં ઊઠતાં એટલું તો કહ્યું ખરૂં કે, "મરણ પામ્યા પછી પ્રાણીને મહા કઠિન વૈત્રવતિ નદી તરવી પડે છે, ને તે વેળાએ ગૌદાન કામ આવે છે. જો ગૌ નહિ હાથ લાગે તો મરનાર પ્રાણી પોતાના પુત્ર પરિવારને શાપો દેછે, ને તેથી નસંતાન જાય છે."

ગોરનો આ લવલવારો કોઇને પસંદ નહતો. પણ ન્યાત જાતમાં નઠારૂં કેહવાશે, લોકો અપકીર્ત્તિ કરશે એ ભયથી **ગંગાએ કમળીની** પાસે **કિશોરને** બોલાવ્યો, ને તેને સમજાવ્યો. પહેલાં તો **કિશોરે** કંઇપણ સાંભળવાને ના પાડી, પણ ક્ષણભર વિચાર કરીને "ઠીક છે" કહ્યું. પોતાની પાસેના રૂ ૧૦૦ બહાર કાઢીને જણાવ્યું કે યોગ્ય માર્ગે આ ધર્માદામાં આપીશું. ગોરે તો પોતાનો લાગો જણાવ્યો, પણ તેને કોઇએ પત કીધો નહિ.

મોહનચંદ્રને હાથે સો રૂપિયા અડકાડવાને **લાલતાએ** આગ્રહ ધર્યો ને નકામી તકરાર થઈ પડશે તે હેતુથી તેમ કીધું. થોડી વાર વીતે ડોસાના ગળામાં ઘરેડો ચાલ્યો. સૌ કલ્પાંત કરવા લાગ્યાં. **કમળાને** આ સઘળા શોકકારક દેખાવથી ઘણું લાગી આવ્યું. તે તો ગાંડા જેવી આસપાસ દોડવા લાગી. "મારા બાપા નહિ જીવે" એમ વારંવાર રડતી બૂમ મારતી તે આમથી તેમ દોડતી હતી. **ગંગા** વેહેતે આંસુએ પણ તેને ધીરજ આપતી હતી. સૌ રડવા લાગ્યાં ને ઘરમાં એક હૃદયભેદક દેખાવ થઈ રહ્યો. શેઠાણી જે આટલીવાર ધાડી છાતીનાં ને કઠિન હૃદયનાં થઇને બેઠાં હતાં તે વાળ પિંખવા લાગ્યાં, ને હવે "મારૂં સૌભાગ્ય ગયું, મારો શણુગાર ગયો." એમ બૂમ મારવા લાગ્યાં. બરાબર મધ્યરાત્રી થઈ. સઘળે અંધકાર વ્યાપી રહ્યો હતો, તેવામાં **મોહનચંદ્રે** પોતાની ઝુરતી આંખ ઉઘાડી, ને

અંબે અંબે કરતાં એકવાર **ગંગાને** **કિશોર** સામું જોયું ને તેજ પળે અતિ ઘણા સંતોષથી તેનો આખર આત્મા તે જગનિયંતા સમક્ષ પહોંચી ગયો. શ્વાસ બંધ પડયો, ને **કિશોરે** છાતીપર હાથ મૂકયો તો સઘળું સૂનકાર જણાયું, ને એક ચીસ સાથે બૂમ મારી કે "મારા પિતાજી ગયા !"

ઘરમાં રડારોળ થઇ રહી. શબના ઉપર જઇને **કમળી** પડીને બૂમ મારી કે "બાપુજી, બાપુજી, જરાક તો બોલો ! તમારી વહાલી દીકરીને જરાક તો બોલાવો ! ઓ બાપુજી, નહિ બોલવાના ! હાય !" આમ બૂમ મારતી તે બીછાનાને વળગી પડી. સૌએ મળીને તેને દૂર ખસેડી. **ગંગાની** આંખમાંથી શ્રાવણ ને ભાદરવો વેહેવા લાગ્યો, ને "દાદાજી દાદાજી, કયાં ગયા ! ! હેં બા ! દાદાજી કેમ નથી બોલતા" એમ જ્યાં **મદને** આક્રંદ કીધો કે પછી તો કોઇથી રુગું રહેવાયુંજ નહિ. શેઠાણીએ ઘર ગજાવી મૂકયું. જો કે જીવતાં તો **મોહનચંદ્ર** પ્રત્યેની તેની **વર્તણુક** બહુ ધિક્કારવા યોગ્ય હતી, પણ 'જીવતે ન જોયા તે મૂવા પૂંઠે રોયા' તેમ મહા ભયાનક શોક કરી મૂકયો. તેણે માથામાં ધૂળ ઘાલી વાળ તોડી નાંખ્યા, અને એક નાદાન માફક ભોંયપર તરફડિયાં મારવા માંડયાં. "હવે રામનાં રાજ ગયાં ને કુશનાં રાજ થયાં" એમ તે વિલાપ કરતી હતી. ઘરમાં ઘણો ગડબડાટ થઇ રહ્યો કે આસપાસના પડોસીઓ તથા ન્યાતિલાઓ આવી પહોંચ્યા. ઘરમાં પુષ્કળ સગાં ભરાઇ ગયાં, **વેણીલાલ** તો ગાંડા માફક "બાપુ, બાપુ" કરીને કોચની આસપાસ ફરતો હતો. **કિશોરની** અવસ્થા સૌથી માઠી હતી. તેનું હૃદય મુંઝાઈ જતું હતું, ને તેને પોતાના વસ્ત્રનું પણ ભાન નહોતું.

ન્યાતિલા આવી પહોંચ્યા કે સ્મશાનસ્વારીની ગોઠવણ કરવાને ઉતાવળ કરવામાં આવી. કોચમાંજ **મોહનચંદ્રનું** મૃત્યુ થયું તેથી કેટલાક વાતો કરતા હતા. શેઠાણી જોકે રડતાં હતાં, તોપણ છેલ્લી ઘડીએ એકદમ ઊઠીને લોટ, ગોળ ને ઘીને મેળવીને અંતકાળનો લાડવો તૈયાર કરી લાવ્યાં, ને **મોહનચંદ્રના** કાન આગળ લઇ જઇને કહ્યું કે "તમે તમારૂં શોધી લેજો. આ વરસમાં જે ધરમદાન થાય તે તમારે અંગે છે." આમ કહીને ઘીનો દીવો કીધો તથા અંતકાળિયા કાળમુખા બ્રાહ્મણને પેલો લાડવો, તેપર એક રૂપિયો મૂકીને આપ્યો.

મોહનચંદ્રને માળપરથી નીચે લઇ ગયા. ત્યાં લઇ જઇને શબને સ્નાન કરાવ્યું, તથા સફેત પવિત્ર વસ્ત્રો પેહેરાવ્યાં. જો જો કે કેટલાક ન્યાતિલાઓને ગમ્યાં નહિ, તોપણ **કિશોરે** તેમ કરવામાં અડચણ જોઇ નહિ. પછી રીવાજ પ્રમાણે છાણમાટીથી ભૂમિને પવિત્ર કરી શબને તે

પર સૂવાડયું. રામરામની ધુન ચલાવી, જો કે આ પવિત્ર આત્માને તે સાથે લેશપણ સંબંધ હતો નહિ. ન્યાતિલાઓએ વાંસ દોરડી લઇ આવીને કરકટી બાંધી, તેનાપર **મોહનચંદ્રને** સૂવાડી ગુપ્તેશ્વરના પવિત્ર તિર્થે અગ્નિ સંસ્કાર કરવાને લઈ ગયા. ઘરમાંથી કરકટીને કાઢી લઇ જતાં ઘરમાં જે કોળાહોળ ને રડારોળ થઇ રહી તે એટલી બધી તો તીક્ષ્ણ હતી કે તે સાંભળી રહેવું દોહેલું હતું. સઘળા પુત્રો તથા બીજા સગાઓ સ્મશાને ગયા, ને ન્યાતની સ્ત્રીઓએ ઘરની સ્ત્રીઓ આસપાસ ફરી વળી એકેકને ધીરજ આપવા માંડી. શેઠાણી ને **કમળી** છાતિફાટ રડતાં હતાં; બીજાં બધાં રડતાં રહ્યાં પણ શેઠાણી ને **કમળી** શાંત થયાં નહિ. **ગંગા** ઘણી સમજુક હતી, તથાપિ તેની આંખો સુણીને લાલ હિંગળોક જેવી થઇ હતી. **મોહનચંદ્ર** નગરમાં સંભાવિત હતો તેથી પુષ્કળ લોક ભેગું થયું હતું, અને તેમના મરણને કારણે સર્વ શોકમાં પડયું હતું. જો કે વયે વૃદ્ધ હતા, ને પાછળ પરિવાર સારો હતો તોપણ તેમના મરણનો ઘા સૌને બહુ લાગ્યો.

સ્મશાનમાં શબને અગ્નિસંસ્કાર મોટા પુત્ર **કેશવલાલે** કીધો, ને ઘટસ્ફોટ કરી **તાપી**માં સૌ નાહી સ્વચ્છ થઇને **મોહનચંદ્રને** ઘેર થઇને પોતપોતાને ઘેર ગયા. પ્રાતઃકાળ થયો હતો, ને સૌ પોતપોતાને ધંધે લાગી ગયા હતા, પણ જે ઘરમાં આ મહાશોકકારક બનાવ બન્યો હતો તે ઘર તો ખાવા ધાતું હતું. પશુ પક્ષીઓ આનંદમાં કલોલ કરતાં હતાં, આડોસી પાડોસીઓ પોતપોતાને ધંધે વળગી પડયા હતા, ત્યારે **મોહનચંદ્રનું** ઘર એક શોકનું સ્થાન બન્યું હતું. ઘણા માણસો તેના પુત્રોને દિલાસો આપવા આવતા હતા. ઘણી સ્ત્રીઓ "સૌ ઠેકાણે એમ બને છે" એમ કેહેતી હતી. પણ જે ઘરમાંથી એક રત્ન ઉપડી ગયું હતું તે ઘર તો અંધકારથી વ્યાપેલું હતું. પ્રાતઃકાળના સૂર્યનો પ્રકાશ સઘળે ઝળકી રહ્યો હતો, તથાપિ અહિંયા તો જ્યાં ત્યાં ઘોર અંધકાર વ્યાપિ રહ્યો હતો.

કિશોર એક ખુણે બેસીને પોતાના હવે પછીના ભવિષ્યને માટે વિચાર કરતો હતો. તેનું શરીર હમણા તદ્દન નાકૌવતીમાં હતું. તેની ગૌર વર્ણની સુંદરી હમણા રડી રડીને કૃશ થઇ ગઈ હતી. તેના મોંપરનું નૂર ઉડી ગયું હતું. તે હવે પોતાના પતિની ફીકરમાં પેઠી હતી. તે એમ ધારતી હતી કે જો આ શોક કાયમ રેહેશે તો **કિશોર** બહુ નાકૌવત થઇ જશે. તે એકવડી કાઠીનો ને નાજુક હતો. ઘરમાં બીજા ભાઈઓ હતા, પણ **કિશોરનેજ** ઘરની પીડા હતી; અને જો કે તે પીડા દૂર થાય તેમ હતું તથાપિ એ મનમાં ઘણો મુંઝાયા કરતો હતો.

ધીમે ધીમે ઘરમાંથી શોક ઓછો થયો. નિયમજ છે કે ગમે તેવું

કાજગરૂં મરણ પામે છે, પણ જેવી લાગણી તેનું મરણ થવાનું સાંભળતી વેળાએ થાય છે તેવી લાગણી મરણ થયા પછી થતી નથી; અને મરણ થયા પછી જેવી લાગણી થાય છે તેવી લાગણી તે પછીના દિવસોમાં રેહેતી નથી. દુ:ખ આવી પડયા પછી માણુસ રીઢું થાય છે, તેની લાગણી નમ્ર થાય છે. ધીમે ધીમે મરણનું દુ:ખ વિસરી જવામાં આવે છે, ને જે સ્નેહની સાંકળ બંધાયલી હોય છે તે ધીમે ધીમે તૂટી જાય છે. ગમે તેવું હોય છે તથાપિ સૌ અંતે વિસારે પડે છે ને

दिन गणंतां मास, वरशे आंतारिया;

सूरत भूली माहिंये, नामे विसरिया.

તેમ જતે દહાડે સૌ વિસરી જવાય છે. એમ હાલ થોડાક દિવસ પછી **મોહનચંદ્ર**ને ત્યાં પણ બન્યું.

પ્રકરણ ૪૪ મું.

અવ્યવસ્થા.

મોહનચંદ્રની મૈયત ક્રિયા વીતી કે એક દિવસ સવારમાં ટપાલના સિપાઈએ લાવીને એક પત્ર **કિશોર**ના હાથમાં આપ્યો. તેમાં એના ઉપરીએ તુરત **મુંબઇ** આવવાને જણાવ્યાથી ઘણી ચટપટી થઇ. **ગંગા**એ ઘણીક રીતે તેના ઉદ્વેગને શાંત પાડયો, પરંતુ મનમાં જે સજ્જડ ફીકર પેઠી તેથી તે એકદમ શાંત થયો નહિ. ઘરની સઘળી સંભાળ તેને માથે આવી પડી હતી. આ બોજો જીંદગીની શરૂઆતમાં તેને ઘણો ભારે થઇ પડયો. વડીલ બંધુ **કેશવલાલ**નો પગાર ઘણો કમતી હતો, ને તેની સ્ત્રી **તુળજા**નો તેનાપર ઘણો સકંજો બાઝતો હતો તેથી ઘરમાં તે પૈ પણ આપવાના અખાડા કરતો હતો. ક્વચિત્ તે પાંચ પચીસ રૂપિયા મોકલતો હતો. એથી સઘળી પીડા **કિશોર**ને હતી. ને તેને દુ:ખે ચાર દિવસમાં એ બહુ દુબળો થઇ ગયો.

જે દિવસે પોતાના સિનોરનો પત્ર **મુંબઇ** આવવાનો આવ્યો તેજ દિવસે **ગંગા**ના પિતાજી તેને મળવાને સૂરત આવ્યા. **ગંગા** પોતાના પૂજ્ય પિતાનાં દર્શન લેવાને ઘણી આકળી ને અધીરી થઈ ગઇ તેથી જેવા માણસે આવીને તેમના આવ્યાના સમાચાર કહ્યા તેવીજ તે દોડી. કર્કશા સાસુજીને તો તે ઘણું વસમું લાગ્યું, ને બડબડાટ ચલાવ્યો. તેણે કહ્યું કે "દોડી બાપને ભાંય નાખવા ! જોની રંડાને કંઇ શરમ છે કે સાસરાના ઘરમાં

કેમ વર્તેવું! અમારાએ બાપ હતા પણ અમે તો એવાં ગાંડાં નહોતાં કાઢતાં." આવા આવા ઘણા અપશબ્દો કહ્યાથી **ગંગાને** લાગ્યું તો ઘણું, પણ આ સમય બોલવાનો નથી, એમ ધારી મુંગી મુંગી ચાલી ગઇ. **કિશોર** પણ આગળ ધસ્યો, ને પોતાના વડીલને ઘરમાં લાવીને બેસાડયા.

"કેમ શરીરે તો આરોગ્ય છોની?" **બિહારીલાલે** પુછ્યું.

"આપની કૃપાથી કુશળ છું. કંઇ પત્ર વગર એકદમ પધાર્યા? આપને ત્યાં તો સર્વ કુશળ છેની?

"તમને તથા **ગંગાને** ઘણો વખત થયા મળ્યો નહતો તેથી એકદમ ચાલ્યો આવ્યો છું. પાછા પુણે જવાનો વિચાર છે, કેમકે સોલાપુરના સબ જડજની જગ્યા ખાલી પડે છે તેપર સારો ચાન્સ છે, ને જો જગ્યાપર હોઇએ તો હક સંબંધી ધ્યાનમાં રેહે."

આ વગેરે ઘણીક પ્રેમભરી વાતો થયા પછી બંનો છૂટા પડયા. **ગંગા** પોતાના પિતાને પૂર્ણ પ્રેમથી મળી. **બિહારીલાલે ગંગાને** જણાવ્યું કે **કિશોર**ની તબિયત ઠીક રહેતી નથી, માટે પૂરતી સંભાળ રાખજે, ને એને જરાપણ પૈસા સંબંધી પીડા ભોગવવા દેતી નહિ. એમ કહીને રૂ૧૦૦૦ની બેંકનોટ આપી. બીજે દિવસે **બિહારીલાલ** તથા **કિશોર** મુંબઇ ગયા. ઘરમાં સઘળું અવ્યવસ્થિત હતું. ઘરખટલાની દુગ્ધામાં પડયાથી તેનું કામ ઓફીસમાં ઘણું ચઢી ગયું હતું. આ કામની ઉકેલ કરતાં એ શરીરે ઘણો નંખાઇ ગયો, પણ કશી દરકાર રાખી નહિ. દર માસે પોતાના પગારમાંથી બચાવીને થોડા ઘણા પૈસા ઘર ખરચનેમાટે એ મોકલવાને ચુકતો નહતો. જોકે **ગંગાએ** ઘણી વેળાએ લખી જણાવ્યું હતું કે તમારે ઘરની જરાપણ ચિંતા રાખવી નહિ, તથાપિ એનાથી તો કરકસર કરયા વગર રેહેવાતું નહિ.

ઘર તો છેકજ બગડી ગયું. **ગંગાની** વૃત્તિ, ગમે તેવી સાસરા તરફ હતી, તોપણ પોતાના પ્રિય પાસે જવાને ઘણી આતુર હતી. તે આતૂર હોય તેમાં આશ્ચર્ય નથી. **લલિતાબાઇ**ને માથે જે ધાક હતો તે જતો રહ્યો તેથી તે વહુવારૂઓને ઘણી પજવવા લાગી. તેમને હરકે ને ટરકે મહેણાં મારે, ગાળો ભાંડે, ને વાત કરતાં જે વસ્તુ હાથમાં આવી તે ફેંકે. વિધવાપણામાં જે શાંતિ રાખવી જોઇએ તેમાંની એનામાં લેશપણ નહતી. એ તો પેલી કેહેવત પેઠે "રાંડી કુંડી ને માથા મુંડી; હાથે પગે અડવી થઇ, પણ ધણીની ઓશિયાળી ગઇ!" તેમ દુઃખ પડયું, પણ સ્વતંત્ર, મસ્તાના ગોધા જેવી તે બની. **તુળજા** સામી તડાતડ ઉત્તર દેતી હતી, ને **કમળી** તથા **વેણીગવરી** મુંગે મોંઢે સાંખી રેહેતી

હતી, પણ સૌ ઘણાં કંટાળી ગયાં હતાં. **કિશોર ગંગા** પાસેથી ઘરનું વૃત્તાંત જાણવાને હંમેશા લખતો, પણ "સૌ ઠીક છે, સમા પ્રમાણે" એ શિવાય બીજી કોઇપણ હકીકત તે લખી જણાવતી નહિ. પણ એક વખત ઘણી રીતે કંટાળવાથી આ પ્રમાણે પત્ર **કિશોર**પર લખ્યો:-

"**નેત્રમણી પ્રાણપ્રિય**-આપના કુશળપત્ર સદા મળે છે, પણ સાંભળ્યા પ્રમાણે પ્રિયની આરોગ્યતા કુશળ નથી. તમારે ઘરની ચિંતા કાઢી નાંખવી. ઘરમાં અરાજ્ય વ્યવસ્થા છે. સાસુજીનો ત્રાસ હવે વેઠાતો નથી. પણ પ્રાણવલ્લભ તેથી એમ મા ધારશો કે આ દાસી તમારી માતાનું પાદસેવન કરવે આળસ રાખે છે. આપે હમણા રૂ ૩૦૦ ઘરના ખરચ માટે મોકલ્યા છે. હજી તો ગયાને માત્ર ૩૦ દિવસ થયા નથી તેટલામાં એ રકમ કયાંથી આવી તે મને સમજાતું નથી. દુઃખે તમે દુબળા થયા છો, તો શું આવી ફીકર હવે તમારે રાખવી જોઈયે? હે પ્રિય વલ્લભ! તમે મને જણાવશો કે હાલમાં આટલી બધી ફીકર કેમ પેઠી છે? ને મેં શું તકસીર કીધી છે કે તમારા દુઃખમાં ભાગ લેવાને મને તેડાવતા નથી? તમારે કારણે મારૂં જરઝવેર અને તનમન સૌ આપવાને તત્પર છું. તમારા દુઃખના કંઇપણ સમાચાર જાણું છું એટલે પ્રિય, મને અન્ન ઝેર સમાન લાગે છે, નિદ્રા આવતી નથી ને સર્વસ્વ ત્યાગ કરૂં છું. કૃપાનાથ! મને તમારા દુઃખનું કારણ જણાવશો. ઘરની સઘળી ફીકર તજી દેશો. મારા શિરપર તમે જે જોખમ મૂકયો છે તે મને સંભાળવા દેશો. હું ઘરની વ્યવસ્થા કરીશ. મારા પિતાજી અત્રે આવ્યા હતા ત્યારે મારા હાથમાં રૂ. ૧૦૦૦ની નોટ મૂકી ગયા છે-જે પૈસા મેં તમારા ચરણ નજીક મૂકયા છે. હું તેમાંથી સર્વ રીતે ખટલો ચલાવીશ. એ પૈસા તમારાજ જાણજો; ને હવે કદીપણ પૈસા મોકલવા શ્રમ ઉઠાવતા નહિ. તમે આવ્યા ત્યારે પગારમાંથી સતલડો લેવાને કહ્યું હતું, પણ હવે તે લેતા નહિ, મને તેની કશી જરૂર નથી. આપ છો તો સર્વ છે; નિરંતર પ્રેમ ને પત્ર જારી રાખશો.

સુરત તા. ૧૦ મી
ડીસેંબર ૧૮૭૭.

તમારી વહાલી
ગંગા."

આ પત્ર વાંચતાં **કિશોર**નું કુમળું કાળજું ઘણું ભરાઈ આવ્યું. તેટલામાં **મોતીલાલ** આવી પહોંચ્યો. તેને પોતાના મિત્રની વિપત્તિ માટે ખહુ લાગ્યું. બંનો જણા રડયા. **મોતીલાલે** ખુલ્લું કહ્યું કે હવે આવી રીતનો જુલમ નહિ સંખાય, પણ હશે, નિરુપાય છિયે. કોઇપણ રસ્તો લાવી ઘરમાં આનંદ વ્યાપે તેમ કરવું જાઈયે એમ ઠરાવ કીધો.

ન છૂટકે **ગંગાની** સલાહ **કિશોરે** માન્ય રાખી. ઘરની સઘળી ખટપટમાંથી તે મોકળો થવાને તૈયાર થયો, પણ **લલિતાએ** કોઇને સુખે રોટલો ખાવા ન દીધો. "શું હું લોંડીના રોટલા ખાઇશ!" એવા ગુમાનમાં તેણે **ગંગાનાં** કરેલાં સઘળાં કામોને વગોવવા માંડયાં. **કિશોર** એક રવિવારે સુરત આવ્યો, પણ જે કાચ ફુટયો તે પાછો સંધાયો નહિ. **મોહનચંદ્રના** ઘરની અવ્યવસ્થા તે પાછી સુવ્યવસ્થા થવા પામી નહિ. કોઇપણ દિન એવો ઉગતો નહિ કે સુખે જંપીને રોટલો ખાધો હોય. સાસુ ને વહુને લડાઇ, મા ને દિકરીને લડાઇ, દેરાણી જેઠાણીને પણ લડાઇ, ને પછાડીથી ભાઇઓ ભાઇઓમાં પણ ઝગડો જાગ્યો. **કેશવલાલે** ઘણા વખત સુધી પોતાની માનાં ઝોંસાં ખાધાં, ને **તુળજાને** ઘણી પજવવામાં આવી, પણ હવે તે તદન કંટાળી ગયો. ઘણા કઠોર શબ્દો તેણે પોતાની માતાને કહ્યા, ને જો કે તેમાં તેનો દોષ થોડો હતો, પણ એથી ઘરમાં કંકાસ વધ્યો. **તુળજા** ઘણી વઢતી, ને **ગંગા** વારતી, પણ હવે તે વારી રહી નહિ. કોઇ વખત તો શેઠાણી સાથે જોઇયે તેવું શબ્દયુદ્ધ થતું ને ઘરમાં રાંધ્યુંધાન રેહેતું હતું. કોઇ વખત શેઠાણી ભૂખ્યાં કડાકા ખેંચતાં તો કોઈ વખત **તુળજા** ને તે સાથે બીજાં બધાં કડાકા ખેંચતાં.

જે ઘરમાં રોજની વઢવાડ જાગે ત્યાં કદીપણ શાંતિ હોય નહિ. **વેણીગવરીપર લલિતાબાઈ** પછાડીથી ઘણું હેત બતાવતાં. ને **વેણિયાને** મા બહુ લાડ લડાવવા લાગી; તેથી તે પોતાની માનો કહ્યાગરો થયો. કદી મદી **ગંગા** પૈસાના સંબંધમાં વાત બોલતી તો એ ત્રણે ટોળે મળીને લડતાં. **ગંગા** ઘણી રડતી. તેનાથી એક પણ શબ્દ બોલાતો નહિ, પણ ઉલટી સૌ પાસે જઇને હાથે પગે પડતી. તે મનમાં ઘણી મુઝાતી હતી; ને સૌ એક સંપ થઇને ઘરમાં આનંદ કરે તેવું કરવાને ઘણી મેહેનત કીધી, પણ વ્યર્થ. કોઇ સમજ્યું નહિ. **કિશોરને** એ વિષે ખબર કરવી એને ગમી નહિ, કેમકે તે એકતો પીડામાં હતો, ને એ હકીકત જણાવવાથી તે વધારે દુઃખી થશે એમ એને લાગ્યું.

તુળજાને ઘણીક રીતે પજવવાથી **કેશવલાલે** પોતાના પિતાનું ઘર હંમેશને માટે તજ્યું ને જે ઘર હંમેશા સુખ શાંતિમાં રહેવું જોઇયે તે ઘરમાં પૂરતી ફાટ પડી. હવે **ગંગાની** સાથે સાસુજીયે જોબરીયા લેવા માં ડ્યા, તેથી તે ઘણી કંટાળી ત્રાસ પામી. ઘરની પીડાથી તે બહુ માંદી પડી, પણ કોઇએ જરાપણ બરદાસ્ત લીધી નહિ. બિચારી શ્રીમંત સદ્ગુણી પિતાની એકનીએક લાડવાઇ દિકરી બે દિવસ સુધી પોતાના શયનગૃહમાં એકલી પડી રહી, પરંતુ ઘરના કોઈયે આવીને ખાઇં પાણી સરખું પૂછ્યું નહિ.!!

પ્રકરણ ૪૫ મું.

ગર્ભિવતી ગંગા.

રાત પછી દહાડો ને દહાડા પછી રાત જવા લાગી. ઘરમાંથી સ્વસ્થતા ગઇ, ને ઘણી ઘણી વિટંબણા પડી. તેવામાં મુંબઇમાં **કિશોર**ની તબીયત બગડી આવી ને **ગંગા** જવાને તત્પર થઇ. આ વેળાએ પણ સાસુ લડયાવિના રહી નહિ. **ગુણજા** ને **કેશવલાલ**તો ઘરની સઘળી ફીકર તજીને બેઠાં હતાં. માની શીખામણથી **વેણીલાલ** પોતાના પિતાનાં વચનો વિસરી ગયો ને તે પણ પોતાની વડી ભાભીને હેરાન કરતો હતો. ઘરની પીડામાંથી **ગંગા** મોકળી થઇ તે માટે આનંદ પામી. તે મુંબઇ ગઇ, ને સૂરતમાં **કમળા** વગેરે સર્વે રહ્યાં, એટલે **લલિતાબાઇએ** પોતાની દીકરીપર ખાર કાઢવા માંડયો! 'લડો નહિ તો લડનારો આપો' તેમ તેને તો કંઇ નહિ તો કંઇપણ નિમિત્ત જોઇતું હતું. પોતાની પ્રિય નણંદને એકલી મૂકીને **ગંગાને** જવું ગમ્યું તો નહિ, પણ તે નિરુપાય હતી. મુંબઇ આવ્યા પછી **મોતીલાલ** રોજ **ગંગાને** મળવાને આવતો હતો, ને **કમળા**ની શી ઇચ્છા છે તે જાણવાને ઘણો આતુર હતો. તે રોજ **કમળી**ને પત્ર લખતો, ને તેમાં તેણે જોઇ લીધું હતું કે **કમળી**ની સંપૂર્ણ ઇચ્છા નથી:—જો તેના ભાઇની મરજી હોય તો કંઇ કરે—નહિતો દુઃખે પાપે ગમે તેમ પણ પોતાની જીંદગી ગુજારશે. **કિશોર** પોતે એ લગ્ન માટે રાજીતો હતો તથાપિ લોક લાજથી વધુ ડરતો હતો; ને તેથી કંઇ પણ નિર્ણયપર તે આવ્યો નહોતો.

મુંબઇમાં સઘળા ખટલાથી દૂર હોવાને લીધે **ગંગા** સુખમાં રહી. ત્રણેક મહિના રહીને તે સૂરત આવી, તો ત્યાં 'ઘર દહાડો તેનો તેજ' હતો. પણ હમણા એને ઘણા થોડા દિવસ સાસરામાં રહેવું હતું, તેથી સઘળું કામ સંભાળીને લીધું. થોડા દિવસમાં તેનું સીમંત હતું, તે પત્યું કે પોતાને પિયર ગઇ. **કિશોરે** પણ તેમ કરવાની સલાહ આપી હતી. **ગંગાનો** પિતા ઘણો લાયક તથા બ્રિટીશ સરકારમાં પંકાતો સત્તાવાળો હતો. ન્યાત જાતમાં તેમ બીજી બાબતમાં તેની પ્રતિષ્ઠા ઘણી સારી હતી. જાતિ શ્રમથી ને ખરે માર્ગે પૈસા પેદા કીધા હતા, તેટલું છતાં તેને કશો ગર્વ નહોતો. એક દીકરી ને દીકરો હતો, પરંતુ **ગંગા** તેને ઘણી વહાલી ને લાડકી હતી.

પોતાના પિતાને ઘેર આવ્યા પછી પણ કામગરી **ગંગાથી** નચિંતાઇયે બેસાયું નહિ. માબાપનો અથાગ પ્રેમ છતાં તે દરેક ધંધામાં આગળ

પડતી હતી. તે ગર્ભવતી છે તેથી એનાં માતા પિતાને બહુ આનંદ વ્યાપ્યો. તેનામાં જરા જેટલી પણ સુસ્તી ન હતી, તેથી તેની ઉત્તમ કેળવણી ને મર્યાદશીળ રીતભાતથી પિતા માતા ઘણાં આનંદ પામતાં હતાં. જેમ સાસરામાં કામ કરવે ચપળ હતી તેમજ અત્રે પણ હતી. પિતા ઘેર પધારે તે પેહેલાં તેમનેમાટેના સત્કારની સઘળી ગોઠવણ કરી મૂકતી હતી. એનો પિતા કવચિત્ કવચિત્ કેહેતો કે, "બેહેન! તું અહિંયાં કામ કરવાને નથી આવી; જરા આરામ લે. આટલા બધા માણસો છે છતાં તને કોણ કામ કરવા કહે છે?" પણ એનું કામગરૂં હાડ કઠિન થયું નહિ. તે તો પોતાના ભાઈ તથા પિતા વગેરેને માટે સઘળું તૈયાર રાખતી. પોતાના ભાઇનાં છોકરાંઓ માટે કોલર, ઝભલાં વગેરે ભાતભાતનાં વસ્ત્રો તૈયાર કરતી તેથી સર્વને તેની તરફ ઘણો પ્રેમ છૂટતો હતો.

પોતાના ભાઇના દિકરાઓ બાળક હતા, ને તેઓ ઘણું તોફાન કરી ને કદી પોતાની ફોઇને સંતાપતા, પણ તેથી એ કંટાળતી નહિ. **ગંગા**ની મા કદી ખીજવાઇ જતી, પણ **ગંગા** તેને પણ શાંત પાડતી. ખાવા પીવાને માટે નાનાં બાળકો **ગંગા**ની માની આસપાસ વીંટળાઈ વળતાં, ને તેથી ડોસી ઘણી બડબડતી, પણ **ગંગા** કેહેતી કે બાળકો તો એવાંજ હોય છે-ત્યારે તે હસતી ને બાળકોને ખાવાનું આપતી ને રમવા નસાડી મૂકતી હતી. સર્વ રીતે **બિહારીલાલ**નું ઘર એક આનંદ જનક રમકડા જેવા કુટુંબથી શોભતું હતું. એ ઘરમાં શોક, ભય, કે અમર્યાદા જેવું કશુંએ હતું નહિ. **ગંગા**ની મા પોતાની દીકરી સમાન વહુને માન આપતી હતી ને તે કદીપણ તેમને ઉંચે સ્વરે બોલાવતી પણ નહિ. વહુપણ જાતે મર્યાદાવાળી ને હસમુખી હતી ને તેથી ઘરમાં ટંટાનું નામ પણ જણાતું ન હતું. કાંતો **ગંગા** સુલક્ષણી હતી તેથી કે કાંતો વહુ મર્યાદાવાળી હતી તેથી, ગમે તે કારણ હોય, પણ નણંદ ભોજાઈ વચ્ચે પણ ઘણો પ્યાર હતો. **ગંગા** ઘરમાં આવવાથી તેના ભાઇની વહુ ઘણો આનંદ પામી ને વારે ને ઘડીએ તે બંનો આનંદમાં બેસી ગપાટા મારતાં હતાં. આનંદમાં વાતો સાથે કરતી, જમતી સાથે, ફરતી સાથે, વાંચતી સાથે, ગાતી સાથે ને ઘણી વેળાએ સૂતી પણ સાથે હતી. જેટલો વખત **ગંગા** પોતાના પિયરમાં રહી તેમાં એક દિવસ બંનો ક્ષણવાર પણ જુદાં પડયાં નથી એમ કહીએ તો ચાલી શકે.

પોતાના પૂજ્ય સસરાના મરણ પછી **ગંગા**ના દિલમાં જે ફિકર ચિંતા પેઠી હતી, ને તેથી તેની કાંતિ શ્યામળી પડી ગઇ હતી તે હવે જતી રહી. પિયરમાં સર્વ પાંતીનું સુખ હતું, ને વળી પ્રેમની લહરો ચોમેર

ઉડતી હતી તેથી ને તે સાથે ગર્ભવતી હતી તેથી તેની કાંતિ વધારે દીપી નીકળી. તેના મુખનો રંગ ચંદ્ર પેરે પ્રકાશવા લાગ્યો. તેના પિતાએ જોઇતા ભાત ભાતના અલંકાર ને વસ્ત્રો કરાવ્યાં, ને તે જ્યારે બહાર નીકળતી ત્યારે તેની મૂર્ત્તિ એક બેનમુન દેખાતી હતી. તેને વસ્ત્ર અલંકાર કરાવ્યાં તેથી તેની ભોળાઇ જરાપણ દુણાઇ નહિ, પણ ઉલટી તે સર્વમાં સહાય થતી હતી. આ ઘરમાં **ગંગા**ને દુઃખ તો જરાપણ હતું નહિ, તોપણ કદીમદી એ ઉતરેલે મોઢે વાડીમાં એકાંત બેસતી ને નિશ્વાસ મૂકતી હતી. તેનું કારણ **કિશોર**નાં દર્શન ઘણાં દુર્લભ થઈ પડયાં તે હતું. પોતાના પતિ શિવાય બીજું તેને આવી વેળાએ કોણ અતિપ્રિય હોય વારૂ ? ઘર તરફથી સમયે **કિશોર** પત્ર પણ લખતો તો ત્યાંથી 'એ ભગવાન એના એજ' એવા સમાચાર ફરી વળતા હતા.

દશ માસ પૂર્ણ થતાં **ગંગા**એ એક ઘણી નાજુક પુત્રીને જન્મ આપ્યો. ઘણા હિંદુ કુટુંબમાં પુત્રીનો જન્મ શોકસ્થાન જેવો ગણાય છે, પણ **ગંગા**નાં માતા પિતા જરાપણ ખિન્ન થયાં નહિ, પણ મોટો આનંદ વર્તાવ્યો.

ગંગા પોતાને પિયર રહી હતી, તેવામાં આણી તરફ ઘણા બનાવો બની ગયા. **મોતીલાલ** ને **કમળી** વચ્ચે ઘણી મજબુત નિર્મળ પ્રીતિ બાઝી. **મોતી**એ તેનું કોમળ હૃદય ફેરવ્યું, ને બંનોએ ફરી લગ્ન કરવું એવો નિશ્ચય કીધો. ન્યાતિલાનો ડર બંનેને હતો, ને તેથી શાસ્ત્ર શું કહે છે તેની શોધમાં **મોતીલાલ** પડયો. પણ ત્યાંથી કંઇ પણ કાંદો કાઢી આવ્યો નહિ. **કમળી**ના ઉપરાચાપરી પત્રો આવતા હતા, ને તે વખત ખોવાનેમાટે ના પાડતી હતી. પણ અહિંયા થોડીક હિંમત કમ હતી, ને તેનાં કારણો મજબુત હતાં. જ્યાં સુધી **કિશોર** ખરા મનથી હા પાડે નહિ, ત્યાંસુધી કંઇપણ પગલું ભરવાને **મોતીલાલ** કબુલજ નહતો. આ બાબતની ખબર **મોતી**નાં માત પિતાને પડી, ને તેઓ ઘણાં ગભરાયાં. ન્યાતની એક ઓથાર જેવી, પણ પૈસાદારની દિકરી સાથે તેના લગ્નનું સાટું ઠોકી દેવાને તેઓ તૈયાર હતાં. પણ વખત છે ને આજકાલના છોકરાઓ માને નહિ તે ભયે **મોતીલાલ**નો વિચાર જાણવાને લગ્ન કરવાને ખૂબ ટોકયો. પણ એણે નાની હા પાડી નહિ. આ પંચાતીને લીધે તે સૂરત આવ્યો. **કમળી**ને મળીને ઘેર જતાં રસ્તામાં તે પોલીસને હાથે પકડાયો. સુરતમાં એ અરસામાં લાઈસન્સ ટાક્ષને લીધે હુલ્લડ થયું હતું. આ હુલ્લડમાં પોલીસની પકડાપકડી ઘણા જોરમાં ચાલી ને નગરના ઘણા સારા સારા સંભાવિત ગૃહસ્થોના મનમાં ધાસ્કો પડયો હતો. તે ભયનો

ભોગ **મોતીલાલ** થઇ પડયો. આ ખબર **કમળીને** પડતાં તેણે **કિશોરને** ઘણા નમ્ર શબ્દોમાં વિનતિ કીધી કે એના રક્ષણ માટે પુરતા ઉપાય લેવા. આ પત્રમાં જે પ્રેમ ભર્યા શબ્દો તેણે દર્શાવ્યા હતા તે ગુપ્ત રીતે એવું સુચવતા હતા કે આ તેનો હવે પછી થનારો પતિ છે તેના સુખ વગર મને સુખ નથી. **કિશોર** સુરત આવ્યો ને બારીસ્ટર સાથે તેડતો આવ્યો. બ્રિટીશ ન્યાયની અવ્યવસ્થાનું એ કેસમાં પૂરતું ચિત્ર જોવામાં આવ્યું હતું. સમય એવો હતો કે **મોતીલાલને** શિક્ષા થાત, પણ કોલેજીયનોએ તેની તરફથી ઘણી સારી મહેનત કીધાથી ઘણે ખરચે તેનો છૂટકો થયો.

પ્રકરણ ૪૯ મું.

નંદન ભુવન!

ઘર તરફથી કેટલીક સ્વસ્થતાં થયા પછી **કિશોર** નોકરી કરતો હતો તે સાથે પોતાનો વિદ્યાભ્યાસ પણ કર્યો જતો હતો. **ગંગાએ** પુત્રીનો જન્મ આપ્યા પછી તેના પિતાના પત્રથી **કિશોર** સાસરે ગયો, ને ઘણીક રીતે તેઓને આનંદ આપ્યો. આ વેળાએ સસરા જમાઇએ વાતમાં, ન્યાતમાં બાળવિધવાઓ ઘણી છે તેનાં લગ્નો થાય તો કેમ એપર પોતાનો સંવાદ ચલાવ્યો. **બિહારીલાલે** ઘણાક પ્રકારે સિદ્ધ કરી આપ્યું કે આર્ય ધર્મનું જે બંધન છે તે જોતાં સ્ત્રીનાં લગ્ન ફરીથી થાયજ નહિ, પણ જો સ્ત્રી રજસ્વલા થઇ નહિ હોય ને પતિગતઃ થયો હોય, વૈધવ્ય પાળવે તે બાઇ અશક્ત હોય, તો એક દયા ખાતરજ તેનાં લગ્ન થાય તો ઠીક, જોકે તે રૂડાંતો નહિજ. આ વાદવિવાદમાં **બિહારીલાલે** પોતા તરફથી એટલી બધી તો અચ્છી દલીલો આણી કે **કિશોરની** ગમે તેટલી નિપુણતા છતાં તેનાથી કેટલીક બાબતના ઉત્તર દેવાયા નહિ, એટલુંજ નહિ પરંતુ પુનર્લગ્નની તરફ જે એનું વલણ દૃઢતાથી વળેલું હતું તેમાંથી ઉલટો એ પાછો હઠયો. એ નિરાશ થયો ને **કમળીના** લગ્નમાટે શું કરવું તેમાટે મોટા વિચારમાં પડી ગયો.

એક અઠવાડિયું રહીને **કિશોર** પાછો મુંબઇ આવ્યો. એલ. એલ. બી.ની પરીક્ષાને માટે એણે ખૂબ તનમનથી અભ્યાસ કીધો. સારા યોગે એ પરીક્ષામાં પસાર થયો ને સનદ મેળવી. હવે તેને હાઇકોર્ટમાં કામ કરવાની સત્તા મળી. આ બીના **ગંગાના** જાણવામાં આવી તેથી તેને એટલો બધો આનંદ થયો કે પોતાની લાડકી દીકરીપરનો સર્વ પ્રકારનો પ્રેમ ઉતારી

પોતાના પિયુનુંજ સ્મરણ કરવા લાગી. દહાડો ચઢતો હોવાથી હાઇ-કોર્ટમાં કામ કરવા માંડયા પછી બે ત્રણ મહિનામાં એક વકીલ તરીકે એ સારો પંકાયો. પહેલેજ સપાટે રૂ ૨૦૦ થી રૂ ૩૦૦ દર મહીને મેળવવા લાગ્યો, અને આ પોતાની આવક સ્થાયી થશે એવી આશા ઉત્પન્ન થવાથી ગીરગામમાં એક સારો બંગલો ભાડે રાખ્યો. ટેબલ, ખુરશી, કોચ, છત્રપલંગાદિ કેટલોક અગત્યનો સર્વે સામાન તેણે વસાવ્યો. **ગંગાને** પાંચ માસ થઇ ગયા હતા તેથી એનાં માતાપિતાએ સારા આડંબરથી વિદાય કીધી. વાણિયાઓની રીત પ્રમાણે **ગંગાની** દીકરીને સારા વસ્ત્રાલંકાર તથા પારણા સાથનું ઘોડિયું વગેરે વિદાય કરતી વેળાએ **બિહારીલાલે** આપ્યાં.

આજે પ્રાતઃકાળના સાત વાગે **ગંગાએ** પોતાના પ્રિયના નવા ઘરમાં પ્રવેશ કીધો. જેવી તેની ગાડી આવી પહોંચી કે તુરત **કેશવલાલ**, જે આ વેળાએ મુંબઇમાં પોતાની નોકરીપર આવ્યો હતો તે સામો લેવાને ધસ્યો ને **કિશોર** પણ તેટલાજ પ્રેમથી સામો ગયો. ઉતરતાંજ **ગંગાએ** જ્યેષ્ઠને ઘણા મોહક સ્મિત હાસ્યથી બોલાવ્યા, ને તેણે **ગંગાની** દીકરીને—જે એવી તો દેખાવડી હતી કે કોઇનું પણ તેને લેવાને મન દોડે તેને એકદમ હાથમાં લઇને ચુંબનથી ગભરાવી નાંખી. આ નાનું બાળક એક રમકડું હતું; ને તેની કાંતિ બેશક તેના શત્રુઓને પણ પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરે તેવી હતી. નવા ઘરમાં પ્રવેશ કરતાં **ગંગાને** ઘણો આનંદ ઉપજ્યો. આખા ઘરમાં ફરીને સઘળી જગ્યા જોઇને ઘણો આનંદ પામી. પોતાને મનપસંદ સઘળી વ્યવસ્થા થઇ શકશે એમ લાગવાથી તે રાજી થઇ. જે જે સ્થળે કોચ ખુરશી ટેબલ સ્ટાન્ડ ગોઠવવામાં આવ્યા હતા, તે **ગંગાને** નહિ પસંદ પડવાથી કેટલીક ખોડખાંપણ કાઢી ત્યારે હસતાં હસતાં **કિશોરે** કહ્યું કે-"બેશક, હવે પછી સઘળી ઘરની વ્યવસ્થા યથાયોગ્ય થશે. જ્યાં તમો પધાર્યાં ત્યાં બાકી શું રેહેશે?"

કિશોરે ઘરમાં પોતાને યોગ્ય લાગે તે પ્રમાણે ચાકરનફરો રાખ્યા હતા. સઘળે ફરીને **ગંગા** ઘરના બીજા ભાગમાં ગઇ, ત્યાં નવા ચાકરો-એ પોતાની લાયકીવાળી શેઠાણીને સારી રીતે નમન કીધું, જો કે તેથી **ગંગાને** કંઇ ગર્વ ચઢયો નહિ. રસોડું, સ્નાન કરવાની જગા, સૂવાનો ઓરડો તથા દીવાનખાનું વગેરે જોઇને તેને એમ ભાસ્યું કે આ સઘળી પોતાના વિચારને અનુકૂલ જગા છે. હિંદુ ઘર સંસારમાં ઘરની વ્યવસ્થા કરવાનું ઘણું કરીને પુરુષને માથે હોય છે. તે જેમ ઇચ્છે તેમ વ્યવસ્થા કરે, પણ સ્ત્રીઓ તો ઘરને કેમ શણગારવું તે બાબત જરાપણ

સમજેજ શેની? ઘરમાં ગમે તેવી અવ્યવસ્થા ચાલે, તોએ સઘળું ઠીકાઠી! પણ ગંગા તો પોતાનીજ મરજીને અનુકૂલ સઘળું કરતી, ને તે એવી તો સરસ રીતે કરતી કે ગમે તેવા પ્રેક્ષક પણ તેમાં બનતા સુધી ખોડખાંપણ કાઢી શકે નહિ.

સઘળે ફરી રહ્યા પછી નાની બાળકીએ તથા ગંગાએ સ્નાન કીધું, ને ભોજન કર્યા પછી કેશવલાલ ને કિશોર પોતપોતાને ધંધે ગયા. કિશોરનો વિચાર પોતાની માતુશ્રી વગેરે સઘળા કુટુંબને મુંબઈ તેડાવી લેવાનો હતો, ને તેટલામાટે પોતાને જોઈએ તે પ્રમાણે મોટું ઘર લીધું હતું. આ બાબત સૂરત કાગળ લખ્યો કે લલિતા શેઠાણી ગુસ્સે થયાં. "શું હું તે રંડાના હાથ નીચે જઈને રહીશ?" એમ ગુમાન આણીને ના પાડી. કમળીની મરજી ઘણીએ જવાની હતી, પણ તેનું બાપડીનું ચાલે શું? વેણીલાલને માથે હાકો ટોકો રહ્યો નહિ તેથી તે સ્વચ્છંદી બન્યો હતો; ને પોતાની મા જેમ શિખવે તેમજ વર્તતો હતો. કમળીએ ઘણીક વેળાએ પોતાની પ્રિય ભાભીને પોતાને મુંબઇ તેડાવી લેવાને પત્ર લખ્યો, પણ અફસોસ! તે બિચારીના દુઃખનો અંત આવ્યો નહિ. જો તેમ એ કરત તો ઘરમાં મોટું રમખાણ થાત ને જે કજિયો બંધ પડયો હતો તે પાછો સજીવન થઇને સહુને દુઃખ ઉત્પન્ન થાત.

ગંગાને પોતાના નવા ઘરમાં દાખલ થવાને એક મહિનો વીતી ગયો છે. કિશોરલાલનું નવું ઘર આજે નંદનભુવન જેવું થયું છે. ઘરમાં સર્વ સ્થળે આનંદ વ્યાપિ રહ્યો છે. દરેક સ્થળની ખુબીઓ બદલાઇ ગઇ છે. ચાકરનફરો પોતાની શેઠાણીની આજ્ઞા પ્રમાણે ઘરની વ્યવસ્થા રાખે છે. કિશોર પોતે પણ પોતાના ધંધામાં સારી રીતે કમાય છે ને દંપતિ સર્વ પ્રકારે સુખી છે. મોહનચંદ્રના ઘરમાં વડીલો ને તેમાં બીજાં બધાં કરતાં પેલાં કર્કશા સાસુજીનો ઘણો ભય હોવાથી ગંગાથી પોતાના આખા ઘરની જોઇયે તેવી વ્યવસ્થા થઈ નહિ, પણ અહિંયા તો એવા પ્રકારે ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી કે કોઇપણ અંગરેજ સ્ત્રીપુરુષને પણ તે વ્યવસ્થા જોઇને ઇર્ષા આવે. ગંગા સર્વ સાફસુફ ને ચોખુ રાખવાને ઇચ્છતી હતી ને ઇશ્વર કૃપાએ તેમાટેનાં સઘળાં સાધનો તેને મળ્યાં હતાં. પેહેલે તેણે પોતાના મનની સઘળી ધારણા મનમાંજ સમાવી હતી, પણ હવે સઘળી ઇચ્છા બર આણવાનો સારો સમય આવ્યો હતો.

સામાન્ય રીતે એક હિંદુનું ઘર એ તો વારૂ, મ્લેચ્છખાનુંજ કહો! કોઇપણ ઠેકાણે જરા જેટલી વ્યવસ્થા નહિ. ટેબલ હોય તો ખુરસીનું ઠેકાણું નહિ, ખુરસી ટેબલ બંનો સારાં મળ્યાં તો દરેકપર દોઢ દોઢ મણ

ધુળ નહિ હોય તો ભાગ્ય! ચાકરો બેફેદ, ને શેઠ કે શેઠાણી કોઇના પણ હુકમને પત નહિ કરે, પણ પોતેજ ઘરના માલીક થઇ બેસે. શેઠને જો વાંચવા લખવાનો શોખ હોય તો શેઠાણી કાળા અક્ષરને કુટી મારનારાં હોય, ને શેઠાણી હોંસીલાં હોય તો શેઠને કંઇ શોખજ નહિ હોય—તેઓ જડભરત જેવા થઇને બેસે. બે ચાર પુસ્તકો ટેબલપર પડયાં હોય તો તેપર ધુળના ઢગલા વળેલા હોય. આરસા હોય તો તેપર સત્તર પંદર ડાઘાડુઘી હોય, આંખને ઠંડક આપવાને ચિત્રો ટાંગ્યાં હોય તો તે એવાં બેડોલ રીતે ગોઠવ્યાં હોય કે જોવાં ગમે નહિ. એમ એકતું ઠેકાણું હોય તો બીજાનાં ફાંફાં, એવી હિંદુ ઘરની હાલત હોય છે. પણ ગંગાના નવા ઘરની હાલત તદન ઓરજ છે. ઘરમાં પાંચ મોટા ઓરડા ને ત્રણ નાની ઓરડીઓ છે. ત્રણ નાની ઓરડીમાં નહાવા, રાંધવા તથા ઘરનો સામાન મુકવામાં આવતો હતો. શયનગૃહ ઘણું સારૂં શણગારેલું હતું, પણ તે કરતાં દીવાનખાનામાં વળી ઘણી સારી વ્યવસ્થા હતી. એક ઓરડામાં લૈબ્રેરી જેવું રાખ્યું હતું, ને તેમાં પોષાકાદિની વ્યવસ્થા થતી હતી. જમવા બેસવાનેમાટે ઘણો સારો ઓરડો હતો. ગંગાએ જેમ સૂરતમાં સસરાના વાડાને બગીચો બનાવ્યો હતો, તેમ અત્રે પણ પોતાના શોખને અનુકુલ યોજના કીધી હતી. નાનો સરખો બગીચો બે ઘડી મોજ આપે તેવો હતો. સંધ્યાકાળે પોતાની નાની બાળકીને લઇને તેણી જ્યારે ફરતી ત્યારે તેના આનંદનો પાર નહતો. તેવામાં **કિશોર** આવતો કે તે વેહેલી વેહેલી દરવાજાપર સામીજતી હતી, ને પ્રેમથી તેનો હાથ પકડતી; થોડીવાર બગીચામાં ફરી બંનો ઘરમાં જતાં હતાં. એક ઘણો સુંદર તોરો તે હંમેશાં પોતાના પ્રિયનેમાટે તૈયાર રાખતી તેની તે ભેટ આપતી, તે જોઇ આ વખતે **કિશોર** પોતાના આગલા દુઃખના દિવસ યાદ કરતો ને બન્નો સજલનેત્ર થતાં હતાં.

ઘરમાં પેસતાંજ કોઇને પણ આ નવા હિંદુ ઘરની નાજુકાઇ જણાતી હતી. બગીચામાં જો આપણે પ્રવેશ કરીશું તો એક ક્ષણભર ત્યાંની રચનાથી દંગ થઇશું; દીવાનખાનામાં સઘળે યોગ્ય ગોઠવણ હતી તેથી આનંદ પામીશું; ને ઘરની સ્વચ્છતાથી મોહિત થઇશું. કોઇપણ સ્થળે તમને પોકળ પતરાજી ને મિથ્યાદોષનું દર્શન થશે નહિ. ખોટો દુમાક કશો હતોજ નહિ. માત્ર એક નાનકડા ઘરની શોભામાં તેની કરકસરથી ઘણો વધારો થયો હતો. પોશાકમાટેની ઈલાયદી જગ્યા હતી. આખા શેહેરમાંથી તેમને જે જોઈયે તે તુરત મળે તેવી ગોઠવણ હતી. શોધવાની દોડાદોડ કરવાની જરૂરજ નહિ. તેમ પુસ્તકો પણ બરાબર ગોઠવેલાં હતાં. ટેબલપર ખડિયો

ને ખડિયાની એક બાજુએ કલમ ને બીજી બાજુએ પેનસીલ ને ચાકુ રાખેલાં હતાં. લખવાના કાગળપત્રો, બ્લોટીંગ તથા કાગળો ઉડી નહિ જાય તેનું વજન પણ તે નજીકજ હતું. જ્યારે જોઇયે ત્યારે સર્વ વસ્તુ ક્ષણમાં પ્રાપ્ત થતી હતી, પણ જેમ સાધારણ રીતે હિંદુ ઘરમાં બને તેમ ખોળા ખોળ ને દોડાદોડ કરવી પડતી નહિ, કે જાણે તે વસ્તુ ઘરમાંજ નથી એમ લાગતું નહિ. સાધારણ રીતે જો કોઇ હિંદુના ઘરમાં કંઇ ઓરીઆં શોધવાં હોય તો ટેબલનાં બે ખાનાંમાં ખોળાખોળ થશે, એકાદ બે કબાટ ઉઘાડવાં પડશે, પાનદાનીમાં પણ જોશે ને છેલ્લે કોઇ જુની પુરાણી પેટીમાં પણ ખોળશે; સાથે આખા ઘરમાં ઉથલપાથલ થશે, તોપણ જોઇતી વસ્તુ હાથ આવશે નહિ. જો કંઇ પુસ્તક જોઇશે તો કબાટ, ચોપડી મૂકવાનો સ્ટેન્ડ, રદ્દી કાગળ નાંખવાની ટોપલી ને છેલ્લે સવેળે કપડાંનું કબાટ પણ ઉથલપાથલ કરશે! જો કદી ડાકતર આવ્યો ને પ્રીસ્ક્રિપશન લખવાને કાગળ માંગ્યો તો ચોબાજુએ બૂમાબૂમ ને દોડાદોડ ને ગભરાટ થશે. કાગળ આવ્યો તો કલમનાં ઠેકાણાં નહિ ને કલમ મળી તો ખડિયામાં શાહી સૂકાઇ ગયેલી, ને તેમાં પાણી નાંખવાને માટે ત્રીજે માળેથી વખતે ભોંયતળિયે આવવું પડે, ને તેટલામાટે ઘરના સઘળા માણસો દોડધામમાંપડી જશે. પણ આપણી **ગંગા**ના ઘરમાં તમને આવું કંઇ જણાશે નહિ. ઘરની શોભા એથી ઘણીક રીતે જાય છે, અને તેથીજ **ગંગા**ને તેનો સઘળા પ્રકારે તિરસ્કાર હતો. ઘણા ઘરોમાં આવી રીતની અવ્યવસ્થાથી પુરુષો કંટાળે છે, પણ તેનો સુધારો થતો નથી. જો કે તેવો સુધારો કરવાને સઘળા ઈચ્છેછે ખરા! પરંતુ વ્યવસ્થાનો ખ્યાલ હિંદુ સંસારમાં નથી ને તેથી ત્યાં હંમેશાં અવ્યવસ્થાજ રહે છે. **ગંગા**ને પોતાને જે કેળવણી બચપણથી મળી હતી તે હિંદુ સંસારથી ઉલટી હતી. નાનપણથી ચોખ્ખટ, સ્વચ્છતા, વ્યવસ્થા એ તેને ઘણાં પ્રિય હતી.

આનંદમાં દોઢ વરસ વહી ગયું, તે જણાયું નહિ. **ગંગા**નીઅતિપ્રિય દીકરી હમણા બે વરસની થઇ હતી, ને તેણીએ કાલું કાલું બોલીને ઘરના ચાકરનફર સર્વેનો પ્રેમ ખેંચી લીધો હતો. **કિશોર** ને **ગંગા** તો તેને જરાપણ વિહલી મૂકતાં નહિ, ને તેની બરદાસ્તમાં એક દાસીને મૂકી હતી. ઘરમાં **તારી** (તે બાળકીનું એ નામ પાડયું હતું) દોડા દોડ કરી મૂકતી ને પોતે ગમ્મત મેળવી ઘરનાં સઘળાંને ગમ્મત આપતી હતી. **ગંગા** સવાર સાંઝ તેને દરિયે ફરવા મોકલતી હતી, ને ઘેર આવ્યા પછી એટલીબધી તો તે ચંચળાઈ બતાવતી હતી કે બંનો દંપતિ તેનો કેડો મૂકતાં નહતાં. રમકડાં સાથે તે રમત કરતી ને પછી જ્યારે તેણી **ગંગા**

પાસે આવતી ને વિનોદી કાલું કાલું બોલીને તેનું મનરંજન કરતી ત્યારે ચુંબનથી તારીને ગભરાવી મૂકતી હતી, ને તેવામાં તે રડતી તો તેના સૌંદર્યનાં વખાણ કરી કંઇક ખાવાનું આપીને રંજન કરતી હતી. આ નાની બાળકી જાણે પોતાની માતાની તાદૃશ્ય છબી હોયની શું તેવી રૂપ ગુણથી ભરેલી હતી. તેનાથી ઘરમાં આનંદનો સાગરજ ઉભરાઈ જતો હતો. કિશોર બહારથી આવતો કે એકદમ દોડીને બાપુજીની ખબર પૂછતી, તેના હાથપર જતી ને પછી મીઠું મીઠું બોલીને હર્ષ ઉપજાવતી હતી.

રાત્રીના ત્રણે જણાં સાથે જમતાં ત્યારે જે આનંદ આ ઘરમાં વ્યાપિ રહેતો તે કોઈની પણ ઇર્ષા ખેંચવાને બસ હતો. સામા સામા પાટલા માંડીને જમતાં ને જેમ બીજા હિંદુના ઘરમાં સ્ત્રીનું પદ ઉતરતું ગણાય છે, તેમાંનું અત્રે કંઇ પણ જણાતું હતું નહિ. જમી રહ્યા પછી પોતાના હાથની બનાવેલી પાનબીડી ગંગા કિશોરને આપી પછી દીવાનખાનામાં બેસતી. ત્યાં કોમળ સ્વરે એકાદ ઘણું સુંદર ઇશ્વરભજનનું કે પ્રીતિનું પદ ગંગા ગાતી ને તેથી ઘરમાં આનંદની લહેર ઊઠી રહેતી હતી. બરાબર દશ વાગે શયનગૃહમાં શય્યાપર જતાં ને ત્યાં પણ પૂર્ણપ્રેમથી વિલાસ ભોગવતાં હતાં. પરોઢિયામાં સૌથી પહેલી ગંગા ઊઠતી ને પોતાનું કામ તે બરાબર બજાવતી હતી; જે કામ ચાકરો માટેનાં હતાં તે કામો તેમને સોંપી દેતી ને ચાકરો પણ ઘણી હોંસે શેઠાણીની આજ્ઞાને આધીન રહેતા હતા. કોઈ પણ ચાકર કદી બેદરકાર કે અસંતોષી થતો નહિ. કોઇ એક બીજા વચ્ચે વૈરભાવનું નામ નહોતું. ઘરનાં સર્વ માણસો શેઠ શેઠાણીપર પ્રીતિમય થઇ રહેતાં ને શેઠાણીને મન બધાં સરખાં હતાં. પહેલે ઘણા લાંબા કાળ સુધી ગંગાને અભ્યાસ કરવાનો વખત મળ્યો નહતો, પણ હમણા સર્વ પ્રકારનો અવકાશ હોવાથી પાછી તે વિદ્યાભ્યાસપર મંડી ને અંગરેજીનો સારો અભ્યાસ કીધો. વિદ્યાભ્યાસમાં કોઇ પણ પ્રકારની કશીપણ કચ્ચાસ રાખી નહિ. કવચિત્ બીજી સુજ્ઞ સ્ત્રીઓની મંડળીમાં તે સામેલ થતી ને તેઓ એની લાવણ્યમય સુંદરતા ને વિવેકપર વારી જતી હતી. પાડોસની દક્ષણી સ્ત્રીઓ સાથે તેને પરિચય થવાથી તેઓમાંની કેટલીકોને પોતાના જ્ઞાનનો લાભ આપી ઘણીક રીતે તેઓને વિદ્યાભ્યાસ કરાવ્યો; ને તે જોઇને કિશોર બહુ રાજી થયો.

ઘરની જરાએટલી પણ ચિંતા કિશોરને નહતી ને તેના ઘરની આવી યોગ્ય વ્યવસ્થા જોઇને તેના સર્વ મીત્રો જ્યારે પ્રશંસા કરતા હતા, ત્યારે તે પોતાને સર્વ પ્રકારે સુખી માનતો હતો. તેની આવક કેટલેક દરજ્જે વધતી ગઇ, ને તેથી પોતાના પિતાનું સઘળું દેણ અદા કીધું.

અભ્યાસ પછાડી ગંગાનાં ઘરેણાં ગીરે મૂકયાં કે વેચી નાંખ્યાં હતાં તે પાછાં વસાવ્યાં, ને પોતાની પેદાશમાંથી પોતાની માતાને નિયમિત સારી રકમ મોકલ્યો જતો હતો.

સર્વ પ્રકારે ત્યાં આનંદ વ્યાપિ રહ્યો હતો. દુઃખનું નામ નહતું. **કિશોર**ને આ ઘર સ્વર્ગસદન લાગતું હતું, **ગંગા**ને આથી વિશેષ સુખની અભિલાષા ન હતી અને ખરેજ એઓના સુખમાં કંઇપણ ઉણું હતું નહિ. સ્વર્ગ જેને કહેવામાં આવે છે તે શું કંઇ બીજું હશે વારૂ ? એજ સ્વર્ગ હતું ! જ્યાં દુઃખ નહોય ત્યાંજ સ્વર્ગ છે ! જે સદનમાં સદા હર્ષમાં કલ્લોલ કરનાર સુજ્ઞજનો વસે છે ત્યાં સ્વર્ગ શિવાય બીજું છે શું વારૂ ? સ્વર્ગમાં એથી શું વધારે છે ?

પ્રકરણ ૪૭ મું.

સુખનાં તો સ્વપ્નાંજ.

કિશોરલાલ સ્વર્ગનું સુખ ભોગવતો હતો, પણ સુખ પછી દુઃખને આવતાં વિલંબ લાગતો નથી. ઇશ્વરની પણ જાણે એવી ઇચ્છા જોવામાં આવે છે કે મનુષ્ય પ્રાણીને સર્વકાળ એકજ સ્થિતિમાં રાખવું નહિ.

ગંગા ને **કિશોર**ની જોડી અનુપમ હતી ને એ લાવણ્યવતી તરુણીએ પોતાનો સંસાર એવો તો ઉત્તમ પ્રતિનો રાખ્યો કે ઘણી જલદીથી વાણિયાની ન્યાતમાં તે એક દૃષ્ટાંતરૂપ થઈ પડી. ઘર તો **ગંગા**નું, વ્યવસ્થા તો **ગંગા**ના ઘરની, જ્ઞાન તો **ગંગા**નું, પત્નિ તો **ગંગા**, વહુવારૂ તો **ગંગા** ને સર્વ બાબતમાં **ગંગા**જ વાણિયા જ્ઞાતમાં એક અનુપમ સુંદરી તરીકે પૂજાતી હતી. કદીમદી કોઇ સ્થળે **ગંગા** જતી ને લોકોના જોવામાં આવતી હતી, તો તેઓ તુરત આંગળીથી તેને બતાવતા હતા, તે એટલે સુધી હોંસ કે બઇરાંઓ બધાં ગમે તે નિમિત્તે તેની સાથે વાતે વળગવાને તત્પર થતાં હતાં. લાડ, પોરવાડાદિ બીજી જ્ઞાતની સ્ત્રીઓ વખત બે વખત તેને મળવા જતી હતી, ને ત્યાં તેના ઘરની રીતિ વૃત્તિ ને કૃતિ જોઇ પોતાને ઘેર તે પ્રમાણે સુધારો કરવાને તત્પર તો થતી, પણ શરીરમાં કંઇ ગાડે ગાડાં આળસ સમાયલું તેથી ઘેર આવ્યાં કે જ્યાંના વિચાર ત્યાંજ રેહેતા હતા. ગંગાનાં દાસ દાસીઓ જે વિવેકે વર્તતાં તે વિવેક જોઇને પોતાના ઘરનાં દાસ દાસીઓને બધી રીતે તેવાં કરવાને વિચાર કરતી, પણ પ્રારંભથીજ બેકેદ થયેલા ઘાટાઓ શેઠાણી ને શેઠને પતજ શાના કરે, ને દાસીઓ તો શેઠાણીના માથાપર ચઢી નહિ બસે તો ભલું.

હિંદુ સંસાર તે કંઇ સંસાર છે વારૂ ? મુંબઈની શેઠાણીઓતો ઠીકજ છે. જ્ઞાનમાંતો મહારાજોનાં મંદિરે જવાનુંજ શીખેલી, ને ઘરમાં રીતભાત એવી રાખેલી કે જ્યારે શેઠ ઘરમાં નહિ હોય ત્યારે બાર કલાક સુધી શેઠાણી બરાડા પાડે, પણ સેવકો સાંભળેજ શેના ? ચાકરો ઘણી વેળાએ વિનય વગર ઘણી નફ્ટાઇ બતાવે, ને સમયે શેઠાણીની સામા બેમર્યાદ થઇ ચાળા પણ પાડે; ને શેઠાણી વળી એવાં ભલાં માણુસ કે વગર વિવેકે ચાકર માણુસ સાથે ગપાટા મારે, તેઓ જોડે મર્યાદા રહિત બોલે, પછી હિંદુ શ્રીમંત કે રંક કોઇનાં પણ ઘેરાંના ભાર વકકર કેમ પડે ?

આમાનું કંઇ પણ ગંગાના ઘરમાં નહિ જોતી ત્યારે મોટા મોટા લોકના ઘરની સ્ત્રીઓ પણ ચકિત થતી હતી. ગંગાએ તો પોતાનાં દાસ દાસીઓ સાથે એવો તો કરપ ને રૂઆબ રાખ્યો હતો કે તેઓ એક શબ્દમાં હાજર થતાં હતાં, તેમ તેઓ પ્રત્યે એવી તો પ્રીતિ રાખતી હતી કે જરા પણ તેમને અગવડ પડવા દેતી નહિ. આજ કારણુસર ગંગાના ઘરમાં સઘળું વ્યવસ્થિત હતું.

મુંબઈમાં રેહેવા પછી સ્ત્રી કેળવણીમાં ગંગાએ ને કિશોરે ઘણો સારો ભાગ લીધો. અને ઘણીક કન્યાશાળાઓને પોતાની મુલાકાતનો લાભ આપીને તેઓને ઉત્તેજન આપ્યું. એટલુંજ નહિ પણ ઘણીક સ્ત્રીઓ તેના સમાગમથી કેળવાઈને હોશિયાર થઇ.

પરંતુ આ પ્રમાણે ઘણો કાળ નિભ્યું નહિ. ઇશ્વરને આ સુખી જોડાને જોઈને ઈર્ષા પેદા થઇ, ને તેથીજ તેણે એક પછી એક વિટંબણાઓ મોકલવા માંડી.

સૂરતમાં કમળીને નહિ પરવડવાથી અત્યાગ્રહથી માને સમજાવી કિશોરે બેહેનને મુંબઈ બોલાવી લીધી.

કમળી મુંબઇમાં આવ્યા પછી મોતીલાલનો ઘણો સમાગમ થયો, ને ઘણા પરિચયથી તેઓ દૃઢ મનનાં થયાં કે ગમે તેમ પણ પુનઃ લગ્ન કરવાં. આ વાત ઘણી ચર્ચાઇ. તેવામાં કિશોરની નાની બેહનનાં લગ્ન આવ્યાં. નાગરી ન્યાતમાં આ વાત ચર્ચાતાં આ લગ્ન ટાંકણે તેઓએ એક નવું રમખાણુ ઊભું કરીને કિશોરને સતાવવાનો યત્ન કીધો. તેમાં વળી કિશોર તથા ગંગા સુધરેલા વિચારનાં છે એમ ન્યાતમાં જણાવાથી કેટલાક ઠોળિયાઓ તેમની ઇર્ષા કરવા લાગ્યા, અને તેમાં બે ચાર સારા માણુસો પણ સામેલ થઇ ગયા. ન્યાતમાં જથા જોરવાળાનું ઘણું ફાવે છે. આત્મારામ ભૂખણુના ઘરના છતાં, પૈસેથી ઘસાઇ જવાને લીધે ઘણા લોકો તેમના શત્રુ થયા હતા. કંઈ નહિ તો કંઈ પણ કારણુસર ન્યાતના

જુંગાઓ સારા માણસને સતાવવાને ચુકે તેવા નહિ હોવાથી તેવા લોકોએ આ વેળાએ પંચાત ભેગી મેળવવાનો વિચાર કીધો. જોગાન જોગથી "ટાઇમ્સ ઓફ ઇંડિયા"માં પોતાને ખરે નામે **કિશોરે** મહારાજોનાં બૂરાં આચરણોપર ઘણો સખ્ત હુમલો કરીને તેઓનો કોપ ખેંચી લીધો. સૂરતના મહારાજોમાંના એકે, ન્યાતના બેચાર આગેવાનોને બોલાવી **કિશોર** પોતાની બેહન **કમળી**નાં પુનઃ લગ્ન કરાવે છે, તે માટે ઘટતો બંદોબસ્ત કરવાને ઉસ્કેર્યા. ન્યાતને તો આવું કારણ જોઈતું હતું એટલે ભેગા થયા ને આ બાબતનો ખુલાસો કરવાને પંચે ઠરાવ કીધો. ન્યાતના ઘણા સંભાવિત માણસો તો તેમાં સામેલ પણ થયા નહિ, પણ જેઓને ચપાટવાનું જોઇયે તેવા લુચ્ચાના સરદારોએ ધાંધળ મચાવી મૂકી. **કિશોર**પર એક પત્ર લખ્યો, ને તે મુંબઈ ગયો એમ જણાતાંજ **લલિતાબાઇ**એ પોકળશ્રાધ કરવા માંડયું, ને દીકરાના નામનાં છાજીયાં લીધાં. તાબડતોબ સુરતમાં આવીને **કિશોર** ન્યાતના જે ચારેક સારા માણસો હતા તેઓને મળ્યો, ને જણાવ્યું કે આવાં પગલાં ભરવાં ઘણાં કઢંગાં ને કાયદા વિરૂદ્ધ છે. પણ બીજા લડવૈયાઓ તો એકના બે થયા નહિ. ન્યાતમાં હોહા ને મારામારીનું જોર ફાવેછે, પણ વાજબી દલીલો કદી પણ ફાવતી નથી. પંચાત ભેગી કરવામાં આવી. ત્યાં **કિશોરે** આવીને ઘણા ડહાપણથી જવાબ દીધો, કે ન્યાતથી કોઇપણ માણસના ખાનગી કામો વચે અવાય તેમ નથી. ન્યાતનું કામ એટલુંજ છે કે કોઇ ખોટે રસ્તે વરતે તો તેઓને શિક્ષા કરવી, પણ માત્ર જે સાંભળેલી વાત છે, ને ગામગપાટા છે તેપર અનુમાન બાંધીને કોઇપણ ગ્રહસ્થને પીડવો એ સારા ગૃહસ્થોને શોભતું નથી. આટલું બોલતાં તો લુચ્ચા માણસોએ મોટો પોકાર કરી મુકયો, ને તેઓ એમજ લઇ બેઠા કે અમોને નઠારા માણસ કહીને ગાળો ભાંડી. એ તો એણે સઘળું ન્યાતનુંજ અપમાન કર્યું, તેથી જ્યાંસુધી એને શિક્ષા કરવામાં આવે નહિ ત્યાંસુધી અમે તો હાટકેશ્વરમહાદેવના દેવાલયમાં લાંઘણાં ઘાલીશું. એ વકીલ છે તો શું ડરાવશે કે? આમ જોરપર આવેલા લુચ્ચાઓએ તેને ઘણો પજવ્યો; ને પછી જ્યારે કાંઇ નહિ ફાવ્યું ત્યારે મારામારી કરવા ઉઠયા. **કિશોરે** આવો મામલો જોઇને ત્યાં ઊભું રહેવું યોગ્ય નહીં ધારી તે પંચાતમાંથી ચાલ્યો ગયો.

કિશોર ન્યાતના જુંગાઓથી ડરીને પંચાતમાંથી ચાલ્યો ગયો, પરંતુ આ લાગવગે ફાવી ગયેલા લુચ્ચાના સરદારોએ તેને છોડયો. નહિ. બીજે દિવસે એકદમ તેનાપર માજીસ્ટ્રેટને ત્યાંથી સમન્સ લીધા કંઇ પણ ડર્યા વગર **કિશોર** સામો થયો. તેનાપર કામ ચાલવા માંડયું અને બે ચાર

તે લુચ્ચાના સાથીઓએ આવીને કસમપર, હાડોહાડ જુઠ્ઠી જુબાની આપી. બ્રિટિશ રાજ્ય ગમે તેવું ન્યાયી છે, છતાં તેમાં જે ગુંચવણો સ-ગાયલી છે તેવી બીજે સ્થળે નથી, તેનો ન્યાય પવિત્ર ને સુધો હશે ખરો, પરંતુ જો ચાર લાગતા વળગતાએ સંપ કરીને આબાદ જુઠ્ઠી સાક્ષી પૂરી તો પછી જોઇ લો તમાસો! ખરેખરો નિરપરાધી એકદમ સપાટામાં આવી જાય. આજ પ્રમાણેનો મામલો કિશોરના કેસમાં બન્યો. કંઇ પણ 'પ્રાઈમાફેસી' નહિ છતાં માજીસ્ત્રેટે પડેલી સાક્ષીપરથી તોહમત ઘડીને એ-કદમ એ કેસ સેશન કમીટ કીધો. માજીસ્ત્રેટ પણ અક્કલના ખાં પડેલા એટલે તેઓએ એમ બતાવ્યું કે અમે કંઇ મુંબઇના વકીલડાઓથી ડરીએ તેવા નથી.

ગંગા કિશોર ગમે તેટલાં ડાહ્યાં ને સમજુ હતાં તેટલું છતાં આવો મામલો જોઇ ઘણાં ગભરાયાં. કેસ તો સાધારણ મારા મારીનો હતો છતાં તેઓ બીધાં. "કોરટ, સોરત ને ઓરત, એ ત્રણનો વિશ્વાસ નહિ." તેથી પોતાની તરફથી સેશનમાં એક બારીસ્ટર કિશોરે બોલાવ્યો, ને તેણે પ્રારંભ કરતાં તેના ભાપણુથી કેસ કાઢી નાખ્યો. આટલું છતાં પણ જે ખરચ થયો તે માથેજ પડયો. ન્યાતના લફંગાઓ હાર્યા પછી પાછી પંચાત બોલાવી, પણ એકાદ બે સારા આદમીઓ વચ્ચે પડયા ને એકદમ તે લુ-ચ્ચાઓનો દંડ લીધો. કિશોર સાથે વાતચીત થતાં તેણે જણાવ્યું કે શાસ્ત્ર આજ્ઞાની બહાર તે એક ડગલું પણ ભરે તેમ નથી, ને ભરશે પણ નહિ. આ તેનો દૃઢ ઠરાવ જોઇ ન્યાતનાં ધર્માંધ મનુષ્યો પણ તેનાપર ખુશ ખુશ થઇ ગયાં.

આટલું થયા પછી પોતાની નાની બહેનનાં લગ્ન કીધાં. આ વેળા-એ વરવાળાએ મહારાજને વરકન્યાનો હાથેવાળો મળતો હતો તે વેળાએ બોલાવવાનો આગ્રહ ધર્યો, પણ તે એકનો બે થયો નહિ. સર્વરીતે સાંગો-પાંગ વિવાહ સમારંભ પાર પડયો. આ લગ્ન પ્રસંગે ગંગાએ ઘણીક રી-તની કઢંગી રીતો પોતાને ત્યાંથી કાઢી નાંખી ને એક નવીજ પધ્ધતિથી લગ્નની રચના કીધી હતી.

પ્રકરણ ૪૮ મું.

બીજી વિપત્તિ.

પાછું સઘળું સ્વસ્થ થયું ને ગંગા કિશોર આનંદથી પોતાનો કાળ ગુજારવા લાગ્યાં. કશી પણ પાંતીની અત્રે હવે ન્યૂનતા ન હતી ને કિશોરની

પ્રતિષ્ઠા ઘણી વધવા માંડી હતી. **ગંગા** ને **કિશોર** નિરંતર વિનોદથી દિવસ ગાળતાં હતાં. ...કપાસથી **તારાગવરી** ઘરમાં દોડાદોડ કરી મૂકતી હતી. સાંઝના **કિશોર** ઘેર આવે કે **તારી** દોડીને 'બાપુજી બાપુજી' કહી ગળે વળગીને શોર બકોર કરી મૂકતી. તેને માટે **કિશોર** એક મનોરમ્ય મેના લાવ્યો હતો, તેને ને **તારી**ને ઘણું હેત બાઝયું હતું. **કિશોર** આવ્યાની પહેલી ખબર મેના **તારી**ને આપતી હતી ને તેથી **તારી** દોડીને બારણા નજીક જતી હતી. **ગંગા** પોતાના પ્રિયપતિને આનંદ આપવામાં કંઈ મણા રાખતી નહતી. કદી પણ આ સ્વર્ગભુવનમાં વિવાદ તો જણાતોજ નહિ, તો પછી કલેશ કે ટંટાનું નામ પણ કયાંથી હોય?

એક દિવસે **કિશોર** કોરટમાંથી સાંજનો આવ્યો, ને રાત્રીનું વાળુ કરીને પોતાના બાગમાં વીણા લઇને બજાવતો હતો. સામે **ગંગા** બેસીને ઝીણા સુસ્વરે **દયારામ**ભાઈની ગરબી ગાતી હતી, ને તેની પ્રેમાળ વાણીના સૂરની ધૂનથી વીણાએ ખૂબ ઘટા છાઇ દીધી હતી. રાત્રી ઘણી સુંદર હતી, ને સઘળે શાંત હતું. આકાશના તારા સિવાય બીજું કશું અજવાળા જેવું નહોતું. ને જ્યાં આ લાવણ્યમય રૂપસુંદરી ને તેનો કંથ બેઠાં હતાં, ત્યાં પણ કોઇ જાતનું અજવાળું નહતું. **તારી** પહેલે તો દોડાદોડ કરતી હતી, ઝાડનાં કુંડાંમાંથી ફુલો ચુંટતી હતી, અને કદી ઘરના પાછલા ભાગમાંથી એક દીવાનો પ્રકાશ જે પાસેના ઓટલા પર પડતો હતો ત્યાં જઇ પોતાની છાયા સાથે ખેલતી હતી, પણ અંતે તે થાકી ગઇ ને બાજુએ ઉંઘી ગઈ. ઘરની દાસીઓ ને રસોઇઆઓમાંથી કોઇ ખાતાં હતાં ને કોઇ પરવારી ગયાં હતાં, અને કોઇ ગપ્પાં મારતાં તેનો ઝીણો સ્વર કદી કદી ત્યાં સંભળાતો હતો, તેમ કોઇ પડોસમાં રેહેનારા છોકરાઓ પોતાનો પાઠ તૈયાર કરવામાં રોકાયલા તેઓ કવિતા મોંઢે કરતા તેનો સ્વર કદી મોટેથી તો કદી ધીમેથી સંભળાતો હતો, એ શિવાય બીજો કોઇપણ જાતનો ત્યાં ગોંઘાટ નહતો. **કિશોર** પોતાની વીણા સુંદર રીતે બજાવતો હતો, ને **ગંગા**એ સંગીતથી એવી તો મીલાવટ કીધી હતી કે કોણ સરસ છે એ કેહેવાને, કોઇપણ શક્તિમંત નથી. સરસાસરસીમાં સૂર્યને પશ્ચિમમાં ગયાને પાંચ કલાક વહિ ગયા; પણ કોઈ પાછું હઠયું નહીં. ખરેખર આવો સુંદર વિનોદ આપણા ઘરસંસારમાં હોયજ શાનો?

મોડી રાત્રી થવાથી બંનો દંપતિ ઉઠયાં, ને જેવાં શય્યાપર જાય છે તેવો અવાજ સંભળાયો કે '**કિશોર** ભાઇ છે?' **કિશોરે** તે અવાજ પારખ્યો, કેમકે તેની માસીના દીકરા **રતનલાલ**નો તે હતો. તે એલ્ફીન્સ્ટન

કૉલેજમાં અભ્યાસ કરતો હતો, પણ જ્યારે તે આવતો ત્યારે હંમેશા જણાવતો હતો. આજે તે વગર જણાવે એકદમ આવ્યો તેથી **ગંગા** ને **કિશોર** એકદમ તેના પાસે ગયાં. **કિશોરે** એકદમ ચકિત થઇ પૂછ્યું, "કોણ **રતનલાલ** કે?"

"હા ભાઇ," તેણે જવાબ દીધો, ને તુરત તે પાસે આવ્યો. "તમે કંઇ **વેણીભાઇ**ને માટે સાંભળ્યું છે?"

"નારે, શું છે? હું ધારૂં છું કે **વેણીલાલ** હમણા પોતાની ખુશીથી નવસારી ગયો છે, ત્યાંથી તે પાછો ફર્યો?"

"તે તો ગમે તેમ હોય, પણ મને ભરૂચથી તાર મળ્યો છે, ને તે તમારા નામનો છે, તેમાં એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે **વેણીલાલ**ને હાલ કેદમાં મોકલવામાં આવ્યો છે." આમ બોલીને તુરત તે તારનો સંદેશો **કિશોર**ના હાથમાં મૂકયો.

કિશોર તે પત્ર હાથમાં લઇ ઘરમાં ગયો, ને **ગંગા** ને **રતનલાલ** બંનો વાતો કરતાં પૂઠે ગયાં. કેટલીક વાત કરવા પછી એમ માલમ પડયું કે **રતનલાલ** આજે હજી સુધી જમ્યો નથી, પણ **કિશોરે** તાર વાંચ્યો, તેની હકીકત જાણવાને તુરત તો **ગંગા** ત્યાંજ ઉભી રહી. તારપરથી કંઇ પણ સમજાતું નહોતું કે શું છે, પણ એથી **કિશોર** વળી નવી ચિંતામાં પડયો. દરેક જણ તાર વાંચતાં જુદાં જુદાં અનુમાન કરવા લાગ્યાં. કોઈ કંઇ તો કોઈ કંઇ ધારણા બાંધી બેઠાં. **કિશોરે** ઠરાવ્યું કે કાલની ટ્રેનમાં ભરૂચ જવું. એટલામાં પોતાના કેસ હતા તે બીજા વકીલને આપી દેવાની તે ગોઠવણ કરવા લાગ્યો. **રતનલાલ** જમ્યો નહતો તેથી **ગંગાએ** તેને કહ્યું, "દિયરજી, આવો રસોડામાં હું હમણા લાપસી તૈયાર કરૂં છું તે તમે જમી લો, પછી વાતો કરજો."

"ભાભી, તમે શું કામ શ્રમ લોછો, મને કશી જરૂર નથી. નહિ તો રસોઇયાને કહોની?" પણ **ગંગાએ** ભટને આટલી મોડી રાત્રીના ઉઠાડવાનું ઠીક નહિ ધારી પોતેજ બોલી: "હું કરીશ તો શું થશે? મારા હાથ કંઇ એવા કુમળા નથી કે કરમાઈ જવાના છે. ભટ તે ભટ, ઉંઘાકળો ભટ અત્યારે સારી કરશે નહિ." આટલું બોલતી કે તે રસોડામાં જઇને ઝટપટ કામે વળગી ગઈ. **રતનલાલ** પણ રસોડાના ઉમરાપર જઇને બેઠો, ને ઘણીક નવી જુની વાતોપર બંનો વળગ્યાં. તેટલામાં લાપસી ને દૂધ તૈયાર થયું ને **રતનલાલે** જમી લીધું. તેનેમાટે પાસેના ઓરડામાં બીછાનું કીધું.

મળસકું થતાં **કિશોર, ગંગા** ને **રતનલાલ** જાગ્યાં ને જોઇતો સામાન

બાંધીને રતનલાલને જોડે લઈને કિશોર ભરૂચ ગયો. ત્યાં જતાં તપાસ કીધી તો ઘણી વિટંબણાઓ જણાઇ. કોઇને ત્યાં ઉતરવાનું બરાબર ઠેકાણું નાહિ ને મોસાળમાં કોઈ હતું નહિ. પછી એક થોડા જાણીતા સ્નેહીને ત્યાં ઉતારો કરવો ધારી બંને જણ ત્યાં ગયા. મુકામ કરીને જેલરને મળીને **વેણીલાલને** મળ્યા. તે રડવા લાગ્યો, પણ ઘણી ધીરજ આપીને પછી માજીસ્ત્રેટને જામીનપર છોડવાને માટે અરજ કીધી. કેસમાં કંઇ દમ નહતો. કોઇક ગૃહસ્થના ઘરમાં જુગાર રમાતો હતો, ને તેવામાં મારામારી થઇ, તેટલામાં **વેણીલાલ** રસ્તે જતાં તેમાંનો એક છે એમ ધારીને પોલીસવાળાએ પકડયો. આ હકીકત ધ્યાનમાં લીધી ને માજીસ્ત્રેટે તેને જામીન પર છૂટો કીધો. કેસ ચલાવા માટે બે ત્રણ સારા વકીલની ગોઠવણ કીધી.

આણી તરફ **કિશોર**ના જવા પછી **ગંગા**એ, ઘરનું કામ પોતાને માથે પડયું તેથી તુરત સઘળા તેના કેસો સંબંધી વ્યવસ્થા કીધી. એક ચાકરની મારફત સઘળા કેસના કાગળો તેના મિત્રને મોકલાવી દીધા. **તારી** જાગતાંજ તેણે બાપુજીને હાક મારી, પણ તેનો અવાજ નહિ આવવાથી તે રડવા લાગી, ને થોડીવારમાં ખળીયાણુ કરી મૂકયું. **ગંગા** ગમે તેવી ડાહી હતી તથાપિ પોતાના પતિના વિયોગથી ઘણી દિલગીર થઈ. તુરત **કમળા** બેહેન આવ્યાં. **કિશોર**ભાઈના જવાના સમાચાર જાણી તે દિલગીર થઇ, પણ પછી કામકાજ ન હોવાથી બંને જણી વાતે વળગી. **કમળી**નાપર જે સીતમ ગુજરેલો હતો તેથી તે ઘણી દિલગીર જણાતી હતી ને પંચાતના જુલમાટ પછી કદી પણ હસતી જણાઇ નહતી. તે દહાડે દહાડે શરીરે અશક્ત જણાતી હતી. તેના તનમાં રોગ હોય તેના કરતાં મનની ચિંતાથી તે ઘણી પીડાતી હતી, જો કે **ગંગા** ને **કિશોર** તેને માટે ઘણી કાળજી રાખતાં હતાં તેટલું છતાં તેની તબીયત જરા પણ સુધરી નહોતી.

સૂનમૂઢ પેઠે થોડીવાર **કમળી** બેઠી તેથી ગંગાને એમ લાગ્યું કે તેને મારી તરફથી કંઇ અવિવેક થયો હશે, ને તેટલાજ કારણથી તેણે પૂછયું:–"મોટી બેહેન, તમે આજ કેમ દિલગીર છો, કંઇ તમને મારી કે તમારા ભાઇની તરફથી ઓછું પડયું વારૂ ?"

"**ગંગા** ભાભી, તું એમ મા બોલ. શું મને અવિવેકી જાણે છે ? તારો જેવી ભાભી તે કોને છે વારૂ ? કે તેના અવિવેકથી મારે સોષવું પડે !" **કમળી**એ અચકાતાં અચકાતાં કહ્યું.

"ત્યારે તમે કેમ આમ સૂનમૂઢ થઇને બેઠાં છો ?" **ગંગા**એ પૂછયું. "કહો ન કહો, પણ મોટી બેહેન તમોને કંઇ પણ થયું છે ખરૂં."

કમળીએ કંઇ પણ જવાબ દીધો નહિ. તે અબોલ રહી. પણ **ગંગાએ** પાછું પૂછ્યું ને તેની આંખમાંથી ડબક દેતાં કે આંસુ ખરી પડયાં. **ગંગાને** તે ઘણું લાગ્યું, પણ તેની હવે બોલવાની હીમત ચાલી નહિ. માત્ર દિલાસા માટેજ બોલી, "આમ હવે ગાંડાં ન કાઢો!!"

"બેશક ભાભી, હું ગાંડાં તો કાઢું છું, પણ તે નકાનાં છે. હવે મને નક્કી લાગે છે કે મારા દહાડા ભરાઈ ચૂકયા છે. તમને નથી લાગતું કે મારી અવસ્થા ઘણી દયામણી છે?" રડતાં રડતાં **કમળી** બોલી.

"ખરેખર, લાગે છે; પણ ઉપાવ શો?"

"ન્યાતવાળાજ મારા શત્રુ થયાં છે ત્યાં હવે ઉપાય નથીજ."

"તમે સમજો છો ત્યારે હવે ભાંગી રકાબીનો શોક શામાટે કરો છો? જો મારાથી બનતે તો હું કંઇ પણ કરવાને ચુકતે નહિ."

"એ ખરૂં, પણ હવે મારૂં નસીબ નક્કી થઇ ચૂકયું છે!"

"શું નસીબ નક્કી થઇ ચૂકયું છે?"

"કે હવે મોતને શરણે જવું, ને જે અહિંયા પ્રાપ્ત નથી તે ત્યાં જઇ પ્રભુ પાસથી જાચવું."

"નહિ, નહિ! તમે આમ નહિ બોલો, મોટી બેહેન! એ શું તમારા ભણ્યા ગણ્યાનું સાર્થક કે માત્ર ઝુરાઇને મરવું!"

"પણ હવે અહિંયા શું સુખ છે કે વધારે જીવી તમારા જેવી મમતાળુ ભાભી ને ભાઇને પીડા આપવી? મારેમાટે તમોને થોડું વેઠવું પડયું છે?" આટલું બોલતાં તો તે બેહોસ થઇ ગઈ ને **ગંગાએ** તેની આસનાવાસના નહિ કીધી હોત તો ખરે તે કયારે શુદ્ધિમાં આવતે તે કંઇ પણ કહી શકાય તેમ નહોતું. જે દુઃખની પીડા તેના પર પડી હતી તેમાંથી તેનું અંતર તો કયારનુંજ બળી ગયું હતું, માત્ર હવે આ ખાલી ખોખું રહ્યું હતું.

કમળી શુદ્ધિમાં આવ્યા પછી ઉઠીને બંનો જણાં કામકાજે વળગ્યાં.

પ્રકરણ ૪૯ મું.

વિપત્તિ પર વિપત્તિ.

કિશોરલાલ મુંબઇ છોડીને ભરૂચ તરફ ગયા પછી આણી તરફ **ગંગાની** શી અવસ્થા છે તેનાપર હવે આપણે લક્ષ આપીયે. ભરૂચમાં જતાં **કિશોર** તો પોતાના નાના ભાઇ **વેણીલાલની** તપાસમાં ગુંથાયો છે. પરંતુ **ગંગાપર** ઉપરાચાપરી દૈવી મારો આવવા લાગ્યો. સૂરતથી **લલિતાબાઇની** માંદગીનો ઘણો સખ્ત કાગળ આવ્યો. ઘરઆંગણે કોઇ પણ નહિ

હોવાથી ઉપરાચાપરી **ગંગાને** તેડાં આવ્યાં કે સાસુજી મરવા સૂતાં છે, માટે જલદીથી સુરત આવો. અહિંયાં **તારાગવરી** શરીરે બરાબર નહોતી. **કિશોરલાલ** મુંબઈમાં નહોતો, ને તેથી કેમ કરવું તેના ગુંચવાડામાં તે પડી. સૂરતમાં આ વેળાએ **તુળજાગવરી** હતી, પણ તેને ને **લલિતાબાઇને** તો ઘડી પણ બને નહિ. **કમળી** પણ મુંબઇ હતી, ને પાછલા પ્રકરણમાં આપણે જોઇ ગયા તેમ તે હવે પેહેલાંના જેવી આનંદી પણ નહતી. માની માંદગીના સમાચાર જાણીને સૂરતમાં જવાની તેની કંઇપણ મરજી જણાઇ નહિ. હવે કરવું કેમ એના વિચારમાં **ગંગા** પડી. સૂરતમાં ડાક્તરની પૂરતી ગોઠવણ કરે, ને સાસુજીની તબીયત સંભાળે તેવું કોઈજ ન હતું. **ગંગાએ** છેલ્લે એવોજ વિચાર કીધો કે સાસુજીને મુંબઇ લાવી બરાબર દવા કરાવવી. પણ સાસુજીને સૂરતથી લાવે કોણ? **તુળજાગવરીને** એકવાર પત્ર લખ્યો, પણ તેણે તો પૂરતા તિરસ્કારથી જવાબ વાળ્યો કે હવે સાસુજી જીવે કે મરે તેમાં તેને કંઇ લાગતું વળગતું નથી.

અંતે **કિશોરલાલના** એક સ્નેહીને સૂરત મોકલવાનો વિચાર કરી, તેમની સલાહ લીધી. એનું નામ **હેમચંદ્ર** હતું. **કિશોરને** તે વારંવાર મળવા આવતો હતો, ને ઘણી બાબતમાં તેઓ એકબીજાની સલાહ આપ લે કરતા હતા. આ તરુણ ખરેખરો સમજુ ગૃહસ્થ હતો, ને તે પ્રતિષ્ઠિત ગણાતો હતો, તેથી **ગંગાએ** તેને બોલાવવામાં અડચણ જોઇ નહિ. બીજે દિવસે **હેમચંદ્રને** એક ચીઠી મોકલી, પોતાને બંગલે બોલાવ્યો. **હેમચંદ્ર** ચીઠી વાંચી ઝટપટ આવ્યો ને **ગંગાને** મળ્યો.

"આપનું એક કામ પડયું છે," **ગંગાએ** કહ્યું. "તમે મારા દિયરજી છો, અને અમારા કુટુંબ પ્રત્યે ઘણી મમતા બતાવો છો, તેથીજ આટલી તસ્દી આપી છે. જો કોઇ બીજો હાજર હોત તો તમોને શ્રમ આપત નહિ."

"હું પણ એમજ જાણું છું કે તમો મારા વડીલબંધૂનાં પત્નિ છો એટલે અમારે માતા સ્વરૂપ છો. તમારા બીજા 'દિયરજી સાથે વાતચીત કરો તે પ્રમાણે મારી સાથે વાત કરશો તો હું મને ઘણો ભાગ્યવંત ગણીશ. ભાભી સાહેબ, શી આજ્ઞા છે? જરાપણ શરમાયા વગર કહો!"

"તમો સૂરત જશો?"

"ઘણી ખુશી સાથે, તમારા બોલવાનો મારાથી કદી પણ અનાદર થશે નહિ. ત્યાં શું કામ છે?"

"અમારાં પુજ્ય સાસુજી તાવ ને સંઘરણીથી ઘણી પીડા ભોગવે છે, તેમને અત્રે લાવવાં છે. તેમની દવા અત્રેજ થાય તો ઠીક પડે એવો મારો વિચાર છે."

"એ બાબત તમે નિશ્ચિંત રહો, **ગંગા** ભાભી. **કિશોર**નાં માતુશ્રી તે મારાંજ માતુશ્રી છે, એમાં તમારે કંઇપણ સંકોચ પામવાનું કારણ નથી. આટલું બોલીને **હેમચંદ્ર** તુરતજ ઊઠીને પોતાને ઘેર ગયો. અને તેજ રાત્રીના સૂરત જઇને ત્રીજે દીવસે સવારના **લલિતા**બાઇને તેડી લાવ્યો. ઘણીક રીતે પ્રથમ તો **લલિતા**બાઇએ ના કહી, અને **ગંગા** સૂરત નહિ આવી તે માટે ઘણી ફડફડી બબડી, પણ **હેમચંદ્રે** ઘણા ડહાપણથી તેમનું સમાધાન કીધું. આ વખતે **લલિતા**બાઈ સાથે **વેણીલાલ**ની ધણીયાણી **વેણીગવરી**, નાની નણંદ **મણીકોર**, ને મસીઆઇ **રતનલાલ**ની ધણીયાણી **નવીવહુ** આદિ સઘળાં આવ્યાં હતાં. પણ **તુળજાગવરી** આવી નહિ. **હેમચંદ્ર** ગયો તેજ દિવસે **તુળજાગવરીને** ઘણું સમજાવીને સાથે આવવા **ગંગા**એ પત્ર લખ્યો હતો, પણ તે દુરાગ્રહી હોવાથી કોઇનું પણ માને તેવી નહતી, ને તે નહિ આવી તેથી **ગંગા** ઘણી ગમગીન થઈ. **તુળજા** પ્રત્યે **ગંગા**નો ઘણો ભાવ હતો. તેઓ અસલથીજ એક બીજાને ચહાતાં હતાં. ને આજે ઘણો સમય વીતિ ગયો તેટલું છતાં તેઓ મળ્યાં નહતાં, વળી હમણા પોતાના સાહેબ સાથે **ગંગા**ના જ્યેષ્ટ પણ મુંબઇમાંજ હતા. તેઓ માટુંગે હતા ને આ વેળાએ ખાવેપીવે ઘણી હેરાનગતી ભોગવવી પડતી હતી. **તુળજાગવરી** આવી હોત તો તેઓને પણ સુખ થાત. પણ હાલ તુરત એ બાબત એને વિચાર કરવાનો સમય ન હતો. સાસુજી આવ્યાં તેઓને ઘરમાં લાવી, તેમને માટે એક અલાયદો ઓરડો તૈયાર રાખ્યો હતો, તેમાં ઉતારો આપ્યો; ને એક ચાકર વધારે રાખીને તેમની હજુરમાં મૂક્યો. **વેણીગવરી, મણી** તથા **રતનલાલ**ની સ્ત્રીઓને પણ ઘરમાં લાવીને ઉતાર્યાં ને તેમની સારી રીતે આગતાસ્વાગતા કીધી. **વેણીગવરી**ને તથા **રતનલાલ**ની સ્ત્રીને એક એક દીકરી હતી, એટલે ઘરમાં તો વસ્તી વસ્તી થઇ રહી. **તારી** થોડો વખત તો એકલીજ ખેલ્યા કરતી હતી, પણ પછી જેમ બીજાં છોકરાં ઝટપટ ભેળાઇ જાય છે તેમ ત્રણે છોકરીઓ રમવા મંડી ગઇ. આજે **તારી**ની તબીયત સારી હતી, તેથી તે પહેલાં **વેણીગવરી** પાસે ગઇ, પણ પછી ઝટ તે એને છોડીને બીજાં છોકરાં સાથે રમવાને દોડી. પોતાની મધુરી મધુરી વાણીનું છોકરાંઓનું બોલવું ઘરમાં ગમ્મતનું સ્થળ થઇ પડયું હતું. **તારી**એતો તોતળી વાણીમાં બીજાં છોકરાંઓને કહ્યું કે "હું મારાં રમકડાં લાઉં" એમ કહી તે બીજા ઓરડામાં દોડી ને ત્યાંથી પોતાનાં લાકડાનાં રમકડાં તથા બીજા ખેલવાના પદાર્થો લાવી સઘળાં રમવા બેઠાં.

તુરતજ મોટાભાઇ માટુંગાથી આવી પહોંચ્યા. આ સઘળા સાથમાં તેણે

તુળજાગવરીને નહિ જોઇ એટલે ઘણો દિલગીર થયો, પણ નિરૂપાય હતો એટલે કંઇ પણ બોલ્યો નહિ. તેણે પોતાની મા આગળ જઇને સઘળી હકીકત પૂછી, ને પછી તુરતજ ગંગા પાસે ગયો. તે અહીંઆં કયા ડાક્તરની દવા લેવી તેના વિચારમાં હતી. તુરત ત્યાં હેમચંદ્ર ને જેઠજી કેશવલાલભાઇ આવ્યા. ગંગા મર્યાદા માટે તેમની આગળ ઉભી રહી. હેમચંદ્રે જણાવ્યું કે ગોપાળ શિવરામ એ ઘણો સારો ડાક્તર છે, ને યુરોપિયન બોલાવવો હોય તો ડા. બ્લેની દેશીઓમાં ઘણો પળોટાયલો છે. પછી ડા૦ બ્લેનીને બોલાવવાનો ઠરાવ થયો. તેઓએ આવીને રોગીની જીભ તપાસી ઔષધ આપ્યું. શેઠાણીતો કહેવા લાગ્યાં કે એ ઔષધમાં દારૂનો ભેગ છે, માટે મારાથી નહિ લેવાય, પણ ગંગાના અતિઘણા આગ્રહને લીધે તે પીવાની જરૂર પડી. સવાર, બપોર ને સાંઝે ત્રણે વખત ગંગાજ ઔષધ આપવાની ગોઠવણ કરતી હતી, તેમજ ખાવા પીવાની પણ યથાર્થ તજવીજ તેજ રાખતી હતી.

ત્રણેક દિવસ પછી કેશવલાલે આવીને જણાવ્યું કે સાહેબનો હુકમ થયો છે, કે પાછા અમદાવાદ ચાલો, માટે હવે મુંબઇ છોડવું પડશે. તેથી તે ઘણો ખીન્ન થયલો જણાયો. તેનો ઉપાય નહતો. નોકરી છોડી દેવાય તેમ નહોતું. થોડા સમયમાં પગાર પણ વધવાની આશા હતી, તેથી ગંગાની સલાહ લેવા આવ્યો. તે દિવાનખાનામાં ગમગીન બેઠેલો હતો, તેને જોઇને ગંગા બોલીઃ—

"ભાઈજી, કેમ મોઢું ઉતરી ગયું છે?"

"જુવોની ભાભી, આ સાહેબ હવે કનડવા બેઠો છે. તેણે ગઇ કાલે હુકમ કીધો છે કે બે દિવસમાં અમદાવાદ મુકામ કરવો. આજે શનિવાર તો થયો છે ને સોમવારે અમદાવાદમાં ઓરીસ કરવાનો હુકમ છે. અહિંઆં માની માંદગી ઘણી કપરી છે. તેમને સારૂં થવાની જરાપણ આશા નથી. કિશોરલાલ પણ નથી ને તમારે એકલાંનેજ માથે સઘળી પીડા આવી પડી છે. હવે હું તે કેમ કરૂં?"

"એમાં ગભરાવાનું કંઈ નથી. તમે બેલાશક જાઓ. સાસુજીની તમોએ જરાપણ ફીકર રાખવી નહિ. તેઓ મારાં મા જેવાં છે, એટલે તેમની બરદાસ્ત મારાથી થશે તેટલી કરીશ;" ગંગાએ ખરા અંતરથી જવાબ દીધો.

"પણ લોકો મને શું કેહે? અધુરામાં પૂરૂં પેલી પરેસાન પણ આવી નહિ," પોતાની સ્ત્રીપર ગુસ્સે થઈને કેશવલાલ બોલ્યો.

"નહિ આવ્યાં તો થયું શું? હું છું કેની? સૂરતમાં પણ કોઇ

ઘરની તપાસ રાખનારૂં જોઇએ કેની? તમે જઇને ભાભીજીને મોકલી દેજો કે બસ.'' એમ બોલી ઉકળતા પીત્તાને શાંત કીધો.

ખરેખર આવું આજે કેટલા હિંદુ ઘરસંસારમાં જોવામાં આવે છે વારૂ? દરેક ઘરમાં તમે જોશો તો નણંદ ભોજાઈ, દેરાણી જેઠાણી, દીએર ભોજાઈ, ભાઈએ ભાઇ, સાસુ વહુ, બાપ દીકરો, સર્વમાં કલેશ જોવામાં આવે છે; એક બીજાનું બેદીલ જણાય છે; અન્યોઅન્ય લડાઇ જાગે તે જોવાને સઘળા ખંતી હોય છે; અને એક બીજાનું ભુંડું થાય તેમ કરવાને તત્પર હોય છે.

પણ અહીંયા એક સદ્ગુણ મૂર્તિ એવી તો છે કે જ્યાં ત્યાં સુલેહ ને આનંદ વર્તે તેમ કરવાને મથે છે. સર્વના સ્વભાવ તપાસી લેછે. જો આ જગ્યાએ **ગંગા**ને બદલે કોઇ તેવી બીજી સ્ત્રી હોત તો ખરેખર એક લગાર રંજક મૂકતે તો સજ્જડ સળગતે. **કેશવલાલ** જાતે તાતા સ્વભાવનો છે. ઓફીસમાંથીજ સાહેબના ઓરડરથી ગુસ્સે થયો હતો, ને તેમાં પોતાની સ્ત્રી મુંબઇ નહિ આવી તેમાટે ઘણો બબડયો હતો, ને તેમાં જો જરાક સળગાવ્યું હોત તો સૂરત જાત ત્યારે ઘરમાં ધમાચકડી કરી મૂકત. પણ **ગંગા**ના બોલવાથીજ તે શાંત થયો. તેનું બોલવું એવું તો મધુર ને પ્રિય હતું કે **કેશવલાલ**નો રોષ નરમ પડયો.

થોડો વખત **ગંગા**ના પ્રિયભાષણપર વિચાર કીધા પછી, તે બોલ્યો— ''ઠીક છે, હું આજે જાઉં છું. પણ **ગંગા**ભાભી તમે માજીની બરાબર બરદાસ્ત રાખજો. હું આજે સૂરત જઈને તમારી જેઠાણીને મોકલી દઊં છું; એટલે તે તમને ઘણી સહાયકારક થઈ પડશે.''

''ઘણું રૂડું. પણ ભાઇજી, જો ભાભીજીની તબીયત સારી નહિ હોય કે મુંબઇ આવવાને રાજી નહિ હોય તો આગ્રહ કરતા નહિ. છો સૂરત રેહેતાં. અમે કાં મુંબઇમાં ઓછાં છીએ. આ સઘળાં અત્રે છે કે ની? એટલે માજીને કોઇ પાંતીની હરકત નડશે નહિ. ભાભીજી આવવાને રાજી હોય તો મોકલજો, ને તમને અડચણ પડતી હોય તો સાથે તેડતા જજો. પણ તેમને કંઈપણ વધુ કેહેતા નહિ.''

કેશવલાલ તો આ ભાષણ સાંભળીને દંગ થઇ ગયો. **ગંગા**ના ગુણની પ્રશંસા કરવા જતો હતો, તેટલામાં સાસુજી બૂમ મારે છે એમ આવીને **વેણીગવરી**એ કહ્યું ને પોતાનાંજ વખાણ પોતાનાજ મોંપર સાંભળવાને **ગંગા**ને જે અપ્રેમ હતો તે અણગમાની તક આવી નહિ. તેજ રાત્રીના **કેશવલાલ** પોતાની માતાને મળી સૂરત ગયો.

પ્રકરણ ૫૦ મું.

સાસુસેવા.

આ સમયે **ગંગાના** ઘરમાં પોંણો દઝન નાનાં મોટાં માણસો હતાં, પણ **લલિતાબાઇ**ની ચાકરી કરનાર કોઇ નહતું, મુંબઈની સહેલ સટાકી જોવામાં અને મઝા કરવામાં વહુઓ મંડેલી હતી. સઘળી પીડા બાપડી **ગંગાને** માથેજ હતી. ડાક્તરની મરજી પ્રમાણે અખંડ રાતદહાડો **ગંગા** પોતાની સાસુ પાસે બેસતી હતી, ને ઔષધ કે પાણી વગેરે તેજ આપતી હતી. જો કે સાસુજીનો કટકટીઓ સ્વભાવ કંઇ મટયો નહતો, તથાપિ એ તો ખરા તન મનથી ચાકરી કરતી હતી. **કિશોર**ની ગેરહાજરીમાં **હેમચંદ્ર** વળી પોતાના કૉલેજના વખતમાંથી પરવારતો કે તેને ઘેર આવીને બેસતો હતો. થોડા દિવસમાં તે **વેણીગવરી, કમળી, મણીકોર** તથા **રતનલાલ**ની **નવીવહુ** સાથે સહવાસમાં આવ્યો અને ત્યાર બાદ તે સર્વમાં મળી જઇને **લલિતાબાઇ**ની ચાકરીમાં એક પુત્ર પ્રમાણે રોકાતો હતો. રાત ને દહાડો **ગંગા** સાસુ સેવામાં રોકાતી તેટલું છતાં ઘરનો સઘળો બોજો તેના માથાપર હતો, તે કામ પણ કરવામાં ચૂકતી નહિ. બીજાં સઘળાં તો માત્ર શેઠાઇપર આવેલાં હતાં એટલે વ્યવસ્થાનો બોજો તેનાજ માથાપર હતો. **હેમચંદ્ર**ના કહેવાપરથી જણાયું કે અત્યાર સુધીમાં ત્રણસો રૂપિયા તો માત્ર દવામાંજ ખરચાયા હતા. **વેણીલાલ**ની નાની દીકરીમાટે ચાકર નફર રાખવાની તથા તેઓનેમાટે કપડાં લત્તાં સીવડાવવાનું કામ પણ એનેજ કરવું પડતું હતું. આટલી પીડા છતાં તે કદી પણ કંટાળતી નહિ. તે સઘળાંનાં મોં આગળ હાજરની હાજર હતી. સાસુજીનેમાટે તો **કમળી, નવીવહુ, મણીકોર** ને **વેણીગવરી** એ સૌ નામનાંજ જાણવાં. એ સઘળાં તો મુંબઇની રચના જોવાને તત્પર થઈ રહ્યાં હતાં. બારણે ફેરીઆઓ આવે ને 'ચીનૉઈ બાંગડી' બૂમ મારે કે **વેણીગવરી** બૂમ મારે, ને 'ભરવાનો સામાન' આવે કે **મણીકોર** બૂમ મારે. ઉપરાઉપરી સામાન ખરીદે, ને પછી તેના પૈસા અપાવવા **ગંગા** ભાભી પાસે આવે. અલબતાં, **ગંગા** ઘણી સદ્‌ગુણવાળી ને ડાહી હતી, પણ આવા ઉડાઉ ખરચો તેનાથી પૂરા પડેજ નહિ. તોપણ સઘળાને વીશ વીશ રૂપિયા આપ્યા, ને તેથી તુરતને માટે સહુ રાજી થઈ ગયાં.

ઘરમાં સઘળાંની સેવા ચાકરીમાં **તારાગવરીને** તો વિસરીજ જવામાં આવી હતી. તે બાપડી પોતાનાં રમકડાં લઈને એકાદા ખુણામાં ભરાઇને રમતી હતી, ને કદી એકલીજ બેસીને ખડખડાટ હસી પડીને સર્વને વિ-

રમત પમાડતી હતી. કદી વેણીગવરીની દીકરી ને નવીવહુની દીકરી સાથે તે ખેલતી ને પછી છોકરાંઓ માંહોમાંહે લડતાં ને રાવ ખાવાને સઘળાં ગંગા પાસે આવતાં હતાં. એક કલાક રમતાં નહિ તેટલામાં દશવાર લડતાં, પંદર ફરીયાદનાં કારણ લાવતાં, ને વિશવાર રીસાઇને 'જા તારી ખુત્તા' કરી દૂર થતાં ને તેટલીજવારમાં પાછાં ભેગાં થતાં હતાં. આ બાળવિનોદ ઘણો મનોરંજક લાગતો હતો. તેમના કજીયાનાં મૂળ કંઈ પણ કારણ વગરનાં હતાં. કોઇ વાર રમવાનો પોપટ નહિ આપ્યો તેને માટે, ને કોઇ વાર ચુલો લઈ લીધો તેમાટે લડતાં. ગંગા પાસે સઘળાં છોકરાં લડતાં આવતાં ત્યારે તેઓને ખાવા વગેરેનું આપી પતાવીને કાઢતી હતી. પાછાં સઘળું એક ક્ષણમાં વિસરી જઇ રમવા બેસતાં ને બીજી ક્ષણમાં લડાલડી ને ઝડાઝડી કરતાં હતાં.

આજે સવારના રવિવાર હોવાથી શેઠાણીને ઉઠાડીને ગંગાએ નહવડાવ્યા. સઘળી વહુઓ તો માત્ર ઠીઠી ઠાઠાજ કરવાને બેસતી, પણ સાસુનું શરીર આરોગ્ય રહે તેટલામાટે કાળજી તો માત્ર ગંગા રાખતી. હજી સાસુજી મરવાને સૂતાં હતાં તેટલું છતાં જરાપણ ઠંડી પ્રકૃતિનાં થયાં નહતાં. સ્નાન કીધા પછી પાછાં પોતાના સૂવાના ઓરડામાં આવી સૂતાં, ને ગંગા ઘરકામમાં રોકાઇ તેટલામાં પાણી પીવાને માટે "ગંગા, ઓ ગંગા" એમ ત્રણ ચાર વાર સાસુજીએ બૂમ મારી, તે દૂરના ઓરડામાં હોવાથી ગંગાએ સાંભળી નહિ, એટલે ગંગાપર સાસુજી કોપ્યાં.

"હું રાંડ મરવા પડી છું તેની પીડા પારકીજણીને શું પડી છે? મરૂં કે જીવું તેની કોને દરકાર છે? કયારકયારની બૂમ મારૂં છું પણ કોઈ રાંડ જવાબ દે છે? હમણા એના કુમળા માટીને કંઇ થયું હોત તો આમ બરદાસ્ત રાખતે કે?" આમ સાસુજી બડબડાટ કરતાં હતાં તેટલામાં ગંગા આવી પહોંચી. "શું છે સાસુજી?" એમ પૂછતાંજ જોઈ લ્યો સાસુજીનો કોપ!

"સાસુજીની મોકાણ છે, બીજું શું હોય?" સાસુએ જવાબ વાળ્યો.

"તમોને જે જોઈતું હોય તે લાવી આપું, તમે જરા પણ સંતાપ કરતાં નહિ." ગંગાએ ઉત્તર વાળ્યો.

"બાવા હું તો હવે આ ઘરથી ઘરાઇ ગઈ છું, મારે તારા ઘરમાં રેહેવું નથી. આજથી આ ઘરમાં રેહે તેને માથે આખા મુંબઇ શેહેરનું પાપ. મારી ગંગા મા, મારા ગંગા બાપ મને તું આજને આજ સૂરત મોકલી દે તો તને પગે લાગું. હુંજ રાંડ હૈયાફુટી કે તારા તુકડા ખાવા આવી! મારા માટીનું ઘર મેં ફોકટમાંજ છોડયું. મેં જાણ્યું કે સૂરત

કરતાં મુંબઇમાં વધુ સુખ મળશે, પણ "ઘરનાં ઉઠયાં વનમાં ગયાં તો વનમાં લાગી લાહે" તેમ જ્યાં જઇએ ત્યાં નસીબ તો તેનું તેજ કેની? પેલી રાંડ રામજણી સૂરતમાં સંતાપે ને અહીંયા તારો સંતાપ!"

"સાસુજી માફ કરજો! મારાથી કંઇ તમને ગુસ્સે થવાનું કારણ મળ્યું હોય તો મને કહોની, તમારે જોઇએ શું?"

"તારી ને મારી મોંકાણ જોઈએ છે. મને આજે ને આજે તું સૂરત મોકલ. ક્યાર ક્યારની પાણી પાણી બુમ મારૂં છું, આ ગળું તો સૂકાઇ જાય છે, પણ સાંભળે છે કોણ? સૌ પોત પોતાનું સંભાળે છે, પારકી-જણીને મારી શી પીડા છે? પોતાની મા માંદી હોય તો જરાપણ ખસે કે?"

"સાસુજી, તમે એમ નહિ બોલો! હું શું તમારી સેવા કરવામાં કંઇપણ કચ્ચાસ રાખું છું? હું તમારા મોં આગળ રહું છું, ને હવે તમે મને દોષ દોછો એ ઠીક નહિ. તમારા દીકરા આવે ને પછી સૂરત જજો, પણ મારે માથે શું કામ દોષ મૂકો છો? ઘરમાં શું થાય છે તની સંભાળ પણ મારે માથે છે, તે તમે જાણો છો. જરાક હમણાજ તમારી પાસેથી ખસી તેમાં આટલી બધી વાત બને એ ઠીક નહિ!" ગંગાએ આંખમાં આંસુ લાવતાં કહ્યું.

"બેસ બેસ, બહુ ડાહી છે તે જાણું છું. તું પણ પેલી **તુળજા**નીજ ભણાવેલી કેની?"

"તમે કેહેવા યોગ્ય છો ને હું સાંભળું છું, બાકી જે રીતે મારી માની ચાકરી કરૂં તેજ રીતે તમારી કરૂં છું–હશે, લ્યો આ પાણી." આમ કરીને તુરત ઠંડું બરફ નાખેલું પાણી આપ્યું. તે પાણી પીતાં **લલિતા**બાઇના દાંત કળી પડયા કે પાછો બડબડાટ ચાલ્યો, પણ **ગંગા**એ તેપર કશું લક્ષ આપ્યું નહિ.

કેટલી વહુ આવાં સાસુનાં મેહેણાં ટોણાં સાંભળવા છતાં ખરા પ્રેમથી તેની ચાકરી કરશે? કોઇકજ. * * * *

સંધ્યાકાળે **ગંગા**ના ઘરના પાછલા ભાગમાં એક આશરે પંદર વરસનો છોકરો ફરતો હતો. આ છોકરો ઘણી વેળાએ **મોતીલાલ** તરફથી કાગળ પત્રો આપવાને આવતો હતો. એકવાર તેણે ઘરમાં આવીને **કમળી**ને એક પત્ર આપ્યો હતો, પણ તેનો જવાબ દેવાને **કમળી** તૈયાર નહતી. તે સદાનીજ હવે કુંજરી થઇ હતી, તેના ગાલપરની લાલી જતી રહી હતી, તેનું હસવું નાસી ગયું હતું, તેનું ભિતર બળીને ખાખ થયું

હતું અને તે બાપડીનું હરવું ફરવું હવે તદ્દન ભાગ્યા પગનું હતુ ને તેથી તે કોઇને પણ જવાબ આપવાને ના પડતી હતી.

લલિતાબાઇ અને **ગંગા** વચ્ચે વાતચીત થયા પછી **કમળી** બાગના એક ભાગમાં બેઠી હતી. તેની સાથે કોઇ ન હતું. તે એકલીજ નીચી મુંડી ઘાલીને બેઠી હતી, તેના મનમાં ઘણાક તર્કવિતર્ક થયા કરતા હતા. જોનારને તુરત જણાતું હતું કે તેના ગાલપર ઉષ્ણપાણીનાં બિંદુઓ હમણાંજ ઠરી ગયાં છે.

બાગમાં ફરતો એ છોકરો, જેવી **કમળીને** જોઇ તેવો તેની પાસે આવ્યો. નજીક આવ્યા પછી પોતાનું મોં હસતું રાખીને પોતાની તરફ **કમળા**નું ધ્યાન ખેંચવાનો તેણે પૂરતો પ્રયત્ન કીધો, પણ તે વ્યર્થ.

અંતે ઘડી બે ઘડી જેટલો વખત ઉભો રહીને તે બોલ્યો–કેમકે તેનું જે કામ હતું તે છુપું હતું.

"**કમળા** બેહન!" તે છોકરો બોલ્યો.

"શું છે? હવે મને સંતાપવાનું કશું કારણ નથી," ઉંચે જોયા વગર જવાબ દીધો.

"આ તમારે માટે પત્રિકા છે," એમ કહીને તે છોકરે હાથમાં તે ચીઠી આપી. "ઘણી જરૂરની ચીઠી છે, એનો જવાબ તાકીદે જોઇયે છે. ચાર લીટી પણ નથી. તુરત વાંચી જવાબ મોકલાવજો." હાથમાં કાગળ લઈ **કમળી**એ તે વાંચ્યો.

"હું તમોને મળીશ," કાગળમાં લખ્યું હતું. "પ્રાણવલ્લભે! પ્રિય **કમળી**!–રે મારી ભવિષ્યની–મને ક્ષણભર મળશે? મળજે."

હાયનો એક નિશ્વાસ **કમળી**એ ઘણા જોરથી મૂકયો. તે બોલી, "હવે એ લલુતા બાટીજ," એમ બોલી ને તે ધીમે ધીમે લથડતી લથડતી ઘરમાં ગઇ, ને કાગળ ફાડી નાંખ્યો.

પ્રકરણ ૫૧ મું.

લલિતાનું મૃત્યુ.

લલિતાબાઇનો મંદવાડ ધીમે ધીમે વધવા માંડયો, ને જ્યારે **કિશોરલાલ** ભરૂચથી પાછો ફર્યો, ત્યારે તેની તબીયત તદ્દન હાલબેહાલ હતી. **કિશોર** આવતાને વાર પોતાની માતાના સૂવાના ઓરડામાં ગયો ને તેનો ચેહેરો જોતાંજ તેની ખાત્રી થઇ કે હવે બાઇ ઘણા દિવસનાં પરોણાં નથી. **કિશોર**ના ઘેર આવવાથી **ગંગા** ઘણો હર્ષ પામી, તથાપિ

તે કંઇ પોતાના **પ્રાણનાથની** પછાડી દોડીને બીજાં કામમાં ખલેલ પાડે એવી ગાંડી ઘેલી થઇ નહિ. પોતાનું સઘળું કામ તે યથાસ્થિત બરોબર ચલાવતી હતી; એટલુંજ નહિ પણ **કિશોરના** ઘેર આવ્યા પછી પોતાનાં પૂજ્ય સાસુજીની સેવામાં વધારે તન દેવા લાગી. આપરથી એવું માનવાનું કારણ નથી કે તે પેહેલાં ઓછા મનથી સેવા કરતી હતી.

વૈદોએ **લલિતાબાઇની** તદન આશા મૂકી ને ઔષધ આપવું પણ બંધ પાડયું. **કેશવલાલ** પોતાના સાહેબ જોડે અમદાવાદ ગયો ખરો, પરંતુ તેનું મન ત્યાં ટકયું નહિ. સૂરતમાં ગયો ત્યારે સહજ ધાંધળધુંધળ કીધી, પણ એવા તેના તોફાનથી ડરી જાય તેવી **તુળજાગવરી** ન હતી. તે જો કે હસમુખી હતી, તોપણ સાસુના દુઃખે સ્હોરાંયલી ને સુકાયલી જેવી દિસતી હતી, ને કદીમદી બહુ તીક્ષ્ણ કટાક્ષ મારવામાં નિપુણ હતી. **કેશવલાલે** ઘણું કહ્યું ત્યારે ટપ દેતી કે બોલી જે "માને માટે એટલું બધું લાગતું હતું તો તમેજ કાં આવ્યા ?" આ શબ્દો વજ્રબાણ પેઠે **કેશવલાલના** મનમાં વાગ્યા, ને અમદાવાદ જઇને બે માસની રજા લઇ તે પાછો મુંબઇ આવ્યો.

એક દિવસે સંધ્યાકાળે **લલિતાએ** પોતાનાં પુત્ર પુત્રી તથા વહુવારૂ સર્વેને પોતાની પાસે બોલાવ્યાં, ને જણાવ્યું કે હું જલદી મરણ પામવાની છું, માટે મને પાછી સૂરત લઇ જાઓ કે અશ્વિનિકુમારનો કાંઠો પામું. તે બહુ દયા ઉપજે તેવે હલકે સ્વરે બોલી, ને તેનું આ વેળાનું બોલવું એવું તો કરુણામય હતું કે સૌની આંખોમાંથી અશ્રુની ધારાઓ વેહેવા લાગી. ઘણાં ઘરડાંનાં મનમાં એવો વેહેમ હોય છે કે તીર્થને કાંઠે મરણ થાય, ને ત્યાં અગ્નિદાહ કરવામાં આવે તો તેથી તેના આત્માનું શ્રેય થાય છે. સૂરતનો ગુપ્તેશ્વરનો કાંઠો ઘણો પવિત્ર ગણાય છે, ને તાપી નદી તે સૂર્યની પુત્રી છે તેના સમક્ષ બળવું તે કંઇક મોટા ભાગ્યની વાત ગણવામાં આવે છે. એ કાંઠાના પવિત્રપણા માટે એવું કેહેવામાં આવે છે કે ત્યાં જે પ્રાણીને અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવે છે તેનું એક પણ હાડકું બળ્યા વગર રેહેતું નથી. બાળ્યા પછી જે ફુલ પડે છે તેવાં ફુલ પણ કવચિતજ ત્યાં રેહે છે. તાપી નદીનો કાંઠો ગંગા–યમુના જેવો પવિત્ર ગણાય છે, ને તેથી સૂરતમાં મરવાનું **લલિતાએ** વધારે પસંદ કીધું.

કિશોરે કહ્યું, "મા, અહિંયાથી તને પાછી સૂરત લઇ જવી એ ઘણું મુશ્કેલ છે, માટે અહીંઆજ રહે તો ઘણું સારૂં. આપણે હોંશિયાર ડાકતરની દવા કરીશું."

"ભાઇ, અમથાં વેવલાં મૂકી દે," ડોસીએ પાંચ કકડે એક વાકય

પૂરું કીધું. તેટલામાં તો શ્વાસ બહુ ચઢી આવ્યો ને બે મીનીટ બોલી શકી નહિ. પછી પાછી શુદ્ધીપર આવી ને તે બોલી: "હવે મારૂં આવરદા આવી ચુક્યું છે. મને ખાત્રી થઇ છે કે હું ભાગ્યે અઠવાડિયું કહાડીશ, તો પછી વૈદ ને ડાકતરને પૈસા ખવડાવવા શા કામના? આવરદાએ ઉપાય છે, તો હવે આવરદાની દોરી તૂટવાપર આવી છે ત્યાં ફોકટનાં ફાંફાં શામાટે, ભાઇ, મારવાં જોઇયે? હવે તો શ્રીજીબાવાનું ભજન કરી લેવાનું રહ્યું છે. હવે કંઇપણ વિચાર વગર મને મારે સૂરત લઇ જાઓ." તુરત ડોસીને પુષ્કળ હાંફ ચઢી આવી ને બોલતી અટકી પડી; પણ થોડી પળ પછી પાછું બોલવું શરૂ કીધું. "ભાઇ મારા ભાગ્યનો પાર નથી, ને મને મરવાનું જરા પણ દુઃખ નથી. ત્રણ ત્રણ દિકરાની ખાંધે ચઢીને જવું, દીકરાના દીકરા જોવા, સકુળની વહુઓ મારી ચાકરી કરે એ કંઇ જેવું તેવું નસીબ છે કે? દીકરી **ગંગા!** મારી પાસે આવ, મને માફ કર, મારાથી જે જે કંઇ બોલાયું ચલાયું હોય તે માફ કરજે. તારા જેવી સકુળની સદ્‌ગુણી વહુ મને મળી છે એ મારૂં ધન્યભાગ્ય છે. ભાઇઓ, જેવી મારી ચાકરી એણે કીધી છે તેવી કોઇએ કીધી નથી. મેં ગમે તેટલા તરફોડા કીધા હશે, ગમે તેટલી ગાળો ભાંડી હશે, ગમે તેટલો ગુસ્સો કીધો હશે પણ એ એક શબ્દ સરખો પણ બોલી નથી. રડ નહિ, **ગંગા**, હું તને મારી **કમળી** સોંપી જાઉં છું, તેની બરદાસ્ત, તેની તપાસ તારે રાખવાની છે. જરાપણ વીલી મૂકતી નહિ. હમણા હમણા એની હાલત બગડી ગઇછે, પણ તારી બેહેન માફક ગણીને તેની બરદાસ્ત કરજે."

લલિતાએ આટલું બોલીને આંખો મીચી દીધી ને સૌને તેના શબ્દો કાળજામાં લાગ્યા. તુરતજ સૌએ સૂરત જવાની તૈયારી કીધી. સૂરત ગયા પછી ઘરની પડશાળમાંજ ડોસીનો ખાટલો ઢાળ્યો. ત્યાં આવતાં તો વધારે શરીર બગડયું, ને ઘરેડો ચાલ્યો. **કેશવલાલે** આવીને **કિશોરને** કહ્યું, "હવે માજી ઘડી પળનાં છે. બહુ ભાગ્યશાળી કે સઘળાં આવી પહોંચ્યાં છે. પુણ્યદાન કરાવવું હોય તે કરાવી લો." સૌની મરજી સાચવવાને **કિશોરે** તે માન્ય કીધું. આસપાસનાં સગાં સંબંધી પણ આવી પહોંચ્યાં હતાં. ગંગાપાન, જમનાપાન, રમણ રેતી ને ચરણામૃત વગેરે પવિત્ર મનાતી વસ્તુઓ **લલિતા**ના મુખમાં મૂકી, ને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પુણ્યદાન કરાવ્યું. **કમળી**, 'ઓ મા, ઓ મા' એવા કોમળ સ્વરે **લલિતા**ની નજીક આવીને આક્રંદ કરવા લાગી, ને તે બોલી, "હાય હાય, હવે મારો તો કોઇ વાલી વારસજ નથી, મારૂં શું થશે? ઓ મા, તારા

પેહેલાં હું કાં ન મોઇ, મારા દહાડા હવે કેમ જશે ?" આમ આક્રંદ કરતી જોઇ ગંગા તેને દૂર લઇ જઇને દિલાસો આપવા લાગી. સઘળાંજ રડતાં હતાં. **કિશોરલાલ** રાત ને દિવસ તેની આસપાસ બેસી રેહેતો હતો. **કેશવલાલે** ડોસીને પૂછ્યું કે, "તારી કંઇપણ ઇચ્છા છે, હોય તો તે કેહેજે." તેણે ગૌદાન કરાવવાનું કહ્યું ને તુરત એક સવત્સી ગાયનું દાન કરાવ્યું. સઘળાંઓ આસપાસ બેસીને તેમની તબીયત સાચવતાં હતાં. ડોસીથી કંઇપણ ખવાતું નહતું, ને સાબુ ચોખાની કાંજી પાવામાં આવતી તે પણ પચતી નહિ.

આ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ ને ત્રણ રાત્રિ વિતિ ગયાં. ચોથા દિવસના પ્રભાતમાં સહજ **કિશોરની** આંખ મળીછે, તેવામાં **કેશવલાલે** બૂમ મારી, "ભાઇ, ભાઇ ઉઠોની, આપણાં માતુશ્રીની તબીયત જુઓ." તુરત હાંફળો ફાંફળો **કિશોર** ઊઠયો ને જેવો જોવા જાય છે તો ત્યાં માત્ર છેલ્લાં ડચકીયાં ખાતી પોતાની માતાને જોઈ. બૈરાંઓએ આસપાસ કળાહોળ જેવું કરી મૂકયું, અને એક પળમાં **લલિતા**બાઇ આ દુનિયામાંથી પોતાનો આત્મા ઉઠાવી ચાલતાં થયાં. હાથ, પગ ને આખું શરીર ઠંડુંગાર થઇ ગયું. થોડીવારે દેહના પંચતત્વના બંધારણમાંથી ચાર તત્વ ઉડી ગયાં ને માત્ર પૃથ્વીનો ભાગ પડયો રહ્યો.

ઘરમાં જે રડારોળ થઇ રહી, તેમાં **કમળીનું** આક્રંદ ખમાય તેવું નહતું. તે સર્વથી વધારે તીક્ષ્ણ લાગણીથી રડતી હતી. તેણે પોતાના કેશ તોડી નાંખ્યા, માથું કુટી નાંખ્યું, ને છાતીમાંથી રક્ત કાઢયું. "હવે હું કોને આશરે રહીશ! રે માજી! તેં કંઇ મારો વિચાર કીધો! હાય! હાય! મારે માથે પરમેશ્વરે વૈધવ્ય દુઃખ આપ્યું તે હું ખમી શકી, પણ હું હવે કોને આસરે જઇશ? રે માવડી, મને તારી સાથે કેમ નહિ તેડી લીધી? મને એકલવાઇ મૂકતાં તને વિચાર નહિ થયો ? રે મારૂં શું થશે ?" એવા તેના શબ્દોએ તેના ભાઇઓની ધીરજ મૂકાવી દીધી. **વેણીલાલ** પણ આવી પહોંચ્યો હતો ને તે પોતાની માના આ સમાચાર જાણતાંજ દિગ્મૂઢ જેવો બની રહ્યો હતો. **કેશવલાલ** ફીકરમાંજ ગુંથાઇ ગયો, કેમકે અત્યાર સુધી તેને ઘરની ફીકર નહતી, ને જો કે **કિશોરને** માથે સઘળું હતું, તોપણ હવે કેમ થશે, સહુ સંપ રાખીને રેહેશે નહિ તેની ફિકર તેને પડી. **વેણીલાલને** કેદખાનામાં પણ થયું નહોતું તેવું દુઃખ આ વખતે ઉત્પન્ન થયું.

ચૈતન્ય રહિત શબને છાણ માટીથી જમીનપર ચોકો કરીને સૂવાડયા પછી પ્રાણપોક મૂકીને સર્વે ઘરમાંથી બહાર નિકળ્યાં. ન્યાતીલા ને સગાં

વહાલાંઓ આવી પહોચ્યાં. પછી કરકટી બાંધી સ્મશાન લઇ ગયા. વડીલ **કેશવલાલે** આગ-મૂકીને પોતાનું પુત્ર તરીકેનું ઋણ અદા કીધું. સર્વ સ્નાન કરી પાછા ઘેર આવ્યા, તોપણ **કમળીનું** કકલાણ સમ્યું નહતું. **કિશોર** ને **કેશવલાલે** ઘણી સમજાવી તેણીને શાંત પાડી. દશા, અગિયારમું, બારમું વગેરે ક્રિયા કરીને **કેશવલાલ તુળજાને** તેડીને પોતાની નોકરીપર ગયો. **વેણીલાલને** સૂરતની અદાલતમાં નોકરી અપાવી તેથી તે સૂરત રહ્યો, ને **ગંગા, કમળી** ને **કિશોરલાલ** પાછાં મુંબઇ આવ્યાં. સૌથી નાની દીકરી પોતાને સાસરે ગઇ.

પ્રકરણ પર મું.

એ શું થયું ?

લલિતાબાઇના મરણને ઘણો લાંબો સમય વીતી ગયો છે. **કમળી** ઘરમાં આવીને રહી છે, પણ તેની તબીયત સારી થવાને બદલે વધારે વધારે બગડતી જાય છે. તેના મોંપર તેજ હવે રહ્યું નથી ને તે ખરેખરી તરુણાવસ્થામાં બુઢી ડોસી જેવી જણાય છે. ઘરમાં કામકાજ કરે છે, ને પોતાની ભાભીને કશી પાંતીએ ઇજા આવવા દેતી નથી, પણ તેના કામમાં કંઈપણ ઢંગધડો હોતો નથી. **મોતીલાલ** ઘણો વખત થયાં **કિશોરને** ત્યાં આવતો બંધ થઇ ગયો છે. કંઇ તેને પોતાને અપમાન થયું હોય તે કારણથી નહિ, પણ એ ઘરમાં જ્યારે જ્યારે **કમળી** રહે છે ત્યારે ત્યારે એને જવુંજ ગમતું નથી. તે પોતાના ઘરમાં હીઝરાયા કરે છે. તેની ઉંઘ બંધ થઈ ગઇ છે, ને પોતાના ધંધામાં ચિત્ત લાગતું નથી. **કિશોરલાલ** કદી કદી તેને મળવા જાય છે, ત્યારે તેની જીભના ટેરવાપર કેટલાક શબ્દો આવે છે, ને **કિશોર** તે સાંભળવાને તત્પર જણાય છે, પરંતુ નીકળેલા શબ્દો હોઠમાંજ સમાઇ જાય છે. અગરજો **કિશોરલાલ** આ સઘળું જાણતો હતો, પણ તેનાથી તે બાબતમાં કંઇપણ થાય તેવું નહિ હોવાથી તે મુંગોજ રહેતો હતો.

કમળીના સુખ માટે **કિશોર** તથા **ગંગાને** ઘણી કાળજી હતી; પણ ઈલાજ શો? **કમળી** ડાહી ને સમજુ હતી, ભણેલી ને સાથે ગણેલી હતી, ગંભીર ને વિવેકી હતી, પણ જ્યારે હૈયાના ભિતરમાં અગ્નિ સળગે છે ત્યારે તે છાંટવાની શક્તિ અલ્પ સામર્થ્યના મનુષ્ય પ્રાણીમાં હોતી નથી, તો એક અબળાનું શું ગજું? તેણે પોતાનો વખત ગાળવાનેમાટે એક કન્યાશાળામાં ઉપરીપદ લીધું, પરંતુ ત્યાં પણ ગોઠ્યું નહિ, તેથી

બે માસમાં કંટાળી તે નોકરી છોડી દીધી. હાલમાં તે ઘરના એકાદા ખુણામાં ભરાઇને વખત બેવખત રડવાનાં ડચકીયાં ખાતી જણાય છે, ને **ગંગા** તેને ઘણું સમજાવે છે, પણ તેના હૃદયમાં કંઇજ ઉતરતું નથી. તેની શરીર શક્તિ એવી તો નિર્ગત થઇ છે કે સર્વ કોઇના લક્ષમાં આવ્યું કે તે હવે બચવાની નથી.

એક દિવસે પ્રભાતના **ગંગા** ને **કિશોરલાલ** બંનો વાતે વળગ્યાં છે, ને **કમળા**ની સ્થિતિ સંબંધી વાતચીત કરે છે. **ગંગા**એ જણાવ્યું કે, "મોટી બેહેન ઘણાં ગળી ગયાં છે, ને તેમના શરીરમાં માત્ર હાડકાં ને ચામડીજ રહ્યાં છે. પતિવ્રત પાળવું એ દુર્ઘટ છે, પણ દેશાચાલનો ઉચ્છેદ શી રીતે થાય! ગઇ કાલે મેં **મોતીલાલ**ને આપણી વાડી તરફ જતાં જોયો તો તે પણ સરડાઈ ગયો છે, ને મને લાગ્યું કે જો એ બંનોનાં લગ્ન નહિ થાય તો બેશક એકનું તો શું પણ બંનોનાં મરણ નીપજશે. હવે કંઇ ઇલાજ થવો જોઇએ." "પણ શું ઇલાજ કરીએ?" **કિશોરલાલે** પૂછ્યું. "મેં આઠેક દિવસપર **મોતીલાલ**ને કહ્યું કે 'આમ શરીરનું જતન નહિ રાખશો તો થોડા દિવસમાં મરણ પામશો, માટે શી મરજી છે તે જણાવો. તમારે ખાતર કંઇપણ સંકટ વેઠવાને હું તૈયાર છું.' આનો કંઇપણ જવાબ તેણે દીધો નહિ. મેં પુનર્લગ્નની વાત કાઢી, ત્યારે તો તે વાત તેને ગમી નહિ. મને વાતમાં ને વાતમાં જણાવ્યું કે 'જેટલું વૈધવ્ય પાળવું ને એક-પતિવ્રત પાળવું આપણા આર્ય શાસ્ત્રમાં ઉત્તમ છે તેટલું પુનર્લગ્ન કરવું ઉત્તમ નથી. પુનર્લગ્ન એ સદ્‌ગતિનો, ને સ્ત્રીના સતીપણાનો ઉત્તમ માર્ગ તો નથીજ! પતિવ્રતમાં જેટલું પારલૌકિક સુખ સમાયલું છે તેટલું તે તજવામાં નથી. જેમનાથી શિયળ નહિ સચવાય તે ભલે પુનર્લગ્ન કરે, પણ તે સારૂં તો નહિજ.' પુનર્લગ્ન કેટલે દરજ્જે સારાં છે તેમાટે કેહેતાં તે બોલ્યો, 'લૂટ એ જાતે ખરાબ છે, પણ એક માણુસ ખુન કરે ને પછી લૂટ કરે તેના કરતાં એકલી લૂટ કરે તો તે ભલી, પણ તેપરથી લૂટ સારી ઠરતી નથી. પુનર્લગ્ન એ ઉત્તમ તો નહિજ. પણ વ્યભિચાર, ગર્ભપાતાદિક હડહડતાં પાપો કરે તેના કરતાં પુનર્લગ્ન વધારે સારાં, તેટલોજ મારો મત છે.' આવા તેના વિચારપરથી હવે કંઇ મરજી જણાતી નથી. પણ મેં ગઇ રાત્રિના નિશ્ચય કીધો છે કે **મોતીલાલ**ને હું સમજાવીશ, ને **કમળી** બેહેનને તું સમજાવ, અને એ બંનો સુખી થતાં હોય તો આપણાપર જેજે સંકટ પડે તે સહન કરીશું."

આટલી વાત થાય છે કે તુરત **રામા** ઘાટીએ આવીને કહ્યું કે હજી આજે **કમળી** બેહેન કેમ ઉઠયાં નથી? દંપતિ એકદમ ઊઠીને તેના ઓરડા

તરફ ગયાં. બારણાં ઠોક્યાં, પણ કોઇએ ઉત્તર દિધો નહિ, તેથી **ગંગા** ઘણી ગભરાઇ, ને તુરત બારણાંનાં સ્ક્રુ કઢાવીને અંદર જાય છે, તેવામાં એક ભયંકર દેખાવ નજરે પડયો. **કમળી** બેફામ અવસ્થામાં પડેલી હતી, ને તેનો આત્મા તેનો ત્યાગ કરી ગયો હતો. આ દેખાવ જોતાંજ **ગંગાને** એકદમ મૂર્છા આવી ગઈ ને તે **કમળીની** પડોસમાં ધમ દેતી કે પડી, પણ તે પડે છે તેટલામાંજ એક બીજા માણસે આવીને કહ્યું કે, "ગઇ રાત્રિયે **મોતીલાલે** આત્મહત્યા કીધી છે, ને સવારમાં તેનું શબ કાઢયું છે."

કિશોરલાલ ગમે તેટલો ધીર મનનો હતો, પણ આ બે સમાચાર અકસ્માત્ બનતાં તેનું મન સ્વાધીન રહ્યું નહિ. તે એકદમ રડી પડયો, ને તેના તેવા આક્રંદથી આસપાસનાં દક્ષણી ને ગૂજરાતી પડોસીઓ આવી પહોંચ્યાં. સઘળાં આ બનાવ જોઈને ઘણાં ગમગીન થયાં, ને **કમળી** બેહેનની લાયકીનાં વખાણ થવા લાગ્યાં. **ગંગા** જ્યારે શુદ્ધિપર આવી ત્યારે તેના રડવાનો તો કશો પણ પાર ન રહ્યો. "ઓ મોટી બેહેન, અરે મા-શપર આટલો બધો કોપ, હજી સાસુજીને મુઆને વર્ષ દહાડો તો હમણા થયો છે, તેટલામાં તમે મને બદનામ કીધી! હાય! હાય! હું લોકોને શું મોઢું બતાવીશ? લોકો મને શું કેહેશે? ન્યાતજ્યાતમાં શું કેહેવાશે? ભાઇજી શું ધારશે? અરે મેં શું તમને ઓછું પાડયું કે મને આમ છેહ દીધો!! લોકો કહેશે કે મેં કંઇપણ કહ્યું હશે, પણ ઓ બેહેન, તમે આમ મને કાં તળવળાવી વારૂ? ઊઠો, રે જરા તો બોલો! **ગંગા** ભાભી કહીને હવે મને કોમળ સ્વરે કોણ બોલાવશે? મારી દીનમુદ્રા જોઈને હવે મને કોણ પૂછશે કે તમને શું થયું છે? મારી માની જણી બેહનની કોણ ગરજ સારશે? હાય હાય, હવે હું એકલવાઇ થઇ રહી!" વગેરે વિધ વિધ ભાતે વિલાપ કરીને અશ્રુની નદી વેહેતી કીધી. તેનું રડવું કેમે કર્યું સમાય નહિ. તે **કમળીના** ગુણનું રુદનરાગમાં ગાનજ કરવા મંડી પડી. તેની સભ્યતા ને હેત પ્રીતની પ્રશંસા કરતાં તે વધારે વધારે રડવા લાગી. પડોસીઓએ ઘણુંએ સમજાવી; ને એમાં ઇલાજ નથી, ઇશ્વર આગળ કોઇનું ચાલતું નથી, મૃત્યુની બુટ્ટી નથી વગેરે ઘણી-ક રીતે દલીલોથી છાની રહેવા માટે તેને કેહેવા છતાં તેનું હૈડું સમાયું નહિ. પોતાની વાહાલી દીકરી તરફ પણ તેણે કંઇ નજર કીધી નહિ. **કિશોરલાલ** તો એવો સ્તબ્ધ થયો હતો કે પેહેલાં જે રડયો તેજ રડયો. પછી તેનાથી નહિ બોલાય ને નહિ રડાય. ગળે ફાચકી બંધાઇ ગઈ ત્યાં સુધી તેના શરીરમાં શોષ પડયો. આ વખતે

કોઇપણ તેને દીલાસો આપનાર નહતું-ને જે હતો તે માત્ર **રતનલાલ** હતો. પણ તેનાં ગાત્ર તો આ વર્ત્તમાન સાંભળતાં પૂરાંજ ગળી ગયાં હતાં. ઘરનાં ચાકરનફર સર્વે રડવા લાગ્યાં, કેમકે **કમળી**એ કોઇદિવસે કોઇપણ ચાકરને તુંકારો કીધો નહોતો, કોઇને અપમાન આપ્યું નહતું, તેમ સઘળા પ્રત્યે પુષ્કળ વહાલ બતાવતી હતી. સૌ તેને ચહાતા હતા ને સૌને તે ચહાતી હતી.

લગભગ આ રડારોળમાં બે કલાક વીતી ગયા. સ્ત્રીમાં માત્ર **ગંગા** હતી, એટલે બીજાં દૂરનાં સગાંને તેડાવી મંગાવ્યાં, ત્યાં સુધી તેજ માત્ર રડતી હતી-એક આંખમાંથી શ્રાવણ ને બીજીમાંથી ભાદરવો વેહે તેમ રડતી-વેહતી આંખે તે પડી રહી. **મોતીલાલ**ના ઘરમાં તો અત્યંત કલ્પાંત થઇ રહ્યું હતું. તેની પ્રકૃતિ બગડતી જાણી, તેનાં માબાપ મુંબઇ આવ્યાં હતાં, તેથી આ બનાવ જોયો એટલે તેમના કલ્પાંતનું તો પૂછવુંજ શું ? **મોતીલાલ** સૌથી વધારે લાડવાયો હતો, ને તેની માતાએ તેની તબીયત માટે અનેક બાધા આખડીઓ લીધી હતી. તેની મરજી નહિ જોઇ, પાછળથી કોઇએ પણ તેને પરણવા માટે આગ્રહ તો શું, પણ કેહેવું સરખુંએ મૂકી દીધું. તેમાં આ અકસ્માત્ બનાવથી તેમનાં કાળજડાં વિંધાઇ ગયાં. તે વૃદ્ધ ડોસા ડોસીનું આક્રંદ, અશ્રુપાત ને વિલાપ જોઇને દરેક જણનાં હૃદય ફાટી જતાં હતાં.

કિશોરલાલને ઘેર તેનાં સગાંવાહાલાં આવ્યાં ને **કમળી**ને ઉંચકી લાવી કરકટીપર સુવાડી ને સ્મશાનમાં લઇ ગયાં. **મોતીલાલ**ના શબને પણ ત્યાંજ લાવવામાં આવ્યું હતું. સ્મશાનિયા સર્વને આ અકસ્માત્ બનાવથી, **કિશોર** ને **મોતીલાલ**ના પિતાપર પડેલા દુઃખથી ઘણું લાગી આવ્યું હતું. સમય કેવો બન્યો ! એકજ દિવસે, એક બાજુએ, એકજ વખતે, એકજ સ્થળે, બે જુદી જુદી જ્ઞાતનાં છતાં એક બીજાને એક બીજા માટે બાળવામાં આવ્યાં. સઘળા શોક કરતા ઘેર આવ્યા. **કિશોર**ના મિત્રોએ તેને ઘણો દિલાસો આપ્યો, પણ તેની પોતાની બેહેન પ્રત્યે અથાગ પ્રીતિને લીધે તે કેટલાક દિવસ સુધી શાંત થયો નહિ. દશ દહાડામાં તો **ગંગા**નું મુખડું કરમાઇ ગયું ને તેની કાંતિ ઘણી ક્ષીણ થઇ ગઇ. આવી તેની સ્થિતિ જાણીને તેનો બાપ તેને મળવાને આવ્યો; ને બંનો જણને પોતા સાથે પુણે લઈ જવાનો આગ્રહ કીધો, પણ તે કોઇએ માન્ય કીધું નહિ. તે ચાર પાંચ દિવસ રહ્યો ને પછી ઘણો દિલાસો દઇ પાછો ગયો.

કમળીના મૃત્યુ પછી એકાદ માસે સવારના તેજ **રામા** ઘાટીએ

કિશોરના હાથમાં એક પાકીટ લાવીને મૂક્યું, ને જણાવ્યું કે તે **કમળી** બેહેનની ટેબલપર બીડેલું પડેલું હતું. એ પાકીટમાંથી બે પત્રો બીડેલા મળ્યા, તેમાં શું હતું?

પ્રકરણ ૫૩ મું.

બે પત્રો!

એ પત્રમાં શું હતું? **કિશોરલાલે** પેહેલે તે પત્ર તપાસ્યો, પણ એ ઉપરથી તે કંઈપણ અનુમાન બાંધી શક્યો નહિ. **કમળીનું** ને સાથે લાગું **મોતીલાલનું** મૃત્યુ ઘણું સંશય ભરેલું હતું. અને કંઈપણ શોધ ખોળ કરતાં પત્તો હાથ લાગે એવું **કિશોર** ધારતો હતો, પણ જ્યારે કશોજ પત્તો હાથ લાગ્યો નહિ, કોઇપણ રીતે આ ગૂઢ મૃત્યુની બાતમી મળે તેવું જણાયું નહિ ત્યારે તે નિરાશ થઇને બેઠો. આ પાકીટમાંથી કંઇપણ ખુલાસો મળશે એવું ધારીને એણે તે ફોડ્યું. તેમાંથી બે જુદા જુદા પત્રો મળ્યા, એક **કમળી**નો લખેલો હતો, ને બીજો **મોતીલાલ**નો લખેલો હતો. **મોતીલાલ**નો પત્ર નીચે પ્રમાણે હતોઃ–

"**કમળા**–આપણા મીલાપને તથા આપણો પત્ર વ્યવહાર બંધ થવાને ઘણો કાળ વીતી ગયો છે, તો હવે આ મારો છેલ્લો પત્ર, જે તમારી તરફ મોકલું છું તેપર તમો કંઇપણ રોષે ન ભરાતાં સ્વીકારશો–એટલાજમાટે કે હવે જેને તમે ભાઇ પ્રમાણે ગણ્યો છે તે તમારો ભાઇ હવે આ દુનિયાનાં દર્શન ઝાઝો કાળ કરવાને રાજી નથી.

"ખરી પ્રીતિ–સ્નેહ એ મનુષ્ય જીંદગીમાં પૂર્ણ વિશ્રાંતિનું કારણ છે, પણ જે મોટા મોટા દુઃખદાયક પર્વતો આપણા વચ્ચે પડેલા છે તે ઉલંઘીને આ સુખાનુભવના આનંદભુવનમાં જઈ શકિયે એવું બનવું બહુ વિકટ છે. એક વખત એવો હતો કે હું તમારી સાથે ને તમે મારી સાથે લગ્ન કરવાને આતુર હતાં. હવે તે વાત નહિ બને તેવી હોવાથી આપણે બંનેએ વેગળી મૂકી દીધી છે, પણ જે સુખની મેં આશા રાખી હતી તે નહિ મળે, અને પછી જીવવું! એ જીવવું કેવું અળખામણું છે તે અનુભવીથી અણજાણ્યું નથી. આપણે જાણીયે છીએ કે કોઇ ચીરંજીવ નથી, તો પછી મોત જે સઘળી જંજાળમાંથી છુટકો લાવનાર છે તેની હજુર ઉભા રહેવું એના જેવું સુખદાયી બીજું શું હશે?

"જ્યારે આપણે અન્યોઅન્ય દ્રષ્ટિએ પડયાં ત્યારે એવી શંકા કદીજ કોન્ત થઇ હશે કે હવે પછી શોકાગ્નિમાં નિરંતર જળ્યા કરીશું! પણ

જે પરમાત્માએ સદાજ ઉપકાર દ્રષ્ટિએ સર્વની સામા જોયું છે તેની એવી-જ ઇચ્છા જણાય છે કે કંઇ પણ કારણ વગર સદાજ ધુંધવાતા લીલા લાકડામાં આપણને નાંખી મૂકવાં!! અગરજો, એ આપણને આ દ્રષ્ટિથી માલમ નથી પડતું કે કયા કારણ ને ગુન્હામાટે હશે, તથાપિ તે ન્યાયવંત પિતાએ કશું ખોટું કામ તો માથે લીધુંજ નહિ હોય. ઘણા બનાવોમાં એવું બને છે કે પ્રથમ થોડું દુઃખ થાય છે તે પૂર્વના મોટા દુઃખના નાશ માટેજ છે. આ બધું તુર્તાતુર્ત આપણને જણાતું નથી, પણ એવાં અદૃશ્ય કારણો માનવાને તો કારણ મળેછે ખરૂં. એ કારણો જોતાં જે જે વિઘ્ન આપણી વચ્ચે આવે છે–નડે છે–પડે છે–સેહેવાય છે–તે સર્વ મોકલવામાં તે ઇશ્વરનો અદૃશ્ય હાથ છે–કે જેનાં ડહાપણ, દીર્ઘદૃષ્ટિ અને જ્ઞાનનો કશો પાર નથી–ને પોતાનાજ ઉત્પન્ન કરેલા પ્રાણીઓના સુખપર તેની સદા નજર છે.

"શાંતિ! એ જો કદી સર્વ દુઃખોનો નાશ કરવાવાળી હોય તો તે શાંતિ હવે મારામાંથી જતી રહીછે. અને નિરાશ થયા પછી કોઈ પણ પ્રકારની શાંતિ રહે ખરી?–ધારતીજ નહિ કે તે રહેશે. જે સુખશાંતિ હવે દુનિયા કદી પણ આપી શકવાની નથી–ને જે તે દુનિયાએ છિનવી પણ લીધી નથી, તો તે પુનઃ પ્રાપ્ત કરવા માટે વળખાં મારવાં એ વ્યર્થજ છે. જ્યારે નસીબનું ચક્ર અવળું ફરેછે, ત્યારે પૃથ્વિમાંથી છીનવી લેવાયલું સુખ પાછું મળતું નથી. હવે તો માત્ર મારે તારૂં સુખ તપાસવાનું છે–અને જે સદ્ગુણ, આનંદ, જ્ઞાન, અને ધર્માસ્થા મારે લીધે તારા હૃદયમાંથી નાશ પામી છે, ને તારા હૃદયમાં કોઇ બીજાની–કહેવા દે કે તારા બંધૂની મૂર્ત્તિ કોતરાઈ રહી છે, તે જતી રહે ને તારા સદ્ગુણો–એનો જો પાછો તને આ-પનાર થઇ પડું તો કેવું રૂડું? તારા હૃદયમાં પૂર્વવત્ ધર્માસ્થા દૃઢ થાય તેમાટે મારી આશા મોટી છે. પણ રે હૃદય! હવે તું શા માટે રડે છે? હવે તો બેશક તારી પ્રીતિનેમાટે મરવુંજ પડશે.

"તારો **મોતી** હજી મુવો નથી, તેથી આશ્ચર્ય પામતી નથી? પણ કદાચિત્ પ્રભુની એવીજ ઈચ્છા હશે કે આપણા બંનેના અંત એ-કજ ક્ષણે આણવા, બંનેને સાથે અગ્નિદાહ દેવો, ને તેથી હું મૃત્યુને પા-મતો નહિ હોઉં. તારો પત્ર વાંચું છું ને હાથ ધ્રુજે છે, હૃદય કંપે છે, પણ મારી સ્નેહાળ! હવે આપણે એક બીજાનાં સ્નેહી હાલ નથી ‑ વી-આશાથીજ સઘળા પૂર્વના વિચારોનો નાશ કરીને સ્વસ્થ થઇ બેસું છું–જો કે એ વિચાર કરતાં મારાં નેત્રોનો ધોધવો બંધ પડતો નથી. બેશક, તું જે મમતા બતાવે છે, તે ક્રૂર સિંહ કરતાં વધારે ઘાતકી છે. અં-તઃકરણ ક્રૂરતા સામાં ધસશે, પણ મમતા સામાં બચાવ કરવાને તે કોઇ

પણ બચાવની હાલ રાખતું નથી. હવે કદી હું હૈયાત રહું તો બળીશ-ઝળીશ-રોઇશ-મરીશ-ગવાઇશ-હીણાઇશ-વિણાઇશ-ચુંથાઇશ-વજ્ર જેવું કાળજું ફાટશે તે સહીશ-પણ તને દુઃખ નહિ થવા દઉં ! હે સાક્ષાત્ કમળા, તારા **મોતીચંદ્રને** માટે તને કંઇ છે? તને શું ?-નાના પણ તું તેવા ક્રૂર હૃદયની નથી. તું હૃદય શૂન્ય થઇ પડી છે. હૈયા સુની થઇ છે!

"મારી **કમળા**, તું શું હવે એમ ધારશે કે તે સર્વ શક્તિમંત આપણને ખરા સુખથી રેહેવા દેવા રાજી છે ? નથીજ. પણ આપણી રક્ષા ને ઘટસ્ફોટ થયા પછી, જે અલૌકિક ધામ પ્રાપ્ત થવાનું છે ને જેમાટે આપણે સર્વે અણજાણ્યાં છિયે, પરંતુ આટલું સાચું છે કે ત્યાં કંઇ છે, ને જે મેળવવા માટે સર્વ મથન કરેછે, તો ત્યાં વિશેષ દિવ્ય સ્થાન મળશે; ને ત્યાં પાછાં આપણે સાથે મળીશું નહિ?

"હવે હું તમારો વખત ફોકટમાં ગુમાવતો નથી. તે પરમ કૃપાળુ પ્રભુના ચરણ સમીપ જવાને હવે હું તત્પર થયો છું ને જે સુખ મને અહિંયા મળ્યું નથી તે ત્યાં મેળવવા મથીશ. બેશક તે મને મળશેજ. મારા જ્ઞાન તંતુઓની સમીપમાં તેણે દેખાવ આપ્યો છે, ને તે હવે ઘણાં ઉતાવળાં પગલાં ભરીને મારૂં આદરાતિથ્ય કરવા તત્પર છે. હવે માત્ર તમો સુખી રહો એજ આશિર્વાદ માટે ખોટી છું.

"હે પ્રભૂ, સચરાચર નિવાસી પ્રભૂ, મારી **કમળા**પર કૃપાદૃષ્ટિ રાખજે, ને મૃત્યુ ટાંણે તેને પૂર્ણ વિશ્રાંતિ આપી તેના અમર નિષ્કલંકી આત્માને તારી સમક્ષ રાખજે.

"અને હવે-ઓ-ઓ-હવે-રામ રામ, મારી **કમળી** !-મારી બહેન! મારી સ્નેહી! તે પરમાત્માને નામે, તારા પાતિવ્રત્યને પ્રભાવે, ને સઘળી પવિત્ર વસ્તુના પ્રસાદે તને રામ રામ! છેલ્લી ક્ષણ સુધી હું તને ભૂલતો નથી ને તું પણ મને ભૂલતી નહિ !-આ ક્ષણ જાય છે તે બસ-હવે આપણે મળવાનાં નથી-પણ મળીશું-બીજી દુનિયામાં ફરીથી મળીશું-રામ રામ!"

મોતીલાલના મૃત્યુ પેહેલાં થોડા કલાક આગમજ આ પત્ર તેણે **કમળા** પ્રત્યે લખ્યો હતો. એક ચાકરને તુર્તાતુર્ત આપવાને તાકીદ કરવાથી તે **કિશોરલાલ**ને ઘેર આવ્યો. સારે નસીબે **કમળી** બારણામાં ઉભી હતી, તેને તે પત્ર આપીને ચાકર ચાલ્યો ગયો. ધ્રુજતે હાથે ને કંપતે હૃદયે **કમળી**એ તે પત્ર હાથમાં લઇ પોતાના ઓરડામાં જઇ વાંચ્યો. તે ઘણું રડી ને શું કરવું તે સુઝે નહિ. ધ્રૂજતાં ધ્રૂજતાં તે ઉઠી, ને નીચેનો પત્ર **મોતીલાલ**ને મોકલાવાને માટે લખી કાઢયો, ને પાકીટમાં તેનો પોતાનો પત્ર પણ સાથે બીડયો:-

"અહો મોતી!-મારા રક્ષક!-નેત્ર!-અફસોસ! તું હવે ગયો!-પત્ર વાંચતાં નેત્રોમાંથી જે ઊના ઊના પાણીનો ધોધવો વેહેવા માંડ્યો છે તે હવે ભાગ્યે ખળશે.-મારૂં હૃદય ચૂર્ણ થયું છે, તે છે કે નહિ તે માટેજ મને શંકા છે; ને મારા હાથ થરથર ધ્રુજે છે કે હું શું એમ લખું કે મારૂં જેનાપર જીવન હતું તે સદાનેમાટે-આ ક્ષણભંગુર માયિક સુખ તજીને ગયો-ને જેને માટે હવે હું કંઇજ સાંભળવાની નથી તે મને સદાની સુવાડીને ગયો!

"રે હવે હું શું કરૂં? જે દૈવે મને ત્રાસદાયક દુઃખ દીધું છે-ને દુઃખમાં મારા એક ડાહ્યા, વિદ્વાન અને સદ્ગુણ સંપન્ન સાથીને તેડીને વધારો કીધો છે! આ જગત્માં તેની તુલનાએ કોણ છે? રે! રે! મારા જેવું દુઃખી પ્રાણી આ ભૂમિમાં કોણ હશે? મારો આનંદ તો સદાનોજ ગયો છે, મારૂં અંતઃકરણ તો બેહેર મારી ગયું છે, મારી જ્ઞાનેંદ્રિયો જતી રહી છે, તેમાં જે મેં વાંચ્યું તે શું છે તે સમજાય તેવું નથી. હવે એ બધી વાતો-પત્રો-મને કંઇ સુખ આપવાના નથી, ને કંઇ સંપત્તિવાન્ કરવાના નથી; તેમજ જે પત્રો મને દિલાસો આપતા હતા તે પત્રો હવે કદીપણ મને મળવાના નથી કે નજરે જોવાની પણ નથી.

"પણ હવે મારે શા માટે રડણાં રડવાં જોઈએ? ધર્મ ને મારા પાતિવ્રત્યના પ્રભાવથી હું અટકી રહી છું-વિશુદ્ધિ મારો પળવાર ત્યાગ કરતી નથી; ને તમે જાણો છો કે મારા મનમાં મહાઘોર યુદ્ધ ચાલ્યું હતું, પણ સંસારના અને કુટુંબ બંધનોએ મને ને તમોને અટકાવ્યાં, ને તેમ કરવાની જ્યારે પ્રભુની ઇચ્છા છે ત્યારે પછી તેની સામા આપણે યુદ્ધ કરવું તે શું વિના કારણનું નથી?

"કંઇપણ અનર્થ ન થયો હોય તો હવે કંઇપણ પ્રભુ કરાવે નહિ. પણ જ્યારે મારો ઉત્તમોત્તમ અને વધારે અમૂલ્ય હીરો તે જ્યારે પ્રયાણ કરે છે ત્યારે હું પણ છેલ્લા રામ રામ કરવામાં પાછી હઠીશ નહિ. જે સદાજ હૃદયમાં ચોંટી બેસનારો છે, જે સદાજ શોક સાગરમાં નાંખનારો છે, તેના પછી જીવીને શું કરવું છે? જીવવામાં સુખ નથી તો મરવું શું ભુડું છે? જેણે મારા પ્રત્યે પ્રેમ અને મમતા બતાવી છે તેનો બદલો હું તે શો આપી શકીશ? તેવી કશી શક્તિ મારામાં નથી.

"અને ત્યારે મારા પણ છેલ્લા રામ રામ! પૂજ્ય પવિત્ર અને મનુષ્યોમાં અતિ શ્રેષ્ટ ભાઈ, રામરામ! હવે શું આપણે પરમાત્મા હજુર પાછાં ભેગાં થઇશું? મને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે થઇશું!-પરંતુ તે સમય નહિ આવે ત્યાં સુધી એક ઘણી નમ્ર વિનંતિ ધ્યાનમાં લઇ તારી **કમળીના**

રામરામ સ્વીકારજૈ!–અયે પ્રેમી જીવ, ધર્માસ્થાને લીધે પ્રેમનો બદલો ન વાળી શકનાર અભાગી અબલાના! છેલ્લા રામ રામ! **કમળી.**"

આ પત્ર લખ્યા પછી **કમળીએ** પોતા પાસે પડેલું આરસનીક લીધું, પણ તે લેવાનો સમય આવે તેટલામાંજ તેનો પવિત્ર આત્મા નિરાશાના દુઃખથી નીકળી ગયો, જે પળે **મોતીલાલના** આત્માએ પણ પ્રયાણ કીધું.

આ પત્ર વાંચી ખરેખરૂં કારણ આ બંનેના મૃત્યુમાં કીયું હતું તે જોવામાં આવ્યું. **કિશોર** ઘણો દિલગીર થયો, કેમકે **કમળી** ને **મોતીલાલ** બંનો એને પ્રાણથી અધિક હતાં. તેણે ડોકું નીચે નાખી દીધું, પણ તેટલામાં **ગંગા** આવી. તેને સાવધ કરી હાથમાંના પત્રો વાંચ્યા. તે ઘણી દિલગીર થઇ, અને ઘણું કલ્પાંત પોતાની મોટી બેહેનનેમાટે કીધું.

પ્રકરણ ૫૪ મું.

તારી.

સંસારમાં અનેક પ્રકારની દુઃખો છે, ને તેમાં પડતો ઉપરાચાપરી મારો સહન થાય તેવો કવચિત્‌જ હોયછે. સુખ પછી દુઃખ ને દુઃખ પછી સુખ. અસ્તનો ઉદય અને ઉદયનો અસ્ત. દુનિયાંની ઘટમાળા ફર્યાજ કરે છે. નાયિકા **ગંગા** એક અતિ ઉત્તમ સુંદરી છે–તેના સદ્‌ગુણોનું વર્ણન કોણ કરી શકે તેમ છે? તે પ્રેમમાં પૂરી છે, નીતિમાં દૃઢ છે, વિવેકમાં ચતૂર છે, મર્યાદામાં મહા દેવી છે, ગૃહકાર્યનાં ગુણવતિ છે, **કિશોરલાલ ને ગંગાનું** જોડું ઘણું સુખી ને લોકોને ઈર્ષા આપે તેવું છે, પણ તેમનાપર પડતી વિટંબણાઓ નહિ સહન થવાથી બંનો જણાં ઘણાં હીજરાઇ ગયાં છે. કોઇપણ તનનું સાથી દિલાસો આપવા જોગ પાસે નથી, ને શોક–ફીકરથી બંનો જણાં શરીરે નબળાં થઇ પડયાં છે. તેમાં કર્મધર્મ જોગે સૌથી નાની બેહેન **મણીપર** પણ કમનસીબ દૈવે કોપ કીધો તેથી તે હમણાં વિધવાવસ્થામાં **કિશોરના** ઘરમાં આવી છે. તેનાં સાસરિયાં ઘણાં કપાતર નીકળ્યાં હતાં, ને તેના ધણીના મરણ પછી તે બાપડીને ઘણી સંતાપવા લાગ્યાં. અનેક પ્રકારનાં મેહણાં ટુંણાં મારતાં હતાં. "એ તો કપગલાંની આવી તે રાંડે મારા દીકરાને ખાધો." "એતો ચપ્પટ પગલાંની છે તે ચપ્પટ કરશે;" "રાંડો ભણી ગણીને હવે તાયફાનો ધંધો કરનારીઓ છે તેને ધણીનું મોઢું કેમ ગમે, ને પરમેશ્વર પણ તેવુંજ કરે તો!" એમ ભાતભાતનાં ને વિવિધનાં મેહણાં ઓઠાં ને દામડાં સાસુ ને નણંદ મારતી

હતી, તે આ બાપડીથી સેહેવાયાં નહિ, ને તે હકીકત **કિશોર**ના જાણવામાં આવતાં પોતા પાસે તેડાવી લીધી. તેણે કોઇપણ રીતે પોતાની નાની બેહેનને સુખ આપવામાં કસર રાખી નહિ, ને **ગંગા**એ તો એવોજ જાણે કે નિયમ લીધો હોય કે **મણી** બેહેનને પૂછવા વગર પગલું ભરવું, નહિ–તેમ વર્તતી હતી. **મણી**એ ઘણી સારી રીતે વિદ્યાભ્યાસ કીધો હતો તેથી તે બારે પહોર ને બત્રીસે ઘડી ભણવા ગણવામાં તથા "ભગવદ્‌ગીતા"નો પાઠ કરવા તથા સતીગીતાદિ વાંચવામાં પોતાનો કાળ ગાળતી હતી.

તુળજાગવરી ને **કેશવલાલ** અમદાવાદમાં હતાં. **વેણીલાલ** સૂરતમાં નોકરી કરતો હતો. કુટુંબનું કામ યથાયોગ્ય વ્યવસ્થામાં ચાલતું હતું, ને સઘળે સુખશાંતિ હતી. ત્રણો ભાઈઓને અન્યોઅન્ય સારો બનાવ હતો ને હવે ત્રણો વહુવારૂને પણ સારી રીતે બનતું હતું. **લલિતાબાઇ**ના મુવા પછી **વેણીગવરી** ને **વેણીલાલ** સુધરી ગયાં હતાં. તેઓ **ગંગા** તથા **કિશોરલાલ**ની ઘણી આમન્યા રાખતાં, એટલુંજ નહિ પણ **કેશવલાલ** તથા **તુળજાગવરી** પણ તેઓ તરફ ઘણી મમતાથી વર્તતાં હતાં. કવચિત્ **ગંગા–કિશોર** ને કવચિત્ **વેણીલાલ કેશવલાલ** પરસ્પર મળવા આવતાં જતાં હતાં. **કિશોરલાલ**નો વખત ધીમે ધીમે સારી રીતે જવા લાગ્યો. વખત વિતતો ગયો તેમ તેમ શોક–દુઃખ ઓછાં થવા માંડયાં. **કમળા**ના મરણથી **ગંગા–કિશોર**ને બીજા કરતાં ઘણું લાગ્યું, પણ તે ધીમે ધીમે ઓછું થયું. પાછો કોરટનો ધંધો અચ્છી રીતે ચલાવવા લાગ્યો, ને હાઈ કોર્ટમાં ઉપરાચાપરી કેસો **કિશોર**ને મળવા લાગ્યા, ને તે સઘળામાં એની પ્રતિષ્ઠા ઘણી વધી. પાંચ પૈસા તેણે પેદા કરી લીધા, ને જે ઘરમાં એ રેહેતો હતો તે ઘર પોતાની મીલકત થાત, પણ **ગંગા**એ તેમ કરવાને ના પાડવાથી તેઓએ સારી રીતે પૈસા એકઠા કીધા. સર્વ વાતે કુટુંબ પાછું સુખી અવસ્થામાં હતું.

તારાગવરી હમણાં પાંચવરસની છે. તે ઘરમાં દોડાદોડ કરી મૂકે છે, ને વાડામાં, આગલા બગીચામાં કે ફુવારા નજીક પોતાની મેળે એકલી આવજાવ કરવાને શક્તિમંત છે. તેનું કાલું કાલું બોલવું તથા નાની નાની કવિતાઓનું મોઢે કરવું, ને ગાવું ને રમવું એ સઘળાથી **ગંગા–કિશોર** ઘણા આનંદમાં દિવસ નિર્ગમન કરતાં હતાં. **તારી** ઘણી ચાલાક હતી. તે ચંચળ તેમજ સઘળું ધ્યાનમાં રાખી શકે તેવી હતી, તે સાથે ઉછાંછળી નહિ પણ ઠંડી હતી. પોતાની પ્યારી મેના સાથે તે એકલી ગમ્મત કરતી હતી ને જો **તારી** બહાર હવા ખાવા ગઇ હોય તો મેના ઘરમાં

બૂમાબૂમ પાડી મૂકતી હતી. આ રીતે **કિશોરલાલનું** ઘર પાછું આનંદ ભુવન થઇ રહ્યું હતું.

પણ એટલામાં એક ઘણો ભયંકર બનાવ પાછો કુટુંબમાં બન્યો. **ગંગા** કદીપણ આળસુ નહતી, અથવા તે કદીપણ દિવસની નિદ્રા લેતી નહતી. સદાજ તે ઉદ્યોગી હતી. તે પોતાનું સઘળું ઘરકામ ચોકસ રાખતી હતી. વૈશાખ માસમાં એક દિવસે ઘણો ઉકળાટ થવાથી તે સહેજ ઉંઘમાં પડી હતી. ચાકરો કામકાજમાં ગુંથાયા હતા; ને **તારી** બગીચામાં રમતી હતી.

ગંગા અર્ધો કલાક ઉંઘી નહિ ઉંઘી, તેવામાં જાગૃત થઇને **તારીને** નહિ જોવાથી ગાભરી ગાભરી બૂમ પાડવા લાગી. '**તારી**, **તારી**' એમ ઘણી બૂમ પાડી, પણ **તારીએ** કશોપણ જવાબ દીધો નહિ. તરત તેણે બહાર આવીને ચાકરોને પૂછયું કે "**તારી** કયાં છે?" તેઓએ કહ્યું કે ઘરમાંજ છે, પણ ઘરમાં ઘણીએ શોધી છતાં **તારી** દેખાઇ નહિ. **તારી** ગઇ કયાં, એ સવાલ થતાંજ સઘળા ચાકરો કામકાજ પડતું મૂકીને દોડયા, પણ આસપાસનાં ઘરોમાં, કે રસ્તાપર અથવા કોઇપણ ખુણા ખાંચામાં **તારી** નહતી. **ગંગા** ઘણી અધીરી બની ગઇ, એટલુંજ નહિ પણ તે ઘણી ગભરાઈ, ને ઘરના સઘળા ઓરડાઓમાં તે ફરી વળી ને **તારીને** ઘણી પોકારી. પણ કોઇપણ સ્થળથી **તારીનો** જવાબ મળ્યો નહિ.

એટલામાં તુરતજ મેનાનું પિંજરૂ જે બગીચાના ઓટલાપર હતું તે ખુલ્લું રહી ગયાથી મેના પિંજરામાંથી બહાર નીકળી ને વાડીમાંના ફુવારા પાસે જઇને ઘણી બૂમો મારવા લાગી. તે ઉડે, દોડે, પીંજરાપર બેસે, હોજ તરફ જાય, એમ કળાહોળ કરી મૂકયું. પેહેલે તો ગભરાટમાં કોઇની નજર તેના તરફ પડી નહિ. **ગંગાને** કશું સુઝેજ નહિ. ઘરમાં ચાકરો શિવાય બીજો કોઇ પુરુષ નહતો. ઘણો વખત થયો એટલે **ગંગા**-થી ધીરજ રખાઇ નહિ તેથી તે રડી પડી. ઘરમાં ગભરાટ થવાથી ને **ગંગાને** રડતી સાંભળી પડોસમાંનાં બૈરાં છોકરાંઓ દોડી આવ્યાં. તેવામાં મેનાના આક્રંદ તરફ સર્વેની નજર ગઇ, ને હોજ તરફ દોડયાં, તો **તારી** તેમાં શબવત્ પડેલી જણાઇ. ઘરનો ભટ હોજમાં કુદી પડયો, ને હાથમાં એક રમકડું—એક મૂર્તિ—એક કુદરતે ઘડેલી પુતળી લઇને ભટ પાણીમાંથી બહાર આવ્યો. **તારીના** ગુલાબી ગાલ, હસતો ચેહેરો, હરણી જેવી નિર્મળ આંખ, દાડમબીજ જેવા દાંત, ને પાકા ટીંડોરા જેવા હોઠ જોઇને સર્વે પેહેલે તો ખુશી થયાં, પણ જેવાં પાસે જઇને જોય છે તેવું એક કાષ્ટનું પુતળું જોવામાં આવ્યું! **ગંગાએ** કારમી ચીસ નાંખી, ને તુર્ત મૂર્છા ખાઈને પડી.

મળેલા લોકો ને ચાકરોએ હવે તારી તરફ કશીપણ કાળજી બતાવી નહિ, કેમકે તેમાં હવે કંઇ હતુંજ નહિ–પણ ગંગાને મૂર્છામાંથી સાવધ કરવાને મંડયા. તેના મોંપર પાણી છાંટયું ને વાયુ ઢોળવા માંડયા. થોડાક ઉપચાર પછી તે શુદ્ધિમાં આવી. પોતાના ખોળામાં તારીને લઇને તે અત્યંત વિલાપ કરવા લાગી. તે તારીને ચુંબન લેવા લાગી ને રડવાને મંડી પડી. "મારી બાપુડી," "મારી લાડકી," "મારી હરણી" એ રીતે ઘણો વિલાપ કીધો, ને પોતાના ખોળામાંજ પોતાની વહાલી દીકરીને લઇને તે અડગ બેસી રહી. તુરત ડાક્તરને બોલાવવામાં આવ્યો, પણ જ્યાં ખાલી પુતળું પડેલું છે–જ્યાં કાષ્ટવત્ શરિર થઇ પડેલું છે ત્યાં તે શું ઉપાય કરે ? ગંગાનો આ વેળાનો વિલાપ, આક્રંદ, અને અશ્રુનું પડવું એવું તો કારી હતું કે કોઇનું પણ હૃદય ભેદાઇ ગયા વિના રેહે નહિ. ગંગા પોતાના ખોળામાંથી તારીને કેમે કરી મૂકે નહિ, પણ અંતે રસોઇયાએ તેના ખોળામાંથી ખેંચી લીધી ને ઘરમાં લઇ ગયો. પછી રીત પ્રમાણે એ મનમોહક રમકડાને જમીનપર લાંબુ છટ સૂવાડયું. અહા ! શી કુદરતે ઘડેલી આરસની પુતળી ! નાજુક રમકડું ! જાણે તેના ગાલ હસતાજ રહી ગયા છે. તે ગૌરી ! કારમી પુતળી ! જાણે હમણા બોલશે એમ આંખ મીચીને પડેલી છે !

આમ રડારોળ ચાલે છે તેવામાં કિશોર આવી પહોંચ્યો. ગંગાને અત્યંત અશ્રુપાત કરતી જોઇ તે સ્તબ્ધ થઇ ગયો. તેનાથી બોલાય નહિ, ચલાય નહિ, ને શું થયું ને શું છે તેટલું પૂછવાની પણ શક્તિ ન રહી. તે કેટલોક વખત તો બારણામાં સ્તંભ માફક ઉભો રહ્યો, પણ જ્યારે તેની નજર તારીના ભોંયપર પડેલા શબ તરફ પડી, ત્યારે "શું મારી તારી ગઈ, હાય !" એવો ઘણો ઉંડો નિશ્વાસ મૂકતો તે પાસેના બાંક ઉપર પડયો. પેહેલે ગંગા ઘણું રડી, પણ પછી તેનાથી નહિ બોલાયું કે રડાયું. ને ઘણો સમજુક, જ્ઞાની ને વિવેકી છતાં કિશોર એટલું તો રડયો કે તેના કોર્ટના બીજા વકીલ મિત્રો તેને ધીરજ આપી શકવે અશક્ત બન્યા. તારીપર કિશોરનો અત્યંત પ્રેમ હતો, ને તે એવું તો હાલતું ચાલતું રમકડું હતું કે કોઇને પણ મોહ ઉપજાવ્યા વિના રેહે નહિ.

તારી કે જેને જરાપણ ઇજા થતી તો કિશોર ટળવળતો હતો. તેનો મોહક શબ્દ સાંભળી કિશોરને આનંદ થતો તે ત્રિભુવનમાં સમાય નહિ તેવો હતો, તેજ તારીને તેના પિતાએ ધ્રુજતે હાથે–'અરે હજી જીવ તો નહિ રહ્યો હોય, બોલશે તો નહીં' એવો સંશય છતાં અગ્નિ ભેળી કીધી તે કેહેવાની હવે કંઇ જરૂર છે ખરી ?

ઘરમાં એક કોચપર કિશોર પડેલો છે, ને બીજી તરફ ગંગા બે-

હેલી છે. આજે કોઇ એમ કેહેનાર નથી, કે "બાપુજી તમે શું લાવ્યા?" "મને ચલ્લી અપાવોની," "મેના, મેના હવે તું સૂઇ જા," એવો કશો શબ્દ સંભળાતો નથી. કોઇ આવીને એવી ફરીયાદ કરતું નથી કે "મને રામો ખાવાનું નથી આપતો," કે નથી એવો ગીતનો નાદ સંભળાતો કે "રૂપાળી પોળીઓ મને શીખવો." માત્ર ઓરડામાં એક ઝાંખો દીવો બળતો હતો, ને એકેક ખુણે આ શોકગ્રસ્ત દંપતિ દુઃખસાગરમાં ડુબતાં અશ્રુપાત કરતાં હતાં. **તારી**ને માટે **મણી**એ વાળ પીંખી નાંખ્યા, ને **શમા**એ ઘણું કલ્પાંત કીધું, પણ આ બંનોએ તેવું કંઈજ કીધું નહિ. તેમના અંતરના ઉંડામાં ઉંડા ભાગમાં જે કારી ઘા વાગ્યો તે કદી રૂઝાવા પામ્યોજ નહિ. મેનાએ આ વેળાએ જે કલાબકોર કરી મૂકયો તેનું તો કહેવુંજ શું! તે ઘરના ખુણે ખુણામાં ઊડે ને બૂમો મારે, ને તેના આક્રંદ સાથે માથું ભોંય સાથે અફાળે! એવો તે પક્ષીનો ગોકાર જોઈને તથા "ઓ **તારી**, ઓ **તારી**" એ સાંભળીને કોઇનું પણ હૃદય ભેદાયા વગર રહે તેમ ન હોતું.

તારી કેમ હોજમાં પડી ગઈ? તે બગીચામાં ફરતી ફરતી પોતાના હાથમાંની સ્ટીમર પાણીમાં તરાવાને ગઇ. થોડીવાર આમ તેમ ફેરવ્યા પછી સ્ટીમરમાં પાણી ભરાયું ને તે હોજને તળીયે બેઠી. **તારી** તે લેવાને હોજની પાળપર ટીંગાઈ ને ઉથલી પડી. હોજ ઉંડો હતો એટલે એ બાળકનું કોણ ગજું? તે બુડતાં બુડતાં રડી, પણ અગાડી ઓટલાપર કોઇ હતું નહિ એટલે સાંભળે પણ કોણ?

પ્રકરણ ૫૫ મું.

ગંગા.

મનુષ્ય પ્રાણીની વર્તણુકનું બંધારણ એવા વિચિત્ર પ્રકારનું છે કે તે જેમ જેમ સુખ માટે શ્રમ કરે છે તેમ તેમ દુઃખ હાજરાહજુર આવી ઉભું રહેછે!! કાંતો સુખની કીમત સમજવાને દુઃખ મોકલવામાં આવે છે, અથવા તો ઇશ્વરને ભૂલી નહિ જાય તેમાટે તેને પ્રેરણા કરવામાં આવે છે. ગમે તેમ હોય, તોપણ દુઃખ તે અંતે દુઃખજ—તે સુખ નહિ—આનંદ નહિ—મોજ નહિ—પણ દુઃખ દુઃખ ને દુઃખ! તથાપિ ગમે તેવું દુઃખ હોય છે તે સમયે વિસારે પડે છે. પ્રાણપતિ સ્વામીના મૃત્યુ ટાંણે તેની વહાલામાં વહાલી સ્ત્રી પોતાના કેશ ચુંટે છે, શૃંગારનો ત્યાગ કરે છે, માથામાં રક્ષા ઘાલેછે, શરીર લોહીલુહાણ કરી મૂકેછે; ને છેલ્લે સતિપણાને

પણ પામે છે! પોતાની પ્રેમવતિ સુલક્ષણી સ્ત્રીના મરણથી પુરુષ અશાંત કલ્પાંત કરે છે; તે ગઇ એટલે સર્વે સંસાર ધૂળ થયો એમ માની વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે! એકનો એક રળતો ખપતો લોક પ્રસિદ્ધ પુત્ર, વળી તે સાથે કામગરો ને માબાપને સ્વાસપ્રાણ સમાન હોય તેના મરણ વખતે માતપિતા પોતાનું મોત હાથે કરીને માંગી લે છે, ને જીવવું ઝેર સમાન ગણે છે. પણ જેમ જેમ વખત વીતતો જાય છે તેમ તેમ સઘળી વાત વિસરી જવામાં આવે છે. આ મનુષ્યસ્વભાવજ છે. એ કોણ, કેવા હેતુથી પ્રભૂએ ઘડેલો છે, તેમાં લાભ છે કે અલાભ તેનો નિર્ણય કોણ કહાડી શકશે?

ગંગા ને **કિશોરલાલ**ને **તારાગવરી**ના મરણનો ઘણો કારી ઘા લાગ્યો; કેમકે તેમની તે એકજ એક લાડકી દિકરી હતી; ઘણો સમય શોક કીધો; પણ વખત ગયો તેમ તે ઓછો થતો ગયો. **કિશોર**નું મન ઘણો સમય અસ્વસ્થ રેહેતું હતું. હવે સંધ્યાકાળે એ ઘરમાં કંઇજ કકળાણ જેવું હતું નહિ, તેમ કોઇ સંધ્યાકાળે હવા ખાવા જનાર પણ નહિ હતું, સુંદર સ્વર પણ સંભળાતો નહતો, ને **ગંગા** પાસે જઇને એમ પણ કોઇ કહેનાર નહતું કે 'બાપુજી કયારે આવશે!' સઘળું સૂનકાર જેવું હતું.

ગંગાએ **તારી**નાં સઘળાં રમકડાં ને વાસણકુસણ ભાંગી તોડીને ફેંકી દીધાં, કે જેમ બને તેમ તે ઓછી યાદ આવે. છતાં તેનાં હૈયામાંથી કદી પણ **તારી** વિસરતી નથી. તેની સામાજ તે સદા રમ્યા કરતી હોય તેમ જણાતું. તેમાં જ્યારે તેનાં વસ્ત્રો તથા રમકડાં જોતી હતી ત્યારે અત્યંત કલ્પાંત કરતી હતી. **ગંગા**ની તબીયત અત્યંત શોકને લીધે બગડતી ગઈ, ને તે શાણી સદ્‌ગુણી સુંદરીનેમાટે **કિશોર**ને ઘણી ફીકર પડી. હવા ફેરફાર કરવાને બીજી જગ્યાએ લઇ જવાને **કિશોર** ઘણો ઇંતેઝાર હતો, પરંતુ તેણીને કંઇપણ રૂચતું ન હતું. ચોમાસું ઉતર્યા પછી માથેરાન તેને લઇ જવામાં આવી. અત્રેનાં હવા પાણી માફક આવ્યાં ને કુદરતના દેખાવો ઘણા રમણીય થઈ પડયા. તે જોવા ને અવલોકન કરવામાં ઘણો ખરો શોક ઓછો થતો ગયો. **મણી** પણ સઘળે સાથે હતી, ને તે પોતાની ભાભીની સંભાળમાં પૂરતી કાળજી રાખતી હતી. માથેરાનથી પાછા ફર્યા પછી ઘરની વ્યવસ્થા જેમ હતી તેમ ચ ાવા લાગી. પણ જે મન એકવાર ચૂર્ણ થઇ ગયું હતું તે શું શાંત થવા પામ્યું હતું?

કિશોર તો પાછો સ્વસ્થ થઈને પોતાના કામકાજમાં મંડયો, પણ તેવામાં **ગંગા** પાછી માંદી પડી. **કિશોર**ને પોતાને ધંધે લાગવાનું ચિત્ત

ચોંટ્યું નહિ, તે સઘળોજ વખત ગંગા પાસે બેસી રહેતો હતો. નિપુણ-માં નિપુણ ડાક્તરોનું ઔષધ જારી કીધું, પણ કેટલોક વખત કશો આરામ થયો નહિ. ગંગાએ ઘણા આગ્રહપૂર્વક જણાવ્યું કે હવે ધંધે લાગવામાં હરકત નથી, પણ કિશોરને ઘર બહાર પગ મૂકવાને હિંમતજ થતી નહિ. ઘણા ઉપચારે ગંગાને આરામ થયો ખરો, પણ તે જોઇએ તેવી હોશિયાર થઈ નહિ.

"હું ધારૂં છું કે હવે મારૂં શરીર સારૂં છે;" ગંગાએ એક પ્રભાતના કિશોરને કહ્યું.

"હા દેખીતું તો તેમ છે ખરૂં, પણ તમારી મનની આરોગ્યતા સુધરી નથી ત્યાં સુધી કદીપણ મારાથી બહાર જવાય તેમ નથી;" કિશોરે જવાબ વાળ્યો.

"પણ તમે તમારૂં કોર્ટનું કામ કરશો તો કશી હરકત નથી. ધીમે ધીમે શરીર શક્તિ પણ આવશે, ને મન પણ સુધરશે. તમે મારે માટે ચિંતા રાખો નહિ. જુઓની મારે માટે ભાઇજી તથા ભાભીજી પણ આવ્યાં છે, ને આજે દીયરજી અને તેમનાં ધણીયાણી આવશે. તે સઘળાં છે, એટલે કશી હરકત નથી. મને આનંદ પણ મળશે, ને તમને હરકત પણ નડશે નહિ. હમણાં તમારૂં મોઢું સદાજ કરમાયલું જોઉં છું, ને તેનું કારણ એજ કે પૈસાની તાણ છે; પણ વળી તે માટે તમે ફીકર કીધી ! આ જે છે તે કોનું છે? કાલે કામપર મંડશો તો પૈસાજ પૈસા !"

બેશક આવી માંદગીમાં પણ ગંગાની કાળજી જોઈને કિશોરને ઘણું લાગી આવે તેમાં આશ્ચર્ય શું છે ? કેશવલાલ ને તુળજાગવરી તથા બીજાં પણ કુટુંબનાં સર્વ માણસો આવી પહોંચ્યાં હતાં; એટલે પછી કિશોરને કામપર જવાને હરકત નહોતી. ગંગાની છાતીમાં ઘણું દુઃખ થતું હતું, ને તે જ્યારે થતું ત્યારે નહિ ખમાય તેવું હતું, પણ જ્યારે તે પાછી શુદ્ધિમાં આવતી ત્યારે ઘર કામની સઘળી સંભાળ રાખતી હતી. કોઇને કંઈપણ ઓછું પડે નહિ, પોતાનેમાટે કોઈપણ દુઃખી થાય નહિ તેમાટે પૂરતી કાળજી રાખતી હતી. સૌને રાજી રાખવાને તે ઘણી ખંતી હતી. ચાકરોને પણ ઘણો શ્રમ પડે નહિ તે પણ તપાસતી હતી. ઘરમાં શું છે ને શું નથી તેપર નજર રાખતી હતી.

આવી વિનયવંત સદ્ગુણી ગંગાના મંદવાડમાં, જેઓને તે પ્રેમથી બોલાવે છે તેઓ તેની બરદાસ્ત કરવામાં કશી પણ બેકાળજી રાખે ખરાં કે ? નહિજ. કેમકે એવું કોઇજ નહોતું કે જેનાપર ગંગાએ વાહાલપ બતાવ્યું નહિ હોય, ને એવું પણ કોઈ નહિ હોય કે જે એના ઉપકારમાં

ચપાવેલું નહિ હોય. પડોસના મિત્રો પણ તેના ઋણદાર હતા, કેમકે દરેક બારિક પ્રસંગે સઘળાંની એ બરદાસ્ત લેતી હતી, તેથી તે સઘળાં તો રાત્રીના બાર વાગ્યા સુધી બેસી રેહેતાં હતાં. જો કે ગંગાને પીડા ઘણી થતી હતી ને થાન પાકવાથી તેની અનિવાર્ય વેદનામાં એ પીડાતી હતી, તથાપિ જ્યારે કોઇપણ મિત્રના ઘરનાં મળવા આવે ત્યારે બહુજ પ્રેમાળ વદનથી તેમનો આદરસત્કાર કરતી હતી; તેની ખૂબસૂરતી આ માંદગીમાં ઘણી ઝળકતી હતી; તેના વિનયે સર્વને વશ કીધાં હતાં; તેના લાવણ્યે સૌને મોહ ઉપજાવ્યો હતો ને તેના સદ્ગુણે સર્વને આંજી નાંખ્યાં હતાં. તેની ધીરજની તો એ માંદગી કસોટી હતી. આ વેળા તેનાં વહાલ-મમતાનો તો નમુનો હતો; તેની કાળજીમાટે તો કશું બોલાય તેમજ નથી. ગંગા જ્યારે જ્યારે વેદનાથી પીડિત થઇને, તે સહન ન થવાથી અશ્રુપાત કરતી, ત્યારે ત્યારે દાસીઓ તથા ચાકરો પણ રડતાં હતાં. જો કે કોઇપણ ચાકર નફરથી પાસે આવી શકાતું નહિ, પણ ખુણેખોચરે આંસુ પાડતા જણાતા હતા. આટલી બધી મમતા ઘણાજ થોડા કુટુંબમાં ચાકરોને હોય છે. કદી આ અશ્રુ નાંખતા ચાકરપર ગંગાની નજર પડતી તો પાસે બોલાવી ઘણી ધીરજ આપતી, ને કેહેતી કે—"કેમ હુંજ એક માંદી પડી છું કે? ગામમાં હજારો જણ માંદાં પડે છે, ને તે સારાં થાય છે તેમાં છે શું? ભાઈ રડના! કાલે હું સારી પણ થઇશ." એમ દીલાસો આપી તેને શોક કરતો અટકાવતી હતી. વખતે કિશોર એકલો બેઠો હોય ને તે સજળ નેત્રનો થતો તો પછી એ ઘણી ઘાડી ધીરજ ધરીને ગમે તેવી વેદના છતાં બેઠી થઇ ધીરજ આપતી હતી. તેનાં અશ્રુને લુછી નાંખતી, ને કેહેતી કે, "કદી ધારો કે ઈશ્વરેચ્છાથી મારૂં મોત થયું—એ સૌભાગ્ય મારા નસીબમાં કયાંથી—તો ધીરજ વગર તમારો ઈલાજજ શો છે? આમ પોચું ને ઢીલું હૃદય કરવામાં ઉલટી હાંસી થશે. પણ મને સંપૂર્ણ આશા છે કે ત્રણ ચાર દિવસથી હું વધારે પીડા ભોગવવાની નથી." આમ ધીરજ આપી સર્વ પ્રકારે તેને એવો તો શાંત પાડતી કે કંઈપણ બોલવાનુંજ રેહેતું નહિ.

અને ગરીબ રામો! તે બાર વરસ થયાં કિશોરની નોકરીમાં હતો. નિમકહલાલ નોકર! જ્યારથી ગંગા માંદી પડી ત્યારથી તેણે તો અન્ન પાણી તજ્યાં હોય તેમજ જણાતું હતું. તે શરીરથી નખાઇ ગયો. ડાકતર ને ત્યાં પણ તે, ઔષધ તૈયાર કરવામાં પણ તેજ, બરફ કે મેવો લાવવામાં તે તૈયાર. એ કયારે ઉંઘતો હતો તેપણ કોઇ જાણતું નહોતું. 'રામા' કરી કરીને બુમ મારી કે 'જી સાહેબ' એમ જવાબ દેતો કે આવીને ઉભો

રેહતો હતો. તારીપર તેની ઘણી મમતા હતી, ને તે અકસ્માત્ મરણ પામી ત્યારથી તે છેકજ શરીરે ધોળો પુણી જેવો થઇ ગયો હતો; તો જો કે કામકાજ કરતો હતો, પણ તારીના મુવા પછી ઘણો બેદરકાર થઈ ગયો. તેનું પારણું ને રમકડાં જે બે ત્રણેક પાસે રાખી મૂક્યાં હતાં તે જોતો ને રડતો ને કલ્પાંત કરતો, ને તે એટલે સુધી કે વખતે કિશોર ગંગા તેને ધમકાવતાં હતાં. કદી ખાતો ને કદી નકોરડો ખેંચી કાઢતો હતો. અને જ્યારે ગંગા એકલી પડતી ત્યારે કશો જવાબ નહિ દેતાં જારબેજાર રડતો હતો. ગંગાની માંદગી ઘણો લાંબો સમય પહોંચી, પણ રામાએ કંટાળો બતાવ્યો નહિ, કે કદીપણ કામ કરવામાં વિલંબ કીધો નહિ.

સાત માસની માંદગી ભોગવ્યા પછી ગંગા સારી થઈ, પણ કિશોરલાલને શરીર ને પૈસા બંનો તરફથી હેરાનગતી થઇ. વકીલોને તો પોતાના અસીલોનું ઘણું તપાસવાનું હોયછે, ને તેમાં વારંવાર પડતા વિક્ષેપથી એના ઘણાખરા ગ્રાહકો બીજા વકીલ પાસે ચાલ્યા ગયા. જે કામ હાથમાં લીધાં હતાં તે બરાબર સચવાતાં નહિ ને મન પણ અપાતું નહિ. એકાદ બે જુના કામમાં બરાબર લક્ષ નહિ અપાયું તેથી બીજાં નવાં કામો આવતાં વિલંબ થયો. આટલું છતાં એ બાબતનું એને કશું દુઃખ થયું નહિ; કેમકે ગંગા માંદગીમાંથી ઉઠી તે એને મોટો અકળાક લાભ થયો હતો. આ માંદગી કંઇ જેવી તેવી ન હતી, ને તેથી પોતે ઇશ્વરનો ઉપકાર માન્યો.

ડાક્તરોએ તુરતજ સલાહ આપી કે ગંગાએ પાછું હવા ફેર કરવા જવું. જોકે નવા ખરચમાં ઉતરવાને ગંગા નારાજ હતી, પણ કિશોર કંઇપણ ધ્યાનમાં નહિ લેતાં એકદમ માથેરાન જવાને તૈયાર થયો. પાસે પૈસા નહતા, પણ જે કંઇ પ્રોમેસરી નોટો હતી તે વેચી નાંખી તથા કેટલુંક જવાહીર પણ વેચી નાંખ્યું. તેઓ જવાને તૈયાર હતાં તેટલામાં ગંગાનો પિતા તેની ત્રીજીવાર ખબર લેવાને આવ્યો હતો, ને તેણે એક હજારની નોટ ગંગાને વાપરવાને આપી. આ નોટો તેણીએ તુરત કિશોરના હાથમાં મૂકી દીધી ને કેટલોક સામાન વેચતો અટકાવ્યો. ઘરમાં ઘણા નોકરો હતા તેમાંથી ત્રણેકને રજા આપી. જો કે તેઓ વગર પગારે રેહેવાને ખુશી હતા, પણ કિશોરને તેમ કરવું ગમ્યું નહિ. હાલમાં જ્યારે પૈસાની તાણ હતી ત્યારે દમામ રાખવો એ તેમને યોગ્ય લાગ્યું નહિ. માત્ર રામો, એક દાસી ને ભટનેજ જોડે લીધાં. જે દિવસે ગંગા ને કિશોર જવાને નીકળ્યાં તે દિવસે ઘરમાં પાડપડોસી ભરાઈ ગયાં હતાં. સઘળાંની આંખમાં આંસુ આવી રહ્યાં. ગંગા પણ સજળ નેત્રે સર્વને જોતી હતી; તે બોલ-

વાને હિંમત કરી શકી નહિ, પણ સાન કરીને પોતાના ચાકરોને બોલાવી કેટલુંક ઇનામ આપવા માંડયું, પણ કોઇપણ ચાકરે તે લેવાને હાથ લંબાવ્યો નહિ. સૌ રડવા લાગ્યાં. "અમને શું તમે આવીને પાછાં નહિ બોલાવો?" એમ દરેક જણ પૂછવા લાગ્યાં. સઘળાંને દિલાસો આપ્યો. વેણીગવરી સૂરત જવાને રાજી નહતી, મણીને જરા પણ ગમતું નહતું, તુળજાગવરી પણ મંદમંદ રડવા લાગી. આમ ઘરમાં એક શોકકારક દેખાવ થઈ પડયો હતો, જો કે માથેરાન કંઈ આઘી જગ્યા નહતી, તોપણ ગંગાને છોડીને જવાને કોઈને પણ ગમ્યું નહિ.

અંતે સર્વને મળી ભેટી, જાણે કે નમસ્કાર કરી, સર્વેનો ઉપકાર માની ગંગા ગાડીમાં બેઠી, ને પોતાના પડોસી દક્ષણી મિત્ર કે એમના ધણીના મિત્રની ધણિયાણી સર્વેને સરખા વહાલથી મળી તેણીએ અગાડી ચાલવા માંડયું. સઘળાંઓ તે ગઇ ત્યાં સુધી તેની ગાડીને જોઇ રહ્યાં. 'આવજો, વેહેલાં આવજો, કાગળ લખજો,' એવા શબ્દો સંભળાયા ત્યાં સુધી સૌને જવાબ દીધો. સઘળા સ્નેહીઓએ જ્યાં સુધી રજ ઉડતી દેખાઇ ત્યાં સુધી નજર કીધી, ને પછી આપણી પડોસમાંથી એક અમૂલ્ય રત્ન ગયું એમ બોલતાં, શોક ભરેલે ચેહેરે સઘળાં વિખરાઈ ગયાં.

વેણીગવરી અને તુળજાગવરી બંનો પાછાં સૂરત ગયાં, ને તેઓ પોતાની ખટપટમાં પડયાં. અહિં ગંગાને માથેરાન માફક આવ્યું નહિ. ડાક્તરોએ તેની તબીયત માટે ઘણો ભય બતાવ્યો ને એમજ જણાવ્યું કે બેહતર છે કે તેઓએ પુણે જઇને રેહેવું. તે પ્રમાણે તત્કાળ કરવામાં આવ્યું. કિશોરે પુણામાં વકીલાત કરવાની સનંદ લીધી હતી એટલે એને કશી અડચણ પડી નહિ. પુણા શેહેર માફક આવ્યું ને ત્યાં ગંગાની તબીયત સુધરી. સહજમાં તે પૂરતી આરોગ્ય થઈ.

પ્રકરણ ૫૬ મું.

કરમાયલું ફુલ.

મૂળામુઠ્ઠા નદિના સંગમ આગળ એક સુંદર બંગલામાં કિશોરલાલ ને ગુણવંતિ ગંગા આવીને રહ્યાં છે. પગનીચેથી મૂળામુઠ્ઠા વહી જાય છે. ઉપર એક ઘણો રમણીય બગીચો છે. અત્રે વસ્યાને ત્રણ મહિના પૂરા થઇ ગયા છે, ને ચોથો માસ ચાલુ છે. ઘણો લાંબો સમય થયાં ગંગા માંદી પડી હતી, પણ પુણામાં આવીને વસવા પછી તેની શરીર આરોગ્યતા ઘણી જલદીથી સુધરી ગઇ છે, જેવી સુધરવાની ક-

દીપણુ આશા રાખવામાં આવી નહતી. બંગલો, ગંગાએ પોતાની રસિકતાને યોગ્ય લીધો હતો. જ્યારે તેઓ અત્રે દાખલ થયાં ત્યારે બગીચાની હાલત ઘણી કંગાલ હતી, પણ જેમ જેમ ગંગાની શરીર શક્તિ સુધરતી ગઇ તેમ તેમ વધારે સારી રીતે તેણીએ પોતાના રસને યોગ્ય બગીચાને બનાવ્યો.

પ્રભાતનો પહોર હતો, ને સૂર્યનારાયણ ક્ષિતિજના ઉપર હજી ધીમે ધીમે નીકળતો હતો. ચલિયાં ચકચક કરી રહ્યાં હતાં. પનઘટપર ભક્તિમાન્ આસ્તિક સ્ત્રી પુરુષો સ્નાન કરીને દેહ પવિત્ર કરતાં હતાં, ને ઉદ્યોગી પુરુષો ઉદ્યોગે વળગ્યા હતા. ઉદ્યોગી ગંગા તે વેળાએ પોતાના નદી તટના બગીચામાં કામે વળગેલી હતી. તે હાથમાં પાણી સીંપવાનું વાસણ લઇને આમ તેમ ફરીને કુમળા વૃક્ષોને પાણી સીંપતી હતી. એક બાજુએ બગીચાનો માળી પોતે કામે વળગેલો હતો, બીજી બાજુએ એક ખુરસીપર કિશોરલાલ અંગ્રેજી રોજીંદુ પત્ર વાંચતો હતો, ત્રીજી બાજુએથી ઓવારાપરના લોકોના ગડબડાટનો અવાજ આવતો હતો. સામેપાર કુદરતની ખૂબી છવાઇ રહી હતી. કીનારાપર ઝાડોની હારની હાર એવી લાગી રહી હતી કે કોઇ કોઇ સ્થળે સૂર્યનાં કિરણોનો પ્રવેશ થવો પણ મુશ્કેલ થઇ પડતો હતો. ત્યાં એક કાગડાનું જૂથ ભેગું થઇને દોડાદોડ કરી મૂકતું હતું. તેપર કિશોર દૃષ્ટિ લગાવીને વિચાર કરતો હતો કે મનુષ્ય પ્રાણી કહે છે કે કાગડાનું આયુષ્ય મનુષ્યની સાત પેઢી જેટલું લાંબું હોય છે તે શું સાચું ? કોની પાસે તેની સાબીતિ છે ? ગંગા મોહિની ભરેલે ચેહેરે વૃક્ષોને સીધાં કરી, પાણી સીંપી પોતાના પ્રિયને જોતી હતી, ને પાછી પોતાના કામમાં વળગી પડતી હતી. બાગના ક્યારડાઓમાં અહિંયા આવ્યા પેહેલાં માળીએ એક બટમોગરો રોપ્યો હતો, તેનું ગંગાએ જાતેજ જતન કીધું ને તેપર તે બહુ વહાલ રાખતી હતી. બાગને ચાર ભાગમાં વેહેંચી નાંખ્યો હતો, ને વચોવચ એક નાનો ફુવારો કીધો હતો. સમચોરસ ક્યારડાઓમાં એકમાં સીસાની પાળ, બીજામાં નળિયાં, ત્રીજામાં ઇંટ ને ચોથામાં કાચની પાળો બાંધી, તેમાં વળી નાની ક્યારડીઓ કીધી હતી. આ વખતે આમાંની એક ક્યારડીમાં પાણી સીંપતી તે પોતાના વહાલા બટમોગરાને પાણી સીંપવા આવી; પણ કમનસીબે તે છોડવો તદન કરમાઇને મૃત્યુ પથારીએ આવી પડયો હતો! આવો દેખાવ જોઇ તે એકદમ ગભરાઇ ગઇ ને પોતાના મનમાંજ કંઇ અનેક તર્ક વિતર્કો આવ્યા તેથી તે ડરી ગઇ! તત્ક્ષણે ડાબા હાથમાંનું પાણી સીંપવાનું વાંસણ જમીનને, અને જમણા હાથની ટચલી આંગળી ગંગાના હોઠપર

એકદમ જઇને અથડાઇ ને તે મનમાં બોલી: "ઓ મારો પ્રિય મોગરો ગયો! હાય! એ શું બન્યું!" આટલું બોલતાં તો તે જડભરત માફક ઠરી ગઇ; તેનાથી નહિ હલાય, નહિ ચલાય, નહિ બોલવાની શુદ્ધિ રહી, ને તે એકદમ ઘણી ગભરાટમાં પડી ગઇ!

બેશક દુઃખ શોકનો સમય કયારે આવવાનો છે તે કોઈ જાણી શકતું નથી; અને તેમાં કેટલોક સમય તો એવો આવી પડે છે કે જાણે તે આપણને આવી પડતા ભયથી ચેતાવે છે. ઘણીકવાર આપણે પોતે ચેતતા નથી, પણ ઇશ્વર આપણને કંઈ ગેબી સૂચના–ભવિષ્યવાણી જણાવે છે કે ચેતજે માનવી, તારી પાછળનું ભય અણીપર આવી પડયું છે. પણ મનુષ્ય ચેતતો નથી. ગર્વમાં ઘેલો બનીને પોતાને અમરતા મળેલી માને છે. **ગંગા** કંઇ આવી અભિમાની નહતી, તેની ઇશ્વરપર પૂર્ણ આસ્થા હતી, તેના હૃદયમાં સદાજ તે જગતપિતાનું સ્મરણ થયાં કરતું હતું. તે છતાં પોતાના વહાલા મોગરાને ચુંથાયલો જોઈ, કંઈક નવીનજ ભય તેના મનમાં ઉપજી આવ્યું. તે ઘણી ગળગળિ થઇ, ને તટસ્થ ઊભીને ઊભીજ રહી, ને શું થશે એ ભયથી ગભરાઇ ગઈ!

તુરત **કિશોરલાલ**ની તેનાપર નજર પડી. પહેલે તો પોતાની પ્રિયાની ઊભી રેહેવાની લઢણ, તેની મુદ્રા, તેનો હાથ, તેનો પોશાક, તેનું ગોરાપણું, તેનું ટેડાપણું, તેનું ગૌરવ ને નરમાસ તે સઘળાપર સૂર્યનાં ઝાંખાં કિરણો પડતાં હતાં તેપર એકે સામટું તેનું લક્ષ ગયું; ને હોઠપર રહી ગયેલી આંગળી, ને દિગ્મૂઢપણું એ જાણે ઉર્વશી, પોતાના પ્રિયતમ પુરૂરવારાજાનો વિચાર કરતી હોયની શું, તેમ વિચારમાં ગૂમ ગયેલી **ગંગા** છે એવું બતાવતું હોય તેમ તેને ભાસ્યું. ક્ષણવાર તે ટગર ટગર જોઇ રહ્યો. **ગંગા** હાલતી પણ નથી ને ચાલતી પણ નથી, એ જોઇ તે વિસ્મય પામ્યો; પણ મનમાં વિચાર્યું કે તે કાંઇક મોટી ગભરામણમાં પડી છે; એટલે ઊઠીને તેની પાસે ગયો, ને પૂંઠેથી જઇને ધીમેસથી ખભાપર હાથ મુકયો, કે ચમકતાની સાથે **ગંગા**થી અકસ્માત્ બોલાઈ ગયું, "હાય હાય, મારૂં વાહાલું ફુલ કરમાઇ ગયું."

"એ શું પ્રિય **ગંગા**? કીયું તારૂં ફુલ કરમાઇ ગયું?" **કિશોરલાલે** સ્મિતહસિતવદનથી પૂછ્યું.

"કોણ, પ્રિય?" પૂંઠ ફેરવીને ભોંયે પડેલા વાસણ સાથે અથડાઇ તેથી તે લથડિયું ખાતી, એકદમ ગળગળિ થઇને, પોતાના પ્રિયના ખભાપર બંનો હાથનાં આંગળાંની આંટી ભેરવી, ખભાપર હાથ નાંખી, ટીંગાઇ જઇને શોકવદને આંખમાં આંસુ લાવતી વળગી પડી તે બોલી.

"કેમ, **ગંગા**, પાછું માંદા પડવું છે કે? પ્રિયા! જો યાદ રાખ, તારી

તબિયત ઠેકાણે આણવાને ઘણી મેહેનત પડી છે, ને હવે તારે હસી રમીને વખત ગાળવો જોઇયે, પણ આમ શોકસંતાપ કરીને ગાળવાનો નથી. શું કામ તારે સવારના પોહોરમાં આટલો બધો શ્રમ ઉઠાવવો જોઇયે? તું થાકીને લોથ થઈ ગઇ છે, ને તે તારી અશક્તિને લીધેજ તારાથી આમ ગળગળાં થઇ જવાય છે.”

“નહિ, નહિ પ્રિય” કિશોરને ગંગાએ પોતાનો શોક દર્શાવતાં ઘણીજ નમ્ર વાણીથી કહ્યું-“તમે જાણો છો કે મને કામ કર્યા વિના ચાલતું નથી, ને હું મારી હોંશથી કામકાજ કરૂં છું. પણ એમ નહિ ધારતા કે તેથી હું કંટાળું છું. મને કામ કરવાની હોંશજ છે, ને મને તે કર્યા વગર ગમતું નથી, પણ તેથીજ મને કંઇ દુઃખ થયું છે એમ નહિ ધારશો. આજે મને એમ લાગે છે કે કંઇપણ માઠો બનાવ ઘણો જલદીથી બનનાર હોય તેવી મારા મનમાં લાગણી થાય છે. તેમ માનવાનું કારણ એજ કે આ મારો વહાલો મોગરો કરમાઇ ગયો.”

“છટ! વેહેમી થઇ? એવું શું કારણ છે કે તું હવે ગભરાય છે? હોય. નાશવંત પદાર્થપર પ્રીતિ રાખવાનું કારણ નથી. જે ખીલ્યું તે ખરશે, ને જન્મ્યું તે મરશેજ. તેમાં શોક સંતાપ શાનો ને કેવો? એવો વહેમ ન લાવ. વેહેમથી ને વેહેમથીજ તું અડધી માંદી પડી છે.”

“મને જરા પણ વેહેમ છેજ નહિ, ને મારા માથાપર તમે નકામો આરોપ મૂકો છો, પ્રાણપ્રિય! મને તમે કોઇ પણ દિવસે વેહેમી જોઇ છે ખરી? સામાન્ય લોકોમાં ચાલતા વેહેમને મેં ધિક્કાર્યા છે, હું તેવા વેહેમ રાખનારને સુધારૂં છું, તેમનાં મન કેળવીને સારાં બનાવું છું. પણ પ્રાણનાથ, જે કંઇ હું હમણાં તમોને કહું છું તે કંઇ એમ નથી કે માત્ર વેહેમથી ઉત્પન્ન થયેલું પરિણામ હોય. માત્ર કંઇ અદૃશ્ય ઈશ્વરી ભવિષ્ય કથન થયું હોય, તેમ મનમાં કોઇ ખુણામાં એવી લાગણી ઉ-ત્પન્ન થઇ આવી છે કે મારે માથે જે હવે પછી અરિષ્ટ આવવાનું છે, તેનું પ્રારંભ ચિન્હ તે આ મારા મોગરાનું કરમાઇ જવું છે. અને શું તમો એક દિવસ નહોતા કેહેતા કે ઇશ્વર કોઇક શક્તિને એવી રીતે પ્રેરે છે કે જે ક્વચિત્ ભવિષ્યનું રૂડું ભુંડું ચિન્હ દર્શાવે છે? અને જે કંઇ અસર શરીરના તે છુપા ભાગમાં થાય છે તે શક્તિનું જોર, યોગ કે કોઇ બીજાને યોગે, જ્યાં મનુષ્યની મન શક્તિ પહોંચી શકતી નથી, ત્યાં મુખ્યત્વે કરીને ઉત્પન્ન કરેછે?” એક ઘણી ઉત્તમ પ્રતિની યોગની તકરાર ગંગાએ આણી, ને કિશોર વિસ્મય પામ્યો.

“ચલ, ચલ, એવી ખોટી તકરારો નહિ કર. તારે તો માત્ર તારૂં શરીર

સુધારવાનું છે; કંઈ યોગ ને જોગની તકરારો કરવાની નથી. એતો હોય, ફુલ ઘણું સારૂં હતું ને તે કરમાઇ ગયું, બીજું વાવજે, ને તે આબાદ થશે."

"એમ નહિ બને!" કોઇ અજબ જેવા તોરથી ગંગા, આધી ખસીને બોલી, "વહાલું તે વહાલું, ને પ્યારૂં તે પ્યારૂં! એકવાર વાહાલું ગણ્યું તે નહિ હોય તો પછી જીવાય નહિ, તો બીજીવાર વહાલું કોણ કરે? મને મારા આવા ફુલ વગર નહિ ચાલે; પણ હવે હું કદી પણ મોગરો વાવીશ નહિ ને તેને ઉછેરીશ પણ નહિ. આજથી મોગરો મને વહાલો નથી. અરે નહિ, પણ તેનું નામ નિશાન દઇશ નહિ એ મારા પ્રેમની સીમા છે."

"બહુ સારૂં, હવે ચાહનો સમય થયો છે, તો ચાલ આપણે એ બાબતપર કોઇ બીજે પ્રસંગે તકરાર કરીશું. પણ ખોટો વહેમ મનમાં રાખતી નહિ. એમ કરવાથી વળી શરીર વધારે બગડશે."

ગંગા ઘણી દિલગીરીમાંજ લીન થયેલી **કિશોર** સાથે ઘરમાં ચાલી, તથાપિ તેના મનમાં જે ઉદ્વેગ, ભય, અનુકંપ ને શોક વ્યાપ્યો હતો તે મટયો નહિ. ઘરમાં જઇને ચાહ પીતાં પીતાં **કિશોરે** તેના મનને ધારણ દીધી ને કહ્યું કે, "સહજ બાબતપરથી મનમાં એવા તર્કવિતર્ક ઉઠાવવા એ કોઇ પણ દિવસે ખરા પડતા નથી. ઘણી વેળાએ એમ પણ બને છે કે ખરાબ વિચાર આવ્યા પછી સારાં કામો-પરીણામો આવે છે. તેમ જે કારણથી શોક કરવાનું કારણ મળતું હોય તે કારણ સારામાટે પણ હોય. નરસું થાય તે સારાને માટે હોય છે એવું તમે જાણતાં નથી શું?"

"હા જાણું છું, પણ એવું કેટલી વેળા બને છે! ભાગ્યે હજારમાં એકાદ વેળા, ને તે પણ સંજોગાસંજોગના કારણથીજ." ગંગાએ જણાવ્યું કે, "એવા અનેક પ્રસંગો મને યાદ છે કે દિલને ક્ષોભ પમાડે તેવું કામ થયા પછી કદી પણ આત્માને સ્થિરતા ને નિશ્ચિંતપણું મળતું નથી. તે સદાજ વેદના ભોગવતો ને ભોગવતો રહેછે, જો કે આત્માને કંઈ લાગતું વળગતું નથી એમ ઘણા જ્ઞાનીજનોનું કહેવું પણ થયલું છે."

"બેશક, જે અમર છે તેને કંઇ લાગે વળગે નહિ. જે કંઈ સુખ દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે તે તો માત્ર આ નાશવંત દેહનો ભાવ છે. ત્યારે યાદ રાખવું કે આત્માને એ કંઇ વસ્તુતઃ વળગતુંજ નથી, ને તેને કંઈ થતું પણ નથી." **કિશોરે** જુદીજ તકરાર આણી.

"ત્યારે મનમાં થાયછે તે શું?"

"કંઇજ નહિ, માત્ર મિથ્યા કલ્પનાનો માની લીધેલો દોષ."

વાત બંધ પડી, તથાપિ ગંગાનું હૃદય રડતું બંધ પડયું નહિ.

પ્રકરણ ૫૭ મું.

વિપત્તિનું સાક્ષાત્ સ્વરૂપ.

આપણી પાછલી વાર્તાને એક વરસ વીતી ગયું છે. અને પુણામાં રહેવાને દોઢ વર્ષ થઇ ગયું છે. **કિશોરલાલ** ને **ગંગા** બંને પુણાનાં વાસી થયાં છે, ને તેઓ જે એકાંત સ્થળે રેહતાં હતાં, ત્યાંની આસપાસની વસ્તીનાં ઘણાં માનીતાં થઇ પડયાં છે. જો કે કોર્ટમાં જોઇયે તેટલાં કામો કમનસીબથી **કિશોર**ને મળતાં નહતાં, ને વખતોવખત પૈસાની તાણ પડતી હતી, પણ **મણી** ને **ગંગા** ઘરસંસાર બરાબર નીભાવી લેતાં. ઘરમાં જોઇતી વસ્તુ વગર વખતે અટકી બેસવાનો સમય આવતો હતો, તથાપિ આ કુટુંબ ઘણાક રીતે સુખદાઇ હતું. જે સ્થળે **કિશોર**નો રેહેવાનો મુકામ હતો તે સ્થળ ગામથી સાધારણ રીતે ઘણું દૂર હતું, ને ત્યાં ઘણા થોડા મિત્રો **કિશોર**ને મળવા જતા હતા, તેથી તેમની સ્થિતિ સંબંધી ઘણું થોડું જાણવામાં આવતું હતું. વખતે મહિનાના મહિના સુધી કોર્ટનું એકે કામ મળતું નહિ ને પુણામાં દક્ષણીઓનું જોર જબરૂં હોવાથી કોઇને ફાવવા દેતા નહિ. **કિશોર** ઘણો હોંશિયાર છતાં પણ તેનું ફાવ્યું નહિ, ત્યારે બીજાંના કંઇ પણ આશરા લાગેજ કયાંથી ? તેટલું છતાં તેની હોંશિયારીથી તેના મિત્રો ઘણા થયા હતા, જેઓ એક રીતે નહિ તો બીજી રીતે કદી કદી રળાવી આપતા. અરજીઓ તથા ખતપત્રો કરવામાં **કિશોર** હોંશિયાર હતો, ને તેથીજ ગુજરાન જેટલું મળી આવતું હતું. પૈસાની તાણ ઘણી હોવાથી માત્ર બંગલા શિવાય બીજો કશો દબદબો રાખ્યો નહોતો. માત્ર મુંબઇથી લઇ ગયેલા વફાદાર **રામા** શિવાય બીજું કોઇ ચાકર માણુસ નહતું; ને તેથી ઘણી વેળાએ હેરાનગતી થઇ પડતી. આવા વખતમાં **ગંગા** ગર્ભવતી થઇ, ને જો કે પ્રસવ તો સાંગોપાંગ ઉતર્યો, તથાપિ બાળક તો તુરતજ મરણ પામ્યું. આવી કઠણ વેળામાં રસોઇ આદિ ઘણું ખરૂં સઘળું કામ બાપડી **મણી**ને કરવું પડતું હતું. તે સદાજ કામમાંને કામમાંજ રોકાતી રેહેતી; છતાં ભાઈ–ભાભીને કંઇ પણ અડચણ પડે નહિ તેનેમાટે તપાસ રાખતી. ઘરમાં **કિશોર** આવે કે તેનેમાટે ચાહ તૈયાર રાખતી, કદી પૈસાની તાણ હોય તો તે તપાસી લેતી. **ગંગા**ને ઓસડીયાં પણ કરી આપતી ને વખતે **રામો** બીજા કામમાં રોકાયો હોય તો દીવો ગ્લાસ પણ જાતે કરી લેતી હતી. **ગંગા**ની સુવાવડ સાંગોપાંગ ઉતર્યા પછી તે રસોડામાં રસોઇ કરવા આવતી તોપણ તેને કરવા દેતી નહિ, ને પોતેજ સઘળું કામ ઉઠાવી લેતી હતી.

ગંગા જ્યારે માત્ર પરવારતી ત્યારે પોતાના નાના બગીચામાં તેણીએ એક નાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું હોય તેમ વર્તતી હતી. **મણી, રામો** ને પોતાની મેહેનતથી બગીચો તો એવો સુંદર બનાવ્યો હતો કે કોઇ પણ દક્ષણી મિત્ર જોઈને છક થઇ જતો. તેની સુંદર રસિકતા ઉંચી પ્રકારની હતી, તેની ગોઠવણી મોહક હતી, છતાં તેનો ખરચ જાતિશ્રમ શિવાય બીજો કંઇ નહતો. ઘણા જણા બગીચાની નકલ કરી જતા હતા. કરમાયલા મોગરાના ફુલની વાત તે હજી વિસરી ગઇ નહતી, અને જ્યારે સાંભરતી તો સંતાપ કરતી હતી. સાંઝ સહવાર બગીચામાં ફરીને આનંદમાં ખેલતી હતી. સઘળાં આવ્યા પછી વચેના મંડપમાં બેસતાં ને ત્યાં **મણી,** જે હારમોનિયમ વગાડતાં શીખી હતી તે વગાડી સૌનું મનરંજન કરતી, ને **ગંગા** કોમળ સ્વરે ગાતી ત્યારે આસપાસના ઝુંપડામાં રેહેનારાંઓ બગીચા આગળ આવીને એકેચિત્તે સાંભળતાં હતાં. આ બંગલાની આસપાસ સંભાવિત ગૃહસ્થો કરતાં, વધારે આબરૂદાર ખેડુતો રેહેતા હતા, ને તેઓ ગૃહસ્થ પ્રપંચી કાવાદાવાવાળા કરતાં વધારે નિખાલસ ને પ્રમાણિક હતા. તેઓનાં મન **ગંગા**એ હરી લીધાં હતાં. સઘળાં બપોર સપોરનાં તેના બગીચામાં આવીને પોતાની શેઠાણી તરીકે **ગંગા**ને માન આપતાં. **ગંગા**નાપર માત્ર તે એકલાઓનોજ પ્યાર નહતો, પણ પશુ પક્ષી ને બીજાં જનાવર પણ તેની ઔદાર્ય બુદ્ધિ અને મમતાળુ પ્રેમી સ્વભાવથી વશ થઇ ગયાં હતાં. **ગંગા** જ્યાં બેસતી તેની આસપાસ ચોમાસામાં મોર ને ઢેલ ગેલ કરતાં નજરે પડતાં; ને ગાયો, જ્યારે **ગંગા** ગાતી ત્યારે ચાલી આવીને સ્વસ્થ થઇને ઉભી રેહેતી હતી. બીજાં પશુ પક્ષી આસપાસ વિંટળાઇ વળતાં. જ્યારે તે બગીચામાંથી ઊઠીને જતી ત્યારે નિરાશા ભરેલા વદને તે સઘળાં ઉડી જતાં હતાં. ખેડુતોનાં બૈરાં સવાર સાંઝ આવતાં ત્યારે પોતાની આ પૂજ્ય શેઠાણીના આદરસત્કારથી આનંદ પામતાં હતાં; ને જો તેમના ખેતરોમાં કંઇ પહેલી સરસ વસ્તુ ઉત્પન્ન થતી તો તે **ગંગા** શેઠાણીમાટે પેહેલી લાવતાં; જો કંઇ નવીન પદાર્થ આવ્યો હોય તો તે બતાવવા દોડયાં દોડયાં આવતાં; જો કંઇ વિપત્તિ પડી હોય તો તે જણાવવા પણ ચાલ્યાં આવતાં; કોઇ બચ્ચું માંદુંસાજું પડતું, કંઇ નજરબજર લાગતી તો તે માટે તેની સલાહ લેતાં. **ગંગા** તેઓનાં બચ્ચાં માટે તથા તેમને પોતાને માટે ઔષધ પણ આપતી, ને સારી સલાહ આપતી; જો કદી એકાદા ગરીબ કુટુંબનાપર કોઇપણ ઇશ્વરી કોપ થયલો હોય તો તેઓ એના મોં આગળ આવી પોતાનાં દુઃખ રડતાં હતાં. **ગંગા** સૌને સારી સલાહ આપી તેમના દુઃખમાંથી કેમ છૂટકો

કરવો તેવી યુક્તિ બતાવતી હતી. શાંત શબ્દોમાં ગભરાયલા મનને તે ધીરજ દેતી; બની શકે તેટલી મદદ કરતી, સારી સલાહથી તે બાપડાઓના કુટુંબમાં સારૂં થાય તેમ કરતી. ગરીબોનાં ઝુંપડાંમાં જઇને તેઓને ધૈર્ય દેતી હતી. અને અહોનિશ તે ગરીબ નિર્દોષો તેને આશિર્વાદ દેતાં હતાં; માંહોમાંહે લડતાં તો એવી સારી રીતે તેઓનું સમાધાન કરતી હતી કે બંનો જણ સમાન રીતે સંતોષ પામે. કોઇ બચ્ચું માંદુ પડે ને એના બંગલા લગણ આવવાને અશક્ત હોય તો તેના ઝુંપડામાં જઇને દવા દારૂ કરતી, આથી તે એ પરામાં સૌથી વધારે માનીતી થઇ પડી હતી.

આવાં કારણોથી ગંગાની તબીયત પણ ઘણી સુધરી ગઇ હતી; કેમકે એકલાં ઝુરી મરવા કરતાં તેનો સમય ગમ્મતમાં ઘણો જતો. ખરે ગમ્મતિ મન વધારે તનદુરસ્ત રહે છે. તેમજ એવાં કાર્યોથી કિશોરનો હાથ તંગીમાં છતાં કેટલીક રીતની મદદ આ પ્રમાણે મળી આવતી હતી. મણી જ્યારે રસોડાનું સઘળું કામ કરતી ત્યારે એ કદી મદી શાક તરકારી તૈયાર કરી આપતી, તે શિવાય એ સદાજ પરોપકારના કામમાં મચતી હતી.

પણ અફસોસ ! ઈશ્વરને જાણે સારૂં ગમતુંજ નહિ હોય તેમ તેની ઘણી ખરી રીતભાત જણાય છે. ઘણી વેળાએ ઇશ્વરી ન્યાય ઉલટો સુલટો દેખાય છે, એટલે 'ધર્મીને ઘેર ધાડ ને કસાઇને ઘેર કુશળ' તેમ બને છે. ઘણા સદ્‌ગુણી માણસો દુઃખી જણાય છે, ને દુર્ગુણી માણસો અમન ચમન કરે છે. કદાપિ આ ઇશ્વરી ન્યાય ગમે તેવો સાચો હોય તોપણ દુનિયાના માણસો એમાં ઇશ્વરને દોષયુક્ત કરે છે, ને તેટલું છતાં આમતો ચાલુજ છેઃ-કે જે ઘરપર એકવાર સૂર્ય અસ્ત થયો તેપર પાછો તે ઉદય થવા પામતો નથી; ને જે ફુલ એકવાર કરમાયું તે ફુલ પાછું ખીલતું નથી; ગુલ થયેલો દીવો પાછો પ્રગટ થતો નથી, તેમજ જ્યાં દૈવનો કોપ થયેલો હોય ત્યાં તુરત શાંતિ પથરાતી નથી. દુનિયામાં દુઃખજ છે. દુઃખ વગરની દુનિયા નથી ને દુનિયામાં દુઃખ શિવાય બીજું કંઇયે નથી. કમભાગ્યવંતને દુઃખ પડે છે ત્યારે આપણે તેના દુઃખમાં ઓછાપણું કરી શકતા નથી, પણ તે પછી શ્રીમાન્ હોય કે ક્રૂર હોય તથાપિ માત્ર દયા લાગણીથી જોઇનેજ આપણે બેસી રહીશું, કેમકે આપણો બીજો ઉપાય નથી. કદી તેમની આંખોમાં જરા દુઃખનું પાણી ભરાય ત્યારે આપણી આંખો ભીંજાશે, ને જાણે આપણા પોતાપર દુઃખ પડયું હોય તેવી લાગણી થશે; ત્યારે આપણે ઘણું તો ઇશ્વર પાસથી એજ માંગીશું કે તેનું દુઃખ આપણને આપે, ને આપણું સુખ પ્રભૂ

તેને આપે; પણ એવી કંઇ કરવાની શક્તિ નહિ હોવાથી આપણે માત્ર વિચાર કરીનેજ બેસી રહીશું. એ ઇશ્વરી ન્યાયમાં ખુબી કે ખામી ગમે તે હો, પરંતુ આપણો ઉપાય શો ?

કિશોર ને **ગંગા**પર, તેમના અનેક સદ્ગુણો છતાં ઇશ્વરી કોપ ઉતર્યો તેનાં કેવાં કારણો હોય તે પ્રભુ જાણે, આપણને કંઇ માલમ નથી. તે બાપડાં કુટુંબસુખમાં ગમે તેમ નિર્વાહ કરતાં હતાં, તે દુષ્ટ દૈવથી દેખી ખમાયું નહિ. શીયાળો શરૂ થયો ને કમનસીબ ખાંસી **કિશોર**ને લાગુ થઈ. ખાંસી ઘણા જોરમાં ઉપડેલી હતી, પણ **કિશોરે** તેની કંઇપણ દરકાર રાખી નહિ. પેહેલે દવા કરવી જારી કીધી, ને મુંબઇથી હોશિયાર ડાક્તરોની સલાહ પૂછી દવા કીધી, પણ કશી ટીકી લાગી નહિ. ત્યારે મુંબઇ આવીને ડાકતરોને રોગ બતાવ્યો. રોગ અસાધ્ય હતો; તેમાં ખાંસી સાથે છાતિમાં કળતર થવા માંડયું એટલે ફીકર વધી. **ગંગાને** આ હકીકત કેહેવાની કશી પણ હીમત ચાલી નહિ. ઘણા દિવસ સુધી મન ઘોટાળામાં પડયું કે શું કરવું, પણ અંતે ધાડી છાતી કરીને આ હકીકત કહી. **ગંગાને** તોપના ગોળા પેઠે પેટમાં ધાસ્કો પડયો, ને તાત્કાળ પેલું મોગરાનું કરમાયલું ફુલ યાદ આવ્યું. કેટલોક વખત સુધી તો તે સૂનમૂઢ થઇ ગઇ, પણ પછી એક ખરેખરી સદ્ગુણી સ્ત્રીની પેઠે ધાડી છાતી કરીને પોતાના પ્રિયના દરદનો ઉપાય કરવા માંડયો. ડાકતરોનાં ઔષધ જારીજ હતાં, ને તેઓ હવા ફેર કરવાને કેહેતા, પણ કંઈ ઇલાજ નહતો. પૈસા બીલકૂલ નહતા; હવે જે કંઈ રહ્યું હતું તે **ગંગાનું** ઘરેણું હતું. થોડુંક ઘરેણું વેચી નાંખ્યું, ને ત્યાંને ત્યાં રહી ઔષધ જારી રાખ્યું. ઘણા વિદ્વાન ડાકતરો ને વૈદોએ અનેક ઉપાય કીધા, ને થોડોક તબીયતમાં ફેરફાર પડયો, પણ તેથી કંઇ ખરેખરી તબીયતની હાલત સુધરી નહતી. એનું શરીર ગળાતું ગયું ને શક્તિ ભંગ થતી ગઇ. **ગંગાએ** પૈસા ખરચવામાં કશી કમીના રાખી નહિ, ને જ્યારે કંઇ નહિ ચાલ્યું ત્યારે ઊછીતા પૈસા પણ તે લાવી શકી; પણ પોતાના પતિનેમાટે તેણે પૈસાની કશી પણ દરકાર કીધી નહિ. પોતાના પિતાજીને પત્ર લખ્યો ને ત્યાંથી જોઇતી મદદ આવી પહોંચી, પણ તેટલાથી કંઇ પૂરૂં થયું નહિ, ને પછી પિતાજી પાસથી પૈસા માંગવા કરતાં કોઈક મિત્ર પાસથી ઊછીતા પૈસા લેવા ધારી બેચાર મિત્રોને પત્ર લખ્યા, પણ કોઇનો પ્રતિઉત્તર ફરી વળ્યો નહિ. એના જ્યેષ્ટ ને દીએર કંઇ એવી સારી સ્થિતિમાં નહતા કે ઝાઝી મદદ કરી શકે, તે છતાં **કેશવલાલ** ને **વેણીલાલે** પુષ્કળ પત્રો લખીને સૂરત આવવાને વિનંતિ કીધી. પણ સૂરત જઇને કરવું શું ? જેઓએ ઉંચી સ્થિતિમાં

નિવાસ કીધેલો, તેઓને સ્વદેશમાં નબળી સ્થિતિમાં જઇને રેહેવું યોગ્ય લાગ્યું નહિ. આમ ધારીનેજ એક પછી એક એમ ઉપરા ઉપરી **ગંગાએ** પોતાના શણગાર વેચવા માંડયા. **કિશોર** પૂછતો, તો તેણી કેહેતી કે, "તમો આરોગ્ય થયા કે મને એ શણગાર મળતાં શી વાર છે?"

ગુણવંતિ **ગંગાએ** એકલે હાથે પોતાના ધણીના દુઃખમાં ભાગ લેવા માંડયો. તે સઘળા પ્રકારે પોતાના ધણીને કંઇ પણ ઊણું પડે નહિ તેની સંભાળ લેતી હતી. તે જાણતી હતી કે તેનો સૌભાગ્યનો શણગાર ગયા પછી આકાશ કદીપણ નિર્મળું થવાનું નથી; છતાં જે પૈસા ખરચાતા હતા તેમાટે ધણી કાળજી રાખતી હતી, પણ તે કદી પણ **કિશોરને** એ કાળજી માટે જાણવા દેતી નહિ. જ્યારે એ ધણી ગભરાતી ત્યારે એકાંતમાં જઇને રડતી ને જો આંખો સુણી જતી તો તે છુપાવવા માટે અનેક પ્રકારે આંખને ચોળતી હતી, ને તેથી ખરૂં કારણ બહાર આવવા પામતું નહિ, તેટલું છતાં આ વિટંબણા **કિશોર** પારખી કાઢતો. પણ તે શું કરે? ઘણો મુંઝાતો હતો, પણ તુરતનેમાટે દમ મારીને બેશી રહેતો હતો. તેમજ **ગંગા** કદી પણ પોતાનો શોક ભરેલો ચેહરો બતાવતી નહતી, પણ સદાજ હસતું મોંઢું રાખતી હતી. **કિશોર** તેનું ખુશી ભરેલું મોંઢું જોઇને પોતે પણ મન મારીને ખુશી દેખાતો હતો, ને **ગંગા** સુખી છે એવું ધારી તે પોતે સુખી થશે એમ માનતો હતો. આટલું છતાં **ગંગાના** મનના ઉંડાણમાં જે શોક દુઃખે જડ ઘાલી હતી, તેથી તે દહાડે દહાડે સૂકાતી જતી હતી, ને તેના મોંપર જે તેજસ્વીપણું હતું તે જતું રહી મોઢું લુખ્ખું પડી ગયું હતું. તે જે કંઈ બોલતી તે ભાંગેલું તુટેલું હતું, કંઇ કામ કરતી તે ગમે તેમ થઈ જતું હતું; યાદદાસ્ત શકિત ધણી મંદ પડી હતી, પોષાક પેહેરવામાં જથરપથરપણું આગળ પડતું હતું; ઉદાસિનતા મોંપર આચ્છાદિત થયલી હતી ને તે સાથે ચિત્ત ગભરાયલું રહેતું હતું.

પ્રકરણ ૫૮ મું.

શોકસદન.

દહાડા પછી રાત ને રાત પછી દહાડો ને દિવસ પછી મહિના ને મહિના પછી વર્ષ એમ કાળ–વખત વીતતો ગયો, પણ **કિશોરની** તબીયતમાં કંઇપણ ફેરફાર થયો નહિ. ડાક્તરોએ ખુલ્લેખુલ્લું જણાવી દીધું કે હવે એ ઘણો લાંબો વખત કાઢશે નહિ, પણ **ગંગાએ** ધીરજ છોડી

નહિ. અંગ્રેજી ડાકતરો મૂકીને દેશી વૈદોનાં ઔષધો જારી કીધાં. પૈસાની તાણ ઘણીજ પડી, ને સઘળાં ઘરેણાં વેચાઇ ગયાં. હવે કંઇપણ રહ્યું હોય તો માત્ર સૌભાગ્યનો શણગાર હતો, તે પણ છુપી રીતે વેચવા માંડયો. આવી ફીકર છતાં **કિશોર**ના મંદવાડમાં **ગંગા**જ તેની માવજત કરવામાં રોકાઇ રહેતી હતી. **મણી** તેની સહાયતામાં રહેતી, પણ ઘરનાં કામકાજનો બોજો તેને માથે હતો. ઘરનું કામકાજ કરવામાં **મણી**ને ઘણી મુશીબત પડતી હતી, પણ પોતાના ભાઇ પ્રત્યેના અપૂર્વ પ્યારને લીધે તે સઘળું ઉપાડી લેતી ને કદી **ગંગા** કામકાજ માટે આવતી તો તેને ના પાડતી, ને ઉલટી વખતે ઠપકો દેતી કે તમે ભાઇને મૂકીને કેમ આવ્યાં? **કિશોર**ને માટે ખાવા પીવાની પૂરતી તજવીજ રાખવી અને કોઇ વાતે તેના દિલમાં માઠો વિચાર નહિ આવે તેવી ફીકર તે બાપડી રાખતી હતી. આવી ઘરની હાલતમાં **રામો** ઘાટી પણ પગાર માંગતો નહિ, ને જે બંગલો હતો તે **ગંગા**ના બાપના એક મિત્રનો હતો એટલે ત્યાંથી પણ ભાડાની માંગણી આવતી ન હતી. **રામા**ને પોતાનાં શેઠ શેઠાણી પ્રત્યે એટલી બધી મમતા હતી કે પેહેલાના પગારના એકઠા કરેલા પૈસા **ગંગા**ના હાથમાં મૂકયા, ને **ગંગા**એ ઘણી આનાકાની કીધી, ત્યારે પોતાને ઘણું દુઃખ લાગશે એમ જણાવ્યું. જ્યારે તેને બોલાવે ત્યારે તે ઉમંગથી હાજર થતો, કહ્યું કામ ચડપ દેતો કે કરતો, જ્યારે પૈસા નહિ હોય ને કંઈ વસ્તુ લાવવાની હોય ત્યારે પોતેજ પૈસા કાઢતો; તેમ એકવાર **રામા**એ પોતાનો રૂપાનો કંદોરો ગીરો મૂકીને જોઇતી ચીજ આણી આપી! ધન્ય છે માયાળુ અને નિમકહલાલ ચાકર, તને પણ!!

ગંગાની સ્થિતિ આવી દુઃખદ અવસ્થામાં બહુ જાણવા જોગ હતી. તે પળે પળે ઉનાં ઉનાં પાણી નેત્રમાંથી ખેરવતી હતી, તેનું હૃદય સદાજ કંપાયમાન થતું હતું, તેના મુખમાંથી સદાજ દીર્ઘ નિશ્વાસ નિકળ્યા કરતો હતો, **કિશોર**નું સુકું મુખ જોઇને તે મ્લાનવદનની થઇ જતી ને જ્યારે **કિશોર** પ્રેમથી ઓષ્ટપાન કરવા જતો ત્યારે તે ગળગળી જતી હતી. તેનું શરીર સર્વ વાતે કૃશ થયું હતું, ને દુબળાપણામાં તેના મુખમાંથી દર્યાદ્રે, અને ખેદના ઉદ્દગારો સહિત જે ધીમો સ્વર નિકળતો તેથી કોઇનું પણ હૃદય ભેદાતું હતું. તે દુઃખમાં દટાઇ ગઇ હતી, તેટલું છતાં પણ વિનોદવચન બોલીને કિશોરની આરોગ્યતામાં ખલેલ પડવા દેતી નહિ. આવી દુઃખદ અવસ્થામાં ઝાઝા દહાડા કઢાય તેમ નહિ હોવાથી **મણી** ને **ગંગા** ઘણાં મુંઝાયાં. પણ સારે નસીબે **કિશોર**-**ગંગા**ને કેટલાક અંગ્રેજ સ્ત્રી પુરુષો સાથે ને કેટલાક દક્ષણીઓ સાથે મિત્રાચારી થઇ હતી.

તેમાંના એક દક્ષણીએ કેટલીક સરદારોની છોકરીઓને હારમોનિયમ શિખવવાનું **મણીને** કામ સોંપ્યું. એક અંગ્રેજ મિત્રે પૈસાની મદદ આપવા માંગી, પણ એમ મદદ લેવાને ઘણી શરમ લાગી ત્યારે આ ઉપાય શોધી કાઢયો. એક સરદારના ઘરમાં દશ કન્યાઓ ભેગી થાય ને તેઓને હારમોનિયમ વગાડતાં શિખવવામાં આવે ને ત્યાંથી દર માસે રૂ ૫૦ની પ્રાપ્તિ થાય. પેહેલે એક આબરૂદાર કુટુંબની સ્ત્રીને આ પ્રમાણે બીજે સ્થળે શિખવવા જવું તે ગમ્યું નહિ. તેથી શું કરવું તે માટે ઘણાં મુંઝાયાં, પણ નાણાંની તંગીને લીધે મનમાં વિચાર કીધો કે એ શિવાય બીજો રસ્તો નથી. નક્કી વિચાર કરી આખરે **કિશોરને** એ વાત જણાવી. એ સાંભળતાં **કિશોરને** જરા ખાવાનું પણ ગમ્યું નહિ. તેણે **ગંગાની** સામું જોયું, તો તેનાં નેત્ર આ પેહેલી વારજ જળથી ભરેલાં તેણે જોયાં. **કિશોરનાં** નેત્રો ભરાઈ આવ્યાં ને તેના બંનો ગાલપર પાણીના રેલા ચાલ્યા. તે બોલ્યો, "**ગંગા,** તારાં સઘળાં ઘરેણાં ગયાં તે છતાં હું તને દુઃખમાંથી મુકત કરી શકયો નહિ. હું કેવો પાપી કે તને સંતાપવાનેજ મેં જાણે ઈશ્વર પાસ માનતા માની હોય! હવે જો કંઇપણ ઉપાય નહિ હોય તો તને ગમે તેમ કર." **ગંગા** આ બોલો સાંભળીને ઘણી ગભરાઈ, ને તેનું રડવું સમ્યું નહિ, તોપણ ધાડી છાતી કરી તેણે કહ્યું, "મારૂં હતું શું ને ગયું શું? મેં તમારે માટે કંઈપણ કીધું નથી. જે તમારૂં હતું તેજ ખરચાયું છે, ને જો તમો આરોગ્ય થશો તો એ સઘળું પાછું મળશે. એ બાબતમાં આપે કશી ચિંતા રાખવી નહિ. પ્રિય **કિશોર,** તમારી સારી સ્થિતિ એજ મારાં સુખનું કારણ–સાધન ને મૂળ છે, તો પછી મને વધારે શું જોઈયે વારૂ?" આ બોલો સાંભળી **કિશોરે** એક ઘણો ઉંડો નિશ્વાસ મૂકયો, કેમકે જે **મણીને** પોતાની સુખી અવસ્થામાં સર્વ પ્રકારનું સુખ આપેલું તે **મણી** બેહેન રસોઇખાનામાં રહે, એટલુંજ નહિ, પણ તેના પૈસા તે પોતાના સુખને માટે ઉપયોગમાં આણે, આ ઘણું વસમું હતું, પણ ઉપાય શો? તે ખૂબ રડયો, ને પછી **ગંગાને** કહ્યું: "તું ડાહી છે, તને કેહવા યોગ્ય કશું નથી, તારે ગમે તે કર." આમ કહીને તેણે આંખ મીચી. **ગંગાએ** પોતાનું રડવું દાબી દીધું, કેમકે તેમ કરવાથી **કિશોરપર** માઠી અસર થવાનો ઘણો મોટો ભય હતો.

મણી! હાય! તે બાપડીના દુઃખનો પાર નહતો. તે નાનપણમાંથી દુઃખી હતી, તેવામાં તેનાં લગ્ન ઘણે સારે ઠેકાણે થયાં. એનો કુલીન ઘણો સારો વિદ્યાભ્યાસી હતો, પણ એ બીચારી વયે આવી સંસારનો લહાવો લેવા તૈયાર થાય તે પેહેલાં તે સ્વર્ગે સિધાર્યો. એની સાસુ ને નણંદ ઘણાં

કલાંઠ હતાં. તેઓએ એનાપર ઘણો જુલમ ગુજાર્યો, ને અનેક પ્રકારે, નીચમાં નીચ માણુસ નહિ કહે તેવાં વચનો કહી, ઘરમાંથી કહાડી. **કિશોરલાલ** પાસે એ રહી, ત્યાંપણ દુઃખનો ડુંગર ફરી વળ્યો. હવે તેના માથાપર ઘણો મોટો બોજો હતો. સવારમાં વેહેલી ઊઠી તે ઘરનું મુખ્ય મુખ્ય સઘળું કામ કરતી હતી, પોતાને તથા ચાકર માટે રસોઇ કરી, ભાઇને માટે જે જોઇતું તે કરી આપીને, જમી જમાડી અગિયાર કલાકે સરદારોની કન્યાઓને શિખવવા જતી. ત્યાંથી ચાર વાગતાં પાછી આવી પોતાના કામમાંજ મચતી. સાંઝના પણ તેને નસીબે કામ ચોંટેલું ને ચોંટેલુંજ હતું. રાત્રીના તે મોડીસુઇ વેહેલી ઊઠતી એથી નિરાંતે ઊંઘ પણ તેનાથી લેવાતી નહિ! ચિંતામાં ને ચિંતામાંજ તે ઝબકીને જાગતી હતી. **ગંગા** તો **કિશોર**ની પડોસમાંજ માથું નાંખી પડી રહેતી. કદી **મણી**બેહેન ત્યાં બેસતી તોજ **ગંગા** રસોડામાં કામકાજે જતી. ઘણી બરદાસ્ત છતાં **કિશોર**ની માંદગી સારી થઇ નહિ; તે તો દિનપ્રતિદિન વધતી ગઈ. વળી તેવામાં ઇશ્વરી કોપ વધ્યો. **મણી**ને અથાક શ્રમને લીધે ખાંસી થઇ. 'લડાઇનું મૂળ હાંસી ને રોગનું મૂળ ખાંસી' એ કહેવત પ્રમાણે **મણી**ને આ કરપીણ ખાંસી વળગી. થોડા દિવસ તો તેણે ઉપરચોટીઆ ઉપાયો કીધા, પણ પછી તો ખાંસીમાં લોહી પડવા માંડયું. હવે કંઇપણ ઉપાય તાકીદે કરવાનું **કિશોરે** કહ્યું ને બીજા ડાક્તરોએ આ ઘરમાં આવવા માંડયું. કોઇપણ ઉપાય આબાદ લાગે નહિ. આઠ દિવસ સારૂં થાય તો આઠ દિવસ વળી વધારે જોરમાં રોગ ઉભરાઇ આવે. આમ કરતાં તાવ લાગુ પડયો, ને પોતાના કામમાં તે છેકજ નિર્ગત થઈ પડી. બીછાનામાંથી ઊઠવાની પણ શકિત જતી રહી. હવે **ગંગા**ને પોતાની સામા ઘણો વિકરાલ દુઃખનો ડુંગર દેખાયો. તેનાપર પ્રભૂ જાણે સાક્ષાત્ કોપ્યો હોય તેમજ થઇ પડયું. એક બાજુથી **કિશોર**નો મંદવાડ ને બીજી બાજુથી **મણી**નો રોગ ચાલુ થયો એટલે તે ચોગરદમથી ગભરાઇ; ખુણે ખુણે તે રડવા લાગી. પોતાના હીનભાગ્ય માટે પ્રભૂપ્રાર્થના કરવા લાગી; ને સમયે સમયે બોલતી કે, "હે ઇશ્વર! મેં શું તારો મોટો અપરાધ કીધો છે કે આમ વિનાપ્રયોજને દુઃખ દે છે? હું તુજની દીન દાસી છું, રાંકડી છું, જો કોઇપણ અપરાધ હોય તો ક્ષમા કર. ઓ ગરીબનિવાજ, કૃપાસિંધુ, દીનાનાથ, તારા નામનું સાર્થક કરી આ વેળા દુઃખમાંથી ઉગારી મને તારે શર્ણે રાખ." આ તેની પ્રાર્થના–દીનવાણીની કરૂણાળ પ્રાર્થના ઈશ્વરે રંચ જેટલી પણ સાંભળી નહિ. તે એકલી અટુલી બાવરી બાવરી જ્યાં ત્યાં ફરતી હતી. સમયે સમયે તેના ચિત્તની શુદ્ધિ પણ ઉડેલી જણાતી હતી. માત્ર **રામા** શિવાય તેની પાસે બીજું કાંઈ નથી. **ગંગા**નાં ડ-

ચકાયાં સાંભળી ને રડેલી આંખ જોઈ **કિશોર** ને **મણી** ઘણાં મુઝાતાં હતાં. પૈસાની તાણ તો પેહલાંથીજ જારી હતી, તેમાં હવેનું દુઃખ તો તે સહન કરી શકી નહિ. તેટલું છતાં વાઠી છાતી કરી પોતાના કોમળ હૃદયપર જય મેળવ્યો. પણ કોમળ હૃદયવાળાપર તે કેટલી અસર કરે ? થોડીવાર નિરાંત રહે, પણ ઘડી પછી 'એ ભગવાન એના એજ' તેમજ પેહેલાં પેઠે રડવું પડે. **ગંગાએ** ઘણા દુઃખથી ત્રાસ પામી આખરે ઠરાવ કીધો કે હવે તો પિતાજીને પત્ર લખવો ને સૂરત જવું. પોતાની પાસનાં બાકી સાકીનાં સઘળાં નાનાં મોટાં ઘરેણાં વેચી નાંખવાનું ઠરાવ્યું ને સૂરતમાં સઘળી હકીકતનો કાગળ લખ્યો. ઘરેણાં વેચવા આપતાં તેનું મન જરા પણ મુઝાંયું નહિ, પણ જે માણસને તે વેચવા આપ્યાં તે રડયો. **રતનલાલ** સૂરતથી સૌને તેડવા આવ્યો; એટલે **ગંગાને** ધીરજ આવી. **રતનલાલે** ધીરજ ધરીને **કિશોરની** હકીકત સાંભળી લીધી. **ગંગાએ** આક્રંદ કરતાં સર્વ હકીકત જણાવી. તે બોલતી બોલતી મૂર્છાગત્ થઇ પડી ને **રતનલાલ** વધારે ગભરાયો. તેની માવજત કરી ધીરજ આપી, બીજા ઓરડામાં **ગંગાને** મૂકી **કિશોર** પાસે તે ગયો ને ત્યાં જઈ જોયછે તો સૂકો સ્હોરાયલો, બદલાઇ ગયલો ચેહેરો, ને હાડકાં ને ચામડીવાળું માત્ર અસ્તપાત્ર એવું **કિશોરનું** શરીર જોયું. તેની આંખો ફરકતી હતી એટલુંજ બસ. તેનામાં બોલવાની દેખીતી કંઇક શકિત હતી, છતાં એક બાજુએ બીછાનાપર પડેલો હતો ને પાસે દવા પડેલી હતી તે લેવાને પણ તે અશકત હતો. બીજી બાજુએ **મણી** પડેલી તે પણ છેકજ બદલાઇ ગઇ હતી. તેનો સુંદર ચેહેરો છેકજ બીહામણો થઇ ગયો હતો; કેમકે લોહી ને માંસ ઉડી ગયાં હતાં. તાવથી કરીને તેનાં હાડકાં ભાગી ગયાં હતાં ને કંઇપણ ખવાતું નહોતું તેથી બોલવાની પણ શુદ્ધિ જોઈએ તેવી નહોતી. **રતનલાલના** મનમાં આ બંનો ભાઇ બેહેનની જરાપણ આશા જણાઇ નહિ. તેણે મનમાંજ કહ્યું કે "હવે **કિશોર** આપણો નથી."

ચાર દિવસ રહી સઘળા પ્રકારની ગોઠવણ કરીને **ગંગા, કિશોર** ને **મણી, રતનલાલ** સાથે સૂરત આવ્યાં. **રતનલાલ** પોતેજ અચ્છો ડાક્તર હતો તેથી તેણે ઔષધ જારી કીધાં, અને પોતાની સહાયતામાં ઘણા સારા ડાક્તરોને રાખ્યા. સઘળા પ્રકારના કહેલા ઉપાયો કરવામાં મણા રાખી નહિ, પણ જ્યાં મોતના દૂતો આવ્યા હોય ત્યાં કોઇ શું કરે ? આવરદાએ ઉપાયો કરવામાં આવે છે, બાકી સૌ વેવલાં છે. ગમે તેટલા ઉપાય કરો, પણ જ્યાં આયુષ્યરેષા તૂટી ત્યાં શું કરશો ? તે ટાંણે તો ધન્વંતરી કાં નહિ આવે, પણ જેનું આયુષ્ય ઘટયું તેનાપર તેનો પણ ઉપાય નથી ચાલતો.

કિશોરની માંદગી ક્ષય રોગની હતી ને તે થવાનું કારણ ચિંતા ને અથાક શ્રમ હતો. **મણી**ની માંદગીનું પણ તેજ કારણ ગણવામાં આવતું હતું. ડાક્તરોએ **મણી**નેમાટે મોટો શ્રમ લીધો, પણ જેમ જેમ ઔષધ આપવામાં આવતું તેમ તેમ માંદગી વધવા માંડી. તેના અંગમાં સઘળે રોગ ભરાઇ ગયો. ચેહેરો એટલો બધો બદલાઇ ગયો હતો કે, કોઇ એક બે વાર જોયલો માણુસ તો શું, પણ પાંચ પચીસવાર જોયલો માણુસ તેને જોઇને પીછાણી શકે નહિ. વધારે ચિંતા તો **મણી**ને પોતાના ભાઇ **કિશોર**ની હતી. ઘડી ને પળે **કિશોર**ની તબીયત માટે પૂછતી ને તેને મળવા જવા કહેતી, પણ અશક્તિથી ઉઠાતું નહિ. ધીમે ધીમે એના અંગમાં ઘણા જોરમાં કળતર થવા માંડયું, ને તે દરદ છેલ્લી રાત્રીના વધી પડયું. કયાં દરદ થતું ને કેવા પ્રકારનું થતું તે જણાવવાને એ અશક્ત હતી. બીજે દિવસે સાંઝના તે વધારે નબળી થઈ ગઇ. તેના ડોળા ફાટી ગયા, તેની બોલવાની શુદ્ધ જતી રહી. માત્ર તે કંઇપણ બોલતી તો "**કિશોરભાઇ!**" એ શિવાય બીજું કંઇપણ બોલી શકતી નહિ. ઘણી મેહેનતે કાંજી પાઇ, ને તે કઠાવતિયે તેણે પીધી. **ગંગા** તો **કિશોર**ની પાસે બેઠેલી હતી, તે ત્યાંથી ખસી શકી નહિ, કેમકે તેની પણ તબીયત સારી ન હતી. **રતનલાલ, વેણીલાલ** ને **કેશવલાલ, તુળજાગવરી** ને **વેણીગવરી** સઘળાં બેહેન પાસે બેઠાં હતાં. સૌ તેની તરફ જોઇ રહેતાં હતાં. સૌની આંખો સજળ થઇ ગઇ હતી. સૌના મોંથી **મણી**ના ગુણનું ગાન થતું હતું. છેલ્લી ઘડીએ **ગંગા** ઘડીએ ને પળે ફેરા મારી જતી હતી ને તે ધ્રુસ્કે ધ્રુસ્કે રડતી હતી. "**મણી** બેહેન, કંઇ કહેવું છે?" એમ તે નીચી વળીને ધીમેસથી પૂછતી, તો **મણી** "કંઇ નહિ" એટલોજ જવાબ દેતી. પછી વળી ઘડીમાં તે સાવધ થઇને **ગંગા**ને પૂછતી કે "**કિશોરભાઇ**ને કેમ છે?" તેનો જવાબ સાંભળી તે ગુમ થઇ જતી હતી. ઘડીમાં તે ઝંપાઇ જતી ને ઘડીમાં તે જાગૃત થતી હતી. પેટમાં જે દૂખાવો થતો તેથી વખતે તેનાથી બૂમ પડાઇ જતી હતી. મધરાત્રિ થતાં પેટમાંનો દુઃખાવો મટયો, ને તેજ પળથી તે વધારે ઠંડી પડતી ગઇ. તેનાં તરપડીયાં નરમ પડયાં, તેના હૃદયમાં તેજસ્વી મહાપિતાનું અનુપમ અલૌકિક રાજ્ય દેખાયું, એટલે તે ઠીર થઇ પડી. હવે માત્ર શ્વાસોશ્વાસ ચાલતો હતો. અંતે રાત્રિની પુર્ણાહૂતિને સમયે, જ્યારે અરુણ પોતાની દિવ્ય શક્તિ જણાવતો હતો, ને રાત્રિનું ઘોર અંધારૂં ખુણાખોચરામાંથી નાસતું ફરતું હતું, ઘુવડઆદિ પક્ષીઓ સંતાઇ જતાં, ને અર્ધા ઉંઘતા ને અર્ધા જાગતા પેહેરેગીરો 'ખેર આરીસ્ત' પોકારવા પોતાના ઉપરીને ત્યાં જતા, પક્ષીઓની ચીંચી ચાંચાં શરૂ થઇ હતી, ને માદાઓ પોતાનાં

બચ્ચાંને લઈને ઉડતી હતી, દેવાલયોમાં ઘંટાનાદ ને શંખનાદો ચાલુ થયા હતા ને ઉદ્યમી પુરુષો ઉદ્યમે વળગ્યા હતા, કોઇ કોઈ ઘરમાં ઉજમાળા સ્ત્રી પુરુષો ઉઠીને દાતણ પાણી કરવાને વળગ્યાં હતાં, તેમજ જે ઘરમાં મરણ થયું હોય તેની યાદદાસ્તમાં રડવાનું જારી કરીને સ્ત્રીઓ મોં વાળતી હતી તે વેળાએ, **કિશોર**ની વહાલી બેહેન **મણી**, આ ક્ષણભંગુર દુનિયામાંથી પોતાની સ્વારી ઉઠાવીને પરમ પ્રભૂ પરમાત્મા પાસે દોડી ગઇ.

ગંગા તુરત દોડી આવી ને **મણી**ના દીલપર પડી ને અત્યંત કલ્પાંત કર્યું, કેમકે આજ પાંચ છ વરસ થયાં સગ્ગી બેહેન કરતાં પણ બંને આલે હતાં. બંનો સાથે બેસતાં, સાથે ઉઠતાં, સઘળુંજ સાથે કામ કરતાં હતાં. ઘરમાં કે બહાર, ગામમાં કે શેહેરમાં, સગામાં કે વહાલામાં તેઓ જોડે ને જોડેજ જતાં, ને સુખ દુઃખમાં પણ સાથેજ હતાં. તે બંને વચ્ચે હંમેશનો આ વિયોગ તે નહિ ખમાય તેવો હતો. **રતનલાલ** ને **વેણીલાલ** તો ગાંડાજેવા થઇ ગયા, ને **મણી**બાના સદ્ગુણ સંભારી ઝીણે સાદે કલ્પાંત કરવા લાગ્યા. **કેશવલાલે** આવીને રડતી આંખે સૌને છાના રાખ્યા ને રખેને **કિશોર** જાણે ને તેને કંઇ વધારે થાય તે માટે સૌને બીજા ઓરડામાં લઇ જવામાં આવ્યા.

હવે કંઇ અત્રે **મણી**ની પાછળની વ્યવસ્થા સાથે કામ નથી. વાર્તાનો મુખ્ય નાયક જે સ્થિતિમાં પડયો છે તેનાં ચરિત્રો તપાસી જઇયે. આ ધીરોદાત્ત નાયક બહુ વીરલો હતો, ને નાયિકાનું વર્ણન તો થાય તેમ નથીજ. પોતાના શયનગૃહમાં પડયો પડયો **કિશોરલાલ** ઘડીએ ઘડીએ **મણી** બેહેનની ખબર પૂછતો હતો ને **ગંગા** ધીરેથી હકીકત કેહેતી હતી. **મણી**ને મળવાને **કિશોર**ની ઘણી મરજી હતી, પણ વૈદોએ અટકાવ્યો હતો. જ્યારે **મણી** મરણ પામી ત્યારે સુજેલી આંખે, ધ્રુસકા ખાતી ખાતી, ધ્રૂજતે ને અશકત પગલે **ગંગા** **કિશોર**ના ઓરડામાં આવી. **કિશોરે** **મણી**ની ખબર પૂછી. રડતાં રડતાં ને ધ્રૂજતાં ધ્રૂજતાં ગંગાએ સઘળી હકીકત કહી. કિશોર ધ્રૂજ્યો, ને તેની આંખમાંથી નવધાર આંસુ વહ્યાં, અને એજ પળે તેનું મોત પણ પાસે આવી ઊભું રહ્યું. તે છેલ્લી ઘડીએ બોલ્યો, "વહાલી ગંગા, તું રડ ના! હવે હું પણ થોડા સમયનો છું. મારો ને તારો વિયોગ ઇશ્વરે નિર્માણ કીધો છે ને તે થશેજ. મણીબા મારેમાટે મોઇ છે. મારે માટે તેણે અથાક શ્રમ લીધો છે, ને તે શ્રમમાં તેનું અકાળ મૃત્યુ થયું. હાય! હવે મારાથી કેમ રેહેવાશે? બેશક મણી ઘણી શાહાણી ને ભલી હતી,

તેણે મને આ દુનિયામાં દુઃખ પડવા દીધું નથી ને તેથીજ પેલી દુનિયામાં મારેમાટે જગ્યા રાખવા ગઇ છે. હું તેને હવે જોઉં છું ને તે મને બોલાવે છે. હવે હું જઇશ. ગંગા, વહાલી ગંગા! તું એકલી પ્રભુભજન કરી આયુષ્ય ગાળજે. આપણે ફરીથી મળીશુંજ. તું સ્હાણી થઇને મારે માટે વિલપતિ નહિ, શું તનેજ વિપત્તિ પડવાની છે? તારાથી બીજા ઘણા દુઃખી છે, માટે ધીરી થજે. ઘરને સમાળજે. પણ હું તને શું કહું? તું સર્વ રીતે સ્હાણી છે એટલે તારો શોક મુકી દઇ મારા કુટુંબને સુખી રાખવા મથજે." આટલું બોલતાં બોલતાં તેના નેત્રમાંથી મોટો ધોધવો વહ્યો; પણ ગંગાનાં તો ગાત્ર એટલાં શિથિલ થઇ પડયાં કે તેનાથી કંઇજ બોલાયું નહિ. કેટલીકવાર તે અબોલી સૂનમૂઢ માફક જોઇ રહી. પછી તેના અશ્રુમાંથી મોટો રેલનો પ્રવાહ વેહેવા લાગ્યો. તે પાલવડેથી લુછી તે બોલી, "પ્રાણેશ! હું તમારી અર્ધાંગના તમારી સાથે ને સાથે છું. તમોને ત્યજી જવા દઈશ નહિ. તમો હવે ચિંતા મુક્ત થાઓ. ઈશ્વર જે ધારે છે તેજ કરે છે; ત્યાં આપણો ઉપાય નથી. ધૈર્ય ધરો. તમે કલ્પાંત નહિ કરો. જે શોક ને દુઃખમાં મારે પડવાનું છે તે હું કેમે કરી ખમી શકું તેમ નથી. મારી એટલીજ ઇચ્છા છે કે હું તમારી સાથે આવું."

"ના, કૃશાંગી! રે સ્હાણી ગંગા! મારી વહાલી! તું હવે રુદન ન કર! તેં મારે માટે બહુ કીધું છે, ને હજીપણ મારે માટે તું શ્રમિત થાય છે? હજીપણ કલ્પાંત કરે છે? તું તે એક તુંજ છે. મેં તને કદિપણ સુખ આપ્યું નથી, પણ તું મારે માટે, મારા ઘર માટે ઘેલી થઇ ગઇ છે. તેં મનેજ એક જોયો છે; અને હવે શું રડે છે? કાં? એથી અર્થ શો સરવાનો છે? મનુષ્યને માથે દુઃખ તો નિર્માણ કીધું છે. તે ભોગવવું પડશેજ. વહાલી ગંગા! બસ હવે તું શોક મુક્ત થા, ને મારા છેલ્લા શબ્દપર ધ્યાન આપ." આટલું બોલતાં તે ઘણો શ્રમિત થઇ ગયો. તેના કપાળપર પ્રસ્વેદનાં બુંદ બંધાયાં. ઉપરાઆપરી ખાંસી આવવા માંડી. ગંગા તેના સામું જોઈ શકી નહિ. કિશોરે તેને પોતા સમીપ હાથ પકડી તેડી ને તેને માથે હાથ ફેરવ્યો, તો તે તદન શિતળ થઇ હતી. તેની છાતી અત્યંત ધડકતી હતી, તેના હાથપગે જાણે વંત આવતા હોય તેમ થતું હતું. એક પ્રેમનું ચુંબન કરી પછી પાછો કિશોર બોલ્યોઃ—"બસ, ઘણું થયું! ગંગા! પ્રિયા! શું તું મારી આ એક આજ્ઞા, મારા અંતકાળની એક આજ્ઞા નહિ માને? નેત્ર લુંછી નાંખ, ને મારી સામું જો. તેં શું કોઇ દિવસ મારી આજ્ઞાનો ભંગ કીધો છે કે આજે કરે છે? તારો

શ્યામતા પામેલો ચેહેરો હવે હું નથી જોઇ શકતો. તારૂં મ્લાનવદન હવે મારાથી નહિ જોવાય. ધીરી થા, ને ઇશ્વરનું ચિંતવન કર. હું હવે જઈશ. મળજે." પણ વાસ્તવિક રીતે આ સઘળા શબ્દમાંનો એકપણ શબ્દ ગંગાએ સાંભળ્યો નહોતો. તે ચિત્તશૂન્ય થઇ પડેલી હતી. પણ કિશોરના આ છેલ્લા શબ્દોએ તેને ચમકાવી. તે નેત્રનાં અશ્રુ લુંછવાને શક્તિમાન થઇ નહિ, ને કંઇ પણ બોલવાનો પ્રયત્ન કરે તેટલામાં તો **કિશોરલાલ**ના મોઢાપર મોતની લહરો છવાઇ ગયેલી તેણે જોઈ. **કિશોરે** માત્ર એક ધીમું ડચકિયું લીધું, તેનાં નેત્રો જોતજોતામાં બંધ થઇ પડયાં, શ્વાસ ઘણો ધીમો પડયો, તેનું સુકોમળ વદન એકદમ નિસ્તેજ થઇ ગયું, ને તે ઈશ્વર ધામમાં જતો જણાયો. અરેરે, હવે બિચારી ગંગાનું શું થશે? હાય, તે બિચારી તો આ બનાવ જોઈ, "હે નાથ! હે **કિશોરલાલ**! તમો મને મુકીને ગયા? ના ના હું તમારી સાથે આવું છું!" એમ બોલતી મૂર્છા ખાઇ પડી. અને તે સદાનીજ પડી!

* * * * * *

અહિંયા અમારી વાર્તા સંપૂર્ણ થાય છે. હિંદુસંસારના નવીન નવીન પ્રકારોના બનાવોનું અત્રે દર્શન કરાવવામાં બને તેટલો શ્રમ લીધો છે, ને ગૂજરાતના એક નામીચા કુટુંબનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ આપ્યો છે. આ ઇતિહાસ બોધક ને મોહક છે, ને તેમાં એક મહાપ્રતાપી રાજપુરુષ **શિવાજી**, તેના પ્રારંભકાળનું વૃત્તાંત આપવામાં **સિવટ્ટરી**ની જે આપણી સ્થિતિ તેનું પણ કંઈક અવલોકન કરાવ્યું છે.

ગૂજરાતી હિંદુનો સંસાર ઘણો બગડેલો ને કથળેલો કહેવાય છે. તેમાં અનેક પ્રકારનાં દૂષણો જણાવ્યાં છે. એ દૂષણો કંઇ આપણા પોતાનામાંજ છે એમ નથી, પણ તે સર્વત્રવ્યાપક છે. જો સંસારમાં સઘળું સારૂં હોય તો પછી કંઇ ઊણું રેહે નહિ, પણ તેવું કોઇપણ સ્થળે સામટું સમાયલું હોય છે એમ માનવાનું કારણ કવચિત્‌જ મળે છે; પરંતુ જો સુલક્ષણી વહુવારૂ હોય કે સુલક્ષણી સાસુ નંણદ હોય તો પછી સંસાર તે સ્વર્ગાનંદજનક થઇ પડે છે. ઘણા ઘરોમાં આજ ને કાલ સુખનો સૂર્ય અસ્ત થયો છે તે કદી પણ પાછો ઉગતોજ નથી. કેમકે વેપાર ધંધાથી—ન્યાત જાતથી કે બીજાં કારણોથી કુટુંબ ઘણું કરીને અવ્યવસ્થિત—કલેશ કંકાસ ને તોફાનમાં ઘેરાયલું હોય છે. એકાદું જો કુટુંબમાં રૂડું નીવડી આવે છે તો તેના માથાપર સઘળો બોજો પડે છે; પણ તેવાં સુલક્ષણાંઓ પોતાનાં માતા પિતા અને સાસુ સસરા પ્રત્યેનાં તેમનાં કર્તવ્યકર્મોને અનુસરીને કેમ ચાલે છે તેને માટે આ વાર્તાની નાયિકા **ગંગા** તથા તેના પતિનો દાખલો

શોધ્યો મળવો મુશ્કેલ છે. કિશોરે સુખમાં કે દુઃખમાં કદીપણ પોતાનં માતા પિતાનું અપમાન કર્યું નથી, પણ વિપત્તિ વેઠી, જે જે પડયું તે સહન કીધું છે.

અને નાયિકા ગંગા? એ તો હિંદુ સંસારમાં, ગૃહરાજમાં એક નમુનો છે. તેના જેવી વહુવારૂઓ આપણાં કુટુંબોમાં સારૂં નામ મેળવે. જો કુટુંબ એને એક રાજ્ય ગણવામાં આવે તો તેવું રાજ્ય ચલાવવમાં ગંગાથી વધુ સારી વહુવારૂ મળવી મુશ્કેલ છે. તેણે માત્ર પતિ ને પતિજ જોયો છે. પતિનું પ્રિય તે પોતાનું પ્રિય ને પતિનું જેમાં સુખ તેમાં પોતાનું સુખ માન્યું છે. અનેક પ્રકારની વિપત્તિ પડી, દ્રવ્યે હેરાન થઇ, સાસુનાં મેહેણાં ટોણાં વજ્રબાણ જેવાં સાંખ્યાં પણ કદીપણ ઉંચેસ્વરે તે બોલી નથી; નહિ ઘટતાં વચનો સાંભળવાં પડયાં તોપણ પ્રતિવચન કહ્યું નથી; સસરાના કુટુંબમાંજ તે મચી રહી ને તેનાજ હિતમાં તે ખપી ને સ્વર્ગે ગઇ. પિતા પૈસાદાર હતો ને "પિયેરપનોતી" છતાં ગર્વ કે મત્સરનું વચન કાઢયું નથી. એજ પત્નિ તે ખરી! એજ કુળવધૂ ને એજ શુભસ્ત્રી!! એવી પત્નિ મળે તેને રત્ન કરતાં પણ મોંઘા પદાર્થની પ્રાપ્તિ થઇ છે એમ સમજવું.

હવે આપણે નાયિકા ગંગાની આખર અવસ્થા માટે જાણવું અવશ્યનું છે.

પ્રભાતનો પહોર હતો. તાપી નદીના ઘાટપર તીર્થે સ્નાન કરનારાઓ નહાતા તથા કોઇ કોઇ વસ્ત્ર ધોતા હતા. કેટલાકો નાક પકડી ઇશ્વર પ્રાર્થના કરતા ને કોઇ સ્ત્રીઓ પાણી ભરી જતી હતી. ખેતરોમાં જતા બળદોની ઘંટાના નાદ સંભળાતા ને પાણીનો કોશ ચાલુ થઇને ચું ચું રેંટમાળામાંથી અવાજ નીકળતો હતો. વખત સવારના આઠનો થયો હતો. આ વેળાએ અશ્વનિકુમારના ગુપ્તેશ્વરના ઓવારા નજીક એક વૃદ્ધ ડોસો, લેવાયલે મોંઢે ઉભો હતો. તેણે સ્નાન કીધું હતું, પણ દૂર જે સ્મશાનમાં મુડદાં બળતાં હતાં તે તરફ તેની નજર લાગી રહી હતી. ઘણીવાર તે તરફ જોયા પછી તેણે ઉંડો નિશ્વાસ મૂકયો, ને ઘાટપરના પગથિયાપર ચઢયો. અહિંયાં તેને તેના બે મિત્રો મળ્યા, જેઓએ કંઇપણ આદરસત્કારનો વ્યવહાર કીધા વગર તેની પૂઠે ચાલતા થયા. ડોસાનું મોંઢું લેવાયલું હતું, ને માથે સફેત ફાળિયું નાંખ્યું હતું તથા વસ્ત્ર ભીનું હતું, તેપરથી સાફ જણાતું હતું કે તે કોઇ સ્મશાનિયો-દાધુ-હતો.

ઘાટપરથી રસ્તામાં ચાલતા બીજા ઘણાક ન્યાતિલા સ્મશાનિયા તેની સાથે સામેલ થઇ ગયા. જે દૈવી કોપ એ વૃદ્ધ ડોસાપર એકદમ ઉતર્યો હતો તેથી નાગરી ન્યાતમાં ઘણો શોક વ્યાપેલો હતો. સઘળાંજ શૂન્યમૂઢ માફક ચાલતાં હતાં, કોઇ કંઇપણ બોલતું નહોતું. પણ ડોસાની આંખ-

માંથી આંસુની ધારા વહી જતી હતી, ને તેની પાછળ તેનો એકનો એક દિકરો કંપતો કંપતો ચાલતો હતો.

થોડેક ચાલ્યા પછી તે ડોસાના એક મિત્રે કહ્યું: "**બિહારીલાલ**, હવે શોક કરવો વ્યર્થ છે. **ગંગા** તમારી હોત તો તમને મળ્યા વગર ચાલી જાત? ખરેખર એના જેવી ભાગ્યશાળી આ સૃષ્ટિમાં–આ કળી કાળમાં મળવી મુશ્કેલ છે. સત્યયુગમાં સતી થતી ને બળી મરતી એમ કહે છે, પણ આ કળિકાળમાં તેનાથી વિશેષ પ્રતાપી સ્ત્રીઓ છે. **કિશોરલાલ**ની પૂઠે **ગંગા** બેહેન સતી થઈ એ વૃત્તાંતે તો આખા શેહેરને ખળભળાવી મૂક્યું છે. જેવો **કિશોરલાલ** પડ્યો તે સાથેજ એ મૂર્છા ખાઇને પડી ને તેજ ક્ષણે તેનો આત્મા ચાલ્યો ગયો, ને પોતાના પતિ સાથે આજે તે જગત્પિતાની હજૂર વિરાજે છે. સતી તે શું, કંઈ કેહેવામાં છે કે? પતિ મૂવો તે પૂઠે ચિતા ખડકવી ને તેમાં બળી મરવું તે સતીપણું દુનિયાં દૃષ્ટિનું છે; પણ ખરૂં સતીપણું તો આજ! એમના પ્રેમનો મહિમા અલૌકિક ગણાશે. એનું નામ તો 'યાવત્ચંદ્રોદિવાકરૌ' સુધી રેહેશે, ને તમારા જેવાને પેટે આવું રત્ન એ કંઇ જેવી તેવી વાત નથી."

"ભાઈ, મને એના મરણ માટે દુઃખ લાગતું નથી;" રડતાં રડતાં **બિહારીલાલે** કહ્યું."પણ હાય! એ છેલ્લું મારી સાથે બોલી હોત તો બસ હતું. એનું મરણ તો કંઇ દૈવિજ છે; ને **કિશોરલાલ** નાગરી ન્યાતનું નાક હતો."

"બેશક, તેમાં શક શો છે?" બીજા મિત્રે કહ્યું. "**કિશોર** પડ્યો તે સાથે **ગંગા** પણ પડી. ખરા પ્રેમની એજ નિશાનિ છે. પ્રેમનું જે લક્ષણ તે કહી બતાવે આવતું નથી, પણ સમય પરત્વે દેખાઇ આવે છે. પણ **મોહનચંદ્ર**ના ઘરપર જે કોપ ઉતર્યો છે તેવો કોઇને ત્યાં ઉતર્યો નહિ હોય. એક દિવસમાં ત્રણ મૃત્યુ! ઇશ્વરની લીલા અજબ છે; એટલે તેને દોષ કેમ દેવાય? એ ઘણું ખોટું થયું છે! પણ ઇશ્વરપર વિશ્વાસ રાખીને બેસવું જોઇએ. હવે તમારે તો આ પુત્ર રત્નને સંભાળવાનું છે! અને ગુણવંતિ **ગંગા**ના સ્મરણ માટે કંઇ કરવાનું છે."

"એના સ્મરણાર્થે શું કરવું યોગ્ય છે?" પેહેલા મિત્રે કહ્યું. "તેનું નામ, તેનું કામ, ને તેનું સતીપણું એ ત્રણે એવાં તો ઐકયતાથી ત્રિપુટી માફક મળેલાં છે કે તે આ નગરીમાં તો શું પણ કોઇપણ સ્થળે કીર્ત્તિવંત રેહેશે. વૈધવ્ય અવસ્થામાં સફેત છીંદડી પેહેરીને **ગંગા** બીજા હજાર વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવતે તેના કરતાં આ એનું મરણ વધારે કાળ

સ્મરણ કરાવશે. રૂડી સ્ત્રીને **ગંગા**નું નિર્મળું નામ આનંદ આપશે, ભૂંડી સ્ત્રી એના કર્તવ્યનું શિક્ષણ લેઈ સુધરશે."

"ખરેખર તેમજ છે, એનાથી વધારે સતીત્વ દર્શાવનારી સ્ત્રી મળશે નહિ" સર્વે સ્મશાનિયા એકે અવાજે બોલ્યા, ને નવધાર આંસુએ રડતા **ગંગા**ના પિતાને પોતાની કુળવંતિ દીકરીના મરણનો જે અપાર શોક વ્યાપ્યો હતો તે નરમ પાડવાને કારણ મળી આવ્યું. છેલ્લે સર્વે કહ્યું કે:-

"कुळवंति गंगा जेवी

सद्गुणी सुंदरीओ

हिंदु संसारनुं भूषण छे!"

"ગુજરાતી" પ્રકાશિત ગ્રંથ.

મુંબઈ, કોટ, દ્વારકાદાસ સ્ટ્રીટ.

બૃહત્ કાવ્યદોહન–ભાગ ૧ લો. પ્રાચીન કવિઓની કવિતાના સંગ્રહમાંથી ઉત્તમોત્તમ કવિતાનો એક ઘણો સારો જથો એકઠો કીધો છે. ૧૨ મોટાં આખ્યાન, ૨૦ આખ્યાયિકા, ને ૫૦૦ પદોનો સરસ સંગ્રહ. પૃષ્ઠ ૧૦૦૦, પાકાં પુઠાં, કિમ્મત રૂ ૩), ટપાલ ખર્ચ ૬ આના. આટલું સસ્તું પુસ્તક બીજું એકે નથી.

બૃહત્ કાવ્યદોહન–ભાગ ૨ જો. નરસિંહ મેહેતા, પ્રેમાનંદ સામળભટ, અખોભક્ત, મુક્તાનંદ ૭૦ ઘણા કવિઓની કવિતાના સંગ્રહનો આ જથો છે. એમાં નવિન ઘણાં આખ્યાનો તથા જુનામાં જુના કવિઓની કવિતાનો સંગ્રહ પણ છે. ઉપલા બંનો ગ્રંથો માટે વર્તમાન પત્રોએ સરસમાં સરસ અભિપ્રાયો આપ્યા છે. પૃષ્ઠ ૧૦૦૦, પાકાં પુઠાં, કિમ્મત રૂ ૩), ટપાલ છ આના.

અરેબિયન નાઇટ્સ–પુસ્તક ૧ લું. જગપ્રસિદ્ધ વાર્તાસંગ્રહમાં એના જેવુ એક પણ નથી. એમાં ૬૫ મોટાં ને સારાં ચિત્રો આપ્યાં છે. ભાષા ઘણી સરળ, સરસ ને રસભરિત છે. પૃષ્ઠ (ચિત્રો સાથે) ૧૦૦૦, પાકાં પુઠાં, કિમ્મત રૂ ૩), ટપાલ ૬ આના.

અરેબિયન નાઇટ્સ–પુસ્તક ૨જું. જગપ્રસિદ્ધ વાર્તાસંગ્રહનો આ બાકીનો ભાગ છે. ચિત્ર ૭૦ છે. પેહેલા ભાગ કરતાં વધારે રસભરિત છે. [છપાય છે.

દયારામકૃત કાવ્યસંગ્રહ–કવિનર્મદાશંકરે રૂ ૧૦ વાળું જે દયારામ કૃત છપાવ્યું હતું તેની આ ત્રીજી આવૃત્તિ છે. ગિલીટના નામ સાથનાં પુઠાં છે. **વધારામાં** સતસૈયા, જે કાવ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરનારાઓને ઘણા ઉપયોગી છે, તેની સંપૂર્ણ ટિકા આપી છે. કિમ્મત ઘણી સસ્તી, રૂ ૨-૮-૦. ટપાલ ૪ આના.

રાજતેજોમયી મહારાણી શ્રી વિક્ટોરિયાનું જીવનચરિત્ર–જુબીલી પ્રસંગ માટેજ નહિ, પણ સદાકાળ યાદ રાખવા યોગ્ય એક ઉચ્ચ સદ્‌ગુણોથી ભરેલું સંસારી જીવનચરિત્ર, સ્ત્રીઓમાં રાખવા લાયક, ૭ સુંદર ચિત્રો સાથે. મુખપૃષ્ઠનું ચિત્ર કોઈપણ ગુજરાતીગ્રંથમાં આપવામાં આવ્યું હોય તેથી ઘણું સરસ. સઘળા વર્તમાનપત્રોએ ભલામણ કીધી છે કે કન્યાઓને માટે તે ઘણું ઉપયોગી છે. કિમ્મત રૂ ૪) ટપાલ ૪ આના.

દિરાવતી–શેહેનશાહ અકબર, પ્રતાપિ મોગલ મહારાજાની જીંદગીનું, રાજ કાજનું અત્યુત્તમ ચરિત્ર. સાથે એક સદ્‌ગુણ સંપન્ન સ્ત્રીના પતિવ્રતપણાની

વાર્તા છે. ગુજરાતી ભાષામાં ઘણી વાર્ત્તાઓ નિકળી છે, પરંતુ આ એક એવી વાર્તા છે કે તેમાંથી ધર્મ જ્ઞાન, ઇતિહાસ, આનંદ ને સંતોષ એકે સામટા મળે છે. શેહેનશાહ અકબરે કેવા પ્રકારે પોતાનું આયુષ્ય ગાળ્યું છે તેની આના કરતાં કોઈ રીતે વધારે હકીકત મળી શકે તેમ નથી. વાર્તાનો મુખ્ય પાયો ખરી હકીકતપર રચાયો છે. પૃષ્ઠ ૩૦૦, કિમ્મત રૂ ૧-૧૨-૦.

બહારવટિયાની સ્ત્રી—એક સરસ વાર્તા. કિમ્મત આના ચાર. ટપાલ છ પૈ.

યમસ્મૃતિ—મૂળ સંસ્કૃત તથા ભાષાંતર સહિત. કિમ્મત આના બે. ટપાલ છ પૈ.

ધર્મવિચાર—કવિ નર્મદાશંકરના છેલ્લા નિબંધોનો સંગ્રહ કિમ્મત રૂ ૦-૧૦-૦ ટપાલ એક આનો. [ઘણી થોડી નકલ બાકી છે.

બાળકૃષ્ણ વિજયનાટક—કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકરનો છેલ્લો પ્રાસાદિક નાટક. કિમ્મત રૂ ૦-૮-૦. ટપાલ છ પૈ.

રાસેલાસની કથા—ડા. જૉનસનના એક સરસમાં સરસ નિબંધ તથા વાર્તાનું ભાષાંતર, ચિત્રો તથા સુધારા સાથે. એ ગ્રંથ સુખમાં છકી જતાં તરૂણને બોધ દેનારો, ને દુઃખમાં ધીરજ આપનારો છે. ઈહલોક ને પરલોક એ શું છે તેનું ઉત્તમ શિક્ષણ આપે છે. કિમ્મત રૂ ૧). ટપાલ એક આનો.

હિંદ અને બ્રિટાનિયા—અપૂર્વ રાજકીય કાદમ્બરી. એ વાર્તાપર ઇંગ્લંડનાં ધોરિંધર પત્રો "ધી ટાઈમ્સ," "સ્ટાન્ડર્ડ," "સેંટ જેમ્સીસ ગેઝીટ," "પોલમોલ ગેઝીટ," "ટેલીગ્રાફ," "સ્કાટસમેન," "ધ કિવન" "સેટરડે રિવ્યુ," (તથા "ધી સ્ટાન્ડર્ડ"પરથી જણાય છે કે રૂશિયાનું "નોવોવરમિયા." "મોસ્કો ગેઝીટ" ને ફ્રાન્સનું "ટેમ્પેસ") અને અમેરિકાના "નોર્થ અમેરિકન રિવ્યુ" વી. વી. એ ટીકા કીધી છે; અને હિંદુસ્તાનના એકેએક પત્રોએ તેની તપાસ લીધી છે; જેવી તપાસ કોઈપણ ગ્રંથની અદ્યાપિ પર્યંત લેવાયલી જણાઈ નથી. ત્રીજી આવૃત્તિ પુષ્કળ ટિપ્પણ ને સુધારા વધારા સાથે. કિમ્મત રૂ ૧-૮-૦. ટપાલ બે આના.

નર્મ કવિતા—કવિ નર્મદાશંકરની રચેલી સઘળી કવિતાનો મોટો સંગ્રહ, કવિતાનાં સઘળાં ટિપ્પણો સાથે, બે વિભાગમાં. અગાઉ તેની કીમત રૂ ૧૫ હતી. હાલ, કવિએ નહિ છપાવેલી એવી પણ સર્વ કવિતાઓ તેમાં ઉમેરી છે છતાં કીમત રૂ ૭. ટપાલ આઠ આના. પૃષ્ટ ૧૨૦૦.

ગંગા—એક ગુર્જર વાર્તા. જે આધુનિક હિંદુ કુટુંબના ચિત્રનો નમુનો છે. કિમ્મત રૂ ૧-૮-૦.

